

Najnovšie poznatky
z výskumov stredovekých pamiatok
na Gotickej ceste II

Zborník Gotická cesta 2/2016

2018

Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste - Zborník Gotická cesta 2 / 2016

Zborník príspevkov z 2. ročníka konferencie
Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste
konanej 11. a 12. augusta 2016 v Rožňave

Občianske združenie Gotická cesta, Pionierov 631/2, 048 01 Rožňava
Pamiatkový úrad SR, Cesta na Červený most č. 6, 814 06 Bratislava

Vydavateľ: Občianske združenie Gotická cesta – Pamiatkový úrad Slovenskej republiky,
Rožňava : Bratislava, 2018

Vyšlo s finančným príspevkom Ministerstva kultúry Slovenskej republiky, 2016

© Autori

Miloslava Borošová-Michalcová, Andrej Botek, Peter Buday, Róbert Erdélyi, Ľubica Fillová, Eva Hasalová, Magdaléna Janovská, Tomáš Janura, Michaela Kalinová, Miroslav Matejka, Silvia Paulusová, Bibiana Pomfýová, Ľubor Suchý, Michal Šimkovic, Miroslav Šurin, Monika Tihányiová, Norma Urbanová, Barbora Vachová

Recenzenti: Kristína Markušová, Štefan Oriško

Zostavila: Michaela Kalinová

Preklad: Anna Tuhárska, Eva Hasalová, Lýdia Chovancová

Grafické spracovanie: Bronislava Porubská

1. vydanie

Náklad: 300 kusov

Tlač: DOLIS, s. r. o., Bratislava

Zborník vychádza aj v digitalizovanej podobe. Prístupný je na internetových stránkach občianskeho združenia Gotická cesta <https://oz-goticka-cesta.webnode.sk/> a Pamiatkového úradu SR <https://www.pamiatky.sk>.

Texty neprešli jazykovou korektúrou.

ISBN 978-80-972544-0-7

EAN 9788097254407

Na obálke:

Klenba svätyne ev. a. v. kostola v Štítniku.

Koceľovce, ev. a.v. kostol. Detail kovania a madla z dvernej výplne južného vstupu.

Foto: M. Kalinová, 2006.

Obsah

Michaela Kalinová	5
Úvod	
Peter Buday	7
K dokumentácii a ochrane pamiatok na Gemeri pred rokom 1918 <i>To Documentation and Conservation of Monuments in Gemer Before 1918</i>	
Róbert Erdélyi	21
Ohrozené kostoly Gemera <i>The Endangered Churches of Gemer</i>	
Monika Tihányiová	37
Dejiny Kamenian s dôrazom na ev. a. v. kostol <i>History of Kameňany with Emphasis on the Evangelical Church</i>	
Bibiana Pomfyová	51
Evanjelický kostol v Štítniku – niekoľko poznámok k stavebnému typu kostola s trojchórovým východným záverom <i>The Evangelical Church in Štítnik – Several Notes on the Constructional Type of Church with a Three-choir Eastern Closure</i>	
Magdaléna Janovská	63
Farský kostol v Gelnici z pohľadu nových výskumov <i>Parish Church in Gelnica in the Perspective of New Research</i>	
Michaela Kalinová – Silvia Paulusová	83
Kostol Všetkých svätých v Henckovciach – výsledky architektonicko-historického a umeleckohistorického výskumu <i>The All Saints Church in Henckovce – Results of Architectural-historical and Artistic-historical Research</i>	
Andrej Botek – Róbert Erdélyi – Barbora Vachová	103
Výsledky výskumu stredovekého kostola ref. cirkvi v Zacharovciach <i>Results of the Research of the Medieval Reformed Church in Zacharovce</i>	
Andrej Botek – Róbert Erdélyi – Miroslav Šurin	113
Výsledky výskumu stredovekého ev. a. v. kostola v Rybníku <i>Results of the Research of the Medieval Evangelical Church in Rybník</i>	
Norma Urbanová	127
Starý kláštor minoritov v Levoči – novšie poznatky o jeho stavebnom vývoji <i>The Old Monastery of the Minorites in Levoča – Newer Findings on Its Construction Development</i>	

Eva Hasalová	145
Gemerské a malohontské nástenné maľby z pohľadu textilných a odevných reálií <i>Wall paintings of Gemer and Malohont from the perspective of textiles and clothing</i>	
Miloslava Borošová-Michalcová	161
Mobiliár gemerských kostolov v kontexte historických a kultúrnych súvislostí <i>Furniture of Gemer Churches in the Historical and Cultural Context</i>	
Ľubor Suchý	179
Hodnotné nálezy v podstrešiach a na historických krovoch Gemera – Vyšné Valice, Žíp, Rožňava <i>Valuable Finds in Underroofs and Historic Roof Trusses of Gemer – Vyšné Valice, Žíp, Rožňava</i>	
Ľubica Fillová – Miroslav Matejka – Tomáš Janura	191
Kaštieľ v Jelšave z pohľadu stavebného vývoja a problémy jeho obnovy <i>Manor house in Jelšava in the perspective of its construction development and problems of its conservation</i>	
Tomáš Janura – Monika Tihányiová – Michal Šimkovic	207
Hrad Muráň z pohľadu najnovšieho archívno-historického a architektonicko-historického výskumu <i>Muráň Castle in the Perspective of the Latest Archival-historical and Architectural-historical Research</i>	

Úvod

Mgr. Michaela Kalinová

Pamiatkový úrad SR, Bratislava

michaela.kalinova@pamiatky.gov.sk

Gotická cesta je najstaršia novodobá kultúrna trasa na Slovensku vytvorená v roku 1996, ktorej primárnym cieľom bolo sprístupniť a spropagovať širokej verejnosti stredoveké sakrálné pamiatky z oblasti Gemera, Spiša a Malohontu. Postupne vzniklo niekoľko jej okruhov a následne v roku 2007 bolo založené aj Občianske združenie Gotická cesta, ktoré dodalo právny rámec organizovaniu rôznych aktivít zameraných na popularizáciu, ale aj praktickú pomoc pamiatkam tejto kultúrnej trasy. Jednou z iniciatív uvedeného občianskeho združenia bolo priblížiť verejnosti aj najnovšie poznatky z rôznych pamiatkových výskumov, vykonaných zhruba v priebehu predchádzajúcich piatich rokov na tunajších, predovšetkým sakrálnych pamiatkach, v rámci zabezpečovania nevyhnutných podkladov pre ich pamiatkovú obnovu. Táto snaha bola podnetom k vzniku konferencie, ktorú združenie zorganizovalo v Rožňave 2. – 3. októbra 2014. Záujem a účasť odborníkov ako aj širokej verejnosti vyvolal následne v dvojročnom časovom odstupe zorganizovanie 2. ročníka konferencie, ktorá sa uskutočnila opätovne v Rožňave v dňoch 11. – 12. augusta 2016, s cieľom priblížiť výsledky ďalších výskumov uplynulého obdobia. Prednáškový program konferencie dopĺňala exkurzia a nadväzujúce podujatie, tzv. Gotická cesta otvorená, počas ktorého bola v spolupráci s vlastníkami sprístupnená časť kostolov tejto kultúrnej trasy. Príspevky z uvedenej konferencie Vám prinášame v predloženom zborníku.

Ochrana pamiatok, ako aj ich výskum, v sebe nevyhnutne zahŕňa viaceré vedné disciplíny a tento interdisciplinárny prístup sa prejavil aj v spektre príspevkov, ktoré odznali na konferencii a tvoria predkladaný zborník. Gemer je oblasť Slovenska, ktorá svojimi historickými pamiatkami vzbudzovala záujem odborníkov, zameraných na ochranu pamiatok, už od počiatkov formovania sa tohto odboru v 19. storočí, preto je úvodný príspevok venovaný dokumentovaniu tunajšej sakrálnej architektúry práve z čias konca 19. a začiatku 20. storočia. Na tento príspevok z minulosti pamiatkovej ochrany nadväzuje analýza súčasného stavu pamiatkového fondu – stredovekej sakrálnej architektúry Gemera, hodnotiaci najohrozenejšie objekty. Nasledujú príspevky monograficky zamerané na jednotlivé sakrálné pamiatky regiónu Gemera a Spiša, spracované z pohľadu archívno-historického, architektonicko-historického, umeleckohistorického, archeologického, resp. reštaurátorského výskumu (Kameňany, Štítnik, Gelnica, Henckovce, Zacharovce, Rybník, Levoča). Súčasť interiérov kostolov tvorili už od najstarších čias nástenné maľby a rôzny mobiliár. Preto ďalšie dva príspevky upriamujú našu pozornosť práve na tieto zložky, ktoré podstatnou mierou vypovedajú o historickom vývoji, umeleckej úrovni, ale aj o spoločenských funkciách týchto súčastí sakrálnej architektúry, či percepcii rôznych fenoménov, ktoré sa prostredníctvom nich prejavujú. Maľby a mobiliár zároveň významne dotvárajú autenticnosť a atmosféru celého sakrálneho priestoru, preto by mali byť jeho neoddeliteľnou súčasťou. V súčasnosti, žiaľ, patria častokrát k veľmi ohrozeným, a keďže pri ich fyzickej záchrane zohráva mimoriadny význam reštaurovanie, je snahou týchto príspevkov priblížiť aj rôzne aspekty reštaurátorskej práce. Zaujímavé, nezriedka originálne zachované časti architektúry, resp. rôzne stopy po jej stavebnom vývoji, skrývajú v sebe podkrovia kostolov, o čom nás presvedčí ďalší príspevok venovaný nálezom v podkrovi troch z nich (Vyšné Valice, Žíp, Rožňava). V záverečnej časti zborníka sa venujeme

dominantným profánnym stavbám Muránskej doliny, ktoré boli už od stredoveku hlavnými regionálnymi panskými sídlami – hradu Muráň a kaštieľu v Jelšave. Napriek tomu, že obe podstatnou mierou utvárali tunajší historický vývoj, doposiaľ sa im v rámci novodobého pamiatkového výskumu nevenovala príslušná pozornosť a o stavebnom vývoji ich architektúry sme mali pomerne kusé informácie, čo majú uvedené príspevky aspoň čiastočne kompenzovať.

Regióny Gemera, Spiša a Malohontu skrývajú v sebe poklady, ktoré stoja za pozornosť a veríme, že tento zborník prispeje k ich poznaniu. Pretože len to, čoho hodnotu a výnimočnosť ľudia poznajú – v ktorejkoľvek dobe, sú ochotní aj chrániť, starať sa o to a zachovať do budúcnosti. Práve toto by malo byť jedným z cieľov, ktorý sleduje aj Občianske združenie Gotická cesta v spolupráci s Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky a Krajským pamiatkovým úradom Košice, pracovisko Rožňava, ktoré sa na tomto podujatí organizačne spolupodieľali.

Na záver by sme radi poďakovali za spoluprácu cirkevným vlastníkom objektov a správcom farností evanjelickej a. v., rímskokatolíckej a reformovanej cirkvi, starostom obcí, ktorí prevzali zodpovednosť za starostlivosť o niektoré z uvedených pamiatok a v neposlednom rade Ministerstvu kultúry Slovenskej republiky za finančnú podporu.

K dokumentácii a ochrane pamiatok na Gemeri pred rokom 1918

Mgr. Peter Buday, PhD.

Katedra dejín výtvarného umenia, Filozofická fakulta UK, Bratislava
peter.buday@uniba.sk

The text, which is a contribution to the history of domestic monuments conservation, focuses mainly on the personality of István Gróh, his documentary and restoration work, whose origins are bound with the Gemer Region. The first part of the study focuses on Gróh's activities in Gemer since the 1890s, from the wall paintings research in Kocelovce to the interior renovation of the church in Štítnik, carried out just before the First World War. The following paragraphs complement the amount of knowledge about the activities of this artist and pedagogue in other locations in Slovakia.

Gemer, pamiatková ochrana, dokumentácia, reštaurovanie, nástenné maliarstvo
Gemer, monuments protection, documentation, restoration, wall painting

19. storočie charakterizované aj ako „prvé moderné“ sprevádzal dynamický rozvoj vied, vrátane dejepisectva a dejín umenia, základných pilierov novej disciplíny – pamiatkovej starostlivosti. Jej začiatky v Uhorsku siahajúce do prvej polovice storočia sú späté s menami, pôvodom z dnešného Slovenska: Košičan Imrich Henszlmann (1813 – 1888), potomok prešporskej rodiny Franz Römer (1815 – 1889), Arnold Ipolyi-Stummer (1823 – 1886) z hontianskych Kmeťovíc, Viktor Myskovszky (1838 – 1909) z Bardejova alebo novohradskí Kubinyiovci patria k zakladateľskej garde ochrany kultúrneho dedičstva v Uhorsku. Naša spisba postupne spláca svoj pomyselný dlh voči týmto osobnostiam a ich dielu, ktoré sa na maďarskej strane už dočkalo početných štúdií, zborníkov a monografií. Žiaľ, menej pozornosti sa dostalo a dostáva predstaviteľom mladšej generácie usmerňujúcej vývoj na poli ochrany pamiatok po prelome 19. – 20. storočia. Významnú úlohu v tejto nádejnej, no krátkej etape jej dejín zohrali barón Gyula Forster (1846 – 1932), historik umenia László Éber (1871 – 1935) či architekt Kálmán Lux (1880 – 1961).¹ Rad mien by mohol pokračovať zástupcami múzejníctva, akadémie

1. István Gróh:
Kocelovce,
ev. a. v. kostol.
Pohľad do
svätyne, akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építé-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Terv-
tár. Budapešť.

¹ K danej etape bližšie: HORLER, Miklós. Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872 – 1922). In BARDOLY, István – HARIS, Andrea (ed.). *A magyar műemlékvédelem korszakai*.

2. István Gróh:
Kocelovce,
ev. a. v. kostol.
Akwarelová
kópia nástennej
maľby s výjavom
Navštívenia.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építé-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Ter-
vátár. Budapešť.

vied, polytechnického a výtvarného vzdelávania. Zo školskej katedry sa do procesu dokumentácie a záchran domáчих pamiatok zapájal aj István Gróh (1867 – 1936). (Obr. 1)

Súbor Gróhom vytvorených akwarelových kópií tvorí neoceniteľný základ pre výskum stredovekého nástenného maliarstva na Gemeri. Zmienky o autorovi samotnom sa zužujú na krátky nekrológ zverejnený v ročenke umeleckopriemyselnej vysokej školy v Budapešti (1936)² a heslá v biografických lexikónoch. Z tohto dôvodu sme nasledujúci text poňali ako príspevok k poznaniu Gróhových prínosov pre ochranu pamiatok na Gemeri od konca 19. storočia po zlomový rok 1918. Jeho obsah čerpá najmä zo štúdia písomnej agendy Uhorskej pamiatkovej komisie (*Műemlékek Országos Bizottsága*, ďalej MOB), našimi bádateľmi skôr opomínanej časti bohatého archívu bývalého budapeštianskeho pamiatkového ústavu.³

Začiatky pamiatkových inštitúcií v Uhorsku a Gemer

V roku rakúsko-uhorského vyrovnania (1867) Rimavská Sobota hostila účastníkov XIII. schôdze Uhorského spolku lekárov a prírodovedcov (*Magyar Orvosok és Természettudományi Társasága*). Počnúc rokom 1844 sa v rámci tohto vedeckého spolku činila aj archeologická sekcia, ktorej podnety v zásadnej miere vplývali na formovanie inštitucionálnej pamiatkovej starostlivosti v Uhorsku. Referát I. Henszlmanna prednesený v auguste 1846 v Košiciach, poukazujúci na neblahé osudy domáчих pamiatok, dal základ uzneseniu, v ktorom Spolok žiadal Maďarskú (Uhorskú) vedeckú spoločnosť, predchodkyňu akadémie vied, aby sledovala stav domáчих pamiatok aspoň dovtedy, kým snem neschváli zákon na ich ochranu. Košická iniciatíva sa v Pešti stretla s pochopením a viedla k prijatiu výzvy apelujúcej na zasielanie správ o všetkých druhoch pamiatok pôvodom z doby pred 18. storočím. Vedecká spoločnosť v osobitnom liste vyzvala predstaviteľov cirkví k uskutočneniu opisu sakrálnych pamiatok a his-

Tanulmányok. Budapest : OMF, 1996, s. 108 – 118, s. 122 – 131. BARDOLY, István. „Két hűségese munkatárs” Forster Gyula és Éber László – Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. In *Ars Hungarica*, 38, 2012, č. 1, s. 72 – 103.

² HELBING, Ferenc (ed.). *Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola évkönyve 1934 – 1936*. Budapest : Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

³ Donedávna Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (Centrum Gyula Forstera pre ochranu a správu kultúrneho dedičstva). Centrum sa stalo v novembri 2017 súčasťou Magyar Művészeti Akadémia (Maďarskej akadémie umení) a bolo transformované na Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (Maďarské múzeum architektúry a dokumentácie k ochrane pamiatok). Mikrofilmy obsahujúce spisy MOB vzťahujúce sa k lokalitám na území dnešného Slovenska sa do archívu vtedajšieho Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody dostali zásluhou Vendelína Jankoviča. Filmy, ktoré Jankovič doniesol asi v 70. rokoch minulého storočia boli vyvolané až oveľa neskôr a hotové snímky zviazané do zväzkov. V súčasnosti je tento materiál dostupný v Archíve Pamiatkového úradu SR a poslúžil aj ako východisko pre túto štúdiu. Inventáre k nim spracovali PhDr. Katarína Šípošová (obdobie rokov 1872 – 1903) a PhDr. Henrieta Žažová, PhD. (roky 1904 – 1919). Pozri: ŠÍPOŠOVÁ, Katarína. Uhorská pamiatková komisia v Budapešti 1872 – 1903. In OROSOVÁ, Martina (ed.). *Spríevodca po Archíve Pamiatkového úradu Slovenskej republiky*. Bratislava : PÚ SR, 2007, s. 29 – 30.

torických liturgických predmetov. Široká odozva naznačovala sľubné pokračovanie rozbehnutého procesu, no udalosti rokov 1848 – 1849 a následný zákaz Lekárskeho a prírodovedeckého spolku si vynútili dlhú odmlku. Situácia sa po obnovení Spolku v roku 1863 významne zmenila. Kým pred revolučnými rokmi bolo hnacou silou poznania a ochrany pamiatok vlastenecké nadšenie, v 60. rokoch 19. storočia sa čoraz dôraznejšie skloňovala požiadavka odbornosti. Zjavná prevaha „horlivcov“ viedla k stagnovaniu činnosti archeologickej sekcie Spolku. Poukázal na to Sándor Havas vo svojom vystúpení v Rimavskej Sobote, no popri kritických slovách naznačil aj riešenie, keď odporúčal využiť potenciál archeológov a historikov-amatérov znalých miestnych pomerov pre prácu v teréne. Zvýšenie odbornosti očakával od zriadenia centrálnej krajinskej inštitúcie dohliadajúcej na výskum a evidenciu hnutelných a nehnuteľných pamiatok.⁴ Havasova vízia sa čiastočne naplnila o niekoľko rokov neskôr, rozhodnutím o vzniku dočasnej Krajinskej komisie pre pamiatky (1872).

Gemer nebol pre otcov uhorskej monumentológie neznámym regiónom, vedomosti o jeho stavebnom a umeleckom dedičstve sa však do záveru 19. storočia výraznejšie neprehĺbili. Túto situáciu odráža i Henszlmannova klasifikácia pamiatok, obmedzujúca sa na niekoľko strohých viet.⁵ Priekopnícku úlohu zohral kňaz Franz Florián Rómer, ktorý do svojho korpusu historických nástenných malieb zahrnul aj niekoľko tunajších lokalít.⁶ Koncom septembra 1876 Rómer navštívil vyše desiatku obcí, medzi nimi Chyžné, Kameňany, Ochtinú, Plešivec, Rákoš, Rimavskú Seč, Rybník a Španie pole, Šivetice a Štítnik, Zacharovce a tiež jaskyňu Aggtelek, kde si prezrel vykopávky vedené barónom Jenő Nyárym.⁷ Bol to práve Nyáry, kto Rómerovi počas jeho prvej návštevy Rimavských Jánoviec v auguste roku 1868 ozrejmil situáciu okolo viaznucej obnovy Kostola sv. Jána Krstiteľa. Rómer prisľúbil pomoc: zmobilizoval odbornú verejnosť, predstaviteľov cirkvi a župy. Ako vládou pove-

3. István Gróh: Kocelovce, ev. a. v. kostol. Pohľad na severnú stenu svätyně s nástennými maľbami zobrazujúcimi Pašiové scény, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

4. István Gróh: Kocelovce, ev. a. v. kostol. Kresba s výjavom Zvestovania Panne Márii. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

⁴ CS. PLANK, Ibolya – CSENGEL, Péter. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In BARDOLY – HARIS, ref. 1, s. 35 – 36.

⁵ HENSZLMANN, Imre. Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. Negyedik közlemény. In *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam, VI. kötet, 1886, s. 114 – 115.

⁶ RÓMER, Flóris. Magyarország régészeti emlékei III. Régi falképek Magyarországon. Budapest : Eggenberger, 1874.

⁷ Archív Pamiatkového úradu SR (ďalej APÚ), zbierka mikrofilmov spisovej agendy Uhorskej pamiatkovej komisie 1872 – 1919 (ďalej UKP), zv. 3, 1875 – 1877, spis č. 86/1876, s. 444 – 446, list – správa F. Rómera z 3. 11. 1876.

5. István Gróh:
Ochtiná,
ev. a. v. kostol.
Výjav Snímanie
z kríža, akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építé-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Ter-
vátár. Budapešť.

rený komisár preskúmal kostol a v spolupráci s Fridrichom Schulekom pripravil ideálny plán jeho obnovy. Do roku 1875 sa románsky objekt podarilo zachrániť pred hrozbou fyzického zániku a opätovne sfunkčniť, no Rómerove ambície – už ako titulárneho jánovského opáta – boli vyššie. Štýlovo korektnou renováciou vidieckeho kostola hodlal ukázať príklad a nasmerovať záujem vtedajších elít odboru na dovtedy i dlho potom zaznávané pamiatkové bohatstvo regiónov.⁸

Významný podiel na záchrane gemerských sakrálnych pamiatok malo miestne duchovenstvo. Spomeňme tu evanjelického kňaza Štefana Homolu, ktorý ako prvý zaznamenal stredovekú výmaľbu presbytéria v Rybníku. Homola odmietnuc plán svojho predchodcu počítajúci so stavbou nového kostola priamo v obci, uprednostnil obnovu stredovekého, stojaceho izolovane od nej. Stalo sa tak v roku 1850, no zámer vybudovať kapacitne väčší, komfortnejšie prístupný svätostánok (s použitím materiálu z asanovanej stredovekej stavby) prežíval aj po roku 1918 a bol zdrojom permanentného napätia medzi cirkevnou obcou a medzivojnovou pamiatkovou ochranou.⁹

Nástenné maľby v Ochtinej boli čiastočne odkryté vďaka záujmu farára, kým v Chyžnom ich odkrýval tamojší učiteľ.¹⁰ V máji 1892 sa veriaci v Kocel'ovciach na popud Gabriela Szmika, kurátora evanjelického cirkevného zboru, pustili do odstraňovania vápenného náteru na stenách svojho kostola. Do 22. mája, keď obec zachvátil požiar, sa podarilo očistiť osem výjavov. Szmik a duchovný Martin Belica sa po tejto udalosti obrátili na riaditeľa Maďarského národného múzea (MNM) Feren-

⁸ RÓMER, Flóris Ferencz. Az árpád-korszaki jános-i templom. In *Vasárnapi Ujság*, 22, 28. 3. 1875, č. 13, s. 198 – 199.

⁹ BUDAY, Peter. Evanjelický kostol v Rybníku, závery archívneho výskumu. In BOTEK, Andrej – ERDÉLYI, Róbert – VACHOVÁ, Barbora. *Evanjelický kostol Rybník nad Turcom. Architektonicko-historický výskum a návrh obnovy*. 2014. rkp. 173 s. Archív Krajského pamiatkového úradu Banská Bystrica.

¹⁰ GRÓH, István. Középkori falképek Gömörmegyében. Első közlemény. In *Archaeologiai Értesítő*, XV, 1895, s. 56.

ca Pulszkého so žiadosťou o finančnú pomoc pri pokračovaní odkrývania fresiek.¹¹ Pulszky doručil ich list pamiatkovej komisii, ktorá sľúbila na miesto vyslať Józsefa Huszku,¹² pracujúceho v tom čase na reštaurovaní malieb v Rimavskom Brezove. Nakoľko Huszkova návšteva sa oddaľovala, Szmik pozval do Koceloviec Istvána Gróha.¹³ Učiteľ kresby na rožňavskom gymnáziu sa intenzívne zaujímal o pamiatky v okolí a pravidelne podnikal cesty za ich poznaním. (Obr. 2 – 4)

Dokumentačná a reštaurátorská aktivita Istvána Gróha na Gemeri

Výtvarník, pedagóg a spisovateľ pôvodom z Veľkého Berezného (Velykyj Bereznyj, Ukrajina) bol žiakom Károlya Lotza a Bertalana Székelya, čelných predstaviteľov uhorskej (maďarskej) akademickej maľby 19. storočia. Pred rokom 1899 odchádza z Rožňavy do Budapešti. Dostáva miesto na vysokej škole umeleckopriemyselnej, na čele ktorej stál od roku 1917. Gróhove aktivity sa neobmedzovali len na pedagogiku, výskum a neskôr i reštaurovanie pamiatok. Činil sa tiež v štruktúrach maďarskej gréckokatolíckej cirkvi a dlhé roky zastával post šéfredaktora jej tlačového orgánu, novín *Görögkatolikus Szemle*.¹⁴

Gróh zrejme začiatkom roku 1894 obhliadol už pred časom odkryté maľby v Kocelovciach a svoje zistenia sumarizoval v liste pamiatkovej komisii, od ktorej žiadal povolenie na vyhotovenie akvarelových kópií fresiek.¹⁵ V tom istom roku publikoval svoju prvú štúdiu porovnávajúcu maľby v Kocelovciach a Ochťinej.¹⁶ Hotové kópie na tvári miesta posúdil Gróhov niekdajší učiteľ, B. Székely. Kladné hodnotenie a uznanie od Székelya položili základy dlhodobej spolupráce medzi Gróhom a pamiatkovou komisiou. Tá ho onedlho poverila prestížnymi úlohami, vyhotovením kópií nástenných malieb v Chyžnom, Lipníku, Kyjaticiach, Kraskove a Rimavskej Bani pre výstavu organizovanú pri príležitosti milénia príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny (1896) a neskôr aj pre expozíciu Uhorska na svetovej výstave v Paríži (1900).¹⁷ Hoci Gróh dostal ponuku na reštaurovanie malieb v Ko-

6. István Gróh: Ochťiná, ev. a. v. kostol. Výjav Kristus pred Pilátom, akvarel.

Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

¹¹ APÚ, UPK, zv. 10, 1891 – 1894, spis 73/1892, s. 1506, list M. Belicu F. Pulszkému, 9. 6. 1892.

¹² József Huszka (1854 – 1934). Maliar, učiteľ, reštaurátor, vo svojom výskume sa orientoval na národopis a dejiny umenia. Huszka sa spoločne s I. Gróhom, Lajosom Tarym, Zoltánom Veressom a Petrom Júliusom Kernom zúčastňoval na dokumentácii uhorských nástenných malieb prebiehajúcej od prelomu 19. – 20. storočia. Jeho akvarely okrem Forsterovho centra nachádzame aj v zbierkach Maďarského etnografického múzea (*Magyar Néprajzi Múzeum*) v Budapešti. Podľa: *Magyar Életrajzi Lexikon*, dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>, [online 12. 10. 2016]; HORLER, ref. 1, s. 123. Novšie k maliarstvu dielu: SZÁSZ, András. *Huszka József rajztanár, festőművész, művészettörténész, restaurátor, etnográfus*. Kiskunfélegyháza: Móra Ferenc Közművelődési Egyesület, 2007.

¹³ APÚ, UPK, zv. 11, 1888 – 1894, spis 20/1894, s. 1620 a n.

¹⁴ PIRIGYI, István. *Gróh István*. Dostupné na internete: <http://byzantinohungarica.hu/node/168> [online 23. 7. 2016]; pozri: *Görögkatolikus Szemle*, 8, 1936, č. 8, venované Gróhovej pamiatke.

¹⁵ APÚ, UPK, zv. 11, 1888 – 1894, spis č. 20/1894, s. 1619 – 1621, Gróhov list pamiatkovej komisii, 20. 2. 1894.

¹⁶ GRÓH, István. A geczalfalvai és ochtinaí templomok falképeiről. In *Archaeologiai Értesítő*, XIV, 1894, s. 170 – 172.

¹⁷ APÚ, UPK, zv. 17, 1899, spis č. 158(?) / 1899, s. 2543 – 2544.

7. István
Gróh: Rákoš,
r. k. Kostol sv.
Trojice. Výjav
Nanebovzatie
Panny Márie,
akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építé-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Ter-
vartár. Budapešť.

8. Rákoš,
r. k. Kostol sv.
Trojice. Výjav
Nanebovzatie
Panny Márie
situovaný na
severnej stene
lode.
Foto:
M. Kalinová
2006.

ceľovciach, túto prácu uskutočnil začiatkom 20. storočia maliar János Gläser, podieľajúci sa aj na obnove interiéru kostola trinitárov v Bratislave.¹⁸ Gróh pri tejto príležitosti sformuloval „metodický postup“, ktorého sa pridržiaval i v nasledujúcich rokoch. Zasadou číslo jedna bolo nezasahovať do figurálnych malieb. Citlivé dopĺňanie prichádzalo do úvahy len v prípade pozadí scén, ornamentálnych bordúr okolo výjavov a na rebrách klenby. V závere sa mal náter prázdnych stien prispôbiť koloritu fresiek, t. j. opatriť neutrálnym tónom stierajúcim ostrý kontrast medzi farebnosťou malieb a bielobou zvyšných plôch. V príbuznom duchu sa niesli pokyny pamiatkovej komisie J. Huszkovi ohľadom reštaurovania malieb v Rimavskom Brezove: *Obnovu malieb nemožno chápať ako ich premalovanie alebo rekonštrukciu, rozumie sa pod ňou jedine doplnenie chýbajúcich kontúr, ktoré nenaruší pôvodný charakter obrazu ... Farby aplikujte len na plochách, kde je to nevyhnutné, ale nikdy nie na prekrytie staršieho farebného náteru.*¹⁹

Takmer súbežne s Kocel'ovcami prebiehal prieskum malieb objavených architektom Fridrichom Schulekom v Ochtinej (1893).²⁰ Gróh v roku 1895 očistil fresky na stenách svätyne a víťaznom oblúku a po získaní súhlasu cirkevnej vrchnosti aj na klenbe presbytéria.²¹ Budapešťianska pamiatková komisia ho v roku 1905 vyzvala, aby skoncipoval plán obnovy interiéru kostola. Jeho program nadviazal na zásady dané v Kocel'ovciach, pričom rátal aj s vrátením maľovaných epitafov, odložených v sakristii, do lode. Vlastná obnova sa uskutočnila v lete 1906 a jej výsledok zhodnotil L. Éber. Referent komisie ocenil Gróhovu pietny prístup k stredovekým maľbám a „štýlovo korektnú“ maliarsku výzdobu lode, reagujúcu na prevažne rokokový mobiliár.²² (Obr. 5 – 6)

¹⁸ APÚ, UPK, zv. 25, 1903, spis č. 232/1903, s. 3739 – 3740, list kostolného maliara J. Gläsera komisii pre pamiatky, 22. 4. 1903; BUDAY, Peter. Obnovy historickej architektúry v Bratislave a budapešťianska Krajinská komisia pre pamiatky (1891 – 1914). Obnovy sakrálnych stavieb. In KURINCOVÁ, Elena (ed.). Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy. XXVI. (2014), s. 102 – 103.

¹⁹ APÚ, UPK, zv. 12, 1894 – 1895, spis č. 100/1895, s. 1843, koncept listu J. Huszkovi, 3. 7. 1895.

²⁰ APÚ, UPK, zv. 11, 1888 – 1894, spis č. 152/1894, s. 1731, správa Jánosa Schuleka o kostole a nástenných maľbách v Ochtinej, 14. 10. 1894.

²¹ APÚ, UPK, zv. 31, 1905, spis č. 281/1905, s. 694, list I. Gróha komisii pre pamiatky z 12. 5. 1905.

²² Vid' Gróhove návrhy na obnovu obsiahnuté v listoch z 12. 5. 1905 (prameň uvedený v ref. 21) a z 25.

Podobne, ako v Ochtinej, aj v Rákoši prebiehalo odkrývanie fresiek v dvoch etapách. Prvý prieskum uskutočnil Gróh ešte v roku 1895, neskôr sa spolu s bratom, výtvarníkom Béloom Gróhom pustili do celoplošného odkrývania.²³ Rožňavský vikár Štefan Podraczky sa vo februári 1905 obrátil na MOB so sťažnosťou na prácu Gróhovcov, ktorí údajne znehodnotili interiér rákoškého kostola.²⁴ Komisia sa teda musela postarať o nápravu vzniknutého stavu. Učiteľ obhajoval svoj postup tým, že maľby bolo možné očistiť len mechanicky: ... *stratila sa síce jednoliatosť stien, no naše stredoveké nástenné maliarstvo obohatil cenný materiál*.²⁵ Gróhom navrhované úpravy sa redukovali len na nevyhnutné retuše a doplnenie bordúr s rešpektovaním kresby zachovaných úsekov. Zásahy do telesných detailov a tvárí boli vylúčené, výnimku mohla tvoriť len tvár Krista na klenbe svätyne, poškodená pri osadzovaní lucerny večného svetla. Gróh zamýšľal rekonštruovať Kristovu hlavu podľa vzoru v Porube, no tento zámer sa nestretol s kladnou odozvou.²⁶ (Obr. 7 – 10)

Kópie malieb v Chyžnom vznikli na jar roku 1896, v rámci priprav materiálu pre miléniovú výstavu v Budapešti. Reprodukcie akvarelov sprevádzali Gróhovu štúdiu publikovanú na stránkach *Archaeológiai Értesítő*.²⁷ Autor v jej závere upozornil na tunajší neskorogotický oltár, ktorý pripísal majstrovi oltára v Spišskej Sobote. Dodajme, že maľované krídla z tohto diela boli pred rokom 1904 prevezené do Budapešti a konzervované v ateliéroch obrazárne MNM.²⁸ (Obr. 11 – 13)

9. István Gróh: Rákoš, r. k. Kostol sv. Trojice. Madona s Kristom trpitelom, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

10. István Gróh: Rákoš, r. k. Kostol Svätej Trojice. Najsvätejšia Trojica, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

6. 1905 (APÚ, UPK, zv. 35, 1906, spis č. 296/1906, s. 4080 – 4082); Éberova správa: APÚ, UPK, zv. 36, 1907, spis č. 383/1907, s. 1271.

²³ APÚ, UPK, zv. 12, 1894 – 1895, spis č. 167/1895, s. 1872, Gróhov list z 15. 10. 1895; zv. 23, 1902, spis č. 234/1902, s. 3420 – 3421, list zo 7. 6. 1902.

²⁴ APÚ, UPK, zv. 30, 1904 – 1905, spis č. 74/1904, s. 533, list Š. Podraczkého komisii pre pamiatky, 5. 2. 1905.

²⁵ APÚ, UPK, zv. 31, 1905, spis č. 283/1905, s. 696 – 700, Gróhov list zo 16. 5. 1905.

²⁶ Gróhov list zo 16. 5. 1905 (ref. 25); APÚ, UPK, zv. 32, 1905, spis č. 325/1905, s. 773, zápisnica schôdze MOB z 2. 6. 1905, bod 10.

²⁷ GRÓH, István. Hisnyó r. kath. templomának falképei. In *Archaeológiai Értesítő*, 1897, zv. 17, zošit 1, s. 49 – 53.

²⁸ List Š. Podraczkého, 5. 2. 1905 (ref. 24); APÚ, UPK, zv. 31, 1905, spis č. 213/1905, s. 656, list E. Kam-

11. István
Gróh: Chyžné,
r. k. Kostol
Zvestovania
Panne Márii.
Pohľad do
svätyne, akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építés-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Ter-
vartár. Budapešť.

V apríli roku 1903 Gróh upozornil na existenciu nástenných malieb v evanjelickom kostole v Rybníku, kde otvoril niekoľko sond. Vec ostala v nasledujúcich rokoch nepovšimnutá, popud k záchrane fresiek sa objavil až v spojitosti so zámerom výmeny šindľovej strešnej krytiny za eternit. Reštaurovanie vnútorného priestoru mal financovať štát prostredníctvom pamiatkovej komisie, prvá svetová vojna však zabránila realizácii tohto plánu. K jeho oživeniu došlo krátko po doznení vojny, v nových spoločensko-politických podmienkach. Práve politický (ideový) aspekt mal zásadný podiel na tom, že v čase povojnovej hospodárskej stagnácie sa podarilo nájsť pomerne vysokú čiastku na obnovu kostola v odľahlom kraji, doplácajúcom na vznik nových hraníc.²⁹

Koncom apríla 1905 sa ku Gróhovi dostal list architekta Bélu Tótha z Rimavskej Soboty. Tóth, bývalý študent a asistent F. Schuleka na polytechnike v Budapešti upriamil učiteľovu pozornosť na maľby nachádzajúce v apside kalvínskeho kostola v Zípe. Svätyňa,

oddelená od lode priečkou, slúžiaca ako sýpka a sklad mala byť staticky zabezpečená, no týmto radikálnym zásahom mal podľa architektovej názoru predchádzať výskum.³⁰ Gróh prišiel na tvár miesta v októbri 1905. Maľby – hoci v zlom stave – odporúčal zachovať a zatrieť vápenným náterom.³¹

Najväčšou akciou v réžii predvojnovej uhorskej pamiatkovej ochrany na Gemeri sa mala stať obnova evanjelického kostola v Štítniku. (Obr. 14 – 17) Zároveň išlo o posledné podujatie v kraji, do ktorého aktívne vstupoval I. Gróh. Myšlienka „štýlovo korektnej“ renovácie tejto architektúry sa objavila už koncom 19. storočia. Pre účely budúcej obnovy ju zamerali János Schulek (syn F. Schuleka a jeho asistent) a už spomínaný B. Tóth.³² Po vyše desaťročnej pauze MOB oslovil Tótha, aby vypracoval rozpočet nevyhnutných opráv.³³ I. Gróh medzitým uskutočnil sondáž v interiéri. Prieskum ukázal na nebyvalý rozsah a zachovalosť malieb. Mnohé z nich sa z hľadiska ikonografie javili ako jedinečné.³⁴ V decembri 1909 odovzdal archívu pamiatkovej komisie 16 kópií malieb zo Štítnika.³⁵ Uplynuli ďalšie roky, kým sa pristúpilo k obnove kostola. Odborný dohľad nad prácami prevzal K. Lux, známy v súvislosti so súbežne prebiehajúcou obnovou Starého zámku v Banskej Štiavnici. V lete roku 1914 mali byť odkryté maľby v svätyniach a počítalo sa aj so sondážou na klenbe hlavnej lode. Pri reštaurovaní sa mali uplatniť princípy aplikované v Ochtinej a Rákoši, t. j.

merera Gy. Forsterovi, 19. 4. 1905.

²⁹ BUDAY, ref. 9.

³⁰ APÚ, UPK, zv. 31, 1905, spis č. 299/1905, s. 716 – 719, list B. Tótha Gróhovi, 24. 4. 1905.

³¹ APÚ, UPK, zv. 34, 1905, spis č. 592, s. 1016 – 1017, správa I. Gróha z 10. 10. 1905.

³² APÚ, UPK, zv. 44, 1908 – 1909, spis č. 238/1909, zápisnica riadnej schôdze MOB z 12. 3. 1909, s. 2450 – 2451, bod B, Štítnik.

³³ APÚ, UPK, zv. 47, 1909 – 1910, spis č. 1142/1908, s. 2889, koncept listu MOB B. Tóthovi, 16. 12. 1909.

³⁴ APÚ, UPK, zv. 41, 1908/III, spis č. 605/1908, s. 2016 – 2017, list I. Gróha komisii pre pamiatky, 27. 8. 1908.

³⁵ APÚ, UPK, zv. 48, 1910/I, spis č. 22/1910, zápisnica zo schôdze subkomisie MOB, 28. 1. 1910, s. 2961, bod 4.

figurálne súčasti fresiek ako aj úseky pôvodných bordúr zostali nedotknuté, lemy bolo možné rekonštruovať len v miestach, kde sa nezachovali. Plochy bez malieb mal vyplniť neutrálny odtieň blízky koloritu malieb.³⁶ Výmalba vnútorného priestoru a opravy mobiliára boli ukončené v novembri 1914. Architekt Lux hodnotil tieto práce ako uspokojivé, novým náterom však vytýkal príliš intenzívny tón, konkurujúci historickým maľbám.³⁷ Úpravy interiéru tým neboli ukončené, no vojna bola čoraz citeľnejšia: brzdou boli nedostatok pracovných síl a materiálu. Obnova napriek zhoršujúcej sa situácii pokračovala do roku 1916, i keď v pomalšom tempe a so stále dlhšími prestávkami.³⁸

Pohľad na Gróhovu činnosť na Gemeri by bol neúplný, keby sme ho spájali len s dokumentovaním nástenných malieb. Po prijatí miesta na umeleckopriemyselnej škole sa jeho záujem čím ďalej, tým viac orientoval na ľudové umenie, resp. spojitosti stredovekého umenia a ľudovej tvorby. Súbežne s maľbami mapoval aj hrnčiarstvo³⁹ a výšivkárstvo⁴⁰ na Gemeri, pričom nezostával len v rovine archeologickej. Ako človek praxe vnímal ornamentiku a techniky ľudového umenia ako východiská pre moderné návrhárstvo. Odmietal akademický prístup vo výučbe umeleckých remesiel, odtrhnutý od miestneho zázemia a dôrazne sa zasadzoval o rozvíjanie remesiel v miestach ich tradície. V tejto súvislosti prišiel s myšlienkou založiť v Šiveticiach keramickú (hrnčiarstvu) učebnú dielňu.⁴¹ (Obr. 18 – 19)

Oslovme Gróha ...

Dôvera budapeštianskej komisie voči Gróhovi sa odzrkadlila aj v množstve úloh, ktorými ho poverovala mimo gemerského regiónu. Bývalý gymnaziálny učiteľ získal reputáciu

12. István Gróh: Chyžné, r. k. Kostol Zvestovania Panne Márie. Pohľad na klenbu svätyne, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

13. István Gróh: Chyžné, r. k. Kostol Zvestovania Panne Márie. Celkový pohľad na severnú stenu svätyne, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

³⁶ APÚ, UPK, zv. 69, 1914, č. spisu 387, s. 4690 – 4691, list K. Luxa a I. Gróha z 20. 5. 1914.

³⁷ APÚ, UPK, zv. 71, 1914 – 1915, spis č. 771/1914, s. 4869 – 4871, list K. Luxa komisii pre pamiatky, 4. 11. 1914.

³⁸ S dokončením prác sa rátalo po skončení vojny, ako to ilustruje náčrt zoznamu predloženého ministerstvu cirkvi a školstva. Zmiený materiál obsahuje tri kategórie pamiatok, I/ ktorých obnovy boli v pláne, no kvôli vojnovým pomerom nedošlo k ich začatiu, II/ obnovované v priebehu vojny, III/ pamiatky, ktorých renovácie boli ministerstvom povolené a nebolo možné ich ďalej odkladať. Do poslednej skupiny sa radil aj Štítnik. APÚ, UPK, zv. 77, 1917 – 1918, spis č. 249/1918, s. 5864.

³⁹ GRÓH, István. A gömörmegyei népies agyagművesség. In *Magyar Iparművészet*, 2, 1899, č. 6, s. 256 – 262.

⁴⁰ GRÓH, István. Gömörmegyei csipkék és hímzések. In *Magyar Iparművészet*, 8, 1905, č. 1, s. 53 – 55.

⁴¹ GRÓH, ref. 39, s. 261 – 262.

vyhľadávaného znalca nástenného maliarstva, vďaka čomu sa jeho pôsobenie rozšírilo prakticky na celé územie historického Uhorska. Podľa svedectva archívnych dokumentov v rokoch 1899 – 1912 osobne navštívil a preskúmal pamiatky v bezmála dvoch desiatkach lokalít na Slovensku. Stojac zoči-voči čerstvo odhaleným maľbám po stáročia ukrytým pod nánosmi vápenných náterov a omietok nadobúdala z dnešného pohľadu neoceniteľné skúsenosti. Rozširoval si tak nielen porovnávaciu bázu, ale aj repertoár foriem a detailov, ku ktorým sa následne vracal vo svojich návrhoch.

Prieskumy a reštaurovanie

Výsledkom prieskumu Kostola Panny Márie v Smrečanoch v júni 1902 bolo i odkrytie známej Madony s ochranným plášťom na severnej strane lode. Gróhova správa ešte nehovorí o nálezoch na obvodových stenách a klenbe presbytéria, vyzdvihuje však maľovaný trámový strop v lodi, ktorého ornamente navrhoval zdokumentovať formou kópií.⁴² V lete 1902 učiteľ upriamil pozornosť MOB na rokokový pavilón v záhrade bojnickej fary. Maľby vo vnútri domu nepredstavovali podľa neho ... umelecky výnimočné práce, napriek tomu si zaslúžia ochranu. Záhradný dom je štýlovo jednotnou, harmonicky dekorovanou malou architektúrou ..., čo podmieňovalo aj kroky smerujúce k jeho záchrane.⁴³ Komisia v reakcii na toto hlásenie požiadala architekta Józsefa Huberta o dodanie fotografie alebo nákresu priečelia pavilónu.⁴⁴ Gróh

okrem bojnického „lusthaus“ upozornil aj na ďalšiu pamiatku z hornej Nitry, kostol v Koši, ktorý svojho času zakreslil József Könyöki, no v jeho správe absentovala zmienka o tamjších freskách.⁴⁵

V roku 1903 začala obnova kostola v Starej Haliči, spojená s novou maľovanou dekoráciou interiéru. Počas prác boli na severnej stene lode a v blízkosti kazateľnice nájdené fragmenty neskorogotických maľieb, poškodených zásekmi uľahčujúcimi naniesenie novších omietok. Vzhľadom na ich stav a komplikované odkrývanie Gróh odporúčal nájdené detaily zatrieť.⁴⁶ Približne v rovnakom čase sa aktualizoval aj zámer opráv stredovekého kostola reformovanej kresťanskej cirkvi vo Svinici, ktorého dezolátny stav konštatoval už prieskum Imre

14. István Gróh:
Štítnik,
ev. a. v. kostol.
Detail výjavu
Sedem sviatostí,
akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építészeti
Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Tervtár.
Budapešť.

15. Štítnik,
ev. a. v. kostol.
Detail výjavu
Sedem sviatostí.
Foto:
M. Kalinová,
2008.

⁴² APÚ, UPK, zv. 23, 1902, spis 246, s. 3423 – 3424, Gróhov list z 12. 6. 1902.

⁴³ APÚ, UPK, zv. 23, 1902, spis 352, s. 3500, Gróhov list prijatý 4. 8. 1902.

⁴⁴ Zdroj uvedený v ref. 43, s. 3499, koncept listu J. Hubertovi, 9. 10. 1902.

⁴⁵ APÚ, UPK, zv. 25, 1903, spis 106, s. 3691, Gróhov list komisii pre pamiatky, 28. 2. 1903.

⁴⁶ APÚ, UPK, zv. 29, 1904, spis 450, s. 310 – 311, Gróhov list z 30. 7. 1904.

Steindla v roku 1880.⁴⁷ Kým architekt Oto Sztehló sa zamerával na konštrukčné nedostatky a defekty, Gróh zvažoval možnosti existencie nástenných malieb. Podľa vlastných slov vo vnútornom priestore nezaznamenal žiadne stopy po nich (!), jeho pozornosť ale zaujala figurálna maľba na zadnej stene výklenku v južnej stene veže a maľované bordúry okolo portálu a okien. *Táto výzdoba je jednoduchá, geometrická, predsa však tvorí najväčšiu pozoruhodnosť ..., nakoľko najvernejšie približuje maľovanú exteriérovú výzdobu našich stredovekých dedinských kostolov.*⁴⁸ Táto skutočnosť ako i situovanie architektúry v krajine, kde tvorila pohľadovú dominantu, mali byť podľa Gróha rozhodujúcimi argumentmi v prospech zachovania stavby a jej obnovy. Vo svojej správe odporúčal vyhotovenie kópií figúr vo výklenku (pričom ústrednú identifikoval ako sv. Helenu) a ornamentálnych pásov.⁴⁹

Na zvyšky rozmernej maľby sv. Krištofa na južnej fasáde svätej kostola v Turčianskej Svätej Mare (Socovciach) poukázal O. Sztehló.⁵⁰ Koncom roku 1904 ju skúmal aj I. Gróh. Ten – vyzdvihnúc skromný výskyt a jedinečnosť takýchto exteriérových diel – navrhol vytvorenie jeho kópie.⁵¹

V septembri 1906 prebehla obhliadka dvoch stredovekých sakrálnych objektov na Liptove, v Liptovskej Mare a Ludrovej. Maľby v Mare prvýkrát identifikoval miestny učiteľ, Gróh sa o nich dozvedel prostredníctvom listu rodinného priateľa.⁵² Na mieste odlíšil tri vrstvy omietok s výtvarnou výzdobou. Najstaršiu, datovanú do doby okolo roku 1400 uviedol do súvisu s Kocel'ovcami, druhú – po technologickej stránke oveľa slabšiu vrstvu – kládol do záveru stredoveku. Technika inak pozoruhodných malieb a typ spojiva pripomí-

16. István Gróh: Štítik, ev. a. v. kostol. Detail výjavu so sv. Bartolomejom, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

17. István Gróh: Štítik, ev. a. v. kostol. Detail výjavu Svätý František káže zvieratám, akvarel. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár. Budapešť.

⁴⁷ APÚ, UPK, zv. 5, 1879 – 1880, spis 52/1880, s. 755 – 760, Steindlova správa z 30. 6. 1880.

⁴⁸ APÚ, UPK, zv. 29, 1904, spis 451, s. 314 – 317, Gróhov list z 31. 7. 1904.

⁴⁹ Zdroj uvedený v ref. 48, Gróhov list z 2. 9. 1904.

⁵⁰ APÚ, UPK, zv. 21, 1901, spis 281, s. 3129 – 3130, Sztehlóova správa z 1. 7. 1901.

⁵¹ APÚ, UPK, zv. 30, 1904 – 1905, spis 725/1904, s. 489 – 491, Gróhov list komisii pre pamiatky, 18. 12. 1904.

⁵² APÚ, UPK, zv. 35, 1906, spis 409, s. 4107 – 4108, list Gróhovi z 12. 8. 1906.

18. Šivetice,
r. k. Kostol
sv. Margity
Antiochijskej,
detail z výjavu
Pašiového cyklu,
akvarel.
Zdroj: Magyar
Művészeti
Akadémia,
Magyar Építé-
szeti Múzeum és
Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ, Ter-
vartár. Budapešť.

najúce maľby v západnej kaplnke farského kostola v Kluži posúvali vznik druhej vrstvy fresiek do čias okolo roku 1500. Vrchná omietka niesla maľbu z 18. storočia. Metodika reštaurovania narážala na limity: *Je zrejmé, že pri pokračovaní by bolo nutné vzdať sa druhej stredovekej vrstvy ... Cieľom by mohlo byť len odkrytie spodnej ...* Gróh priznával, že výsledok takéhoto postupu by bol nanajvýš otáznny, prikláňal sa preto k zachovaniu existujúceho stavu.⁵³

Správa Kornela Divalda bola podnetom pre prieskum malieb v Radvani (1909), nájdených počas prác na novej výmaľbe kostola realizovanej Jozefom Hanulom (1863 – 1944). Dve vrstvy starších omietok s freskami odkryli na južnej strane víťazného oblúka a južnej stene lode (?). Gróh prihliadnuc na ich fragmentárnosť a drobný podklad neodporúčal ďalšie odkrývanie. Hanulovi navrhoval zhotoviť akvarelové kópie hornej vrstvy a po jej sňatí podobným spôsobom zaznamenať aj spodnú.⁵⁴

Fresky v Kostole sv. Mikuláša v Porube odkryli v rokoch 1902 – 1903, no reštaurovanie tohto súboru sa stalo aktuálnym až o takmer dekádu neskôr. Maľby na žiadosť farára Murgaša obhliadol I. Gróh, ktorý ich na základe formálnych znakov a ornamentiky datoval do *prechodnej doby*. Diela podľa neho prevyšovali *priemerné zručnosti našich stredovekých primitívov*. Pri obnove odporúčal akceptovať zásady uplatnené v Rákoši a Ochtinej, t. j. figúry mali zostať nedotknuté, doplniť bolo možné len pozadie, prázdne miesta a chýbajúce detaily v ornamentike rámovania a v maľovaných arkádach. Plochy bez malieb sa mali farebne zosúladiť s maliarsky zdobenými.⁵⁵

Fotografia, ktorej význam a potenciál I. Henszlmann hlboko podceňoval, začala po prelome storočí citeľne konkurovať tradičným, kresliarskym a maliarskym (rukodielnym) postupom dokumentácie. „Objektívne“, no finančne a technicky náročné dokumentačné médium sa presadzovalo v pamiatkarskej praxi aj vďaka Kornelovi Divaldovi a Petrovi Gereczemu, snímky však dodával aj Forsterov referent Éber. Práve on bol autorom kritickej správy reagujúcej na Gróhov nesúhlas s honorárom za kópie fresiek z Veleméru, Tótlaku, Trnavy, Svinice a Turčianskej Svätej Mary. MOB prostredníctvom Ébera spochybnil opodstatnenosť niektorých kópií, zvolených výrezov, ukázal na nerovnomernú kvalitu prác i často neadekvátnu mierku. Gróh podľa referentových slov postupoval svojvoľne, bez predchádzajúcej dohody ohľadom výberu kopírovaných detailov a navyše len malú časť malieb zaznamenával osobne, väčšina ním dodaných kresieb a akvarelov pochádzala od jeho, údajne veľmi skromne platených, študentov. Komisia, aby sa predišlo nezhodám a zbytočnému vytváraniu kópií neraz bezvýznamných fragmentov rozhodla,

⁵³ APÚ, UPK, zv. 35, 1906, spis 451/1906, s. 4115 – 4117, Gróhov list z 20. 9. 1906.

⁵⁴ APÚ, UPK, zv. 46, 1909/II, spis 850/1909, s. 2765 – 2767, Gróhov list z 18. 9. 1909.

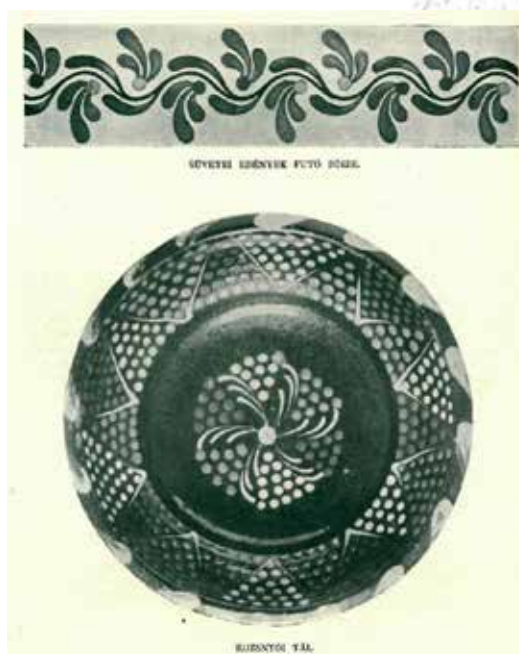
⁵⁵ APÚ, UPK, zv. 55, 1911/II, spis 315, s. 4082 – 4083, Gróhova správa z 20. 4. 1911.

že detaily budú vyberané na základe fotografií.⁵⁶ Tie mali súčasne slúžiť ako porovnávacie materiál a východisko pri určovaní odmiern.

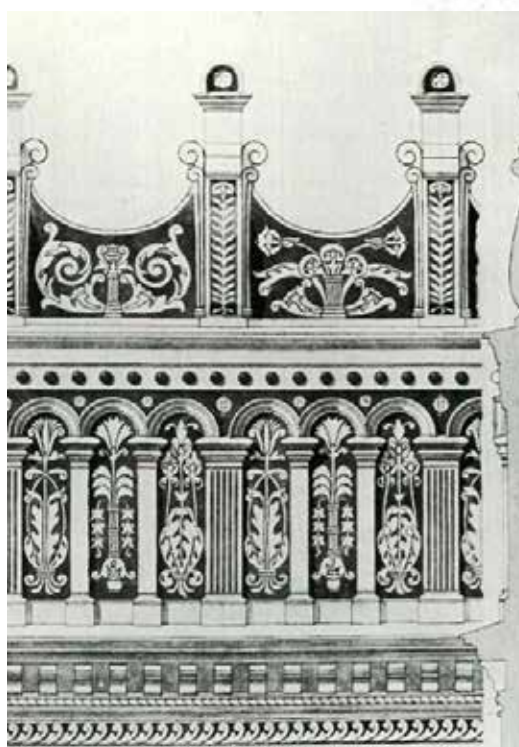
Návrhy

Už začiatkom roku 1900 Gróh požiadal MOB o zverenie príprav novej výmaľby kaplnky Zápoľských pri Kostole sv. Ladislava v Spišskom Štvrtku. O realizáciu sa mali postarať ním vedení študenti oddelenia dekoratívneho maliarstva krajinskej umeleckopriemyselnej vysokej školy. Jediný ústav tohto druhu v Uhorsku sa snažil o efektívne prepojenie teórie, navrhovania a praxe. Pamiatky ako kaplnka v Spišskom Štvrtku predstavovali v Gróhovi ponímaní ideálne objekty pre demonštrovanie tohto prístupu. Pedagóg nemal ambíciu konkurovať živému umeniu. Načrtnutý postup ponúkal podľa jeho mienky finančne dostupné, odborne, umelecky i z hľadiska pamiatkovej ochrany prijateľné riešenie, ďaleko prevyšujúce nízku kvalitu prác kostolných maliarov.⁵⁷

Myšlienka štýlovo korektnej renovácie fasád Thurzovho domu v Levoči a Rákócziho domu v Prešove pochádzala od Kornela Divalda. (Obr. 20) Prostredníctvom archívára Frigyesa Svábyho sa mu podarilo presvedčiť grófa Vidora Csákyho, majiteľa levočského domu, aby pristúpil k rekonštrukcii sgrafit konvenujúcich štýlu architektúry.⁵⁸ Reštaurovanie priečelia Rákócziho domu do domnejšej pôvodnej formy bránilo početné neskoršie zásahy, ktoré Gróh odporúčal vzhľadom na využitie objektu ponechať. Nová sgrafitová výzdoba mala vyplňať slepé arkády atikového múru a čelá štítok.⁵⁹ Obnove v Prešove a rovnakému zámeru vo Fričovciach (kaštieľ baróna Ghillányiho) predchádzali pokusy s technikou preškrabávanej omietky⁶⁰ a navrhovanie nových motívov inšpirovaných historickými predlohami. Vďaka podpore zo strany mesta Prešov ako aj rodiny Gallocsik vlastniacej Rákócziho dom sa v roku 1904 zrealizovala obnova priečelia pamiatky, vrátane vytvorenia nových sgrafit. Práce pod Gróhovým vedením a na základe jeho návrhov uskutočnili študenti budapeštianskej umeleckopriemyselnej školy. Od kladného výsledku podujatia iniciovaného K. Divaldom sa očakávalo, že podnieti obnovy pamiatok „hornouhorskej“ renesancie a prispeje k rozšíreniu „znovuzrodenej“ techniky sgrafita, ideálnej pre dekorovanie veľkých súvislých plôch fasád moderných objektov.⁶¹

19. Maľovaný tanier z Rožňavy, detail ľudového hrnčiarskeho dekoru zo Šivetíc. Repro: Magyar Iparművészet, 1899.

20. Detail Gróhom navrhnutej sgrafitovej dekorácie atiky tzv. Rákócziho domu v Prešove. Repro: Magyar Iparművészet, 1904.

⁵⁶ APÚ, UPK, zv. 35, 1906, spis 124/1906, s. 4032 – 4033, Éberova správa z 27. 3. 1906.

⁵⁷ APÚ, UPK, zv. 18, 1899 – 1900, spis 19/1900, s. 2710 – 2711, Gróhov list z 20. 1. 1900.

⁵⁸ APÚ, UPK, zv. 26, 1903, spis 394, s. 3832 – 3834, Svábyho list Divaldovi, 6. 6. 1903.

⁵⁹ APÚ, UPK, zv. 25, 1903, s. 3792, Gróhov list z 9. 5. 1903.

⁶⁰ APÚ, UPK, zv. 25, 1903, spis 308, s. 3805, Gróhov list z 26. 5. 1903. Reštaurátor pri tejto príležitosti vypracoval pre baróna Ghillányiho aj návrh opatrení na zabránenie ďalšej degradácie sgrafit. APÚ, UPK, zv. 28, 1904, spis 326/1904, s. 255: *A fricsi kastély sgraffitói tenyésző organismusok elpusztításának módjai*, v prílohe spoločnej správy I. Gróha a architekta Sándora Aignera z mája 1904.

⁶¹ GRÓH, István. A sgraffito díszítés. In *Magyar Iparművészet*, 7, 1904, č. 2, s. 76 – 88; DIVALD, Kornél. Régi és modern sgraffito díszítés. In *Művészet*, 3, 1904, č. 4, s. 241 – 244. Dostupné na internete: <http://>

V roku 1909 MOB posudzoval Gróhom predložený, značne eklektický plán novej maľby interiéru farského kostola v Pezinku. Maliar vo výzdobe hodlal použiť motívy známe z domácich pamiatok. Predlohou pre maľbu na klenbe svätyne bola dekorácia, ktorú J. Huszka odkryl v kostole v Dálya (Daia, Rumunsko). Gróh sa podľa vlastných slov *verne pridržiaval jej foriem a farieb*. Drapéria na obvodovej stene svätyne bola *motívom majstra z Koceloviec*, prvky na stenách bočnej kaplnky pochádzali zo stropu kostola v Smrečanoch. *Všetky formy sú dielami neskorej gotiky, čím konvenujú aj dobe vzniku architektúry. Iba v prípade okien svätyne som nenašiel žiadny súdobý príklad, preto som tu aplikoval motívy Jána Aquilu z Veleméru*. Pri výzdobe triumfálneho oblúka sa Gróh inšpiroval jedným sikulským kostolom, kým predlohu pre dekoráciu prvého klenbového poľa hlavnej lode zaznamenal maliar v kostole v Chyžnom. *Pre výzdobu arkád oddelujúcich lode som nenašiel vhodný príklad a preto som sa tu oprel o rôzne, najmä francúzske vzory*.⁶²

V predchádzajúcich riadkoch sme priblížili dokumentačnú a reštaurátorskú činnosť Istvána Gróha na Slovensku, orientovanú najmä na pamiatky nástenného maliarstva. Dotkli sme sa tiež jeho návrhárskych prístupov a názorov na súdobé umeleckoremeselné (umeleckopriemyselné) vzdelávanie. Vyššie načrtnutý obraz je samozrejme len neúplným segmentom v rámci Gróhových rozsiahleho a rôznorodého diela presahujúceho nami sledovanú oblasť. Samostatnú pozornosť si zasluhujú jeho práce na území dnešného Maďarska, Sedmohradska a južných oblastí bývalého Uhorska, tak ako aj kroky na čele budapeštianskej umeleckopriemyselnej školy či v štruktúrach gréckokatolíckej cirkvi.

Gróhovo pôsobenie spadá do obdobia krátkotrvajúceho vzostupu uhorskej pamiatkovej ochrany. Po doznení veľkých reštaurátorských akcií konca 19. storočia nastúpil oveľa striedmejší kurz, snažiaci sa pokryť uhorský pamiatkový fond ako celok, bez preferovania istého štýlu či historickej etapy. Základným predpokladom pre dosiahnutie tohto cieľa bolo spoznanie dovtedy zanedbávaných oblastí, k čomu zásadnou mierou prispel aj I. Gróh. Pamiatky nielen dokumentoval, ale svojou iniciatívou podnietil ich ďalší výskum a záchranu. V marci 2016 uplynulo 80 rokov od Gróhovej poslednej cesty – nanajvýš dlhý odstup pre objektívne a komplexné zhodnotenie životného diela.

To Documentation and Conservation of Monuments in Gemer Before 1918

Founders of monuments preservation in the Hungarian Kingdom didn't perceive the Gemer region as peripheral. A systematic cognition of its treasures began at the end of the 19th century. István Gróh, a graduate at the Academy of Fine Arts in Budapest, who had started his carrier as a teacher of drawing at the Gymnasium in Rožňava, had a significant participation in it. His studies and particularly his aquarelle copies constituted an important base for research into medieval mural paintings in the Gemer region. A pedagogue, and later a director, of the College of Applied Arts in Budapest, he had been cooperating with a country monuments commission for long years. Besides carrying out research, he also worked on proposals for restoration of uncovered fresco cycles and reconstructions of painted decoration in sacral interiors and on facades. Laymen and specialists have learned about many monuments, not only the mural paintings, thanks to Gróh's research studies. His restoration method and process are similar to contemporary applied methods in essential part, while his proposals are an update and an eclectic merge of historic templates. (Preklad: Lýdia Chovancová, korekcie: A. Tuhárska)

epa.oszk.hu/00000/00009/00016/3-4-4-sgraffito.htm, [online 12. 9. 2016].

⁶² APÚ, UPK, zv. 45, 1909/I, spis 419/1909, s. 2515 – 2516, Gróhových návrh zo 17. 5. 1909.

Ohrozené kostoly Gemera

Ing. arch. Róbert Erdélyi, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
rb.erdelyi@gmail.com

Using various statistical data, the paper analyzes the current socio-economic situation of Gemer in order to define reasons of the high concentration of endangered religious monuments in this region. At the end, there is a brief outline of options and new solutions to rescue the churches in danger.

Gemer, sakrálna architektúra, ohrozené kostoly/kaplnky, technický stav, pamiatková obnova
Gemer, sacred architecture, endangered churches / chapels, technical condition, monuments conservation

Úvod do problematiky¹

Problém klesajúcej miery využívania kostolov je v krajinách na západ a sever od Slovenska (Anglicko, Francúzsko, Nemecko, Česko, Švédsko atď.) prítomný vo veľkej miere. Mnoho tamojších kostolov a iných sakrálnych stavieb bolo asanovaných, chátra alebo v lepšom prípade prešlo procesom zmeny funkcie z dôvodu straty záujmu veriacich, prípadne z dôvodov nedostatku finančných prostriedkov.

Naproti tomu na Slovensku nie je problém opúšťania sakrálnych stavieb a zmien ich funkcií v súčasnosti až taký viditeľný ako v okolitých krajinách (s výnimkou tradične silne katolíckeho Poľska, kde je výskyt takýchto prípadov zriedkavý), demografické štúdie však ukazujú trend znižovania počtu praktizujúcich veriacich.² V čase sociálnej a ekonomickej neistoty a v atmosfére sekularizačných tendencií sa znižuje aj ochota veriacich podieľať sa na financovaní cirkví.³ Trend znižovania návštevnosti kostolov sa u nás vo väčšej miere prejavuje v obciach regiónov so slabou infraštruktúrou (najmä dopravnou), kde pre nedostatok pracovných príležitostí dochádza k migrácii obyvateľstva za prácou do väčších miest (resp. mestských oblastí).⁴ Tým dochádza k stavu, keď sa zvyšuje priemerný vek obyvateľov, odľahlejšie vidiecke oblasti vymierajú a počet veriacich sa aj vzhľadom k tomu znižuje. Signifikantnými prípadmi sú tiež obce so silnejúcou rómskou komunitou (často vo väčšinovom podiele k ostatnému obyvateľstvu), ktorá napriek svojmu celkovo nízkemu podielu na populácii okresov tvorí často väčšinu dlhodobo nezamestnaných,⁵

¹ Téma bola spracovaná ako dizertačná práca: ERDÉLYI, Róbert. *Nadbytočné kostoly a veľké kaplnky kresťanských cirkví na Slovensku*. Ústav dejín a teórie architektúry, Fakulta architektúry STU Bratislava, 2016, rkp., školiteľom bol prof. Pavel Gregor.

² V Slovenskej republike najmä v regiónoch s vysokou nezamestnanosťou.

³ Prezentácia výsledkov výskumu *Demokratickosť a občania na Slovensku*, realizovaného 29. 5. – 8. 6. 2014, tlačová beseda 11. 8. 2014. Prezentovali Miroslav Tížik a Milan Zeman. Sociologický ústav SAV Bratislava – Agentúra FOCUS, Téma prezentácie: Náboženské správanie obyvateľov Slovenska. Dostupné na <http://www.sociologia.sav.sk/podujatia.php?id=1974>, [online 30. 7. 2018].

⁴ Pre vysoké ceny nehnuteľností sa množstvo prisťahovaných obyvateľov usadí v obciach v okolí miest, preto sa prírastok na celkových číslach v mestách nemusí prejavíť. Pozri: Štatistická ročenka SR pre rok 2015. Bratislava : Veda, 2015. Dostupné na internete ftp://193.87.31.84/0211228/statisticka-rocenka-2015_ebook.pdf, [online 30. 7. 2018].

⁵ Napr. V okrese Rimavská Sobota tvorí rómske obyvateľstvo 25,9% z celkového počtu obyvateľstva, na celkovej nezamestnanosti sa však podieľa z 52%. Pozri: MATLOVIČOVÁ, Kvetoslava – MATLOVIČ,

čo pri prepočte na absolútne čísla poskytuje obraz o rozsahu a závažnosti problému so začlenením do života spoločnosti. Tento stav je zdrojom mnohých obáv súčasnej spoločnosti, je však zároveň aj príležitosťou pre zlepšenie stavu daných oblastí.⁶

V súčasnej atmosfére sekularizácie a laicizácie cirkvi a jej odlučovania od štátu dochádza aj k tlakom na zmenšovanie finančného podielu cirkví zo štátneho rozpočtu. Tento fakt spolu so znižovaním finančnej podpory od veriacich postupne vedie k nútenému obmedzovaniu prevádzky farností, resp. cirkevných zborov, ktoré nie sú schopné plnohodnotne prevádzkovať viacero budov. V spojení s rozsiahlymi škodami, ktoré utrpeli sakrálné stavby počas obdobia 1948 – 1989 následkom znárodnenia a nevhodného zaobchádzania s majetkom cirkví a následným podfinancovaním, sa situácia v niektorých oblastiach Slovenska stáva alarmujúcou a volajúcou po systémovom riešení tohto narastajúceho problému. Len za druhý polrok roka 2015 boli asanované dva nevyužívané historické kostoly, ktoré neboli zapísané v Ústrednom zozname pamiatkového fondu Slovenskej republiky, aj keď mali nesporné pamiatkové hodnoty (kostol vo Vlkovej-Levkovciach a kostol biskupa Moysesu na majeri Kupča pri Žiari nad Hronom).⁷

Sakrálné stavby sú vo všeobecnosti silným identifikujúcim znakom ľudských spoločenstiev a ich sídiel, a to nielen kvôli svojej výraznej symbolike, ale aj vďaka ich rozmerom a často aj vďaka dominantnému umiestneniu v krajine. Sú to aj miesta významných udalostí v životoch väčšiny populácie, preto tvoria veľmi dôležitý symbol, zakotvujúci človeka v jeho životnom priestore. Slovensko je navyše špecifické tým, že práve **sakrálné stavby sú hlavným a často jediným nositeľom a dokladom historického stavebného a umeleckého vývoja v danej lokalite, a teda majú nenahraditeľnú hodnotu pre zachovanie kultúrnej identity, kontinuity a povedomia.**

Pri uvedomení si dôležitosti sakrálneho dedičstva pre našu kultúru a jej pretrvanie, v konfrontácii so stavom v bezprostredne susediacich regiónoch Európy, vyvstáva otázka, či sme na takúto situáciu pripravení aj u nás.

Základné pojmy

V prvom rade je potrebné definovať predmet záujmu – typologický druh architektúry, ktorou sa zaoberáme. Sú to bežne používané pojmy, preto by sa mohlo zdať, že nie je potrebné uvádzať ich definíciu, avšak s ohľadom na prelínajúcu sa a v niektorých oblastiach rozdielnú definíciu z hľadiska typologického druhu stavby a z hľadiska definície cirkevnými predpismi zaraďujeme krátke vysvetlenie aj k týmto základným pojmom.

Definícia pojmov *kostol/kaplnka*

Definícia slovníkov slovenského jazyka je pre ich rozlíšenie nepostačujúca, upresnenie je preto nutné hľadať v dokumentoch cirkví, napr. v Kódexe kánonického práva rk. cirkvi: *Pod označením **kostol** sa rozumie posvätná budova, určená na božský kult, do ktorej veriaci majú právo prichádzať, aby v nej najmä verejne vykonávali božský kult.*⁸ *Pod označením **kaplnka** sa rozumie miesto, ktoré je s povolením ordinára určené na*

René – MUŠINKA, Alexander – ŽIDOVÁ, Anna. The Roma population in Slovakia. Basic characteristics of the Roma population with emphasis on the spatial aspects of its differentiation. In PÉNZES, János – RADICS, Zsolt. (eds.). *Roma population on the peripheries of the Visegrad countries. Spatial trends and social challenges*. Debrecen : Didakt Kft, 2012, s. 77 – 103. Dostupné na internete <http://www.unipo.sk/public/media/14955/Roma%20population%20FULL%20BOOK%201.pdf>, [online 30. 7. 2018]; a JANČURA, Matúš – PROZBÍK, Jozef a kol. Nezamestnanosť. In *Bencont Weekly Report*, 2015, č. 23, s. 1 – 6. Dostupné na internete: <http://www.bencont.sk/app/cmsSiteAttachment.php?ID=39&disposition>, [online 31. 7. 2018].

⁶ Príležitosť pre misijnú činnosť a pastoračiu, ktorá sa v pomerne veľkom rozsahu podporuje a uskutocňuje našimi cirkvami aj v rozvojových krajinách Afriky.

⁷ Kostol vo Vlkovej-Levkovciach bol jedným z veľmi malého počtu kostolov, historicky adaptovaných na účely bývania (na Slovensku veľmi výnimočné využitie). Kostol v Kupči mal okrem výtvarnej aj významnú historickú hodnotu, keďže bol postavený formou donácie biskupa Štefana Moysesu, zakladateľa a prvého predsedu Matice slovenskej.

⁸ IOANIS PAULIS PP. II. *Codex Iuris Canonici*. Libreria editrice Vaticana 1983. Preklad: Kódex kánonického práva Rímskokatolíckej cirkvi. Neosolii – Roma : KBS 1996, štvrtá kniha, Kánon 1214, s. 127. Dostupné na internete: <https://www.kbs.sk/obsah/sekcia/h/dokumenty-a-vyhlasenia/p/kodex-ka>

božský kult pre pohodlie nejakého spoločenstva alebo skupiny veriacich, ktorí sa tam schádzajú, a kde so súhlasom kompetentného predstaveného môžu prichádzať aj iní veriaci.⁹

U katolíckych denominácií sa stretáme s delením kostolov na „farské“ a „filiálne“, u protestantských denominácií sa môžeme stretnúť aj s inými termínmi, napr. „kostol v matkocirkvi“, „filiálny kostol“ a pod. Pri klasifikácii bohoslužobných miest sa stretneme aj s pojmom „modlitebňa“, ktorý je definovaný ako *miestnosť na vykonávanie modlitieb (u nekatolíkov)*. Z týchto dôvodov sa zaoberáme aj modlitebnami. Niekedy sú takéto modlitebne, využívané pre bohoslužobnú funkciu spoločenstva, v súkromnom vlastníctve.

Ďalším upresňujúcim termínom je upresnenie veľkosti kaplniek prídavným menom **veľké kaplnky**, keďže slovenčina nedisponuje podstatnými menami, ktoré by rozlišovali veľkostné kategórie kaplniek. Termínom **veľká kaplnka** teda budeme označovať stavby s vnútorným priestorom, do ktorého sa vojde aspoň jeden človek, pre zjednodušenie: s vnútorným priestorom väčším ako 1x1m.

Definícia pojmu ohrozený

Pod pojmom **ohrozený** myslíme taký kostol/kaplnku, ktorých stavebnotechnický stav sa môže následkom rôznych okolností zhoršiť alebo je už v niektorom štádiu poškodenia. **Ohrozený kostol/ohrozená kaplnka** môžu byť ohrozené nasledujúcimi spôsobmi:

1. z hľadiska (ne)využívania – stav bez využitia vedie ku strate údržby a následnému zhoršovaniu stavu,
2. z hľadiska stavebnotechnického stavu – aj pri využívaných objektoch môže následkom rôznych porúch alebo zanedbaných údržbových prác dôjsť ku škodám,
3. z hľadiska (roz)poznania hodnôt stavebného diela a jeho súčastí – ak si správca alebo realizátor prác neuvedomuje hodnoty stavby a jej vybavenia, znamená to pre kostol vysokú mieru rizika, že dôjde ku škodám na hodnotných prvkoch (napr. likvidácia hodnotných prvkov so známami opotrebenia, ktoré sú vysoko ceneným artiklom v kultúrnej uvedomelom prostredí a svojou autenticitou významne prispievajú k celkovému súčtu hodnôt stavby a pod.)
4. z hľadiska nevhodných zásahov (materiály, postupy) – priamo súvisí so slabou úrovňou znalostí vhodných postupov pri opravách historickej architektúry a je najčastejšou príčinou straty významných hodnôt nielen na Slovensku (používanie cementov, priemyselných zmesí, nevhodných náterových hmôt a nevhodných postupov – napr. pri sanácii vlhkosti, statiky a pod.)

Využitie kostolov/kaplniek

Primárne sme sa zamerali na objekty, ktoré sú nedostatočne využívané, resp. ich využitie klesá a blíži sa k takémuto stavu. Ohrozené kostoly a veľké kaplnky – kategórie z pohľadu intenzity využívania:¹⁰

• využívané	≥ 52 bohoslužieb ročne
• s klesajúcou mierou využívania	25 – 51 bohoslužieb ročne
• málo využívané	13 – 24 bohoslužieb ročne
• nedostatočne využívané	2 – 12 bohoslužieb ročne
• nevyužívané	0 – 1 bohoslužby ročne
• zavreté	cirkvou vyhlásené za zavreté
• opustené/nadbytočné	rok od uzavretia

nonickeho-prava, [online 30. 7. 2018].

⁹ Codex Iuris Canonici, ref. 8, Kánon 1223, s. 128.

¹⁰ Sledujeme početnosť bohoslužieb počas roka, pri pravidelne (aj keď nedostatočne) využívaných objektoch (periodicita ≥ 2x za rok) do úvahy berieme len počet nedeľných bohoslužieb bez cirkevných sviatkov a výročí (počet cirkevných sviatkov, ktoré sa termínovo kryjú s nedeľami, je každý rok rozdielny, preto by mohol v takomto prípade spôsobovať zmätočné výstupy). V prípade málo využívaných, resp. nevyužívaných objektov počítame každú jednu bohoslužbu, dokonca aj ak sa koná len 1x ročne na výročie patróna kostola/kaplnky alebo pri špeciálnej príležitosti, spojenej s objektom (výročia významných udalostí obce/cirkevného spoločenstva a pod.). V takýchto objektoch sa spravidla iné bohoslužby nekonajú, a to ani v dňoch prikázaných cirkevných sviatkov.

Vývoj využívania kresťanských bohoslužobných miest od počiatkov po súčasnosť

Pre lepšie pochopenie súdobých názorov na možnosti využitia objektov, slúžiacich pre komunitný život a liturgiu kresťanov, si v krátkosti prejdeme historickým prehľadom od najstarších čias kresťanstva – od začiatku letopočtu až po dnešok. Najstaršie obdobia prejdeme len veľmi stručne, nakoľko na túto tému existuje mnoho spisby, dostatočne spracovanej aj v našom prostredí. Viac sa zameriame na obdobie po druhej svetovej vojne, ktoré v mnohom zmenilo a ovplyvnilo celú spoločnosť, a teda aj jej postoje a zvyky.

V priebehu týchto cca 2000 rokov sa postupne formoval a menil názor na adekvátne využitie chrámu, ktorý prešiel výraznou transformáciou – od súkromných patricijských domov s priestormi pre bohoslužby cez multifunkčné verejné budovy, vychádzajúce z typológie trhovísk (baziliky) a prepojené so životom súdobej spoločnosti na rôznych úrovniach, stredoveké veľkolepé chrámy, ktoré slúžili aj pre iné oblasti života súdobej spoločnosti, ktorá bola úzko prepojená s religiozitou v každom ohľade života – až po úzko vyprofilované stavby, určené výhradne pre slúženie liturgie pri špeciálnych príležitostiach (barokové kalvárske kostoly a pod.) a monofunkčné chápanie sakrálnych stavieb, ktorého pôvod siaha k rekatolizačným procesom.¹¹

Spôsoby využitia cirkevných stavieb v minulosti – historický exkurz

Miesta bohoslužieb kresťanských spoločenstiev neboli vždy definované vo svojom tvare, veľkosti, ani forme. Na stretávanie veriacich od počiatkov kresťanstva slúžili jaskyne, katakomby,¹² patricijské domy bohatých kresťanov, nákupné centrá (baziliky) – teda vždy išlo o miesto, kde sa mohlo stretnúť určité spoločenstvo. Svojím spôsobom išlo o adaptívne využitie iného typologického druhu architektúry. Neskôr, po Milánskom edikte (313 n. l.) si kresťania mohli stavať špeciálne stavby, určené na liturgiu a modlitby. Tieto objekty však boli zároveň využívané aj na iné účely – ako súdne siene, školy, knižnice a boli aj miestom pre voľby, diskutovanie, hry a slávnosti.

V období úpadku Ríma¹³ na konci 6. storočia pápež Gregor I. definoval prvé zásady adaptácie starých budov na nové funkcie. V zdecimovanom Ríme prikázal zachovať väčšinu starých budov a využiť ich na nové účely – z veľkých patricijských domov sa stávali kláštory (sám Gregor I. zriadil kláštor v priestoroch svojho rodného paláca na Monte Celio), slávnostné siene obydli bohatých sa stávali kostolmi. Pápež dokonca verejne obhajoval, resp. sa zasadzoval za zachovanie pohanských svätýň, z ktorých prikázal odstrániť pohanské symboly a svätenou vodou ich pokropiť, vybaviť oltárom a vysvätiť.¹⁴

V skutočnosti boli relatívne donedávna, z hľadiska doterajšieho dejinného vývoja kresťanstva, kostoly multifunkčnými budovami, slúžiacimi pre celú kresťanskú komunitu. Boli teda vnímané skôr ako komunitné centrá, než ako budovy, určené len na liturgiu a modlitby.¹⁵ Neboli to však multifunkčné budovy v čisto profánom význame. Súdobá spoločnosť bola tak úzko prepojená s vierou, že tá sa premietala do všetkých oblastí života spoločnosti. Je však potrebné podotknúť, že kostoly slúžili aj ako miesta pre súdenie¹⁶ a iné, v súčasnosti prísne sekularizované aktivity. Počas tureckých vojen niektoré z kostolov slúžili na istý čas ako mešity¹⁷

¹¹ Tridentský koncil 1545 – 1563.

¹² V časoch prenasledovania prvých kresťanov.

¹³ Strádajúceho morovými epidémiami a nájazdmi Longobardov.

¹⁴ CHOAY, Françoise. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.

¹⁵ BOTEK, Andrej. *Sakrálna architektúra – Tvorba vo vzťahu k historickej štruktúre*. Dizertačná práca. FA STU 2005, rkp.

¹⁶ Pozri aj: DAVIES, John Gordon. *Secular Use of Church buildings*. London : SCM Press, 1968.

¹⁷ Okrem iných zmienok, pozri aj: NEJEZCHLEBOVÁ, Eliška. Alternatívni využití jako možnost záchrany ohrožených kostelů. In *Nová využití pro staré kostely*. Ústí nad Labem : Albis international, 2002, s. 103.

a po odznení tureckých hrozieb sa opäť začali využívať na kresťanské bohoslužby, často aj s ponechaním pristavaného minaretu ako zvonice. Mnoho z nepoužívaných kostolov slúžilo aj v minulosti pre obytné účely, ako sklady, sýpky, stajne, kasárne, továrne, blázince atď.¹⁸

Monofunkčné vnímanie sakrálnych stavieb

Až po časoch reformácie a rekatolizácie začali byť sakrálné stavby vnímané ako monofunkčné stavby pre slávenie liturgie a modlitby.¹⁹ Tento stav sa ale zmenil po reformách Jozefa II., keď mnoho kostolov zostalo bez využitia a ako nadbytočné budovy boli adaptované na alternatívne využitie alebo dokonca rozobraté kvôli stavebnému materiálu. U nás sú takéto príklady ojedinelé, jedným z mála zachovaných je adaptácia gotického rím.-kat. kostola v obci Sirk (okres Revúca) na administratívnu a obytnú funkciu a kostola vo Vlčkovej-Levkovciach na obytnú funkciu.²⁰ Opätovná rekatolizácia a puritánstvo 19. storočia opäť pozmenilo prístup ku kostolom ako k monofunkčným stavbám, určeným len pre liturgiu a božský kult.

Sledovanie stavu sakrálnych stavieb

V dobe začiatku výskumu sme stavali na predpoklade, že stavebný fond je dostatočne sledovaný Pamiatkovým úradom SR, štatistickými zisťovaniami Štatistického úradu SR a vnútro-cirkevnými štatistikami.²¹ Ako sa ukázalo, žiadna z týchto inštitúcií nemá dostatočný prehľad o nevyužívaných objektoch²² a okrem potreby stanovenia postupov, ako by sa mali vlastníci a orgány štátnej správy a samosprávy postaviť k problému opustených bohoslužobných objektov, bolo potrebné vypracovať aj metodiku sledovania využívanosti, stavebnotechnického stavu a formy vlastníctva fondu kostolov a veľkých kaplniek.²³

Ako výskum ukázal, problém klesajúcej miery a opúšťania týchto objektov je na Slovensku prítomný v oveľa väčšej miere, ako je oficiálne prezentované²⁴ a otázka zachovania tohto dedičstva je ponechaná vo veľkej miere na subjektívne názory a preferencie jednotlivcov, čo je v takto závažnej otázke neprípustné. Pri posudzovaní správnosti zachovania sakrálného stavebného dedičstva je nutné brať ohľad aj na to, že napriek vlastníctvu jednotlivých objektov konkrétnymi cirkvami, samosprávou alebo inými vlastníkmi, sú kostoly a kaplnky spoločným kultúrnym dedičstvom všetkých občanov Slovenskej republiky a treba k ich zachovaniu pristupovať nie na základe momentálnych spoločenských nálad a krátkodobých ekonomických plánov, ale s vedomím historickej zodpovednosti, adekvátnej ich významu.

¹⁸ Pozri aj: NEJEZCHLEBOVÁ, ref. 17, s. 104.

¹⁹ FOWLER, Angus. *Case study – Finding solutions for Förderkreis Alte Kirchen*, nedatované, rkp. v archíve autora.

²⁰ Kostol, považovaný za románsku stavbu spišských kopijníkov (napriek tomu nebol zapísaný ako národná kultúrna pamiatka, (ďalej len „NKP“) v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR) so zaniknutým stredovekým cintorínom, bol súkromným vlastníkom asanovaný v roku 2015 z dôvodu vytvorenia stavebnej parcely pre výstavbu rodinného domu. Náš záchranný výskum preukázal mladší pôvod súčasnej stavby (pravdepodobne na stredovekých základoch – ako dokazuje zápis v archívnych prameňoch a ako potvrdila v 90. rokoch 20. storočia aj jedna archeologická sonda pri styku muriva lode a presbytéria).

²¹ Informácia na základe konzultácie s viacerými predstaviteľmi rímskokatolíckej cirkvi.

²² Štatistiky MOŠ-MIS sledovali len objekty s viac ako jednou bohoslužbou ročne, PÚ SR sleduje využívanosť objektov NKP – ale ako sa ukázalo, údaje nie sú postačujúce; jednotlivé cirkvi nevedeli pri otázke na klesajúcu mieru využívania poskytnúť relevantné dáta (okrem Evanjelickej cirkvi a. v.).

²³ Uvedená metodika je účasťou predmetnej dizertačnej práce, ref. 1.

²⁴ Správa oficiálnej zástupkyne PÚ SR, Kristíny Markušovej, k otázke nevyužívaných sakrálnych objektov na konferencii v Canterbury. Pozri: MARKUŠOVÁ, Kristína. *Historic places of worship: basic information by country – Slovakia*. In *Working together for Historic Places of Worship in Europe*. Canterbury 2010. Dostupné na internete: <https://www.frh-europe.org/cms/wp-content/uploads/2017/12/2010-Slovakia-Kristina-Markusova.pdf>, [online 31. 7. 2018].

Územné vymedzenie výskumu

Pod pojmom Gemer chápeme územie historickej župy Gemer-Malohont s ohľadom na priemet do súčasného správneho usporiadania. Keďže hranice žúp sa v histórii viackrát menili, berieme do úvahy stav pred rokom 1918, keď boli do žúp zahrnuté aj slobodné kráľovské mestá.²⁵ Pri priemete do dnešného usporiadania teda zaberá náš výskum územia troch okresov:

- **Rimavskosobotský a Revúcky okres** v Banskobystrickom kraji
- **Rožňavský okres** v Košickom kraji.

Keďže cca 10% z pôvodnej Gemersko-Malohontskej župy dnes leží v susednom Maďarsku a súčasne priemet do súčasných okresov sa jemne odchyľuje od župného členenia, bude do nášho výberu patriť aj niekoľko obcí niekdajšej Abovsko-Turnianskej župy a naopak, niekoľko obcí niekdajšej Gemerskej župy dnes patrí do okresu Lučenec.

Demografické údaje a trendy vývoja vybraných ukazovateľov na Gemeri

Pre pochopenie širších súvislostí a vytvorenie východísk pre hľadanie vhodných riešení nastolených problémov je nutné zaoberať sa aj historickým a súčasným vývojom demografie jednotlivých regiónov. Tieto údaje nám po analýze poskytujú náčrt príčin upadajúceho využitia sakrálnych stavieb a predpoklad ďalšieho vývoja v konkrétnej oblasti. Tým sa stávajú cenným materiálom pre plánovanie budúcich krokov k zlepšeniu situácie a navrhnutiu zmysluplných a udržateľných riešení pre jednotlivé regióny, resp. pre konkrétne prípady nevyužívaných objektov.

Gemerský región bol historicky veľmi významným, keďže sa na jeho území nachádzali bohaté náleziská rúd a nerastov, spôsobilo to jeho výrazný rozvoj v období stredoveku. Významným bol aj zo strategického hľadiska v časoch tureckých výbojov, keď jeho členitosť a vybudovaná sústava hradov chránila zvyšné územia pred vpádmi Turkov. V 18. a 19. storočí nastalo pre Gemer obdobie najväčšieho rozkvetu, keď bol Gemer jednou z bástí vzdelanosti a kultúry. Po povstaníach v rokoch 1848 – 1849 a ich potlačení sa stupňovali snahy o maďarizáciu. Boli zatvorené slovenské gymnáziá (medzi nimi aj Revúcke), postupne sa znižoval počet škôl s vyučovaním slovenského jazyka a medzi rokmi 1880 – 1910 badáme silnú zmenu v deklarovanom zložení obyvateľstva na základe materinského jazyka.²⁶ Prvá svetová vojna znamenala straty vo všetkých oblastiach života, po vzniku ČSR v roku 1918 sa nepodarilo nadviazať na predošlú slávu Gemera. Gemer ďalej upadal – jeho umiestnenie blízko hraníc s Maďarskom, nerozvinutá cestná infraštruktúra a pomerne časté snahy Maďarska o jeho pričlenenie k svojmu územiu²⁷ znamenali zo strategických dôvodov nižšie investície do infraštruktúry a situovanie len okrajových odvetví hospodárstva, pri ktorých zabráti Maďarskom by nehrozilo oslabenie celej krajiny. Preto Gemer nemohol nadviazať na svoju niekdajšiu slávu, ktorú mu počas trvania Uhorského kráľovstva, resp. Rakúsko-Uhorska umožňovala jeho relatívne výhodná poloha v rámci Uhorska a prírodné bohatstvo. To spôsobilo odsun obyvateľstva do iných krajov; veľkú zmenu v zložení obyvateľstva spôsobili aj Benešove dekréty po skončení druhej svetovej vojny,²⁸ keď bolo z územia Gemera vysídlené obyvateľstvo maďarskej národnosti a do vyprázdnených obydľí prišli noví slovenskí prisťahovalci z rôznych kútov Slovenska a Maďarska. Týmto sa radikálne zmenilo aj náboženské zloženie obyvateľstva, keďže značná časť pôvodných obyvateľov patrila k reformovanej cirkvi,²⁹ zatiaľ čo noví presídlenci boli zväčša rímskokatolíckeho vyznania.

²⁵ ŽUDEĽ, Juraj. *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1984, s. 177 – 184.

²⁶ Bolo by zaujímavé aj porovnanie oproti stavu zo začiatku 19. storočia, nepodarilo sa nám však získať vhodné, s dnešným správnym členením porovnateľné údaje.

²⁷ Dobyvačné výboje Maďarskej republiky rád 1918 – 1919, tzv. „Malá vojna v roku 1939“ a pod.

²⁸ Čiastočne aj následok Košického vládneho programu.

²⁹ Pre historický demografický vývoj pozri napr. MAJO, Juraj. *Historicko-demografický lexikón obcí Slovenska 1880 – 1910*. Bratislava : Štatistický úrad SR, 2012.

V súčasnosti kvôli chýbajúcim pracovným príležitostiam a občianskej vybavenosti pokračuje trend vysťahovania ekonomicky aktívneho obyvateľstva a naopak: prirodzený prírastok je v mierne pozitívnych hodnotách. Vysoká nezamestnanosť je však pretrvávajúcim problémom a okresy Rimavská Sobota a Revúca patria dlhodobo k rekordným okresom v priemernej nezamestnanosti, aj v dlhodobej nezamestnanosti. Takmer polovicu z nezamestnaných tvorí rómska populácia, ktorá však svojím počtom tvorí len cca 20% populácie.³⁰

Zaujímavým údajom je pre nás aj vzdelanostná úroveň obyvateľstva, ktorá dotvára celkový obraz o najzávažnejších problémoch v regióne, aké musia byť nevyhnutne zvažované pri návrhu vhodných udržateľných funkčných využití pre nevyužívané kostoly, pretože riešenia, neprispôsobené lokálnym pomerom, nemajú veľkú pravdepodobnosť na trvalejší úspech.

Základné charakteristiky Gemera na základe dostupných údajov

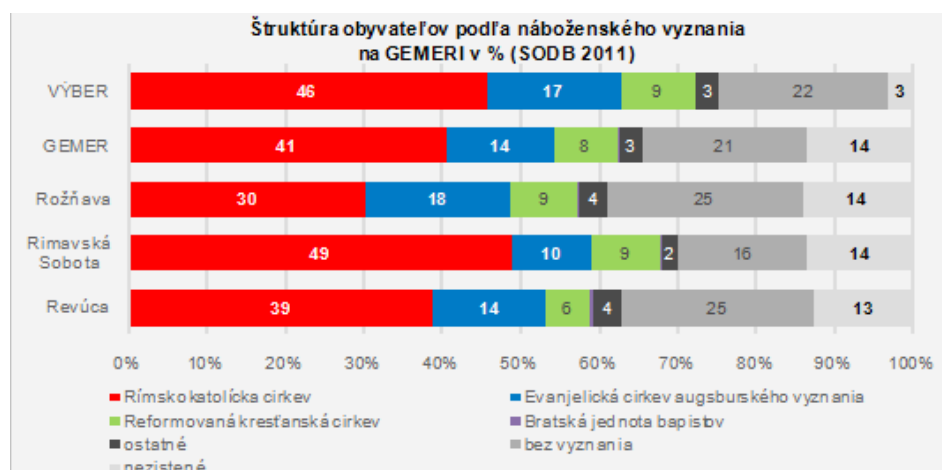
Základné charakteristiky a štruktúra obyvateľstva vybranej oblasti vo vzťahu k celkovým číslam a priemerným hodnotám sledovaných parametrov v Slovenskej republike.

31. 12. 2015	Rozloha (km ²)	Počet okresov	Počet obcí spolu	z toho mestá	Obyvateľstvo spolu (osoby)	z toho v %		Hustota obyvateľstva (obyv./km ²)
						ženy	mestské obyvateľstvo	
SR spolu	49 035	79	2 890	138	5 426 252	51,3	53,9	110,6
Revúca	730	1	42	3	40 124	50,9	57,6	55,0
Rimavská Sobota	1 471	1	107	3	84 577	51,3	42,7	57,6
Rožňava	1 173	1	62	2	62 699	51,1	40,0	53,5
Gemer	3 375	3	211	8	187 400	51,1	45,0	55,5
podiel na SR v %	6,9	3,8	7,3	5,8	3,5	3,5	2,9	50,2

Zdroj údajov pre tabuľku:
Štatistický úrad Slovenskej republiky

Vidíme, že hoci vybrané územie tvorí takmer 7% povrchu Slovenska, jeho obyvateľstvo tvorí len 3,5% z celku. Počet obcí je vzhľadom k ploche nadpriemerný (7,3%), naopak počet miest podpriemerný (5,8%). Na základe týchto čísiel vidíme, že vybrané územie má prevažujúci vidiecky charakter. Toto potvrdzuje aj hustota obyvateľstva, ktorá je v porovnaní s priemerom Slovenskej republiky takmer presne polovičná (50,2%), ako aj fakt, že mestá sú pomerne malé, keďže v nich býva len 2,9% mestského obyvateľstva SR.

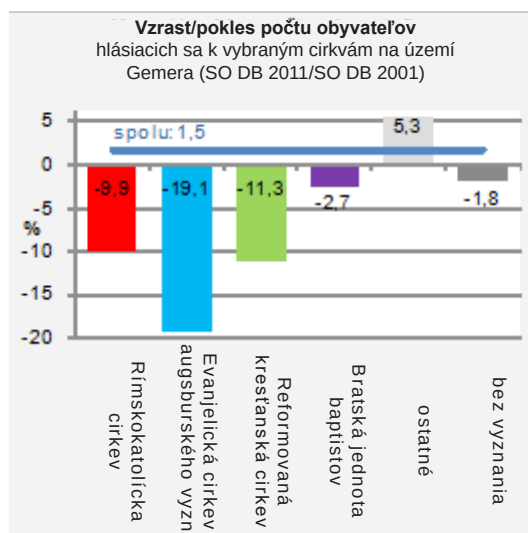
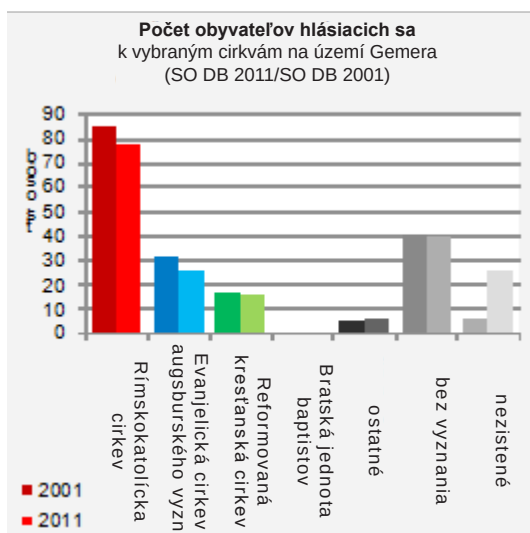
Grafy náboženskej štruktúry obyvateľstva sledovaného územia v rámci jednotlivých okresov a podľa denominácií kresťanských cirkví. (Obr. 1 – 3)

1. Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky

³⁰ MATLOVIČOVÁ – MATLOVIČ – MUŠINKA – ŽIDOVÁ, ref. 5.

2. – 3. Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky

Vývoj počtu veriacich Evanjelickej cirkvi a. v. v zboroch s poklesom počtu veriacich o viac ako 33% za sledované obdobie rokov 2001 – 2009.

Autor: R. Erdélyi, zdroj informácií: ECAV (20. 11. 2015)

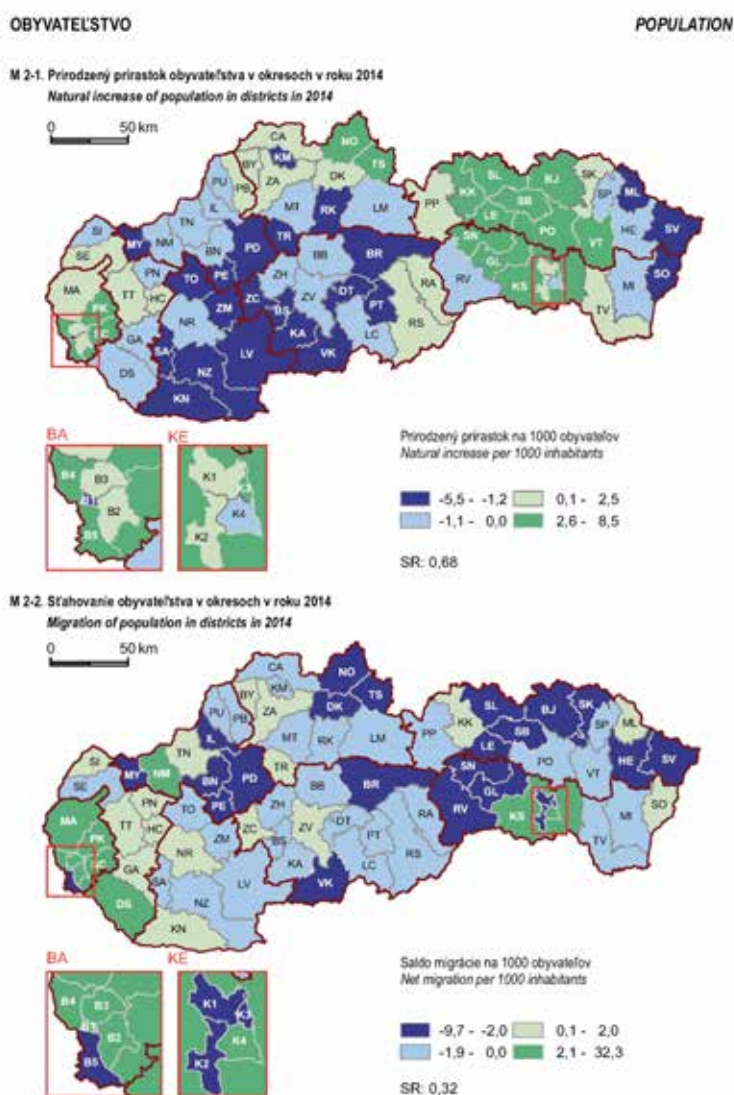
Názov Cirkevného zboru	Seniorát	Dištrikt	podľa sčítania	uvádzaný CZ	úbytok
			v r. 2001	v r. 2009	%
Hnúšťa-Bradno	RI	ZD ECAV	930	122	86,9
Revúca	GE	VD ECAV	2 583	473	81,7
Kameňany	GE	VD ECAV	323	60	81,4
Hodruša-Hámre	HO	ZD ECAV	392	77	80,4
Gemerské Teplice	GE	VD ECAV	178	36	79,8
Kunova Teplica	GE	VD ECAV	181	38	79,0
Jelšava	GE	VD ECAV	517	110	78,7
Rozložná	GE	VD ECAV	150	34	77,3
Slavošovce	GE	VD ECAV	736	172	76,6
Čierna Lehota	GE	VD ECAV	299	71	76,3
Rimavská Sobota	RI	ZD ECAV	2 459	606	75,4
Komárno	DN	ZD ECAV	1 620	413	74,5
Rožňava	GE	VD ECAV	2 712	724	73,3
Veľké Leváre	BA	ZD ECAV	626	169	73,0
Levice	DN	ZD ECAV	2 785	770	72,4
Tekovské Lužany	DN	ZD ECAV	370	104	71,9
Košice-Terasa	KO	VD ECAV	3 000	908	69,7
Diakovce	DN	ZD ECAV	1 429	435	69,6
Nižná Slaná-Kobeliarovo	GE	VD ECAV	896	275	69,3
Nové Zámky	DN	ZD ECAV	1 761	549	68,8
Kobeliarovo	GE	VD ECAV	896	280	68,8
Ratková	GE	VD ECAV	565	179	68,3
Bátovce	DN	ZD ECAV	361	118	67,3
Nandraž	GE	VD ECAV	186	65	65,1
Zemianske Kostoľany	TU	VD ECAV	2 198	773	64,8
Gbelce	DN	ZD ECAV	338	120	64,5
Hnúšťa	RI	ZD ECAV	1 200	432	64,0
Bratislava-Petržalka	BA	ZD ECAV	5 673	2 090	63,2
Liptovský Mikuláš	LO	VD ECAV	8 280	3 060	63,0
Martin	TU	VD ECAV	7 000	2 590	63,0
Poltár	NO	ZD ECAV	1 350	508	62,4

Dolné Saliby	BA	ZD ECAV	750	284	62,1
Michalovce	ŠZ	VD ECAV	1 160	441	62,0
Ochtiná	GE	VD ECAV	472	187	60,4
Mostová	BA	ZD ECAV	217	86	60,4
Zemianska Oľča-Lipové	DN	ZD ECAV	374	150	59,9
Vlachovo	GE	VD ECAV	1 000	411	58,9
Bratislava-Prievoz	BA	ZD ECAV	4 833	2 002	58,6
Košice	KO	VD ECAV	6 601	2 767	58,1
Dobšiná	GE	VD ECAV	1 213	516	57,5
Kolárovo	DN	ZD ECAV	620	270	56,5
Horná Lehota	ZV	ZD ECAV	599	267	55,4
Sirk	GE	VD ECAV	306	137	55,2
Banská Bystrica	ZV	ZD ECAV	7 361	3 300	55,2
Poprad	TA	VD ECAV	2 891	1 301	55,0
Partizánske	PO	ZD ECAV	878	400	54,4
Lučenec	NO	ZD ECAV	4 015	1 831	54,4
Podlužany	PO	ZD ECAV	875	400	54,3
Spišská Nová Ves	TA	VD ECAV	1 500	687	54,2
Trnava	BA	ZD ECAV	2 605	1 197	54,0
Považská Bystrica	TU	VD ECAV	1 059	487	54,0
Chyžné	GE	VD ECAV	707	339	52,1
Topoľčany	PO	ZD ECAV	951	460	51,6
Pezinok-Grinava	BA	ZD ECAV	1 490	727	51,2
Nitra	DN	ZD ECAV	2 641	1 300	50,8
Trenčín	PO	ZD ECAV	4 781	2 364	50,6
Spišské Vlachy	TA	VD ECAV	103	51	50,5
Rožňavské Bystré	GE	VD ECAV	351	175	50,1
Tisovec	RI	ZD ECAV	1 371	693	49,5
Dlhá Ves	GE	VD ECAV	508	260	48,8
Banská Štiavnica	HO	ZD ECAV	1 551	802	48,3
Šivetice	GE	VD ECAV	117	61	47,9
Dolný Kubín	LO	VD ECAV	3 420	1 789	47,7
Roštár	GE	VD ECAV	371	198	46,6
Neded	DN	ZD ECAV	720	385	46,5
Háj	TU	VD ECAV	2 200	1 180	46,4
Krompachy	KO	VD ECAV	120	65	45,8
Rastislavice	DN	ZD ECAV	148	81	45,3
Zvolen	ZV	ZD ECAV	6 497	3 564	45,1
Zlaté Moravce	DN	ZD ECAV	543	298	45,1
Liptovská Porúbka	LO	VD ECAV	2 484	1 366	45,0
Tornaľa	RI	ZD ECAV	1 345	740	45,0
Veľký Krtíš	NO	ZD ECAV	2 912	1 640	43,7
Brezno	ZV	ZD ECAV	1 938	1 097	43,4
Nitrianska Streda	PO	ZD ECAV	2 370	1 343	43,3
Kokava nad Rimavicou	RI	ZD ECAV	625	360	42,4
Piešťany	BA	ZD ECAV	2 188	1 264	42,2
Zvolenská Slatina	ZV	ZD ECAV	2 200	1 300	40,9
Štítnik	GE	VD ECAV	950	570	40,0
Rejdová	GE	VD ECAV	595	360	39,5
Veľké Úľany-Jelka	BA	ZD ECAV	484	295	39,0

Galanta	BA	ZD ECAV	1 190	730	38,7
Hontianska Vrbica	DN	ZD ECAV	423	260	38,5
Brezová pod Bradlom	MY	ZD ECAV	2 522	1 566	37,9
Žilina	TU	VD ECAV	3 843	2 387	37,9
Kráľovce-Krnišov	HO	ZD ECAV	156	97	37,8
Svätoplukovo	DN	ZD ECAV	273	170	37,7
Prešov	ŠZ	VD ECAV	5 511	3 548	35,6
Modra	BA	ZD ECAV	1 772	1 146	35,3
Rimavské Brezovo	RI	ZD ECAV	189	123	35,9
Hlboké	MY	ZD ECAV	495	324	34,5
Nové Mesto nad Váhom	PO	ZD ECAV	3 569	2 339	34,5
Hlohovec	BA	ZD ECAV	1 800	1 180	34,4
Vysoké Tatry	TA	VD ECAV	495	325	34,3
Bratislava-Rača	BA	ZD ECAV	1 094	722	34,0

V predošlej tabuľke sú cirkevné zbory, patriace do skúmanej oblasti, podfarbené oranžovou farbou – môžeme tak jasne rozpoznať rozsah a závažnosť problému poklesu počtu členov cirkevných zborov, ktorý je najvypuklejší práve na Gemeri. Veľmi vysoké čísla poklesu členov cirkevných zborov evanjelickej cirkvi a. v. sú spôsobené čiastočne aj revíziou počtu veriacich, reálne sa hlásiacich k jednotlivým zborom, je to však len jeden z faktorov, prispievajúcich k takýmto nepriaznivým číslam.

4. Zdroj:
Štatistická
ročenka SR
2015, ŠÚ SR,
Bratislava
03/2016, ref. 4.

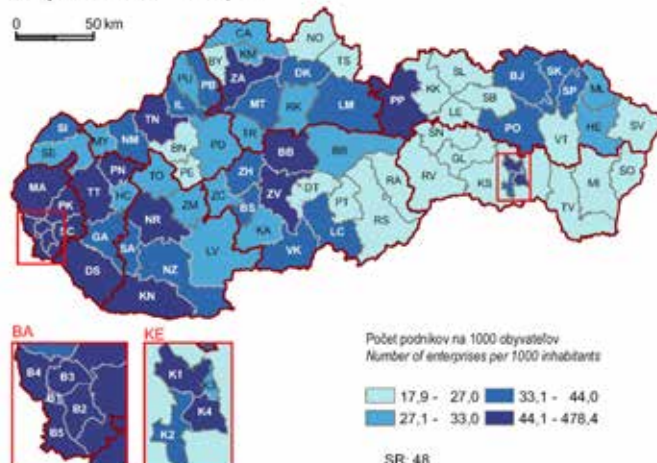
Z predošlých grafov a tabuliek je zrejmé, že trend úbytku veriacich a úbytku novopokrstených detí je prítomný nielen v oblasti Gemera, ale Gemer celkovými percentuálne vyjadrenými úbytkami prekonáva zvyšok krajiny. Pokles vidíme u všetkých sledovaných denominácií s výnimkou ostatných menších cirkví. Zaujímavým je pokles aj v prípade obyvateľov bez vyznania a naopak takmer 400 % nárast v kolónke „nezistené“. Tento ukazovateľ môže odrážať neochotu priznania sa k sledovanému parametru (náboženské vyznanie), ale na základe našich skúseností sa domnievame, že čiastočne (ak nie aj z väčšej miery) je spôsobený nárastom počtu prívržencov rôznych cirkevných spoločností a siekt. Takíto ľudia sa zväčša pri sčítaní ku svojej príslušnosti nehlásia. Účinným a veľmi užitočným spôsobom sledovania činností siekt bolo ich monitorovanie, ktoré zabezpečoval Ústav pre vzťahy štátu a cirkví. Po jeho zrušení k 30. 6. 2011 zostáva táto oblasť bez adekvátneho pozorovania a vyhodnocovania.

Napriek celkovému miernemu prirodzenému prírastku obyvateľstva vidíme v oblasti Gemera pomerne významný úbytok, spôsobený migráciou obyvateľstva do iných krajov SR alebo do zahraničia. Tento stav je následkom nedostatku pracovných príležitostí, občianskej vybavenosti, ale najmä celkovej spoločenskej a ekonomickej situácie regiónu Gemera. Je to následok nepriaznivého stavu, ale zároveň aj príčina, prečo sa celková situácia aj ďalej zhoršuje – investori vidia odliv aktívnej časti obyvateľstva a pri chýbajúcej infraštruktúre, absencii stimulov na vytváranie príležitostí a miere dlhodobu nezamestnaných obyvateľov, ktorí nemajú vytvorené pracovné návyky a nemajú dostatočné vzdelanie, je tento región momentálne neperspektívnym najmä z hospodárskeho hľadiska. Nepriaznivú situáciu z hospodárskeho pohľadu ukazuje aj mapka počtu podnikov a fyzických osôb – podnikateľov. Významným faktorom súčasného stavu, ale aj východiskom pre návrh riešení je aj početnosť, rozloženie a celková situácia rómskej komunity v sledovanej oblasti. Riešenie tohto stavu vyžaduje multiodborovú spoluprácu, ale najmä čo najskoršie prijatie opatrení na systematickú podporu rozvoja (vzdelávaním, výchovou, budovaním infraštruktúry atď.).

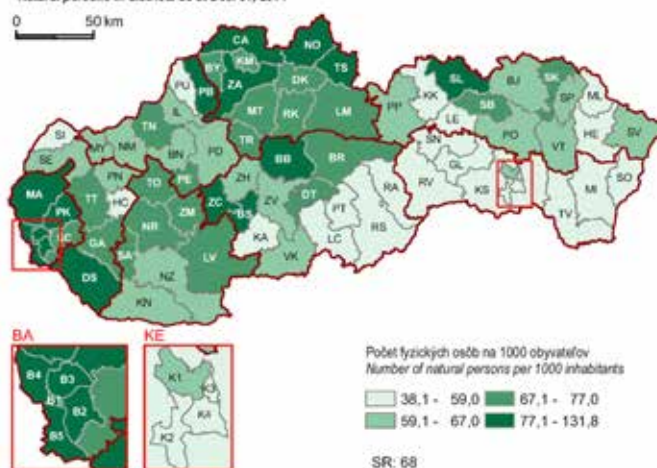
ORGANIZAČNÁ ŠTATISTIKA

ORGANIZATIONAL STATISTICS

M 11-1. Podniky v okresoch k 31. 12. 2014
Enterprises in districts as at Dec. 31, 2014

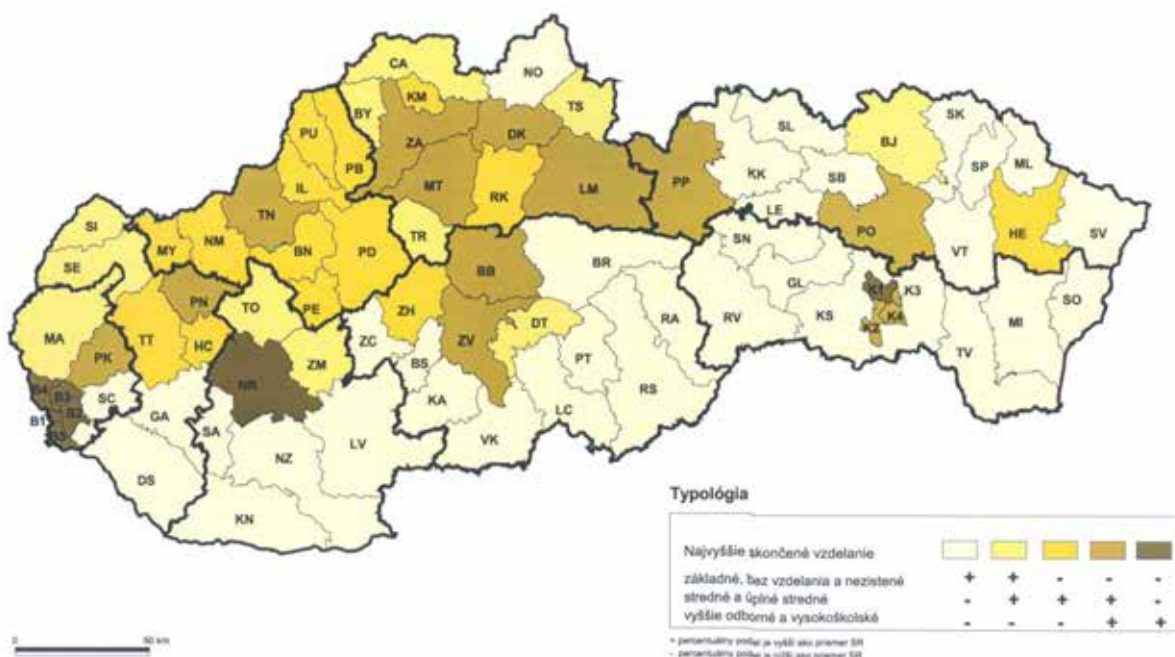

M 11-2. Fyzické osoby v okresoch k 31. 12. 2014
Natural persons in districts as at Dec. 31, 2014

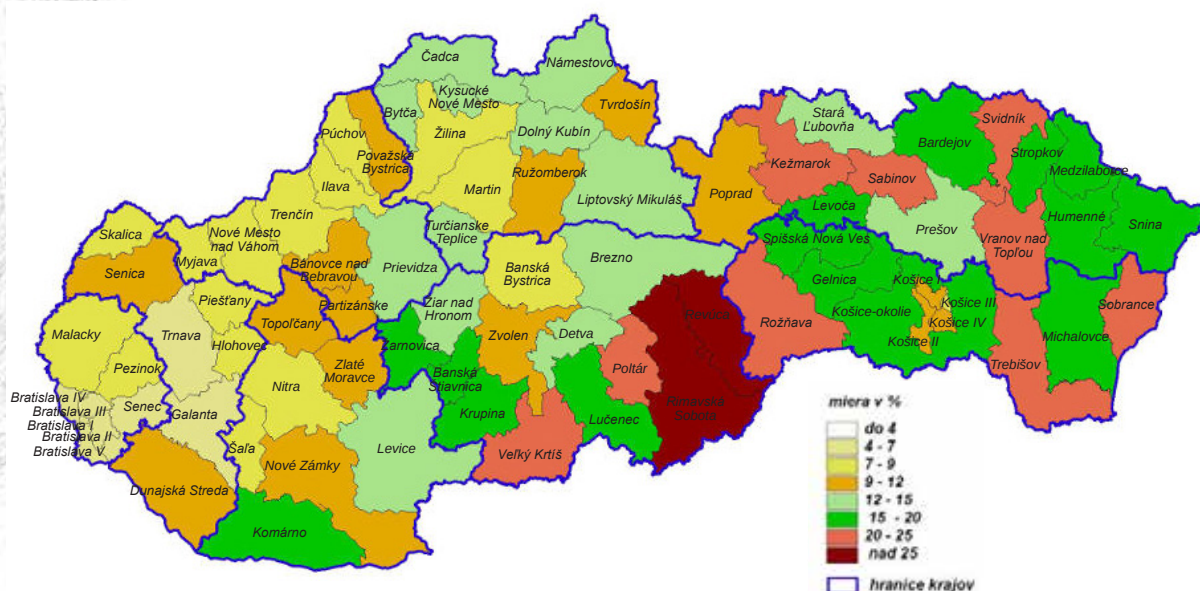

5. Zdroj:
Štatistická
ročenka SR
2015, ŠÚ SR,
Bratislava
03/2016, ref. 4.

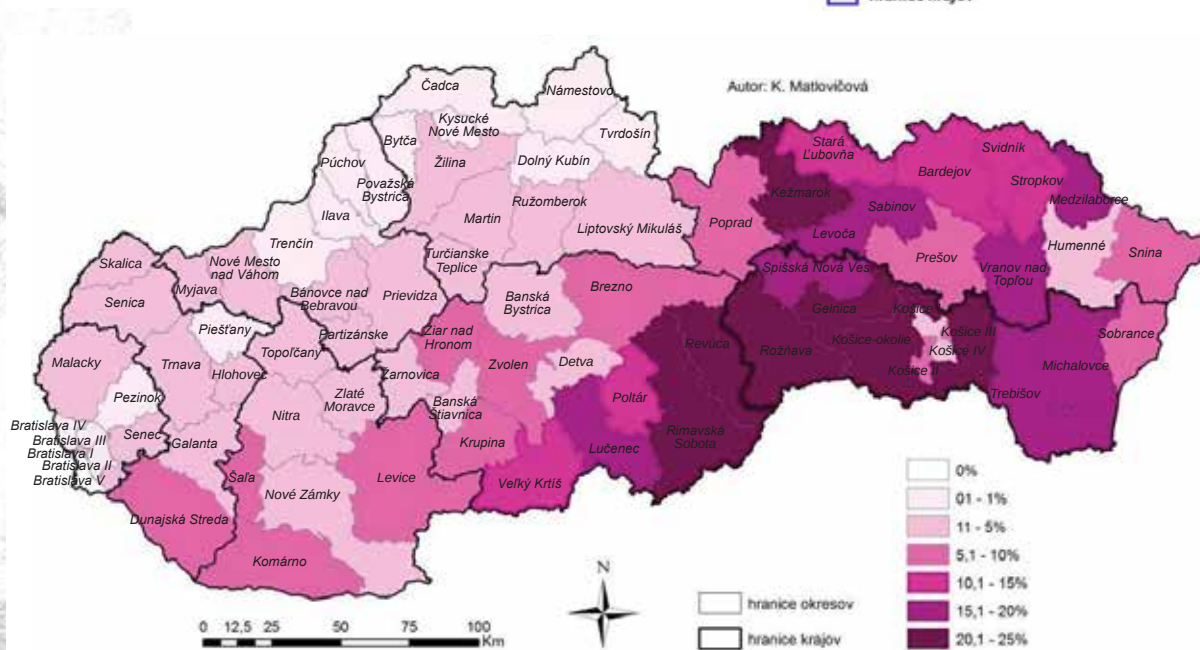
6. Typológia
okresov SR podľa
najvyššieho
skončeného
vzdelania
obyvateľov vo
veku 15 a viac
rokov.
Zdroj: Štatistický
úrad Slovenskej
republiky, SODB
2001.

7. Miera evidovanej nezamestnanosti v okresoch SR k 31. 1. 2015.
Zdroj: Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny na základe údajov Štatistického úradu SR, Bratislava, 2015.

8. Percentuálny podiel Rómov v okresoch Slovenska, (kvalifikovaný odhad k 31. 12. 2010).
Zdroj: MATLOVIČOVÁ - MATLOVIČ - MUŠINKA - ŽIDOVÁ 2012.

Pasportizácia a vyhodnotenie vybraných ukazovateľov, zistených výskumom

Výskum – vytýpanie ohrozených kostolov Gemera a získavanie údajov, prebiehal najmä v rokoch 2009 – 2013, s aktualizáciou údajov v roku 2016. Na tomto mieste budeme prezentovať len niektoré výsledky pre vybrané sledované ukazovatele. Pre prehľadnosť boli údaje prevedené do máp oblasti Gemera s farebným odlíšením podľa sledovaného kritéria.

Konfesná príslušnosť

Majoritu ohrozených objektov tvoria evanjelické a. v. kostoly a modlitebne. Ani nárast počtu rímskokatolíckych a reformovaných kostolov bez využitia neprevýši početnosť evanjelických kostolov a modlitební, čo je dané historickým vývojom územia – silné evanjelické prostredie s dramatickou zmenou demografických ukazovateľov. (Obr. 9)

Vlastník stavby

Väčšinu sledovaných stavieb vlastní jednotlivé cirkvi, pomerne malú časť vlastní samospráva. Veľký počet stavieb bez listu vlastníctva reflektuje dlhotrvajúce prevody vlastníctiev cez Register obnovenej evidencie pozemkov (ROEP), keď sa vy-

jasňujú aj vlastnícke práva. Niekoľko stavieb nemá pridelené súpisné číslo a navyše nie sú evidované na listoch vlastníctva parciel, na ktorých sa nachádzajú. (Obr. 10)

Vlastník pozemku

Tak, ako v prípade vlastníctva stavieb, aj pozemky pod stavbami vlastní v prevažnej miere jednotlivé cirkvi. Pozemky bez listu vlastníctva sú rovnako spôsobené prebiehajúcim obnovovaním registra pozemkov (ROEP), ale aj nedoriešenými majetkovými pomermi. Pri našom zisťovaní sme narazili na niekoľko prípadov, keď súkromní užívatelia zabrali cirkevné pozemky, vrátane bezprostredného okolia kostolov, pričom aj správca zboru bol v omyle a považoval pozemky za súkromné. Toto len potvrdzuje, že cirkvi nemajú podrobný prehľad o svojom majetku, čo je spôsobené v niektorých prípadoch nezáujmom správcov, v iných prípadoch aj neprehľadnosťou a chybným zapisovaním vlastníkov (časté preklepy, rozdielnosť zapisovania názvov a pod.). (Obr. 11)

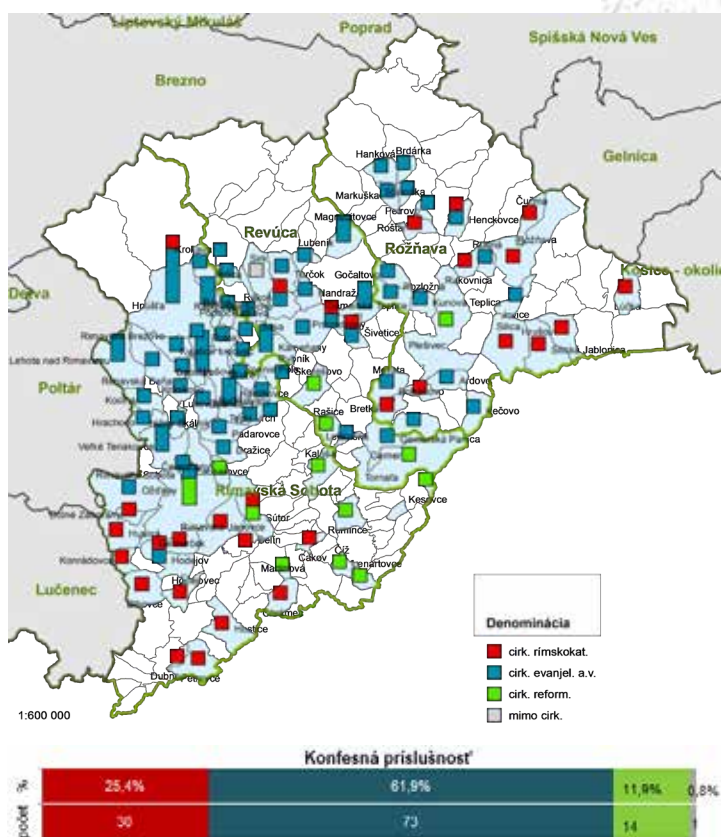
Pamiatková ochrana

Medzi ohrozenými stavbami je viac objektov bez pamiatkovej ochrany – 64 voči 54 zapísaným NKP. Tento fakt môže byť do budúcnosti príčinou straty mnohých objektov, ako sa to stalo napríklad v obci Belín, kde koncom 20. storočia zbúrali klasicistický kostol.³¹ (Obr. 12)

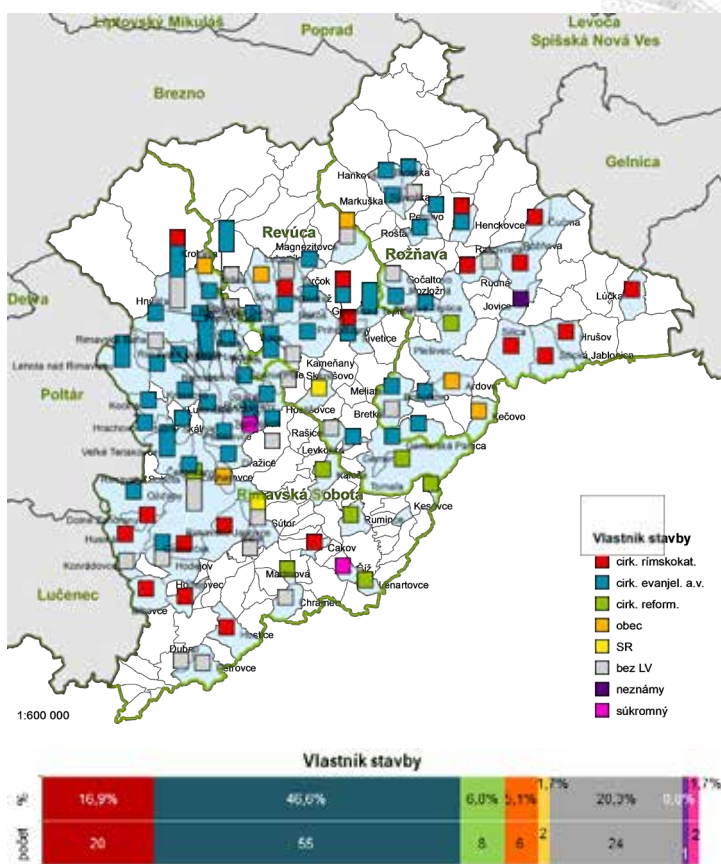
Prevládajúci sloh

Kategória „prevládajúci sloh“ nám dokladá obdobie najväčšieho rozmachu výstavby a podstatných úprav starších objektov. Zistený stav, vzhľadom na prevládajúcu denomináciu a historické okolnosti (Tolerančný patent 1781), je očakávaným výsledkom. Prevahu majú barokové až klasicistické stavby, s pomerne výrazným zastúpením neoslohových stavieb konca 19. storočia a historizujúcich stavieb 20. storočia. (Obr. 13)

9. Konfesná príslušnosť

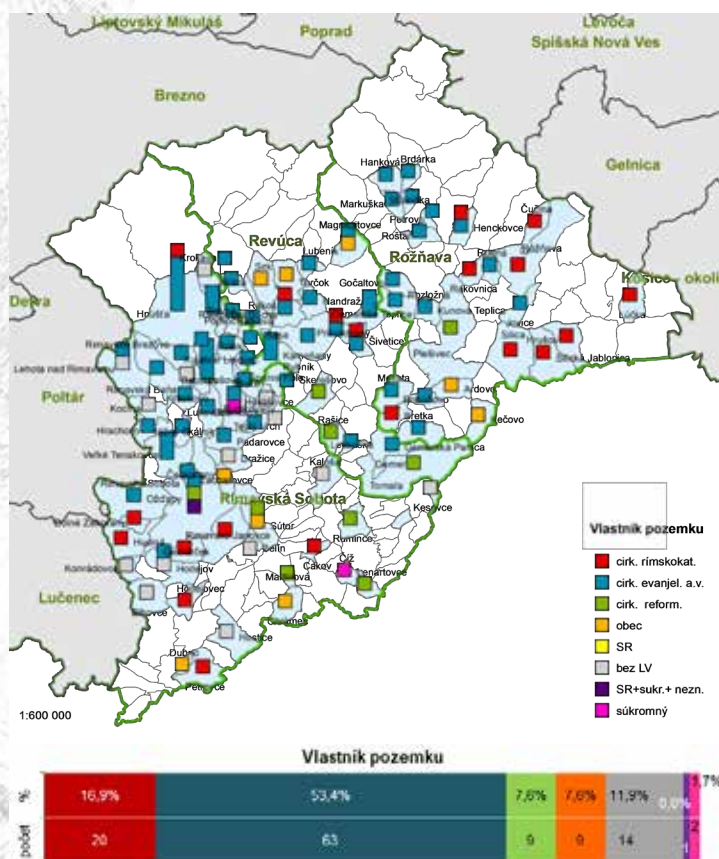

10. Vlastník stavby

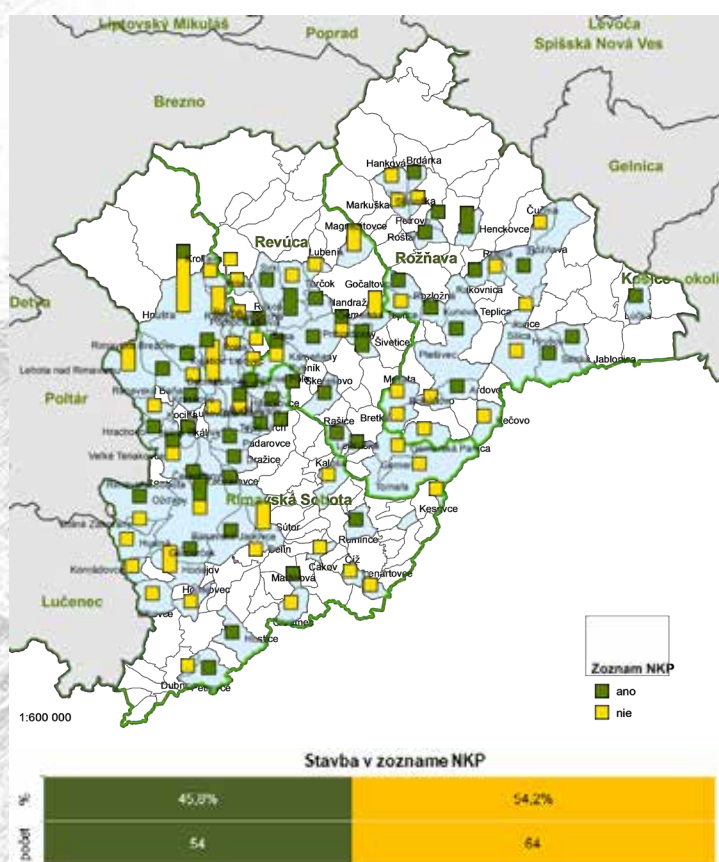

³¹ Napr. v roku 2015 sme zaznamenali asanáciu klasicistického kostola v Žiari nad Hronom-Kupčí a barokového kostola na románskych základoch v obci Vlčková-Levkovce. Kostoly neboli pamiatkovo chránené.

11. Vlastník pozemku

12. Pamiatková ochrana

Poloha v obci

Výsledky zisťovania v tejto kategórii ukázali, že prevažná časť ohrozených kostolov alebo kaplniek sa nachádza v centre obce (68) alebo na okraji jej centra (12). Na okraji osídlenia sa nachádza 26 objektov, mimo sídla 12. Poloha voči sídlu má významný vplyv na možnosti využitia kostola, keďže už v minulosti bývala dôvodom opúšťania kostolov a výstavby nových, bližšie k obydliam. (Obr. 14)

Zhodnotenie výsledkov pasportizácie

Naším výskumom sme vytypovali 118 kostolov, modlitební a kaplniek zo sledovanej oblasti, ktoré sú ohrozené klesajúcou mierou využívania, prípadne absenciou využitia. Niekoľko objektov je v zozname zaradených (aj napriek momentálnemu zvýšeniu počtu bohoslužieb) na základe ich stavu v čase návštevy objektu. Ako ukázalo kvantitatívne vyhodnotenie, viac ako 54% objektov nie je pamiatkovo chránených, z čoho je jeden objekt pôvodom stredoveký z 13. storočia, 20 objektov neskorobarokových a klasicistických z 18. storočia a 23 klasicistických a neoslohových objektov z 19. storočia. Ukázalo sa, že z hľadiska konfesnej príslušnosti veľkú väčšinu nevyužívaných objektov tvoria kostoly a modlitebne evanjelickej cirkvi a. v. Pre možnosti oživenia lokálnych spoločenstiev a dosiahnutie ich sebestačnosti, a tým aj bezproblémového udržania bohoslužobného objektu je dobrým východiskom fakt, že v takmer 91% prípadov vlastní cirkvi v danej obci ďalšie pozemky, ktorými sú väčšinou polia a pasienky. Výmery sa pohybujú od niekoľko tisíc po státisíce m². V 55% prípadov vlastní majiteľ kostola aj iný objekt, zväčša sú to fary alebo bývalé školy, v niektorých objektoch v súčasnosti sídli samospráva, iné zostávajú väčšinou nevyužívané – tento stavebný fond tiež

poskytuje pomerne dobré možnosti zázemia pre dobrovoľníkov v misijných činnostiach, ale aj priestory pre prácu s mládežou, hudobnú výchovu a podobne. Množstvo hospodárskych budov poskytuje aj možnosť vytvorenia potrebného zázemia v prípade hospodárenia na vlastných pozemkoch. K lepšej možnosti intenzifikácie vyu-

žitia prispieva aj fakt, že takmer 73% objektov nestojí na cintoríne a ďalších takmer 17% stojí na pozemkoch, kde sa cintorín už nijak neprejavuje, prípadne sa tam nenachádza. Takmer 68% objektov sa nachádza buď priamo v centre obce alebo pri okraji centrálnej polohy, čo im dáva dobré predpoklady na spoločenskú/komunitnú funkciu. Objekty aj pozemky sú zväčša vlastnené príslušnými cirkvami, existuje však niekoľko prípadov, keď je vlastníkom obec a výnimočne aj zmiešaná forma vlastníctva. Mnoho objektov nemá súpisné číslo a nachádza sa v územiach, kde prebieha proces ROEPu, takže nie je možné zistiť vlastníka.

Náš výskum ukázal problémy aj potenciál skúmaných objektov – tieto dáta, ako aj poznanie regiónu a stavu v konkrétnych obciach by mali byť vodidlom pri návrhu východísk záchranu ohrozených kostolov a veľkých kaplniek na Gemeri.

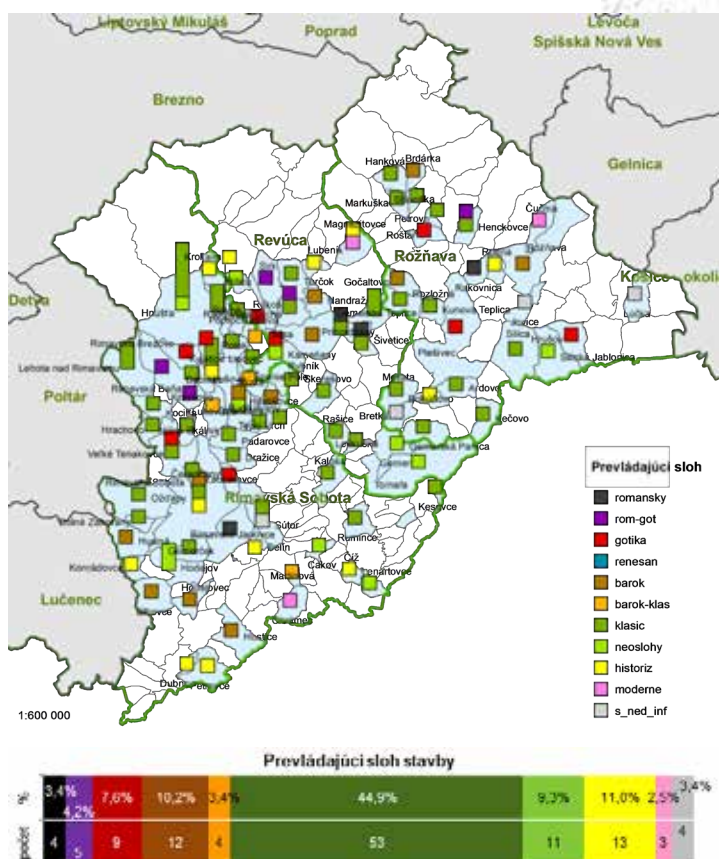
Záverečné zhrnutie

Kostoly a kaplnky predstavujú najvýznamnejšiu zložku nášho hmotného kultúrneho a historického dedičstva. Sakrálné pamiatky sú ešte stále „bežnými“, napriek tomu však unikátnymi pamiatkami na predošlé generácie, symbolizujúce kontinuitu a tradíciu a zároveň neustály vývoj našej spoločnosti.

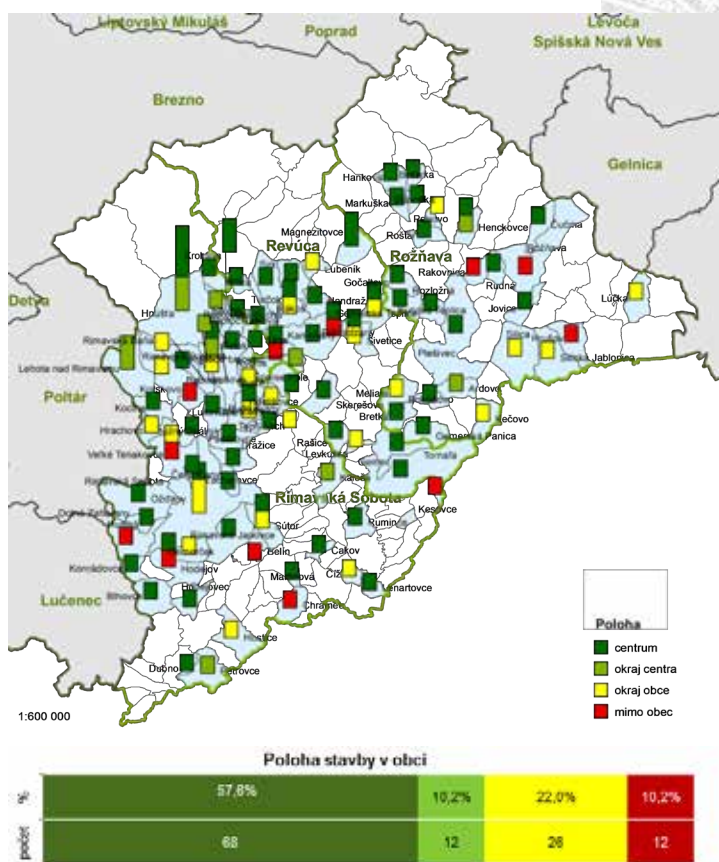
Cirkevné stavby na našom území sa vyvíjali viac ako tisícroky rokov v neustálej interakcii s ostatnými zložkami života jednotlivých spoločenstiev a hrali významnú úlohu v dejinách Slovenska. Toto dedičstvo predstavuje komplexný historický archív, odrážajúci rozličné aspekty života, spoločenstva, viery a duchovného života.

Ako môžeme vidieť, problém reálneho znižovania počtu veriacich na Slovensku a najmä u protestantských denominácií – evanjelickej cirkvi augsburského vyznania a reformovanej cirkvi – je prítomný vo výraznej miere.³² Ostatné štatistické zisťovania uvádzajú trvalý trend poklesu veriacich, keď počty novopokrstených za posledné

13. Prevládajúci sloh

14. Poloha v obci

³² Najmä v percentuálnom vyjadrení vzhľadom ku konfesii.

roky (od 2005) sú len dvojtretinové až polovičné z počtu zomrelých v jednotlivých denomináciách.³³

Hľadanie nových udržateľných, alebo lepšie povedané perspektívnych riešení starostlivosti o toto dedičstvo v súlade s jeho historickým a kultúrnym významom by preto malo byť predmetom širokého verejného záujmu, aby sme boli schopní tento kultúrny odkaz našich predkov zachovať pre budúce generácie.

Otázka využívania kostolov sa však nedá postaviť len do materialistickej úrovně, aj keď v poslednej fáze „života“ opusteného kostola nastáva priestor aj na takéto ponímanie, pretože kostol sa oplatí zachrániť aj za cenu jeho dočasného nevhodného použitia. Kostol je však predovšetkým dôležitý symbol: symbol osídlenia (obce, mesta, krajiny) a symbol kresťanstva a s ním spojených hodnôt.

Ako prirodzenú reakciu na vývoj situácie a na vyvíjané aktivity sme v roku 2012 založili občianske združenie **Ohrozené kostoly**, ktoré poskytuje právny rámec aktivitám na záchranu ohrozených historických sakrálnych stavieb. Združenie pôsobí v oblasti výskumu a záchrany ohrozených historických stavieb – vrátane fundraisingu, stavebno-historických výskumov pamiatkových objektov, projekčnej činnosti, riadenia obnov a dohľadu nad efektívnosťou vynakladania prostriedkov; tiež v oblastiach medzinárodnej spolupráce s európskymi aj celosvetovými organizáciami, informovania a zvyšovania povedomia o probléme nevyužívaných kostolov a o hodnotách a nezastupiteľnom mieste sakrálnych stavieb v rámci našej kultúry. V roku 2012 bola spustená aj webová stránka združenia www.OhrozenéKostoly.sk, ktorú priebežne podľa možností dopĺňame a aktualizujeme.³⁴ Na stránke sa od začiatku nachádzajú rady pre starostlivosť o sakrálné objekty, resp. historické stavby všeobecne; mapovanie nedostatočne využívaných a inak ohrozených kostolov, informácie o rozbehnutých projektoch záchrany a pod. Nájdete nás aj na Facebooku – skupina: OhrozenéKostoly.sk.

The Endangered Churches of Gemer

Churches and chapels represent the most important component of our material cultural and historical heritage. Religious sites are still „common“, yet unique monuments of previous generations, symbolizing continuity and tradition, and the constant development of our society. The presented survey has identified 118 churches, prayers, and chapels from the Gemer and Malohont regions threatened by declining use or lack of use. Several objects are included in the list (despite the current increase in the number of religious services) based on their status at the time of our visit to the object. A quantitative evaluation has shown that more than 54% of the buildings are not protected, one of them being a medieval building dating back to the 13th century, 20 Late Baroque and Classicistic buildings from the 18th century, and 23 Classicistic and neo-styles buildings from the 19th century. It has been shown that in terms of confessional denomination, the vast majority of unused objects are churches and chapels of the Evangelical Church of the Augsburg Confession. Searching for new, sustainable, or rather forward-looking, solutions in care for this heritage in accordance with its historical and cultural significance should be a matter of broad public interest in order to preserve this cultural heritage of our ancestors for future generations. As a natural response to the observed situation, we founded the Ohrozené kostoly (Endangered Churches) civic association in 2012, which provided the legal framework for activities to rescue endangered historic sacred buildings.

³³ Štatistická ročenka SR 2015, ref. 4.

³⁴ V roku 2015 však bola napadnutá hackerským útokom a prišlo ku strate funkcionality a množstva dát. V súčasnosti je stránka opäťovne funkčná.

Dejiny Kamenian s dôrazom na ev. a. v. kostol

Mgr. Monika Tihányiová, PhD.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta UK, Bratislava
monika.tihanyiova@gmail.com

The study follows the development of the Evangelical church in Kameňany on the background of the village's history in the 13th to 19th centuries. It tracks the beginnings of settlement, the oldest mentions of the village and the church, the development of property ownership, the impact of political events in the Kingdom of Hungary on the development of the Gemer region, as well as the village itself. Detailed following of the preserved canonical visitation records enables the reader to get acquainted with various forms of the church in different historical periods, including the list of parish priests who initiated its most important building transformations.

Gemer, Kameňany, stredovek, vizitácie, gotika, kostol, nástenné maľby
Gemer, Kameňany, Middle Ages, canonical visitations, Gothic, church, wall paintings

1. Celkový pohľad na obec Kameňany s centrálnne situovaným kostolom.
Foto:
M. Tihányiová,
2005.

Kostol v Kameňanoch, ktorý dnes patrí evanjelickej cirkvi augsburského vyznania, je vďaka svojej dispozícii a nástenným maľbám radený medzi vzácne architektonické pamiatky na Slovensku. Výstavba kostola sa kladie do polovice 13. storočia. Ďalší stavebný zásah v nasledujúcom storočí bol poslednou výraznejšou úpravou jeho dispozície, ktorá sa v základoch zachovala dodnes v takmer intaktnej podobe.¹

Archívno-historický výskum ev. a. v. kostola v Kameňanoch, tak ako výskum iných sakrálnych stavieb, je úzko prepojený s výskumom historického vývoja danej lokality. Vďaka tomu je možné, ak k tomu chýbajú konkrétne pramene, zachytiť nielen obdobie počiatkov tejto stavby, ale aj jej vývoj spojený s rôznymi stavebnými a umeleckými zásahmi do jej podoby. O to viac je poznanie dejín širšieho okolia stavby dôležitejšie, ak sa k nej samotnej zachovalo málo písomných dokladov. V prípade, že na sledovanom objekte zaznamenávame v niektorých momentoch osobitný záu-

¹ TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba v Gemeri*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 173.

jem miestneho zemepána o jeho podobu, je nevyhnutné prepojiť dejiny obce a jej kostola s dejinami šľachtických rodov, ktoré dané územie v minulosti vlastnili. (Obr. 1)

Skoré počiatky a následne úspešný vývoj predurčila tejto dedine práve jej geografická poloha v doline Východného Turca, susediaca na juhu a juhovýchode so Slovenským krasom, poskytujúcim rozsiahle pasienky. Naopak, v severných a severozápadných častiach chotára ťažila obec z blízkosti Revúckej vrchoviny a vrchu Železník (813 m n. m.) ako súčasť Slovenského rudohoria, bohatého na množstvo nerastných surovín.

Vzhľadom na dobu vzniku prvej písomnej zmienky o obci (1243) a na jej obsah, môžeme počiatky tunajšieho osídlenia predpokladať najneskôr v druhej polovici 12. storočia. V roku 1243 sa totiž dozvedáme, že Kameňany (a neďaleké Licince) boli vyňaté z majetkov, patriacich župnému hradu Gemer a darované Detrikovi a Filipovi z rodu Ákošovcov.² Je nepochybné, že do obdobia donácie obývali dedinu gemerskí hradní jobagióni, hradčania a iní služobníci župného hradu. Celkom isto však nešlo v tejto oblasti o tak husté osídlenie, ako tomu bolo v prípade majetkov hradu Gemer v jeho bezprostrednej blízkosti.³

Listina z roku 1243 obsahuje aj metáciu Kamenian, z ktorej sa dozvedáme, že Kameňany boli jedinou na tomto území ležiacou dedinou, pričom v rámci jej chotára pravdepodobne existovalo viacero malých sídliskových jednotiek, závislých od možností banskej ťažby. Naznačujú to viaceré topografické názvy spomínané v metácii. Podľa tejto metácie chotár Kamenian v 13. storočí na západe susedil s majetkami rodu Zachovcov (dnešné Prihradzany a Šivetice), na juhovýchode sa spájal so severozápadnými hranicami chotára Liciniec, na juhozápade tiahol k chotáru Skerešova. Severná časť chotára siahala až k prameňu Východného Turca, vyvierajúceho v horách medzi Ratkovským Bystrým a Revúcou, pričom v sebe zahŕňala územia dnešných dedín Sirk, Rákoš, Nandraž a Turčok. Takýto rozsiahly chotár musel mať svoje počiatky dávno v 12. storočí, ak nie skôr. O jeho výbežku na sever hlboko do Revúckej vrchoviny hovorí aj metácia územia hradu Muráň z roku 1321.⁴

Rozsiahly chotár Kamenian predurčoval obci isté sídelné a strediskové funkcie v rámci novovzniknutého panstva rodu Ákošovcov. To sa rozprestieralo v priestoroch Koniarskej, Plešiveckej a Silickej planiny, v časti Rožňavskej kotliny a v rozľahlej severovýchodnej časti Slovenského rudohoria. Severozápadnú časť panstva tvorilo práve územie Kamenian, siahajúce do Revúckej vrchoviny, a teda do juhozápadnej časti Slovenského rudohoria. Centrálné postavenie Kamenian v tejto časti panstva potvrdzuje aj druhá písomná zmienka, zachovaná k tejto dedine, listina z roku 1273.⁵ Z tejto listiny sa dozvedáme viacero dôležitých informácií nielen k dejinám Kamenian, ale aj k dejinám doosídľovania územia Slovenska na základe nemeckého osídľovacieho práva už v 13. storočí. Spomínaná listina je totiž jednou z mála dokladov hosťovských výsadných listín pre vidiecke sídla v rámci Uhorského kráľovstva v 13. storočí a vôbec prvou takouto listinou v rámci Gemerskej župy. Z listiny sa dozvedáme, že výlučným držiteľom Kamenian bol Detrik, ktorý v danom roku povolal do Kamenian cudzích osadníkov, tzv. hostí.⁶ Po dohode so svojou manželkou a synmi udelil novým osadníkom za úspešne vykonané doosíd-

² Bratia získali od kráľa Bela IV. aj rozsiahle územie v hornom povodí Slanej, Plešivec a jeho príslušnosť (dnešný Štítnik, Kunova Teplica, Ardovo, Bohúňovo a zaniknutá dedina Šomkút). 1243: duas villas videlicet Kuy et Lucza a castro Gumuriensi exemptas; MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* (ďalej len CDSI II). Bratislava : Obzor, 1987, č. 130, s. 86.

³ V prípade týchto majetkov a hradných jobagiónov tu sídliaich došlo koncom 12. a najmä na začiatku 13. storočia k ich vyňatiu zo služieb voči hradu Gemer a k povýšeniu do šľachtického stavu. Kameňany však ostali závislé na župnom hrade až do roku 1243.

⁴ SEDLÁK Vincent (ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II.* (ďalej len RDSI II). Bratislava : Obzor, 1987, č. 737, s. 328.

⁵ WENZEL Gusztáv (ed.). *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár IV.* (ďalej len CDAC IV). Pest 1862, č. 13, s. 32.

⁶ Na základe nemeckého mena lokátora a budúceho richtára obce, Herborda, sa usudzuje, že aj noví osadníci mohli byť nemeckého pôvodu; MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku.* Martin : Matica Slovenská, 2006, s. 104.

lenie rozsiahle výsady. Okrem iného im prisľúbil ku každej vytvorenej usadlosti 50 jutár oráčin spolu s primeranými časťami lúk a lesov.⁷ Z výsadnej listiny pre nových osadníkov je viditeľný Detrikov zámer čo najefektívnejšie hospodársky využiť túto juhozápadne položenú oblasť jeho rozsiahleho panstva. Medzi právami a povinnosťami nových osadníkov a ich zemepána sa nachádza aj nárok Detrika na získanie jednej osminy hrivny z ročného cirkevného desiatku od každej usadlosti, pričom novým osadníkom udelil možnosť vystavať si na danom území kostol a slobodne si voliť kňaza.⁸ Práve posledne menovaná výsada nás upozorňuje na to, že smerovala ani nie tak k samotným Kameňanom, ale skôr k novým dedinám, ktoré mali vzniknúť v chotári obce. Je však nepochybné, že aj Kamenian sa dotklo masívne doosídlenie, ktorého súčasťou bola zrejme aj prestavba už stojacej sakrálnej stavby. Jej existenciu totiž musíme predpokladať, vzhľadom na starobylosť a význam Kamenian v 13. storočí, dávno pred rokom 1273. Pod zmienkou o výstavbe kostola si tak môžeme predstaviť skôr potrebu výraznej prestavby staršieho objektu, ktorý by prílev nových osadníkov zrejme nedokázal dostatočne obsiahnuť. O tejto možnosti, na základe niekoľkých indícií, napokon uvažovali aj realizátori stavebno-historického výskumu, vykonaného v druhej polovici 70. rokov 20. storočia.⁹

Detrik povolal nových osadníkov do západnej časti svojho rozsiahleho panstva v čase, keď sa severným susedom Kamenian stal krajinský sudca Mikuláš (1271)¹⁰ a keď definitívne prehrál boj o susedné obce Šivetice a Prihradzaný (1272).¹¹ Možno aj preto začal posúvať osídlenie svojho panstva v doline Východného Turca smerom na severozápad a neďaleko Kamenian, nad dnešnou obcou Rákoš, začal s výstavbou hradu, ktorý upevnil dôležitosť a vyspelosť tejto časti jeho panstva.¹² Treba ešte poznamenať, že napriek výhodným výsadam, ktoré boli Kameňanom udelené v pomerne skorom období, obec v stredoveku nedosiahla status mesta či mestečka. (Obr. 2)

Postavenie Kamenian ako centra juhozápadných majetkov

2. Kostol dominujúci obytnéj zástavbe vidieckeho charakteru.

Foto:
M. Tihányiová,
2005.

⁷ Ako sme mali možnosť vidieť z metácie z roku 1243, Detrik mal v rámci doosídľovania kameňanského chotára rozsiahle možnosti. O to ľahšie to bolo, keď na viacerých miestach chotára už existovali prechodné sídliskové jednotky, naviazané na ložiská nerastných rúd. Jedna z týchto sezónnych banských osád ležala aj na mieste dnešného Rákoša; FÜRYOVÁ, Klára. Výskum románskeho kostola v Rákoši. In *AVANS v roku 1991*, Nitra 1992, s. 35 – 36. Preto nie je prekvapením, že práve tu čoskoro vznikla nová dedina, pomenovaná podľa svojho zakladateľa Tarfalva (pramene spomínajú Detrika s prezývkou *calvus* – plešatý, maď. *tar*; CDSI II, ref. 2, č. 607, s. 420). Za necelých 50 rokov vznikla na sever od Kamenian okrem dnešného Rákoša aj dnešná dedina Nandraž. Ďalším novým sídlom bola dnes už zaniknutá dedina Vyhne. Táto sa podľa B. Ilu nachádzala na území dnešných Levár, južne od Kamenian a Držkoviec. ILA, Bálint. *Gömör megye IV*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1969, s. 174. Etymológia názvu (od slova vyhňa) však nabáda skôr na lokalizovanie k banským ložiskám, ktoré sa nachádzali severozápadne od Kamenian. Do tejto oblasti, konkrétne na miesto dnešného Železníka, lokalizuje túto dedinu aj MARSINA, Richard. Die Entwicklung der Besiedlung in Komitat Gemer bis Anfang des 14. Jahrhunderts. In *Studia historica slovacae*, XVIII, 1994, s. 123.

⁸ 1273: Item si voluerint ecclesiam aedificare, liberam habeant facultatem, et sacerdotem, quem assumere voluerint, teneantur; CDAC IV, ref. 5, č. 13, s. 32.

⁹ TOGNER, Milan – JOSEFÍK, Jiří. *Komplexní uměleckohistorický a restaurátorský průzkum objektu Kameňany*. Praha – Olomouc, 1977, s. 19, rkp. uložený v Knižnici katedry dejín umenia FFTU v Trnave.

¹⁰ Mikuláš v uvedenom roku dostal od kráľa Jelšavu s hradom Muráň; SKALSKÁ, Monika. *Jelšava a Jelšavské panstvo v stredoveku. K osídleniu severného Gemera*. Martin : Matica slovenská, 2009, s. 83.

¹¹ Viac o tomto spore pozri SKALSKÁ, ref. 10, s. 70 – 76.

¹² CDAC IV, ref. 5, č. 13, s. 32; SKALSKÁ, ref. 10, s. 121 – 122, 146.

Detrika a jeho potomkov je evidentné aj z ďalších písomných zmienok. V rokoch 1318 a 1320 si Detrikovi vnuci rozdelili rozsiahle majetky v povodí Slanej, Muráňa a Turca, pričom Kameňany s príľahlým územím, v rámci ktorého už existoval hrad, dedina Tarfalva, Nandraž a Vyhne, sa dostali najprv do rúk Dominika a jeho brata Mikuláša, neskôr o dva roky do rúk Jána a Petra. Okrem týchto majetkov im bola pridelená aj západná časť Štítnika, dedina Ochtiná, Rochovce, Slavošovce, Honce, Gočaltovo, Rozložná a *Šomkút.¹³

Ďalšia písomná zmienka, ktorá nám odкрýva majetkové pomery v Kameňanoch, pochádza až z roku 1340. Dozvedáme sa, že spoločná držba Kamenian a ich okolia nebola zrejme presne definovaná. V uvedenom roku totiž pred Jágorskou kapitulou protestoval Ján, a to kvôli plánovanému odcudzeniu časti majetku Kameňany jeho bratom Petrom. Tento, zrejme kvôli finančnej tiesni, chcel svoj majetkový podiel v Kameňanoch dať do zálohu severnému susedovi Kamenian, zemepánovi Jelšavského panstva, Petrovi, synovi Dezidera z Jelšavy.¹⁴ Azda aj vzhľadom na tento protest k zálohovaniu časti Kamenian napokon nedošlo. Zachovaný prameň nám ale poskytuje obraz o nie vždy pokojnom spoločnom spravovaní majetkov. Preto neprekvapuje ďalší prameň z roku 1346, ktorý hovorí o presnom vymedzení majetkových podielov na spoločných majetkoch Petra a Jána. Výlučným vlastníkom hradu Kameňany a dedín v jeho okolí sa stal Ján zo Štítnika.¹⁵

Ak by sme uvažovali v intenciách výskumu M. Tognera a J. Josefíka, ktorí dávali výmaľbu kameňanského kostola do začiatku druhej polovice 14. storočia,¹⁶ tak by sme jej realizáciu mohli pripísať práve spomínanému Jánovi. Prvá písomná zmienka o ňom sa viaže k jeho zajatiu u Matúša Čáka Trenčianskeho (1318).¹⁷ Do zajatia sa dostal aj počas bojov Uhorského kráľovstva proti rakúskym kniežatám, trvajúcim od konca roku 1336 až do polovice roku 1337. Ján bol v nemeckom zajatí ešte aj na začiatku roku 1339.¹⁸ Z väzenia sa mu podarilo dostať. Už o desať rokov neskôr opäť počujeme o jeho účasti na vojenských výpravách kráľovstva.¹⁹ Aj on, tak ako brat Peter či synovci Štefan a Juraj z Plešivca, sa chystal na vojenskú výpravu do Neapola, ibaže mu chýbali finančné prostriedky. Musel preto dať do zálohu dedinu Gočaltovo.²⁰ Vzhľadom na konkrétnu zmienku o Jánovej účasti na vojenskom ťažení do Neapola by nebolo nereálne, že ako jeho synovci z Plešivca, aj on po návrate z dnešného Talianska zrealizoval kvalitnú výmaľbu kostola v centre svojich majetkov, a to za pomoci majstrov, s prácou ktorých sa zrejme zoznámil ešte počas svojho pôsobenia na Apeninskom polostrove. (Obr. 3.)

O tom, že mal Ján osobitný vzťah ku Kameňanom svedčí jednak prehľad jeho majetkov (menšie dediny v bezprostrednom susedstve Štítnika a Kameňany s okolím bohatým na železnú rudu) a napokon aj zmienka z roku 1358. Vtedy Ján už nežil a na jeho majetky si robil nárok brat Peter, proti čomu sa postavili synovia jeho ďalšieho brata Dominika Bubeka, Štefan a Juraj z Plešivca. So svojím protestom vystúpili pred samotného kráľa, ktorý vyšetrením sporu poveril Jasovský konvent. Zástupcovia konventu následne navštívili Petra, pričom sa v tejto súvislosti spomí-

¹³ Označenie * znamená zaniknutú dedinu. Šomkút sa nachádzal v chotári dnešnej obce Gemerský Sad. RDSI II, ref. 4, č. 301, s. 146; RDSI II, ref. 4, č. 525, s. 244.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár Budapest (ďalej len MNL – OL), Diplomatikai Levéltár (ďalej len DL) 3 287.

¹⁵ Peter získal väčšinu dedín v medzirieči Štítnika a Slanej (podiel v Štítniku, Ochtinú, Rochovce, Slavošovce), Jánovi ostali obe dediny na západnom a východnom okraji Štítnika (Honca a Gočaltovo) a spomínané Kameňany s hradom, s dedinou Nandraž, *Vyhne a *Tarfalva. Je pravdepodobné, že uvedený stav rozdelenia majetkov vychádzal z už istým spôsobom zaužívaných pomerov pred rokom 1346. NAGY, Imre (ed.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár IV.* (ďalej len CDA) Budapest : MTA, 1878 – 1891, 1920. CDA IV, č. 337. s. 559.

¹⁶ TOGNER – JOSEFÍK, ref. 9, s. 18.

¹⁷ RDSI II, ref. 4, č. 301, s. 146.

¹⁸ CDA III, ref. 15, č. 357, s. 536.

¹⁹ CDA V, ref. 15, č. 141, s. 272.

²⁰ Tamže. Výpravu zorganizoval kráľ Ľudovít I., aby pomstil smrť brata Ondreja a získal pre seba Neapolské kráľovstvo.

3. Detail
nástennej
výmalby
s postavou
Panny Márie.
Foto: P. Koreň,
2014.

na, že ho našli v Kameňanoch, v Jánovom dome.²¹ Následne mu nariadili ukončiť neoprávnené obsadenie Jánových majetkov a uskutočniť spravodlivú deľbu, do ktorej budú zahrnutí aj Bubekovci. Došlo k niekoľkým odročeniam sporu, keďže Peter nevedel alebo nechcel reagovať na Jurajovu výzvu predložiť všetky listiny týkajúce sa rozdelenia majetkov medzi Benediktovými synmi (Benedikt bol syn Detrika a otec Jána). Napokon, zrejme preto, že Juraj disponoval rozhodujúcimi dokumentmi, pristúpil Peter na dohodu. Podľa nej mal odovzdať Jurajovi polovicu majetku Kameňany so všetkými úžitkami a príslušenstvami, patriacimi k tejto polovici. Hodnota tejto polovice mala zodpovedať hodnote štvrtiny majetkov zo všetkých niekdajších Jánových majetkov. Ak by to nespĺňala, mali byť k nej pridané ďalšie majetky.²² Následne, začiatkom mája 1359, za prítomnosti štyroch ctihodných mužov, zástupcu kráľa a zástupcov Jágerskej kapituly, došlo k obchôdzke, posúdeniu a napokon rozdeleniu majetku Kameňany na dve polovice. Juraj dostal 16 celých usadlostí (z celkového počtu 32), ležiacich južne od kúrie nebohého Jána zo Štítnika a jeden mlyn na rieke Turiec aj so všetkými príslušenstvami, okrem kúrie patriacej k fare (*absque curia sacerdotis ipsorum parochialis*), ktorú obe stránky ponechali farárovi (*per sacerdote parochiali nunc et in futurum inibi permanentibus commisissunt*). Keďže sa ukázalo, že polovica Kamenian nemá hodnotu ekvivalentnú jednej štvrtine zo všetkých Jánových majetkov, musel Peter Jurajovi odovzdať ešte aj dedinu *Tarfalva.²³

Uvedený prameň je tak v poradí tretím písomným dokladom o existencii kostola a fary v Kameňanoch. Po roku 1273 sa s miestnou farou a farárom stretávame ešte v súpise pápežských desiatkov, vykonanom v rokoch 1332 – 1337. Tunajší farár Peter zaplatil vyberačom pápežských desiatkov asi 12 grošov zo svojho benefícia 2 marky.²⁴ Ďalší prameň, viažuci sa k miestnemu kostolu, fare či farárovi pochádza až

²¹ CDA VII, ref. 15, č. 77, s. 141.

²² MNL – OL, DL I 4 835, CDA VII, ref. 15, č. 330, s. 629 – 635.

²³ MNL – OL, DL 4 847.

²⁴ SEDLÁK, Vincent (ed.). *Monumenta Vaticana Slovaciae I*. Trnava – Rím : Universitatem Tyrnaviensem – Institutum historicum Slovaca in Roma, 2008, č. 1, s. 21.

4. Diaľkový
pohľad na kostol
z juhovýchodu.
Foto:
M. Tihányiová,
2012.

z roku 1468, v súvislosti s oboznámením tunajšieho farára o vyriešení istého sporu.²⁵ (Obr. 4)

Spomínané majetkové vyrovnanie z roku 1359 pretrvalo až do Petrovej smrti v roku 1367. Nie je prekvapením, že aj po jeho smrti bez mužských potomkov došlo k sporom o jeho dedičstvo medzi jeho príbuznými, a to predovšetkým o Kameňany a ostatné majetky v povodí Východného Turca. Petrovu pozostalosť, vrátane hradu Kameňany, si vzájomne rozdelili Bubekovci z Plešivca a potomkovia Petrovho brata Mikuláša

Kuna.²⁶ Potomkovia Petrovho brata Ladislava však protestovali proti neoprávnenému rozdeleniu majetkov po Jánovi a Petrovi ešte aj v nasledujúcich rokoch (1404, 1437).²⁷ Ako sa dozvedáme z portálneho súpisu z roku 1427, v držbe Kamenian mali však naďalej prevahu výlučne Bubekovci, konkrétne Imrich a Mikuláš. Spolu tu boli vlastníckmi 87 poddanských usadlostí (Imrichovi patrilo 46 port, Mikulášovi 41).²⁸

Úsilie Bubekovcov pripojiť Kameňany s ich okolím k svojim majetkom nie je prekvapením. Ich získaním sa totiž dostali k majetku, ktorý bezprostredne susedil s ich Plešiveckým panstvom (centrom bol Plešivec, na severovýchode siahla po dnešný Slavec, na západe po Držkovce). Na rozdiel od pánov zo Štítnika, ktorých od tohto svojho západného majetku delili majetky pánov z Jelšavy, mali Bubekovci ku Kameňanom a ich príslušenstvám oveľa bližšie. Veľkým lákadlom bol samozrejme zdroj nerastných surovín. Taká oblasť bohatá na železnú rudu medzi ich majetkami chýbala.

K zmene majetkových pomerov v Kameňanoch, tak ako na všetkých gemerských majetkoch Bubekovcov, došlo krátko po roku 1465, keď títo vstúpili do príbuzenského zväzku s vplyvným rodom Zápoľskovcov, konkrétne s Imrichom Zápoľským. Ten si vzal za manželku Uršulu, dcéru Imricha Bubeka z Plešivca. Bubekovci sa tak týmto spojenectvom dostali do centra politického diania v krajine a dohodou, ktorú spísali s Imrichom a Štefanom Zápoľskovcami v roku 1465, spečatili ďalšie osudy svojich majetkov. Podľa tejto dohody mali Zápoľskovci v prípade vymretia Bubekovcov získať všetky ich majetky.²⁹ K takmer úplnému naplneniu tejto dohody došlo už o pár rokov. V roku 1469, po smrti Pavla z Plešivca bez mužských potomkov, panovník potvrdil vlastníctvo jeho majetkov Imrichovi Zápoľskému a jeho manželke Uršule, ako aj Imrichovmu bratovi Štefanovi Zápoľskému. Kameňany sa síce v tomto prameni konkrétne nespomínajú, ale je nepochybné, že sa ich to výrazne dotýkalo. V roku 1470, zrejme pod tlakom Zápoľskovcov, dal do zálohu najstaršie rodové majetky Bubekovcov v Gemeri, hrady Rákoš (*castrum Kewy alio nomine Rakos*) a Krásna Hôrka s príslušenstvami, ako aj samotný Plešivec a majetkové podiely v Štítniku aj Juraj Bubek. Nezabránil tomu ani protesty pánov zo Štítnika pred Jágerskou kapitulou, kde argumentovali podozrivou zálohovacou dohodou medzi uvedenými stránkami. Tie sa mali dohodnúť na zálohovaní spomínaných majetkov za cenu, ktorá im vôbec nezodpovedala. Zaujímavá je poznámka synov

²⁵ MNL – OL, DL 16 701.

²⁶ MNL – OL, DL 5 599.

²⁷ MÁLYUSZ, Elemér. *Zsigmondkori oklevéltár II/1*. Budapest : Akadémiai kiadó, 1958, č. 3 043, s. 358; MNL – OL, DL 8 946; MNL – OL, DL 13 034.

²⁸ MNL – OL, DL 38 501. Ako vidíme, za necelých sto rokov (1359 sa v Kameňanoch nachádzalo 32 port) vzrástol počet obyvateľov Kamenian takmer trojnásobne, čo tiež svedčí o ich prospešnom hospodárskom a nepochybne i stavebnom vývoji. Na základe počtu port z roku 1427 možno Kameňany zaradiť po Rožňave, Jelšave a mestečku Gemer medzi najväčšie stredoveké sídliská Gemerskej župy.

²⁹ MNL – OL, DL 16 278.

Ondreja zo Štítnika, že ide o majetky, ktoré získal ešte ich spoločný predok Detrik, a na ktoré majú z tohto dôvodu nárok aj oni. V listine sa uvádzajú okrem hradov a ich príslušenstiev aj železoručné, medené a strieborné bane v ich okolí.³⁰

Dohoda medzi Jurajom a Zápoľskovcami bola zrejme niečím limitovaná a pripúšťala istý podiel na majetkoch aj Bubekovcom. Na začiatku 16. storočia totiž nachádzame niektoré gemerské majetky Bubekovcov v rukách jedného z nich, a to Jurajovho syna Jána. Ostatní príslušníci rodu v tom čase už nežili. Vetva po kráľovskom taverníkovi Jurajovi vymrela spomínaným Pavlom v roku 1469. Ján patrila do rodovej línie, pochádzajúcej od krajinského sudcu Štefana Bubeka, Jurajovho brata (obaja synovia Dominika, ktorý ako prvý začal používať prezývku Bubek). Práve Ján zabezpečil pretrvanie rodu aj v 16. storočí. V čase, keď ešte nebolo isté, že bude mať zabezpečeného svojho dediča, spísal dohodu so svojim svokrom Jozefom zo Somu, vďaka ktorej sa dozvedáme o jeho majetkových podieloch. Medzi nimi nachádzame okrem Brzotína, časti Plešivca a časti Štítnika aj polovicu majetku Kameňany.³¹ To je zároveň posledná stredoveká zmienka o obci. Tak ako mnohé predtým, aj ona sa viaže predovšetkým na osobu jej zemepána.

A práve zemepán stál nepochybne za financovaním rozsiahlej výmaľby kostola, ktorej realizácia sa podľa stále prebiehajúceho reštaurátorského výskumu udiala pravdepodobne v 15. storočí.³² (Obr. 5) V takom prípade by sme za objednávateľa kameňanských fresiek mohli považovať predovšetkým rod Bubekovcov. Medzi jeho vedúce osobnosti patrili v danom období najmä kráľovský taverník Ján Bubek (†1423), jeho syn Mikuláš, v roku 1427 doložený ako zemepán Kamenian a v roku 1440 ako gemerský župan, Imrich, ďalší zemepán Kamenian z roku 1427 a v rokoch 1446 – 1448 sedmohradský vojvoda, tiež jeden z hornouhorských kapitánov. Obaja zemepáni sa vďaka sobášom dostali do príbuzenského zväzku s uhorskými palatínmi. Kým Mikuláš si vzal za manželku Katarínu, neter palatína Mikuláša z Gorjan (1402 – 1433), Imrich sa oženil do rodu pánov z Pavloviec, keď si vzal za manželku Veroniku, dcéru palatína Mateja z Pavloviec (1435 – 1436) a neter ostrihomského arcibiskupa Juraja z Pavloviec (1423 – 1439).³³

5. Nástenná maľba s postavou apoštola.
Foto: P. Koreň, 2016.

³⁰ Bane boli celkom isto hlavnou zámienkou Zápoľskovcov na postupné získanie rozsiahleho územia na severe susediaceho s ich spišskými majetkami, čím okrem rozšírenia svojho panstva mali možnosť získať aj v stredoveku jeden z najvýnosnejších banských revírov na železnú rudu: MNL – OL, DL 16 970.

³¹ MNL – OL, DL 36 569.

³² Viac k reštaurátorskému výskumu pozri: KOREŇ, Peter: Kostol evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Kameňanoch. 4. 11. 2014. In *Zborník z konferencie konanej dňa 2. a 3. októbra v Rožňave*. Dostupné na internete: <http://oz-goticka-cesta.webnode.sk/news/kostol-evanjelickej-cirkvi-augsburskeho-vyznania-v-kamenanoch/>, [online 25.6.2016].

³³ ENGEL, Pál. *Középkori magyar genealógia*. In *Magyar középkori adattár*. Budapest : Arcanum, 2001.

Druhá polovica 15. storočia nebola pre Bubekovcov veľmi priaznivá. Nedarilo sa im dostať do dôležitých úradov kráľovského dvora. Preto sa snažili zabezpečiť svoj rod aspoň sobášnou politikou. Kým Pavol, syn vojvodu Imricha, stratil nádeje na ženbu a radšej uprednostnil spojenectvo s mocným rodom Zápoľských, Juraj (synovec župana Mikuláša) sa v roku 1466 oženil s neterou jágerského biskupa Ladislava z Héderváru, čím sa mu podarilo predĺžiť zachovanie jeho vetvy rodu skoro o sto rokov. Z uvedeného sa nedá presne určiť, ktorí zo spomínaných Bubekovcov pozvali do Kamenian talianskeho majstra a poverili ho freskovou výmalbou kostola, je však nepochybné, že mali k tejto oblasti blízko (vďaka železnej rude bola jedným z ich hlavných príjmov), o čom svedčí aj obnova hradu nad dnešným Rákošom, vzácna výmalba kostola v Kameňanoch i v Rákoši.

V súvislosti so stredovekými dejinami Kamenian sa v minulosti dostala do povedomia informácia, že v ich chotári, ba dokonca v blízkosti dnešného kostola, stál františkánsky kláštor. Ako prvý o tom písal Samuel Tomášik vo svojej práci *Pamätnosti Gemersko-Malohontské*. V kapitole o starých gemerských kláštoroch uvádza, že v Kameňanoch sa nachádzal kláštor františkánskeho rádu (*Ordinis sancti Francisci*), ktorý mal zaniknúť pred rokom 1533. Následne však uvádza, že k jeho zániku mali dopomôcť husiti krátko po polovici 15. storočia. Nevie presne, kde sa kláštor mal nachádzať, predpokladá ho blízko kameňanského kostola.³⁴ Žiaľ, Tomášik sa neodvoláva na žiaden prameň, z ktorého túto správu čerpal. Dodnes takýto prameň nie je známy.³⁵ V uvedenom prehľade stredovekého vývoja Kamenian, ktorý sa opiera o zachované pramene k dejinám obce, zmienka o akomkoľvek kláštorom objekte, či o prítomnosti mníchov úplne absentuje. Vyvrátiť túto informáciu dopomáha aj obsah zachovaných prameňov. Tie dokladajú predovšetkým charakter a stav majetkových pomerov. Okrem toho, že medzi nimi nefiguruje žiadna zmienka o kláštore, nenachádzame v nich ani najmenšiu indíciu, ktorá by nám túto možnosť dovoľovala aspoň čiastočne prijať. Medzi zachovanými prameňmi sa nepodarilo nájsť ani žiaden, ktorý by nás informoval o tunajšom pôsobení bratříkov. Spomína ich tu len málo hodnoverný zápis kameňanského farára z konca 18. storočia, ktorý píše aj o tom, že títo mali zasiahnuť do maliarskej výzdoby kostola.³⁶

Napokon je málo pravdepodobné, že z rozsiahleho pramenného materiálu k pánom zo Štítnika, či Bubekovcom by sa nezachovala ani jedna zmienka o kláštore na ich majetku. O to viac, keď vieme, že išlo o šľachtické rody, ktoré zachovávali osobitnú priazeň k sakrálnym stavbám a cirkevným inštitúciám na svojich majetkoch. Napokon sme toho svedkami v prípade rozsiahlych gotických prestavieb kostolov na ich majetkoch a následne v ich hodnotných výmalbách.³⁷ Okrem toho, oba rody prejavovali veľkú priazeň k pavlínskému kláštoru v Gombaseku.³⁸ Prítomnosť ďal-

[CD – ROM], Ákos nem 1. Bebek-ág, 3. tábla: Bebek (pelsőci ág), 4. tábla: Bebek (vámosi ág).

³⁴ TOMÁŠIK, Samuel. *Pamätnosti Gemersko-Malohontské*. Rimavská Sobota : Miestny odbor Matice slovenskej, 1921, s. 93.

³⁵ Je možné, že on alebo autor, od ktorého túto informáciu prebral, čerpal z archívu františkánskeho kláštora v Gyöngyösi. Z vydannej edície archívnych prameňov tohto kláštora z roku 1930 sa dozvedáme o existencii františkánskeho kláštora v lokalite *Kövinum* v roku 1433; *A gyöngyösi zárda oklevéltára*, Budapest, 1930, č. 18, s. 5. Nikde inde sa nám však túto informáciu nepodarilo prepojiť s dnešnými Kameňanmi, ktoré sa v stredovekých prameňoch uvádzajú skôr ako *Kuy, Kwy, Kyui, Kuuy* ...

³⁶ Zápis miestneho farára Martina Klaniciusa z roku 1785: *Roku 1440 predkové našy, národ český, od vodce vojenského, v ten čas velice slávneho Jána Jiskru, ze zeme česke na teto strany uvedeny, y do této osady Uher-ské, již od starodávna, jakož dosvedčuje jiste psaní starodávne, dosti patrne hufne pristúpili. Obyvatele Uhersky z částky se vystupili z částky v obecnstvo s nimi zustali; když mosneyší Čechové byli, y jméno sveho jazyka obozy dali, takže Kövy od toho času Kameňany nazvane jsou. Tyto první Slowacy na těchto stranách podle náboženstvy husyti byli, a zolášte tak řečeny calixtini, protož v každém chráme v nove vystaveném aneb obnoveném, kalichy malovali, a takovym malovanim a syce barou červenú y chrám Kamenanský skrze otcu našich ozdobeny byl.*; SZABÓ, Dušan. Fragmenty z dejín obce Kameňany. In *Obzor Gemera*, roč. XI, 1980, č. 4, s. 205.

³⁷ K tomu pozri viac SKALSKÁ, Monika. Zo života stredovekej gemerskej a malohontskej šľachty (K okolnostiam výmalby jej rodových kostolov). In *Historický zborník*, roč. 22, 2011, č. 2, s. 18 – 44.

³⁸ Viac o tom pozri SKALSKÁ, Monika. Pavlínsky kláštor v Gombaseku (1371-1566). In *Studia Historica Tyrnaviensia XIV – XV*. Kraków, 2012, s. 160 – 185.

šieho kláštora na ich majetkoch je skôr nereálna. O to viac, že oba kláštory mali prislúchať dvom odlišným reholiam. Napokon treba spomenúť charakter života františkánskych mníchov, ktorí vyhľadávali skôr mestské prostredie v centrálnych sídlach väčších regiónov, a nie dediny na okraji krasovej krajiny, kam v období stredoveku viedla len jedna významnejšia cesta.

Poslednou otázkou v súvislosti so stredovekými dejinami Kamenian a ich kostola je otázka jeho zasvätenia. Žiaľ, záznam v súpise pápežských desiatkov ani ostatné zachované pramene nám neprehrádzajú patrocínium kostola. Približne od poslednej tretiny 16. storočia, až na krátke prerušenie v rokoch 1688 – 1705, patril kostol evanjelikom. Práve z tohto obdobia pochádza zmienka o zasvätení kostola sv. Ladislavovi.³⁹ Ako ešte uvidíme, k prevzatíu kostola katolíkmi mohlo dôjsť už aj pred tým. Nepriamo na to poukazuje zmienka vo vizitácii kostola z roku 1670 o pohoršení vizitátorov nad maľbou sv. Ladislava na hlavnom oltári, ktorá mohla vzniknúť práve v čase vlastníctva kostola katolíkmi. Predpoklad, že sa nadviazalo na pôvodné patrocínium umocňuje odkrytie zvyškov nástenných maľieb v interiéri kostola, z ktorých sa v jednom prípade predpokladá zobrazenie sv. Ladislava.⁴⁰ (Obr. 6)

6. Južná fasáda kostola.

Foto:
M. Tihányiová,
2005.

V novembri roku 1527 daroval kráľ Ferdinand Habsburský hrady Muráň a Rákoš svojmu komorníkovi Gašparovi Horvátovi z Vingárdu.⁴¹ V dejinách obce sa začalo dlhé obdobie nestabilných majetkových pomerov, počas ktorých sa takmer vôbec neprihliadalo na výsady, ktoré boli kedysi Kameňanom udelené. Aj napriek uvedenej donácii hrad Rákoš a s ním aj Kameňany boli naďalej v držbe Bubekovcov, stoličnobelehradského prepošta Imricha a jeho brata Františka, následne Františkovo syna Juraja. Títo stáli po roku 1526 striedavo na strane dvoch protikráľov – Ferdinanda Habsburského a Jána Zápoľského, ba dokonca i na strane Turkov. Počas tohto obdobia pripojil František Bubek Kameňany k svojmu boršodskému hradnému panstvu Szendrő.⁴² Po úteku posledného príslušníka rodu Bubekovcov Juraja do Sedmohradska, prešiel hrad (ako aj Kameňany) do správy kráľovskej komory. Tá striedavo udeľovala hrad i jeho jednotlivé príslušenstvá do zálohu významnejším šľachtickým rodom.⁴³ Od začiatku 17. storočia figurujú Kameňany v rukách pánov z Rimavskej Seče,⁴⁴ ktorí boli v tom čase aj vlastníckmi hradu a panstva Muráň. Rod bol naklonený šíreniu protestnatizmu, čo sa zmenilo po roku 1644, keď sa zemepánom Muránskeho panstva stal František Vešelény, manžel Márie Séciovej, od roku 1655 uhorský palatín. Ten sa po roku 1660 postavil na čelo sprisahania proti cisárovi a uhorskému kráľovi Leopoldovi I. Sprisahanie však bolo od začiatku odkázané na neúspech, k čomu prispela aj Františkova smrť v roku 1667. Krátko na to skonfiš-

³⁹ TROCHTA, Juraj. *Zoznam stredovekých fár na Slovensku IX*. Spojená Gemersko-Malohontská stolica, 1971, rkp. uložený v HÚ SAV, s. 25 – 26.

⁴⁰ TOGNER, ref. 1, s. 173.

⁴¹ MNL – OL, f. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 1, s. 10 – 11.

⁴² ILA, Bálint. *Gömör megye II*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1944, s. 544; GYULAI, Eva. A törökori mezőváros (Szendrő) társadalma és gazdálkodása. In VERES, László – VIGA, Gyula (szerk.) *Szendrő monográfiája*. Szendrő : Önkormányzat, 2002, s. 169.

⁴³ Tamže, s. 180 – 195.

⁴⁴ Kameňany spolu s Držkovcami dostali do zálohu za 6500 zlatých; MNL – OL, f. Urbaria et conscriptiones, fasc. 142, no. 049, pag. 2.

kovala kráľovská komora hrad Muráň a jeho príslušenstvá, ako aj iné Vešelénihogemerské majetky, vrátane Kamenian. Na Muránsky hrad bola dosadená cisárska vojenská posádka, ktorá medziiným dozerala aj na priebeh rekatolizácie v hornom Gemeri.⁴⁵

Koncom 17. storočia sa k časti panstva Szendrő, vrátane Kamenian, dostal vplyvný šľachtický rod Čákiovcov. Spomedzi nich vyniká najmä spišský dedičný gróf a taverník Žigmund Čáky, ktorý sa ku Kameňanom dostal v roku 1701 po prerozdelení majetkov v jeho rode.⁴⁶ Kameňany boli v rukách jeho potomkov ešte aj v roku 1818.⁴⁷ Poslednými vlastníkmi Kamenian, ako súčasťou panstva Držkovce, boli príslušníci rodu Coburgovcov.

Vývoj obce v období novoveku poznačili predovšetkým turecké prepady v rokoch 1558 a 1588. V uvedenom roku boli obývané v obci len dve celé usadlosti a 11 polovičných.⁴⁸ Do hustoty osídlenia zasiahla na prelome rokov 1709 a 1710 aj morová epidémia, ktorej padlo za obeť 300 obyvateľov.⁴⁹ Rok na to vypukol v obci rozsiahly požiar, ktorý zasiahol aj kostol. Medzi prospešné obdobia v dejinách obce možno považovať druhú polovicu 17. storočia, keď sa Kameňany prvýkrát spomínajú ako mestečko (*oppidum Nagy Kövi*).⁵⁰ V rovnakom období sa v obci začínajú objavovať aj zemianske rodiny. V roku 1666 panovník povýšil do šľachtického stavu Ondreja Frenya spolu s jeho synmi, ako aj jeho ďalších príbuzných. Ich kameňanské majetky, ktoré dovtedy patrili k hradu Szendrő, boli vyňaté spod poddanských záťaží.⁵¹ V roku 1695 bola povýšená rodina Jankovcov spolu s rodinou Kobány.⁵² Začiatkom 19. storočia žilo v obci 115 zemanov, ktorí tu bývali v približne 50 šľachtických kúriach.⁵³

Hoci obec v 19. storočí postihlo niekoľko prírodných katastrof, vrátane požiaru v roku 1848, zaznamenávame v Kameňanoch v tomto období vďaka prospešnej ťažbe železnej rudy progresívny hospodársky vývoj. V roku 1847 dosiahla obec rekordný počet obyvateľov – 2589. Obec vlastnila 3 mlyny, fungovalo tu mäsiarstvo, pivovar, sklad na soľ či včelársky spolok. Svoje vrcholné obdobie zažívala aj miestna škola, ktorá zvykne byť v tomto období označovaná za nižšiu strednú školu. Jej organizáciu a najmä výučbu mal na starosti predovšetkým miestny farár.⁵⁴

V druhej polovici 16. storočia obyvatelia Kamenian, tak ako mnohí ďalší z územia niekdajšej Gemerskej župy, postupne prechádzajú na evanjelickú vieru. Prvý doklad o tunajšej protestantskej cirkvi pochádza z roku 1596, z vizitačného protokolu Jána Rimanoviana, kazateľa na hrade Muráň. Práve Muránsky hrad sa stal v druhej

⁴⁵ TIHÁNYIOVÁ, Monika. Muránska Dlhá Lúka od stredoveku po rok 1918. In MANDÚCH, Marián (ed.). *Muránska Dlhá Lúka*, Bratislava : Elán, 2013, s. 54 – 69.

⁴⁶ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez II. Oklevelek 1500 – 1818*. Budapest, 1919, s. 785.

⁴⁷ Tamže, s. 893.

⁴⁸ SZABÓ, ref. 36, s. 205.

⁴⁹ ILA, ref. 42, s. 542.

⁵⁰ Tamže.

⁵¹ FORGON, Mihály. *Gömör – Kishont vármegye nemes családai*. Somorja : Méry Ratio, 2001, s. 245 – 246.

⁵² Tamže, s. 323.

⁵³ BOROVSKÝ, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai: Gömör-Kishont vármegye*. Budapest, 1903, s. 60.

⁵⁴ SZABÓ, ref. 36, s. 205. Miestny farár bol neodmysliteľnou súčasťou kostola. Práve kameňanskí farári sa zaslúžili o jeho neustále zveľaďovanie a zachovanie do dnešných dní. Tu sú mená a roky pôsobenia v Kameňanoch niektorých z nich: Peter (v súpise pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337), Andrej Fabricius (1590), Štefan Herény (1610 – 1614), Albert Otto (1614 – 1617), Štefan Herény (1617 – 1623), Ján Lucius (1623 – 1628), Mikuláš Articulari (1628 – 1643), Mikuláš Schlain (1643 – 1645), Michal Fabricius (1645 – 1651), Pavol Fabricius (1651 – 1657), Augustín Martini (1657 – 1665), Daniel Sinapsius (1665 – 1667), Juraj Paulini (1667 – 1683), Ján Bartholomaeides (1684 – 1688), Juraj Antoni (1688 – 1705), Štefan Szakcsányi (kat., 1692 – 1693), Ján Berek (kat., 1694), Ján Fabricius (1705 – 1719), Ján Major (1719 – 1722), Tomáš Kmetóny (1722 – 1747), Ján Szakolczay (1747 – 1753), Michal Schramko (1753 – 1784), Martin Klaniczius (1784 – 1810), Ján Ladislav Bartholomaeides (1810 – 1817), Ondrej Thaisz Nandrási (1817 – 1827), Štefan Valentiny (1827 – 1836), Karol Bradovka (1836 – 1864). Autorke sa zatiaľ podarilo zjednotiť menoslov kňazov do roku 1864, podľa vizitácie z roku 1864 a práce FABÓ, András. *Monumenta evangelicorum Aug. conf. in Hungaria historica. A magyarországi ágost. vall. Evangélikusok történelmi emlékei III*. Budapest, 1865, s. 34 – 35.

polovici 16. storočia vďaka hradným kazateľom miestom vzniku Gemerského seniorátu, do ktorého boli združené už existujúce cirkevné zbory v jednotlivých gemerských a malohontských dedinách. Z vizitácie sa dozvedáme aj informácie o technickom stave kostola, ktorý utrpel vážne škody počas tureckého prepadu obce (1558, 1588). Dozvedáme sa, že kostol nie je celý zastrešený a aj zachovaná časť strechy je vo veľmi zlom stave. Kvôli sutine v interiéri kostola nebol v kostole žiaden oltár ani krsťelnica. Cintorín bol bez ohradenia.⁵⁵ Politická situácia v krajine (Bočkajovo povstanie a s ním prijatá náboženská sloboda), ako aj nový zemepán (rod Séciovcov) prispeli k vhodným podmienkam na obnovu kameňanského kostola. Vo vizitácii z roku 1610 sa už píše o zastrešenom kostole a o plánovanej obnove kostnice, oprave cintorína a zriadenia jeho oplotenia.⁵⁶ Opravený cintorín sa spomína už v roku 1616. (Obr. 7) Dobrý stav kostnice je konštatovaný až v roku 1643. Krátko pred týmto rokom došlo k rozsiahlej obnove kostola. (Obr. 8, 9) Z vizitácie sa dozvedáme, že bol obnovený interiér, vrátane jeho vybielenia. Prvýkrát sa dozvedáme niečo aj o vnútornom zariadení kostola, ktorého súčasťou bola aj medená krsťelnica.⁵⁷ V roku 1648 zasiahol kostol požiar. Škody však zrejme neboli veľké, keďže opravy po požiari boli dokončené ešte v tom istom roku.⁵⁸ Obsahovo bohaté sú vizitácie kostola z rokov 1653 a 1670. V roku 1653 sa v kostole spomínajú tri oltáre, z nich jeden ako poškodený. Hlavný oltár bol pokrytý dvoma obrusmi a jedným závesom. Svätostánok bol s dvierkami. Za kňaza Michala Fabricia (1645 – 1651) bola dokončená aj nová katedra a zrejme aj nové pódium. Z mobiliára sa spomínajú tri železné svietniky a jeden medený. Krsťelnica bola bez misy a vo vrchnej časti značne poškodená. Vo zvonici boli osadené tri zvony, v kostole jeden. Cintorín bol

7. Celkový pohľad na kostol s murovaným ohradením príkostolného cintorína.
Foto: M. Tihányiová, 2005.

8. Severná fasáda kostola.
Foto: M. Tihányiová, 2005.

9. Pohľad na kostol zo severozápadu.
Foto: M. Tihányiová, 2005.

⁵⁵ Archív Gemerského seniorátu (ďalej len AGS), v súčasnosti uložený na ev. a. v. fare v Revúcej, Protocolon Rimanovianum, s. 140, nesignované.

⁵⁶ AGS v Revúcej, Protocolon Rimanovianum, s. 430.

⁵⁷ AGS v Revúcej, Protocolon Rimanovianum, s. 866.

⁵⁸ Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Tiszai Evangélikus Egyházkerület, Gömöri egyházmegye 1828, s. 25. Dostupné na internete: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Tiszai_12_Gomor_1828/?pg=24&layout=s [online 20. 10. 2016].

10. Dvojpodlažná
empora kostola
s barokovo-
klasicistickou
organovou
skriňou.

Foto:
M. Tihányiová,
2014.

opravený, avšak bez vstupnej bránky. Kostnica bola bez strechy.⁵⁹ Z vizitácie z roku 1670 sa prvýkrát dozvedáme niečo aj o podobe oltárov. Kým na vedľajšom oltári, nedávno opravenom, boli len jednoduché vyobrazenia, pravdepodobne na hlavnom oltári sa nachádzalo vyobrazenie sv. Ladislava. Vizitátori to však odsúdili, keďže protestantská cirkev neuznávala uctievanie svätých. Preto nariaďili premaľovanie oltárneho obrazu na Zmŕtvychvstanie Krista. V kostole sa už nachádzali dve pódia, kamenná krstiteľnica so sklenenou miskou, drevená katedra so strieškou (baldachýnom), drevená kazateľnica, napravo od oltára novo vymaľovaná sedília pre kňaza a kostolníka. Ostatné lavice boli rozdelené do dvoch radov. Do kostola sa vchádzalo cez drevenú predsieň a pri kostole bola kamenná veža s hodinami. Cintorín bol len sčasti zaplnený a neďaleko kostola vedľa cesty už stála nová škola.⁶⁰

Aj Kamenian sa dotklo prenasledovanie a vyhnanie evanjelických kazateľov po odhalení Vešelénihho sprisahania a po povstaní Imricha Tököliho. Vojaci Muránskeho hradu vtrhli do dediny v roku 1690 a násilne odobrali evanjelikom miestny kostol.⁶¹ Tento stav trval do roku 1702 a ako vyplýva zo zmienok

o kostole z nasledujúcich rokov, tieto udalosti sa dotkli aj technického stavu kostola. Z vizitácie z roku 1707 sa dozvedáme, že kostol opäť patrí evanjelikom. V kostole sa nachádzali dve murované emporá a jedna drevená, spomína sa aj novo vybudovaná predsieň. (Obr. 10) Múr okolo cintorína bol v zlom stave.⁶² V roku 1711 postihol obec i kostol veľký požiar, počas ktorého zhořeli všetky dokumenty ku kostolu. Kostol ostal v dezolátnom stave, najmä pri dverách, veža bola sčasti s klesnutou podlahou. Obnova kostola, počas ktorej bol kostol zväčšený, sa začala v roku 1713. Niektoré poškodené steny boli spevnené (operáky?), niektoré boli nanovo vystavané. Kostol bol pokrytý novou šindľovou strechou.⁶³ Obnova interiéru kostola bola dokončená v roku 1720. K novej výmaľbe kostola došlo v roku 1729. V roku 1733 bola postavená zvonica na východnej strane kostola po tom, čo rok predtým došlo k zrúteniu starej veže.⁶⁴ K ďalšej významnejšej obnove došlo v roku 1781, o čom sa zachoval aj nápis na víťaznom oblúku. V tom čase bola dokončená aj výstavba menšej veže

⁵⁹ AGS v Revúcej, Protocolon Schröterianum, s. 784, nesignované.

⁶⁰ AGS v Revúcej, Protocolon Pechelianum, s. 119, nesignované.

⁶¹ Hovorí o tom aj vizitácia z roku 1693; AGS v Revúcej, Protocolon Pechelianum, s. 216, nesignované. Pozri tiež FABÓ, ref. 54, s. 34 – 35. Podľa vizitácie z roku 1864 bol kameňanský kostol v roku 1681 zaradený medzi artikulárne kostoly. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Tiszai Evangélikus Egyházkerület, Gömöri egyházmegye 1864, s. 10. Dostupné na internete <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1647> [online 20. 10. 2016]

⁶² AGS v Revúcej, Protocolon Pechelianum, s. 234, nesignované.

⁶³ Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Tiszai Evangélikus Egyházkerület, Gömöri egyházmegye 1713, 1742, s. 18, 94. Dostupné na internete <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1647>. [online 20. 10. 2016]. Presný dátum požiaru, 10. október 1711, sa dozvedáme zo žiadosti obce o podporu na opravu kostola a školy. Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej len ŠA), Gemerská župa 1504 – 1803, Účty domácej, sľachtickej a cestnej pokladnice Gemerskej župy, škatuľa 360, inv. č. 2572.

⁶⁴ Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Tiszai Evangélikus Egyházkerület, Gömöri egyházmegye 1713, 1742, s. 93. Dostupné na internete: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1647> [online 20. 10. 2016].

na južnej strane kostola.⁶⁵ (Obr. 11) Kostol bol vybielený, rovnako i veža, ktorá bola tiež zastrešená. Z vizitácie z roku 1803 sa dozvedáme podrobnejší opis hlavného oltára. V hornej časti bolo zobrazenie sv. Trojice, v strednej časti kríž a obraz Poslednej večere lemovaný dvoma sochami. Základ oltára bol murovaný, schod k nemu drevený a zábradlie bolo železné mrežované. Z vizitácie z roku 1828 sa dozvedáme, že dvere do sakristie boli železné. V múre bola železná schránka, ktorá sa otvárala dvoma kľúčmi a v ktorej boli uložené cirkevné peniaze. Vizitácia z roku 1837 spomína chronostichon s nápisom o obnove kostola v roku 1732. Spomína sa, že kostol postavili husiti (*pietae hussitis propria structa*). V rokoch 1838 – 1840 došlo k obnove interiéru, bol osadený nový oltár s obrazom od levočského maliara J. Czauzika (ktorý je v kostole dodnes) a kazateľnica.⁶⁶ Z jednej z posledných vizitácií kostola sa dozvedáme aj o skrini, v ktorej bol uložený archív kameňanskej cirkvi. V kostole bola umiestnená aj knižnica gemerského seniorátu pomenovaná po jednom z kameňanských rodákov a jej zakladateľov, kňaza Juraja Sextyho (v súčasnosti v seniorátnom archíve na ev. fare v Revúcej). Z vizitácie sa dozvedáme veľmi podrobné údaje o vybavení kostola. Zaujme napr. strieborný kalich s nápisom *Ec. Kövi 1756*. V strede kostola viseli dva lustre, oba boli z roku 1840, pričom jeden z nich bol drevený pozlátený s reťazami. V kostole sa nachádzali štyri kostolné truhlice, z nich jedna s datovaním 1718.⁶⁷

11. Južná veža kostola pred hlavným vstupom.
Foto: M. Tihányiová, 2005.

Ev. a. v. kostol v Kameňanoch je svedkom veľmi pohnutých dejín jednej z najstarších obcí v Gemeri. Jej dejiny siahajú dávno do 13. storočia, pričom už od prvej písomnej zmienky sa Kameňany predstavujú ako centrum povodia riečky Východný Turiec. Počiatky obce ako aj jej ďalší prosperujúci vývoj súvisia predovšetkým s ťažbou železnej rudy v okolitých horách. Vývoj obce smeroval už koncom 13. storočia k mestskému charakteru, no zabrzдили ho majetkové spory jej vlastníkov v 14. storočí a následne dva ničujúce prepady osmanských vojsk krátko po druhej polovici 16. storočia. Tieto udalosti sa zapísali aj do podoby najvýznamnejšej stavby v obci, kostola, patriaceho dnes evanjelickej cirkvi augsburského vyznania. Vďaka zachovaným vizitáciám, uloženým v archíve Gemerského seniorátu v Revúcej, sa dnes dozvedáme množstvo zaujímavých skutočností o vývoji tejto stavby. Vizitácie kostola počnúc rokom 1596 zachytávajú najdôležitejšie stavebné zásahy, ako aj premeny jeho interiéru v jednotlivých obdobiach. Cieľom predkladanej štúdie je predstaviť túto významnú gemerskú stavebnú pamiatku nielen na základe písomných zmienok o nej, vrátane rozboru vizitácií, ale aj v kontexte s dejinami samotnej obce a širšieho regiónu.

⁶⁵ ŠA v Banskej Bystrici, Gemerská župa 1504 – 1803, Účty domácej, šľachtickej a cestnej pokladnice Gemerskej župy, inv. č. 1969.

⁶⁶ Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Tiszai Evangélikus Egyházkerület, Gömöri egyházmegye 1864, s. 22. Dostupné na internete <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1647> [online 20. 10. 2016].

⁶⁷ Tamže, s. 24 – 25.

History of Kameňany with Emphasis on the Evangelical Church

The Evangelical church in Kameňany bears witness to the turbulent history of one of the oldest villages in Gemer. Its history dates back to the 13th century and since the earliest written mention Kameňany represents the centre of the Východný Turiec river basin. The beginnings of the municipality and its further prosperous development are connected mainly with the extraction of iron ore in the surrounding mountains. The village was evolving towards urban character in the late 13th century, but it was hindered by property disputes between its owners in the 14th century, followed then by two devastating raids of the Ottoman troops shortly after the second half of the 16th century. These events have been recorded also in the appearance of the most important building in the village – the church – which now belongs to the Evangelical Church of the Augsburg Confession. Thanks to the preserved canonical visitations stored in the Archives of the Gemerský seniorát (Seniorate of Gemer) in Revúca, we can now learn a lot of interesting facts about this building's development. Since 1596 canonical visitation records capture the most important building interventions on the church as well as the changes of its interior in individual periods. The study aims to present this important built monument of the Gemer region not only on the basis of written references, including the analysis of canonical visitations, but also in the context of the history of the municipality itself and the wider region.

Evanjelický kostol v Štítniku – niekoľko poznámok k stavebnému typu kostola s trojchórovým východným záverom

Mgr. Bibiana Pomfyová, PhD.

Centrum vied o umení Slovenskej akadémie vied, Ústav dejín umenia, Bratislava
Bibiana.Pomfyova@savba.sk

After briefly summarizing the current knowledge regarding the architectural development of the medieval church in Štítnik, the study focuses on its eastern, Late Gothic part. It was built gradually during the period between 1420 and 1470; its construction was accompanied by changes in the building plan, which was not even implemented in its entirety. Nevertheless, the eastern part of the Štítnik church can be typologically classified among the three-choir closures (or three-nave choirs), whose notable model was the eastern part of the St. Stephen's Dome in Vienna. Within the conditions of a small landlord town, this was a rather ambitious project. The choir triplet was undoubtedly intended as a constructional part of the church that should have fulfilled several functions. These could have been associated with the religious and representative interests of the local landlords – the lords of Štítnik – as well as the interests of the local town community.

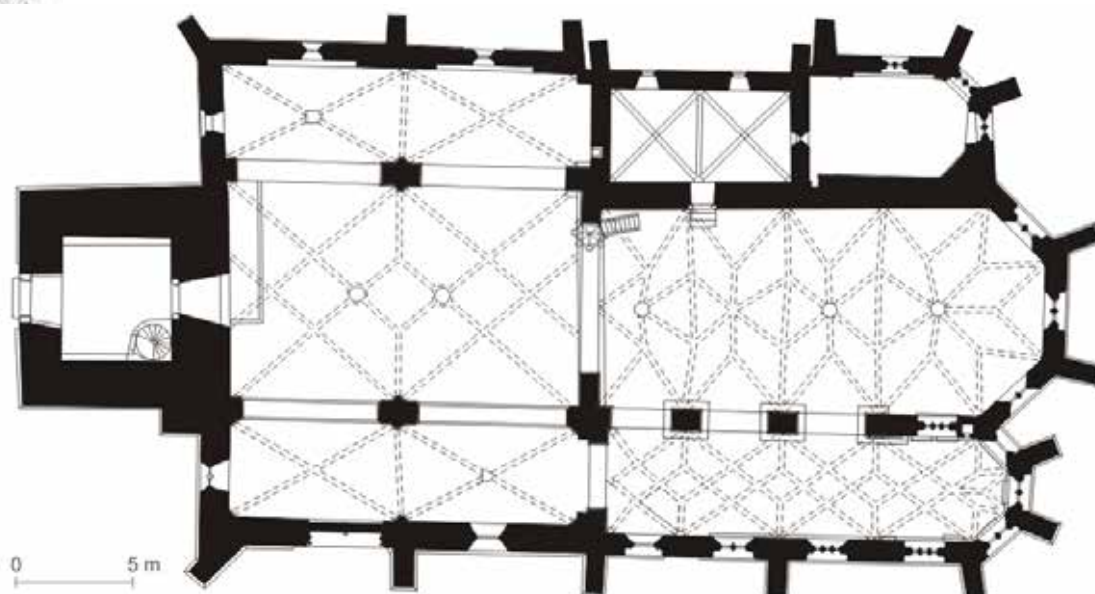
Kostol, stredovek, sakrálna architektúra, gotika, liturgický chór, trojchórový záver
Church, Middle Ages, sacred architecture, Gothic, liturgical choir, three-choir closure

Evanjelický kostol v Štítniku, pôvodne zasvätený Panne Márii, dispozične pozostáva z krátkeho bazilikového trojlodia s dĺžkou dvoch klenbových polí, veľkoriso koncipovanej východnej časti a západnej predstavanej veže. (Obr. 1) Dnešná dispozícia kostola je výsledkom zložitého stredovekého stavebného vývoja. Rozsah a postupnosť jednotlivých stavebných etáp pomohol významnou mierou spresniť nedávny archeologický (P. Tajkov), ako aj architektonicko-historický a umelecko-historický (A. Klingová, P. Kling, S. Paulusová, N. Urbanová) výskum.¹ Nové zistenia ale priniesli aj nové interpretačné problémy. Isté je, že v prvej identifikovanej stavebnej etape, realizovanej niekedy v 13. storočí, mal kostol podobu pozdĺžneho jednolodia s mierne predĺženým pravouhlým presbytériom a severnou sakristiou.²

¹ TAJKOV, Peter. Archeologický výskum kostola ev. a. v. v Štítniku. Výskumná dokumentácia z I. etapy archeologického výskumu v rámci obnovy objektu. Košice, 2013, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Košice; TAJKOV, Peter. Archeologický výskum kostola evanjelickej cirkvi a. v. v Štítniku. In Zborník z konferencie konanej dňa 2. a 3. októbra 2014 v Rožňave. Dostupné na internete: <http://oz-goticka-cesta.webnode.sk/news/archeologicky-vyskum-kostola-evanjelickej-cirkvi-a-v-v-stitniku/> [online 12.5.2015] ; KLINGOVÁ, Adriana – KLING, Peter – PAULUSOVÁ, Silvia – URBANOVÁ, Norma. NKP Kostol ev. a. v., č. ÚZPF 558/0, Teplická ulica, Štítnik, Pamiatkový výskum architektonicko-historický a umelecko-historický. 2012, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Košice; KLINGOVÁ, Adriana – KLING, Peter – PAULUSOVÁ, Silvia – URBANOVÁ, Norma. Výsledky pamiatkového výskumu ev. a. v. kostola v Štítniku. In Zborník z konferencie konanej dňa 2. a 3. októbra 2014 v Rožňave. Dostupné na internete: <http://oz-goticka-cesta.webnode.sk/news/vysledky-pamiatkového-vyskumu-ev-a-v-kostola-v-stitniku/> [online 12.5.2015]. Autorom oboch výskumov ďakujem za poskytnutie nepublikovanej výskumnej dokumentácie.

² Autori terénnych výskumov sa v interpretácii tejto stavebnej etapy rozchádzajú. Autori architekto-

1. Štítnik,
niekdajší Kostol
Panny Márie
(dnes kostol
evanjelickej
cirkvi a. v.),
pôdorys.
Digitalizácia:
A. Arpáš. Podľa:
KLINGOVÁ -
KLING -
PAULUSOVÁ
- URBANOVÁ,
2012, ref. 1.

Na prelome 13. a 14. storočia nahradili pôvodné presbytérium novou, širšou a o niečo dlhšou svätyňou s neistým tvarom východného záveru (rovným alebo polygonálnym). Na severnej strane svätyne zároveň vybudovali novú, dodnes zachovanú sakristiu, zaklenutú dvomi poľami rebrovej krížovej klenby.³ V prvej polovici 14. storočia pristavali na severnej strane lode bočnú loď, resp. kaplnku.⁴

V priebehu druhej polovice 14. storočia začala postupná premena kostola do podoby bazilikového trojlodia. Dĺžku lodí v rozsahu len dvoch klenbových poľí predurčila existujúca staršia architektúra, ktorú postupne pohlcovala novostavba. Podľa zistení architektonicko-historického výskumu sa s prestavbou začalo na severnej strane zvýšením bočnej prístavby, jej spojením s hlavnou loďou prelomenými arkádami a zaklenutím. Paralelne alebo nadväzne sa pokračovalo výstavbou južnej lode, jej prepojením s hlavnou loďou a zaklenutím. V pozdĺžnych stenách severnej aj južnej lode osadili nové vstupné portály. Nasledovalo zvýšenie strednej lode. K rámcovému dobudovaniu trojlodia došlo niekedy koncom druhého alebo začiatkom tretieho desaťročia 15. storočia. Možno tak usudzovať na základe dendrochronologického zistenia, že drevo na krov hlavnej lode zožali v rokoch 1414 až 1415.⁵ V čase zhotovenia krovu súčasná neskorogotická klenba hlavnej lode ešte neexistovala. Musel však už stáť východný múr lode s vysokým triumfálnym oblúkom, podstatne vyšším, než je ten dnešný. Znamená to, že v čase dostavby trojlodia okolo roku 1420 už prinajmenšom existoval plán – pokiaľ už neprebíhala i samotná realizácia – novej východnej časti kostola.

Začalo sa s výstavbou polygonálneho záveru nového presbytéria.⁶ (Obr. 2) Nie je isté, či už v tejto fáze boli plánované aj bočné chóry. Avšak vo chvíli, keď budova-

nicko-historického výskumu predpokladajú kratšiu loď kostola, západne od ktorého mala samostatne stáť (strážna?) veža. Až dodatočne pri zväčšení kostola mala byť loď spojená s vežou. Takáto interpretácia však odporuje archeologickému zisteniu, podľa ktorého bolo základové murivo veže pristavané k nadzemnému murivu pôvodnej lode kostola. Znamená to nielen dodatočnú prístavbu veže k lodi, ale aj skutočnosť, že veža bola k lodi pristavaná až so značným časovým odstupom, keď sa okolo kostola už výrazne zmenila niveleta v dôsledku pochovávania alebo iných terénnych úprav. Podľa pravdepodobnejšie vyznievajúcej archeologickej interpretácie mal pôvodný kostol loď, ktorej dĺžka zodpovedala dĺžke dnešného trojlodia.

³ Datovanie tejto stavebnej etapy na prelom 13./14. storočia umožňuje práve klenba sakristie.

⁴ Hornú časovú hranicu jej výstavby určuje nástenná maľba (Triumf smrti?) na východnej stene, datovaná do 50. rokov 14. storočia. Pozri: TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba v Gemerí*. Bratislava: Tatran, 1989, s. 187.

⁵ KYNCL, Tomáš. *Dendrochronologické datovanie dřevěných konstrukčních proků Štítník, evangelický kostel*. Brno, 2011, rkp. príloha výskumnej dokumentácie KLINGOVÁ - KLING - PAULUSOVÁ - URBANOVÁ 2012, ref. 1.

⁶ Autori architektonicko-historického výskumu predpokladajú, že už v tretej tretine 14. storočia bolo presbytérium predĺžené do dnešného pôdorysného rozsahu (KLINGOVÁ - KLING - PAULUSOVÁ -

li južný múr nového presbytéria, prelomený trojicou arkád,⁷ bol súčasťou stavebného plánu prinajmenšom južný chór. (Obr. 3) Nie je ale vylúčené, že plán neskorogotickej prestavby východnej časti kostola počítal od počiatku s trojloďovou – trojchórovou dispozíciou, aj keď realizácia prebiehala opäť etapovite a s viacerými zmenami. Spočiatku sa zrejme uvažovalo o bazilikovom usporiadaní chórov. Hlavné presbytérium, či – inak povedané – hlavný liturgický chór mal byť podstatne vyšší, mal mať rovnakú výšku ako hlavná loď kostola. Svedčí o tom pôvodná výška triumfálneho oblúka a nábehy klenbových rebier, viditeľné v dnešnom podstreší presbytéria. Bočné chóry, alebo prinajmenšom ten južný mal byť naopak nižší a zrejme aj kratší, možno dokonca s rovným záverom. Poukazujú na to opäť viaceré indície: staršie nábehy klenby v západných kútach chóru, priečny múr zachytený georadarovým prieskumom v jeho východnej časti, juhovýchodný oporný pilier hlavnej svätyne dodatočne zakomponovaný do muriva polygonálneho záveru južného chóru a napokon trojdielne okno vo východnom úseku južného múru hlavnej svätyne, ktoré bolo pôvodne zamýšľané zrejme ako okno do exteriéru.⁸ Južnú stenu hlavnej svätyne v exteriéri horizontálne predelili kordónovou rímsou, nad ktorou mal pokračovať múr prelomený zrejme – tak ako na hlavnej lodi – bazilikovými oknami.

V priebehu výstavby ale došlo k zásadnej zmene plánu. Upustilo sa od bazilikového usporiadania východnej časti kostola v prospech pseudohalového usporiadania s podstatne nižšie nasadenou klenbou v hlavnej svätyni, s dlhšími bočnými chórmami, z ktorých južný bol naopak zaklenutý vyššie nasadenou klenbou, než sa pôvodne plánovalo. Triumfálny oblúk medzi hlavnou loďou a presbytériom čiastočne zamurovali, čím ho znížili. Spomenuté východné trojdielne okno v južnej stene hlavnej svätyne stratilo po zmene plánu svoje opodstatnenie, ponechali ho však ako akúsi štvrtú arkádu medzi hlavným a južným chórom. Pod ním vytvorili sedíliu a rovnaký motív sedílie pod oknom zopakovali aj v južnej stene južného chóru.

Zmenu v koncepcii východnej časti štítnického kostola možno spojiť s menom bližšie neznámeho majstra Šimona, ktorý nám zanechal správu o svojom pôsobení v Štítniku v podobe nápisu na východnej stene presbytéria pod klenbou: HOC OPUS CONTINUATUM EST PER MAGISTRUM SIMONEM EMERICO SUB VIT-

2. Štítnik, niekdajší Kostol Panny Márie, pohľad zo západnej empory do hlavnej lode a presbytéria (hlavného liturgického chóru). Foto: P. Breier, 2008. Archív CVU SAV, ÚDU.

URBANOVA 2012, ref. 1, s. 58 – 59; KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVA 2014, ref. 1). Argumenty, ktoré uvádzajú, však hovoria len o relatívnej chronológii stavebných premien východnej časti kostola (sekundárna prístavba severného chóru k polygónu hlavného presbytéria), o určitých zmenách v stavebných plánoch (zmena v profilácii špalety juhovýchodného okna, ako aj staršie murivo na severnej strane presbytéria, pod polygónom severného chóru, možno torzo vretenovitého schodiska k otvoru do podstrešia nad presbytériom) a etapovitom priebehu stavebných prác (horizontálna línia črtajúca sa pod omietkou na severnej stene presbytéria).

⁷ Skutočnosť, že arkády boli od počiatku súčasťou novopostaveného južného múru hlavného presbytéria, indikuje priebežný sokel, ktorý prechádza v jednotnej výške od piliera južnej medzilodovej arkády hlavnej lode cez múr víťazného oblúka, pilier arkády v južnom múre presbytéria až po arkádu, ktorá spája južný chór s južnou bočnou loďou (KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVA 2012, ref. 1, s. 60).

⁸ KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVA 2012, ref. 1, s. 60. Autori architektonicko-historického výskumu nezaznamenali rozdiely v charaktere muriva južného chóru, preto usúdili, že vznikol v rýchlom časovom slede ako jeden celok. Ani oni však na základe uvedených indícií nevylúčili úplne možnosť, že pôvodne mal byť kratší a vyšší. Dá sa súhlasiť s tým, že jednoznačne to môže potvrdiť len archeologický výskum, resp. reštaurátorský výskum povrchových stien. Domnievam sa však, že uvedené indície sú dostatočne výrečné aj napriek tomu, že architektonicko-historická sondáž nezistila diskrepancie v murive.

3. Štítnik,
niekdajší Kostol
Panny Márie,
pohľad zo
západnej empory
do južnej lode
a južnej kaplnky
(bočného chóru).
Foto: P. Breier,
2008. Archív
CVU SAV,
ÚDU.

RICO ANNO REPARATE SALUTIS MILLESIMO CCCCLX (V tomto diele pokračoval majster Šimon za podsprávcu Imricha v roku 1460). K zavŕšeniu Šimonovho diela došlo koncom 60. rokov 15. storočia alebo ešte neskôr. Časový rámec nám opäť pomáha určiť dendrochronológia. V roku 1463 zořali drevo, z ktorého vytvorili trám, použitý v zámurovke víťazného oblúka. Medzi rokmi 1462 až 1467 zořali stromy, z ktorých zhotovili krov nad hlavným chórom a nosníky lešenia, použitého pri stavbe krovu.⁹ Majster Šimon zaklenul parlérovskými klenbami presbytérium, južnú kaplnku a zrejme aj hlavnú loď. Vychádzal z motívu pretínajúcich sa dvojíc paralelných rebier (hlavná loď, južná kaplnka) a prelínajúcich sa šesťramenných hviezdíc (presbytérium). Použil teda motívy, ktoré krátko predtým realizovali stavební majstri v Kaplnke Nanebovzatia Panny Márie v Spišskom Štvrtku (jeden z prvých príkladov týchto typov klenieb na území Slovenska).¹⁰ Šimonovi alebo kamenárom, pracujúcim pod jeho vedením, môžeme pripísať aj ďalšie kamenárske práce, súvisiace s dokončením východnej časti

kostola – južný portál južného chóru a spomenuté dve sedílie v presbytériu a južnom chóre. Menované architektonické súčasti prezrádzajú inšpiráciu košickým Dómom sv. Alžbety (ktorého vplyv sa v približne rovnakom čase alebo o málo skôr prejavil aj pri neskorogotickej prestavbe „konkurenčného“ kostola v Plešivci¹¹). Južný portál s úzkym a extrémne prevýšeným tympanónom predstavuje zjednodušenú analógiu západného portálu košického chrámu. Obe sedílie sú v hornej časti ukončené zuborezom, resp. motívom cimburia, ktorý je zase zjavnou reakciou na rovnaký motív v portálovej architektúre, ale aj iných častiach Dómu sv. Alžbety (sedílie v sakristii). Stavebnú etapu, vedenú majstrom Šimonom, tak môžeme v zhode so staršími názormi zaradiť do kontextu tzv. východoslovenského neskorogotického stavebného okruhu.¹²

Ani v zmenenej podobe však zámer trojchórovej východnej časti kostola nebol v Štítniku realizovaný úplne. Severný chór, ktorý mal nahradiť staršiu sakristiu, zo-

⁹ KYNCL, ref. 5. V klenbe presbytéria zostali zamurované drevené trámy pochádzajúce aj zo staršieho zastrešenia, dendrochronologicky datované do rokov 1450 až 1451 (tamtiež; k interpretácii KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVÁ 2014, ref. 1).

¹⁰ Na paralely s architektúrou Spiša (hlavne typy klenbových konzol) upozornila aj Norma Urbanová. Pozri: URBANOVÁ, Norma. Náčrt vývoja kostola v Štítniku – v kontexte so stredovekou sakrálnou architektúrou Spiša. In *Zborník z konferencie konanej dňa 2. a 3. októbra 2014 v Rožňave*. Dostupné na internete: <http://oz-goticka-cesta.webnode.sk/news/nacrt-vyvoja-kostola-v-stitniku-v-kontexte-so-stredovekou-sakralnou-architekturou-spisa/> [online 12.5.2015].

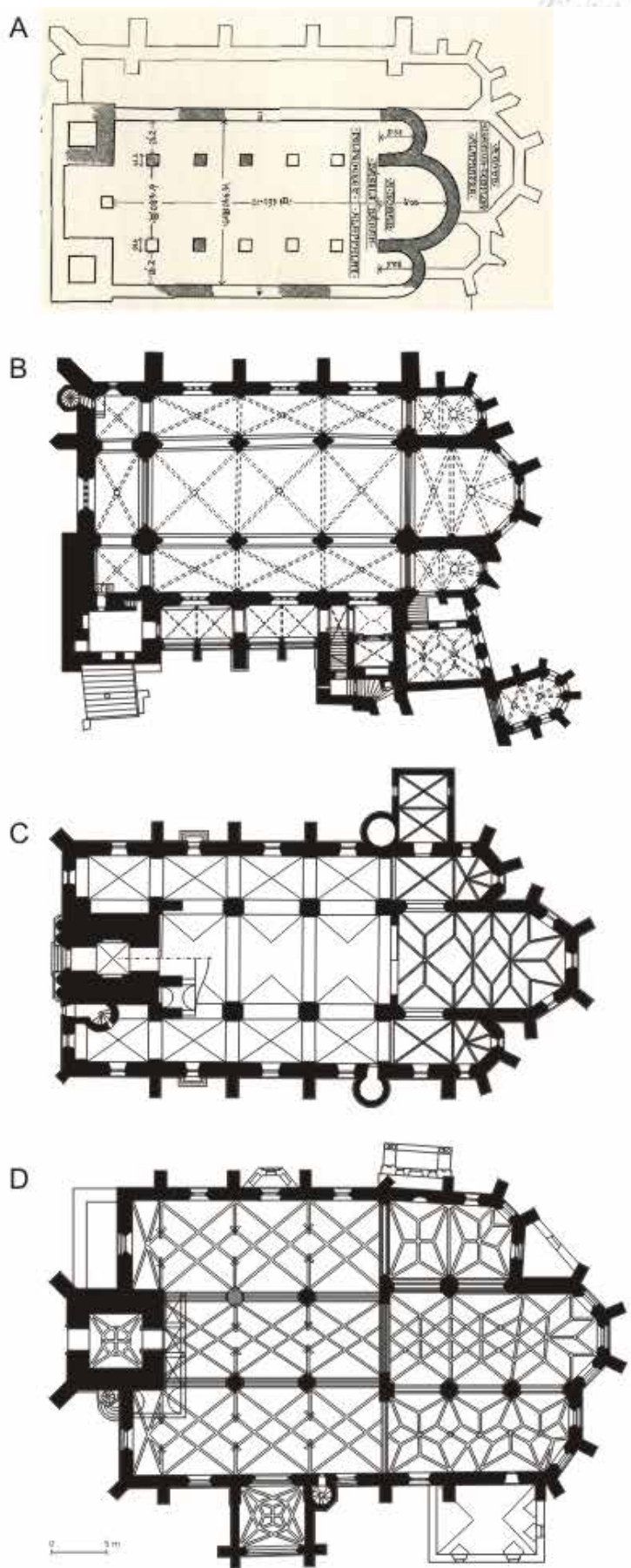
¹¹ K väzbám medzi Štítnikom a Plešivcom pozri text nižšie.

¹² KAHOUN, Karol. Gotická architektúra na Slovensku. In *Ars*, 1970, č. 1 – 2, s. 66.

stal nedokončený. Postavili z neho len obvodové múry polygonálneho záveru. Mal byť dvojpodlažný, pričom spodné podlažie malo slúžiť zrejme ako kostnica, o čom svedčí znefunkčnený severný vstup a vetracie okienka.¹³ Horné podlažie malo byť zaklenuté analogicky ako južný chór sieťovou klenbou, podchytenou vysokými kútovými a prístennými príporami. Realizované však boli len prípory po nábehy klenieb. Priestor bol pravdepodobne dlho otvorený bez zastrešenia, čo spôsobilo značnú deštrukciu kamenných prvkov.¹⁴

Napriek svojej nedokončenej podobe sa východná časť kostola v Štítniku radí k tzv. trojchórovým záverom. Vyskytovali sa spravidla u trojloďových kostolov, v ktorých každej lodi zodpovedala jedna svätyňa – chór. Charakteristickou črtou bolo stupňovité usporiadanie týchto východných častí, to znamená, že hlavné presbytérium bolo o niečo dlhšie než bočné priestory, ktoré mohli mať podobu krátkych absíd, ale aj dlhších lodí. V závislosti od architektonického riešenia variuje označenie tohto typu záveru, takže sa môžeme stretnúť i s pomenovaním trojloďový chór. Na území Slovenska bol tento typ – s trojicou viac či menej predĺžených východných svätýň (chórov) – realizovaný okrem Štítnika tiež pri prestavbe kláštorného kostola v Hronskom Beňadiku v druhej polovici 14. storočia, ako aj pri neskorogotických prestavbách farských kostolov v Skalici a Prešove. (Obr. 4)

Schéma troch paralelných, stupňovito usporiadaných chórov predstavovala v stredoeurópskej gotickej architektúre jednu z alternatív k veľkolepým katedrálным chórom s ochodzou a vencom kaplniek.¹⁵ Trojchórový záver ne-

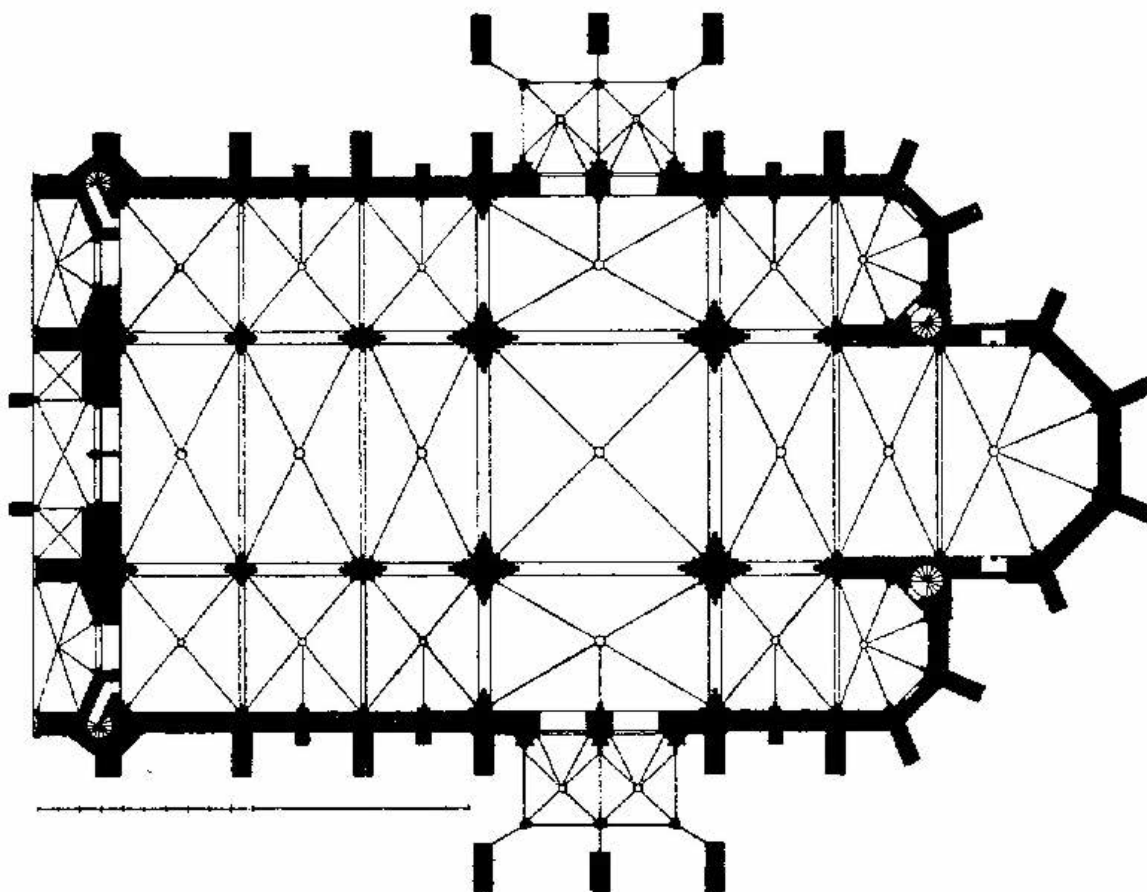
4. Pôdorysy kostolov:
A) Hronský Beňadik – pôdorys pôvodného románskeho kostola, podľa F. Knauza;
B) Hronský Beňadik – pôdorys stojacej gotickej stavby, podľa V. Mencla;
C) Skalica
D) Prešov.
Ostatné pôdorysy: archív autorky.

¹³ KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVÁ 2012, ref. 1, s. 60.

¹⁴ KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVÁ 2012, ref. 1, s. 60.

¹⁵ PHILIPP, Klaus Jan. *Pfarrkirchen. Funktion, Motivation, Architektur. Eine Studie am Beispiel der Pfarrkirchen der schwäbischen Reichsstädte im Spätmittelalter*. Marburg : Jonas, 1987, s. 103; BRUCHER,

5. Troyes,
kolegiálny Kostol
sv. Urbana,
pôdorys.
Archív autorky.

bol natoľko náročný, predstavoval však výrazne reprezentatívnejšie riešenie než štandard, ktorým boli v stredoeurópskom kontexte jednoloďové chóry. Zároveň reagoval na požiadavku vytvoriť priestor pre pribúdajúce bočné oltáre, preto je oprávnené hovoriť o bočných chóroch aj ako o kaplnkách.

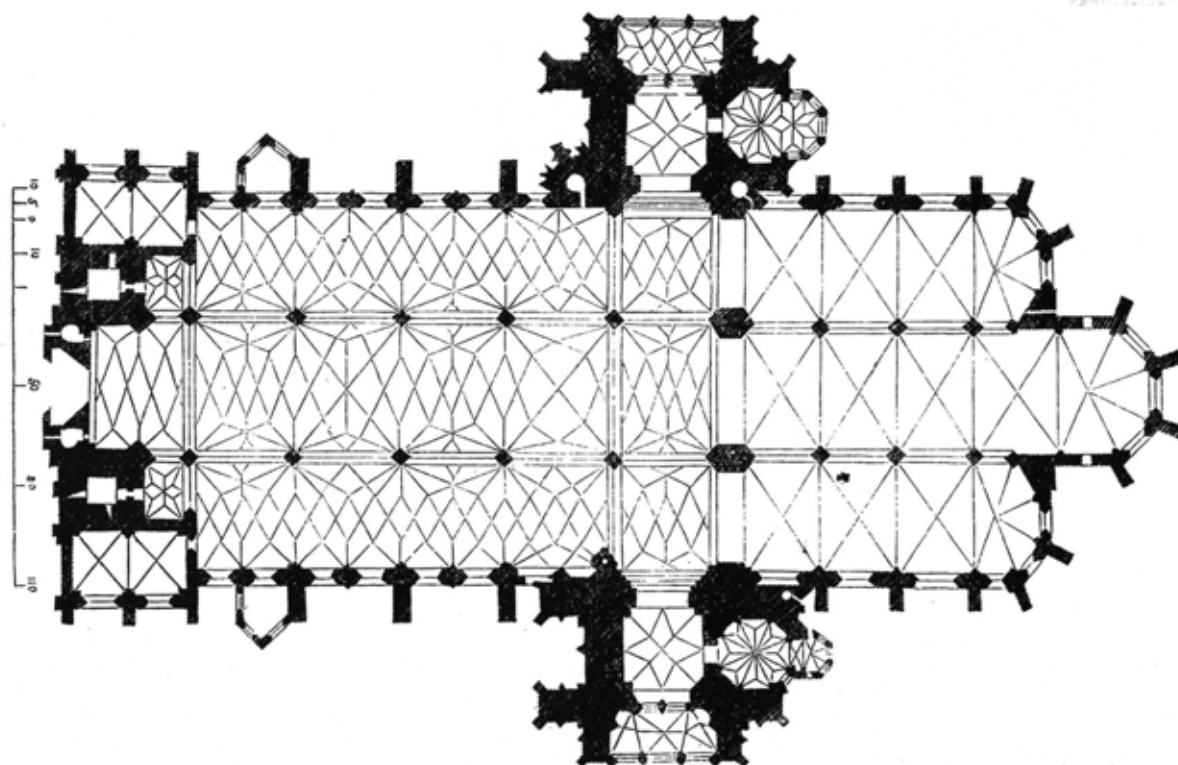
Trojchórové riešenia gotických kostolov nemali jeden inšpiračný zdroj. Vychádzali z viacerých podnetov, a tomu tiež zodpovedali rôzne varianty trojdielných východných záverov.

Jedným z týchto podnetov bol odkaz starobylého typu trojloďového kostola bez transeptu, s trojicou polkruhových východných apsíd. Na území Slovenska bol jeho najvýznamnejším reprezentantom pôvodný, románsky kláštorňý kostol v Hronskom Beňadiku. Gotická novostavba kláštorňého kostola do istej miery nadviazala na pôdorysné usporiadanie svojho predchodcu. Predstavuje tak dobrý príklad možnej transformácie vo svojej podstate archaického trojapsidového konceptu do gotických foriem. V tom čase však typ trojchórového záveru zaznamenával v strednej Európe rozšírenie aj pod inými vplyvmi.

Ďalší inšpiračný zdroj predstavovali dve významné francúzske stavby – farský a pútnický Kostol Panny Márie v Dijone (Burgundsko, 1220 – 1240) a kolegiálny Kostol sv. Urbana v Troyes (Champagne, po 1262). (Obr. 5) Obe nadviazali na tradíciu kostolov s transeptom a naň napojenou trojicou chórov, pretavili ju však do podoby v tom čase najmodernejších foriem klasickej gotickej architektúry. Charakteristické pre východné partie menovaných kostolov bolo prepojenie bočných kaplniek s hlavným chórom prostredníctvom arkád a okien.

Dôležitými stredoeurópskymi predlohami boli kostoly v Regensburgu – dominikánsky kostol s tromi dlhými chórmami, usporiadanými stupňovito tak v pôdoryse, ako aj v priečnom reze (okolo 1240/45 až 1290), a veľkolepá stavba Dómu sv. Petra, ktorého východnú časť tvoria tri paralelné, bazilikovo usporiadané svätyne, dokončené v rokoch 1310 až 1320.

Günter. Architektur von 1300 bis 1430. In BRUCHER, Günter (ed). *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, II. – Gotik*. München a i. : Prestel Verlag, 2000, s. 234.

6. Viedeň, Dóm sv. Štefana, pôdorys. Archív autorky.

Ďalšou kľúčovou stavbou bol halovo usporiadaný Albertínsky chór Kostola sv. Štefana vo Viedni. Vzhľadom na význam svätoštefanského chrámu pre naše územie sa pri ňom krátko pristavíme. (Obr.6)

Najneskôr v roku 1304 existoval vo Viedni plán nahradiť východnú časť vtedajšieho neskororománsko-ranogotického Kostola sv. Štefana novým chórom. Vznik novostavby je datovaný väčšinou medzi roky 1304 až 1340, do obdobia vlády rakúskych vojvodov Albrechta I. (1282 – 1308) a Albrechta II. (1330 – 1358) z rodu Habsburgovcov. Na tomto základe sa vžilo označenie východnej časti svätoštefanského dómu ako Albertínskeho chóru. Johann J. Böker, autor ostatnej monografie o Dóme sv. Štefana, nedávno posunul ťažisko výstavby chóru do druhej štvrtiny až 60. rokov 14. storočia, teda do čias Albrechta II. a jeho syna Rudolfa IV. (1358 – 1365).¹⁶ Bökerova interpretácia však vzbudzuje celý rad otázok, odbornú obec úplne nepresvedčila a v najnovšej literatúre možno nájsť tak tradičné datovanie, ako aj datovanie vychádzajúce z Bökerovej chronológie.¹⁷ Albertínsky – a v Bökerovom poňatí aj Rudolfínsky – chór tvoria tri dlhé, paralelné, polygonálne ukončené a v pôdoryse stupňovito usporiadané lode. Avšak na rozdiel od starších kostolov v Troyes či Regensburgu netvoria bazilikovú ale halovú schému. Všetky tri lode sú si v šírkových aj výškových dimenziách rovnocenné. Navyše spôsob prepojenia chórov – ktoré síce existovalo už v Dijone, Troyes i Regensburgu, avšak ako súčasť horizontálneho členenia obvodovej steny podľa katedrálneho systému – tu bol dovedený do dôsledkov v tom zmysle, že arkády úplne nahradili deliacu stenu. Novátorský architektonický koncept Albertínskeho chóru je stále diskutovanou témou. V súvislosti s jeho pôdorysom sa spomínajú vyššie uvedené inšpiračné zdroje (románske trojapsidové chóry, Troyes, Regensburg). Halová dispozícia sa najčastejšie zvykne odvodzovať z domácej tradície – z halovo usporiadaných

¹⁶ BÖKER, Johann Josef. *Der Wiener Stephansdom. Architektur als Sinnbild für das Haus Österreich*. Salzburg et al. : Anton Pustet, 2007, s. 44 – 53, s. 74 – 95.

¹⁷ Porovnaj JUCKES, Tim – SCHWARZ, Michael Viktor. Recenzia knihy Johann Josef Böker: *Der Wiener Stephansdom. Architektur als Sinnbild für das Haus Österreich*. In *Kunstchronik*, 62, 2009, č. 6, s. 265 – 274; SCHEDL, Barbara. *Der beschwerliche Weg zum Dom*. In KRONBERGER, Michaela – SCHEDL, Barbara (eds.) *Der Dombau von St. Stephan. Die Originalpläne aus dem Mittelalter*. Wien : Metrolverlag, 2011, s. 28 – 35; FISCHENEDER, Alfred. *Der Albertinische Chor des Wiener Stephansdomes. Ergebnisse einer stilkritischen Bauuntersuchung*. In *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 67, 2013, č. 1/2, s. 106 – 121.

chórov s ochodzou dolnorakúskych cisterciánskych kostolov v Lilienfelde a Heiligenkreuzi. Existuje však ešte jedna idea, ktorá mohla stáť pri zrode tohto riešenia – idea dlhého kaplnkovitého chóru. Už Renate Wagner-Riegerová zastávala názor, že pre utvorenie chóru svätoštefanského kostola nebola východiskom ani tak hala, ako tri samostatné kaplnkovité chóry. K podobnému stanovisku dospel aj Johann J. Böker, ktorý vníma Albertínsky chór predovšetkým ako skladbu troch paralelných kaplnkovitých priestorov, nasledujúcich vzor parížskej Svätej kaplnky (Sainte-Chapelle) a dlhých chórov mendikantských kostolov.¹⁸ Toto poňatie súvisí s funkčnou interpretáciou, ktorá predpokladá odlišné liturgické využitie každej z troch častí. Strednej lodi Albertínskeho chóru pripísal Böker funkciu liturgického chóru pre početný zbor kaplánov a kanonikov, ktorí pôsobili pri farskom a od roku 1365 aj kolegiátnom Kostole sv. Štefana. Predovšetkým však táto časť mala plniť funkciu kniežacej nekropoly, určenej pre vojvodu Rudolf IV. Habsburského. Podľa Bökerovej interpretácie sa Rudolf pričínil o dostavbu chóru ako miesta svojho posledného odpočinku a s týmto zámerom založil pri Kostole sv. Štefana kapitolu, ktorej kanonici sa starali o udržiavanie liturgickej pamiatky fundátora, pochovaného uprostred centrálnej časti chóru. Bočné lode plnili funkciu vedľajších oratórií, kaplniek s ďalšími memoriálnymi funkciami. Južná mala byť sakrálnym priestorom kapituly a s ňou personálne previazaného profesorského zboru Viedenskej univerzity (taktiež založenej Rudolfom). V severnej kaplnke sa nachádzali oltárne fundácie vysokej šľachty a patricijov.¹⁹ Staršia interpretácia predpokladá o niečo odlišné funkcie Albertínskeho chóru: na jeho severnú časť sa mala viazať farská funkcia, stredné presbytérium malo byť vyhradené kapitule a južná kaplnka mala slúžiť ako dynastická nekropola.²⁰

Vplyvu uvedených vzorových stavieb sa prisudzuje celý rad trojchórových záverov, či už vznikli podľa jedného stavebného plánu, alebo boli výsledkom prestavieb. V regiónoch stredovekého Uhorska a susedného Rakúska možno uviesť napríklad chóry farských kostolov vo Viedenskom Novom Meste (Kostol Panny Márie, posledná tretina 13. stor.), Šoproni (Kostol sv. Michala, okolo polovice 14. stor.), Kluži (Kostol sv. Michala, po polovici 14. stor.), Viedni (Kostol sv. Michala, 20. – 50. roky 14. stor.), Raabs an der Thaya (začatý v štvrtom desaťročí 14. stor.), Thunau am Kamp, Zellendorfe (oba z prvej polovice 14. stor.), Perchtoldsdorfe (od cca 1340), Straßengele (začatý 1346). Sú medzi nimi výškovo odstupňované chóry (Raabs an der Thaya), chóry, ktorých bazilikové usporiadanie bolo dodatočne zmenené zvýšením bočných chórov (Šoproň, Kluž), aj také, ktoré boli od počiatku plánované ako trojlodňové haly (Perchtoldsdorf).²¹ Na šírenie halového konceptu mal rozhodujúci vplyv Albertínsky chór viedenského dómu, ktorého dosah je potrebné brať do úvahy aj v prípade slovenských stavieb vrátane Štítnika.

Prestavba štítnického kostola do podoby trojlodňovej baziliky s trojdielnym záverom prezrádza nielen zvýšené priestorové, ale aj – a to osobitne vo vzťahu k východnej časti – reprezentačné nároky. Objednávateľov tejto prestavby, ktorá, ako vyplýva z vyššie uvedeného, presiahla viaceré generácie, môžeme hľadať v prvom rade v miestnych zemepánoch – pánoch zo Štítnika. Pochádzali z rodu Ákošovcov,

¹⁸ BÖKER, ref. 16, s. 82.

¹⁹ Tamže, s. 90 – 95.

²⁰ WAGNER – RIEGER, Renate. Bildende Kunst: Architektur. In *Die Zeit der frühen Habsburger, Dome und Klöster 1279 – 1379*. Niederösterreichische Landesausstellung. Wiener Neustadt 12. Mai bis 28. Oktober 1979 (Katalog des Niederösterreichische Landesmuseums N.F. 85). Wien 1979, s. 117.

²¹ K jednotlivým stavbám aj problému trojchórových záverov: MAROSI, Ernő. Einige tendenziöse Planänderungen. Beiträge zur Stilgeschichte der ungarischen Architektur des vierzehnten Jahrhunderts. In *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 77, 1974, č. 1 – 3, s. 322 – 323; ENTZ, Géza. Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Baugeschichte und Stilbeziehungen. In *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30, 1984, hl. s. 78 – 81; SCHWARZ, Mario. Die architekturgeschichtliche Analyse bis 1626. In *St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien, 1288 – 1988*. (Kat. výst.) Wien 1988, s. 106 – 123; BRUCHER, ref. 15, s. 234 – 235 a nadväzujúce katalógové heslá.

ktorí Štítnik získali do svojej držby v roku 1243.²² V tom čase bol Štítnik súčasťou Plešiveckého panstva. V rokoch 1318 a 1320 si Ákošovci delili majetky a pri tomto delení sa Štítnik stal sídlom novej rodovej vetvy.²³ Jej príslušníci si podľa neho zvolili predikát Csetneky (zo Štítnika). Páni zo Štítnika mali prinajmenšom do roku 1333 spolu s plešiveckou vetvou rodu patronátne právo nad kostolom v Plešivci, v ktorom spočívali ich predkovia. Postupne však svoju pozornosť obrátili k farskému kostolu v Štítniku, ktorý sa stal ich novou rodovou nekropolou. Impulzom k tomu mohol byť spor o patronátne práva nad kostolom v Plešivci v roku 1333. V uvedenom roku adresoval Ladislav zo Štítnika sťažnosť gemerskému dekanovi. Dôvodom bolo počínanie Ladislavovho synovca Štefana, ktorý vyhнал z plešiveckého kostola farára Benedikta, hoci tento sa dobre staral o duše tu pochovaných spoločných predkov. Namiesto Benedikta dosadil Štefan ku kostolu iného kňaza, na voľbe ktorého sa nemohol podieľať už nik iný z rodu, voči čomu Ladislav protestoval.²⁴ Z uvedeného je zrejmé, že členovia plešiveckej vetvy rodu – Bubekovci sa usilovali uzurpovať si patronátne právo nad kostolom (neskôr sa Bubekovci a páni zo Štítnika sporili aj kvôli patronátu nad pavlínskym kláštorom v Gombaseku, založeným v roku 1371). Dôvodom boli nepochybne privilégia, ktoré z patronátu vyplývali, osobitne „žiarlivo strážené“ právo na miesto posledného odpočinku. Bubekovci okolo polovice 14. storočia plešivecký kostol prestavali. Zrejme v tom čase vznikli obvodové múry dnešného jednolodia s polygonálnym presbytériom. Kostol bol kompletne zaklenutý. Podľa rozmerov lode a zvyškov klenbových prípor na jej obvodových stenách možno súdiť, že loď bola zaklenutá na stredové piliere. Celkovo však plešivecký kostol (aj keď nepoznáme jeho úplný rozsah²⁵) svojimi rozmermi aj dispozíciou (bez veže?) patril medzi menšie mestské kostoly (Plešivec disponoval mestskými právami podľa vzoru Krupiny od roku 1328), porovnateľné s väčšími dedinskými chrámami. Prestavba plešiveckého kostola ale každopádne mohla byť jedným z impulzov pre prestavbu kostola v Štítniku. Inak povedané: plán na vybudovanie trojlodovej baziliky, doplnenej o tri chóry, sa mohol v Štítniku zrodiť aj v snahe tunajších zemepánov predčiť „konkurenčný“ Plešivec.

Ďalšou hybnou silou bol nepochybne rozvoj samotnej obce, ktorá v roku 1328 dostala prvé výsady a už v roku 1331 sa spomína ako mesto – *civitas* (i keď z hľadiska dnešnej kategorizácie je primeranejšie hovoriť o baníckom poddanskom mestečku). Mestské spoločenstvo, explicitne písomne doložené v roku 1355 (*procuratorio nobilium et universitatis dicti opidi Schitneck*),²⁶ sa zaiste tiež aktívne angažovalo v prestavbe farského kostola. Tento činiteľ pritom doterajšie úvahy o prestavbe a bohatej maliarskej výzdobe štítnického kostola vôbec nezohľadňujú.

Dostávame sa k možným dôvodom, ktoré viedli k výstavbe veľkorysej východnej časti kostola. Bol na ňu kladený skutočne veľký dôraz, keďže rozmerovo išlo o väčšiu časť kostola než samotné trojlodie, ktorého dĺžka zostala taká, ako ju predurčilo pôvodné jednolodie. Štítnický kostol bol síce trojlodovou stavbou, „laický“ priestor lodí, v ktorom sa veriaci zhromažďovali k verejnej bohoslužbe, však nebol nijako veľký. Kapacitne odrážal potreby malého mestečka. Východná časť kompenzovala rozmery trojlodia v tom zmysle, že vytvorila dodatočný priestor pre bočné

²² MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Bratislava : Obzor, 1987, č. 130, s. 85 – 88.

²³ SKALSKÁ, Monika. Zo života stredovekej gemerskej a malohontskej šľachty (K okolnostiam výmalby jej rodových kostolov). In *Historický zborník*, 22, 2011, č. 2, s. 18 – 44.

²⁴ NAGY, Imre (ed.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár III*. Budapest : MTA, 1883, č. 8, s. 7 – 8.

²⁵ POLÁKOVÁ, Zuzana – BEDNÁR, Peter. Archeologický výskum v exteriéri kostola Reformovanej kresťanskej cirkvi v Plešivci. In *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2010, 2015*, s. 187 – 190.

²⁶ NAGY, Imre (ed.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár VI*. Budapest : MTA, 1891, č. 177, s. 270 – 271; SKALSKÁ, Monika. *Štítnik, archívny výskum*, 2011, rkp. uložený v archívoch M. Tihányiovej a B. Pomfyovej. Dokument vypracovaný v rámci spoločného výskumu gemerskej stredovekej architektúry pre potreby projektu APVT-51-017504.

oltáre, ktoré v kostole časom nepochybne pribúdali.²⁷ Na východnú časť kostola určite upriamili svoje reprezentačné záujmy páni zo Štítnika, ktorým sa na prelome 14. a 15. storočia podarilo spoločensky vyšvihnúť medzi popredných uhorských hodnostárov vo svetskej aj cirkevnej sfére.²⁸ Je veľmi pravdepodobné, že ich rodová nekropola, alebo aspoň miesto posledného odpočinku niektorých členov rodu sa nachádzalo vo východných chóroch. Práve v čase, keď bola východná časť kostola vo výstavbe, dostali páni zo Štítnika v roku 1432 od kráľa povolenie postaviť (prestavať?) aj svoje nové rodové sídlo – nížinný hrad, nachádzajúci sa v blízkosti kostola, na jeho južnej strane.²⁹ Smerom k panskému sídlu (nie na námestie severne od kostola) bol v južnej stene trojlodia situovaný hlavný portál kostola a po jeho zamurovaní prístup od hradu nahradil portál v južnej stene južného chóru. Vypovedá to o komplexných stavebných zámeroch tunajších zemepánov. Celková situácia navodzuje domnienku, že južný chór bol plánovaný ako privátna pohrebná kaplnka pánov zo Štítnika. Možné, či dokonca pravdepodobnejšie však je, že zemepáni sa neuspokojili s bočnou kaplnkou, ale túžili byť pochovaní priamo pred hlavným oltárom v priestore hlavného chóru, kde boli až do obnovy na prelome 19. a 20. storočia uložené takmer všetky zachované náhrobné dosky. Hoci žiadna nepochádza zo stredoveku, v ich niekdajšom situovaní sa odrážala ešte v stredoveku vytvorená tradícia prominentného pohrebného miesta v priestore pred hlavným oltárom. Najstaršie zachované náhrobné dosky Štefana zo Štítnika (1594) a Kláry, pravdepodobne jeho sestry (zač. 17. stor.), sa nachádzali na bočných stranách krypty, vybudovanej priamo pred hlavným oltárom.³⁰

Uvedenou predpokladanou funkciou by sa dali vysvetliť dimenzie hlavného chóru. Priestrannosť hlavnej svätyne možno totiž sotva zdôvodniť početnosťou miestneho duchovenstva, hoci aj tu popri farárovi časom určite pôsobili ďalší kapláni, ktorí okrem povinnosti bohoslužieb pri bočných oltároch mali azda aj záväzok spoločných chórových bohoslužieb.

Južný chór s funkciou kaplnky mohol mať aj takpovediac korporatívny charakter. Mohol slúžiť niektorému z mestských cechov, ktoré mali v kostole svoje bočné oltáre (vieme, že cech kováčov tu mal Oltár sv. Juraja, cech obuvníkov Oltár sv. Mikuláša³¹). Nedokončený dvojpodlažný severný „chór“ mal určite plniť viaceré funkcie – kostnice, sakristie, resp. sakristiovej kaplnky, prípadne organovej tribúny – podobne ako dvojpodlažný severný chór trojchórového záveru farského kostola v Prešove.³²

Otázkou zostáva, čo spôsobilo zmenu stavebného konceptu počas výstavby východnej časti štítnického kostola. Autori architektonicko-historického výskumu predpokladajú, že došlo k prerušeniu prác v dôsledku politických udalostí a násilností v krajine po smrti kráľa Žigmunda Luxemburského († 1437).³³ Nie je to vylúčené. Takúto možnosť indikujú nielen znaky poškodenia kostola (stopy požiaru,

²⁷ Archeologicky boli zachytené bočné oltáre v priestore lodí, pochádzajúce z viacerých stredovekých stavebných etáp (TAJKOV 2013, ref. 1).

²⁸ SKALSKÁ, ref. 23, s. 26 – 30.

²⁹ SLIVKA, Michal – VALLAŠEK, Adrián. *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 209 – 210; PLÁČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Libri, 2007, s. 298 – 299.

³⁰ Je však neisté a skôr menej pravdepodobné, že išlo o ich pôvodné situovanie. Rovnako otázna je zatiaľ doba vzniku krypty (predpokladá sa, že bola vytvorená najneskôr v druhej polovici 16. storočia, pričom sa nevylučuje, že mohla vzniknúť i v rámci stredovekých stavebných etáp). Počas obnovy kostola na prelome 19. a 20. storočia boli všetky zachované náhrobné platne sústredené v južnom chóre. KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVÁ 2012, ref. 1, s. 62 – 63, Inventarizácia HKP, č. 20, 21.

³¹ SKALSKÁ, ref. 26.

³² V Prešove azda už od polovice 14. storočia prebiehala rozsiahla prestavba farského kostola. Na prelome 14. a 15. storočia sa začala ďalšia etapa, sústredená na zväčšenie východnej časti kostola. Možno aj tu už vtedy existoval plán nahradiť staršie presbytérium trojicou chórov. No podobne ako v Štítniku aj v Prešove prebiehala prestavba vo viacerých etapách a dostavba trojchórovej východnej časti kostola bola završená až začiatkom 16. storočia zaklenutím južného chóru.

³³ KLINGOVÁ – KLING – PAULUSOVÁ – URBANOVÁ 2014, ref. 1.

mechanické poškodenie portálov), ale aj skutočnosť, že miestnemu cechu kováčov štítnickí zemepáni potvrdili v roku 1448 novú cechovú listinu, pretože staršiu zničili nepriatelia krajiny.³⁴ Nevysvetľuje to však koncepčný odklon od pravdepodobného bazilikového k pseudohalovému usporiadaniu východných chórov. Priamou príčinou mohli byť zhoršené ekonomické pomery – vo všeobecnosti sa usudzuje, že výstavba halových dispozícií bola konštrukčne aj ekonomicky menej náročná. Rozhodujúci pre zmenu koncepcie bol ale azda vplyv halovo usporiadaných trojloďových chórov, vyvierajúci zo vzoru Dómu sv. Štefana vo Viedni. No aj pozmenený zámer bol podľa všetkého nad možnosti tunajších pomerov, ako dovoľuje tušiť nedokončený severný chór.

Východná časť štítnického kostola sa vyznačovala ambicióznym priestorovým konceptom, no celková architektonická kvalita neprevýšila priemer. Prejavilo sa to okrem iného v malom zastúpení kameňosochárskych detailov a náročnejšie profilovaných článkov. Napríklad arkády – tak medzi loďami, ako aj medzi chórmami – a triumfálne oblúky majú podobu len prostých výrezov, profilovaných nanajvýš skosenou hranou alebo pravouhlým ústupkom. Zrejme už počas stavby sa počítalo s tým, že absenciu bohatšieho plastického členenia architektúry bude do značnej miery kompenzovať rozsiahla maliarska výzdoba.

The Evangelical Church in Štítník – Several Notes on the Constructional Type of Church with a Three-choir Eastern Closure

The Church of the Virgin Mary in Štítník (nowadays belonging to the Evangelical Church of the Augsburg Confession) was founded at some time during the 13th century. Archaeological (P. Tajkov) and architectural-historical (A. Klingová et al.) research has shown that it has undergone complex architectural development. Originally, the church was a one-nave building with a slightly elongated rectangular presbytery and a northern sacristy. At the turn of the 13th and 14th century, the original presbytery was replaced by a new, broader and somewhat longer presbytery (whether it had a straight or polygonal closure remains unknown). The new, to this day preserved sacristy with two infillings of a rib cross vault (or groin vault) was built at the same time on the northern side of the church. Its current three-nave basilica layout was established through the gradual reconstructions during the 14th and the first quarter of the 15th century. At the time of completion of the three-nave layout, around 1420, there was at least a plan to reconstruct also the eastern part of the church. At some stage (not known whether from the beginning), this plan counted with the church having three parallel choirs. The reconstruction of the eastern part of the church was completed in the second half of the 1460s or early 1470s. It was led in or around 1460 by a further unknown master Štefan who left an inscription under the vault on the eastern wall of the presbytery. The dendrochronological analysis of the roof truss (wood cut between 1462 and 1467) allows to date the reconstruction's completion. There were several changes in the construction plan throughout the reconstruction and it was not even fully implemented in the end. A basilican arrangement of choirs was originally intended, but a change was made in favour of their hall arrangement. The main (middle) and the southern choirs were built. The northern choir was supposed to replace the existing sacristy and to have two storeys. But it was left unfinished and only its polygonal closure was built.

Although the Late-Gothic reconstruction plan of the eastern part was not completed in its entirety, the church in Štítník may be included among the churches with three parallel choirs (the term three-nave choir is also used) whose notable model was the St. Stephen's Dome in Vienna. In the environment of a small landlord town like Štítník, this was a rather ambitious project. The very idea of a three-choir closure

³⁴ SKALSKÁ, ref. 26.

as well as the building's dimensions were ambitious: the eastern part of the church took larger proportions than the nave whose length remained predetermined by the original one-nave layout. However, the stonemason and sculptural rendering of architectural elements was less ambitious. The stonemason and sculptural component is represented in the architecture of the Štítnik church relatively modestly and it does not exceed mediocre quality, although there are some elements inspired by the magnificent architecture of the St. Elisabeth's Dome in Košice (the southern choir portal, crenellation motive in the main and the southern choirs' sedilia). Already at the time of construction it was undoubtedly expected that painting, not stonemason and sculptural, decoration would be essential.

The three-choir eastern part of the church in Štítnik was built as a multifunctional space. Its functions could have been related to the representative interests of local landlords – the lords of Štítnik, as well as the interests of the local town community. The lords of Štítnik were secular patrons of the church and had privileged places for their final rest there. Either the southern or the main choir could have served as the family necropolis. In favour of the latter option speaks the main choir's spacious layout and also the fact that until the rebuilding of the church at the turn of the 19th and 20th centuries almost all preserved tombstones were situated there (although none of them comes from the Middle Ages, the oldest ones date back to the end of the 16th and the beginning of the 17th century). The southern choir could have served also as a chapel of one of the guilds who had their altars in the church (it is known that the blacksmiths' guild had the Altar of St. George, the shoemakers' guild had the Altar of St. Nicholas). Short naves, which had to serve primarily as a gathering place of believers, did not offer much space for the side altars whose number undoubtedly grew bigger over the time. It is possible that the naves' capacities in this respect were soon used up and that the three-choir closure was supposed to provide additional space. The incomplete two-storey northern choir certainly had to accumulate several functions. The lower floor could have been planned as an ossuary; the upper floor as a sacristy, a chapel or an organ gallery (similarly to the three-choir closure of the parish church in Prešov). The reasons that led to changes in the building plan are not known, nor those that have left it unfinished. However, it is possible that the project simply exceeded the possibilities of local conditions.

Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 2/0023/16.

Farský kostol v Gelnici z pohľadu nových výskumov

Ing. arch. Magdaléna Janovská

privátna bádatel'ka – autorizovaný architekt, Levoča
janovska@stonline.sk

The article presents the results of the architectural-historical research of the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Gelnica that enabled to determine in more detail the construction stages of the church as well as various historic circumstances, such as economic growth of mining, which had an impact on its development and architectural form.

Gelnica, sakrálna architektúra, gotika, novogotika, banícke mesto
Gelnica, sacral architecture, Gothic, Neo-Gothic, mining town

Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Gelnici tvorí jednu z dominant mesta a spolu so svojim okolím, s ohradovým múrom obkolesujúcim cintorín, dotvára neopakovateľnú siluetu mesta i okolitej urbanizovanej krajiny. Je príkladom architektonického a stavebného diela ako vyspelého typologického a dispozičného druhu trojlod'ovej gotickej sakrálnnej architektúry s predstúpenou západnou vežou, ktorá sa na území Spiša a Gemera vyskytuje v 14. storočí vo vyspelých mestách. Napriek tomu, že kostol je poznačený viacerými zásadnými prestavbami a obnovami, zachoval si svoju pôvodnú gotickú dispozíciu v podobe trojlodia, dlhého polygonálne ukončeného presbytéria so severnou prístavbou ranogotickej sakristie a neogotickej západnej veže. Jeho detailnejší stavebný vývoj umožnil identifikovať architektonicko-historický výskum, ktorý prebiehal v roku 2014.¹ (Obr. 1)

1. Gelnica, Kostol Nanebovzatia Panny Márie. Pohľad z juhu.
Foto:
M. Janovská,
2014.

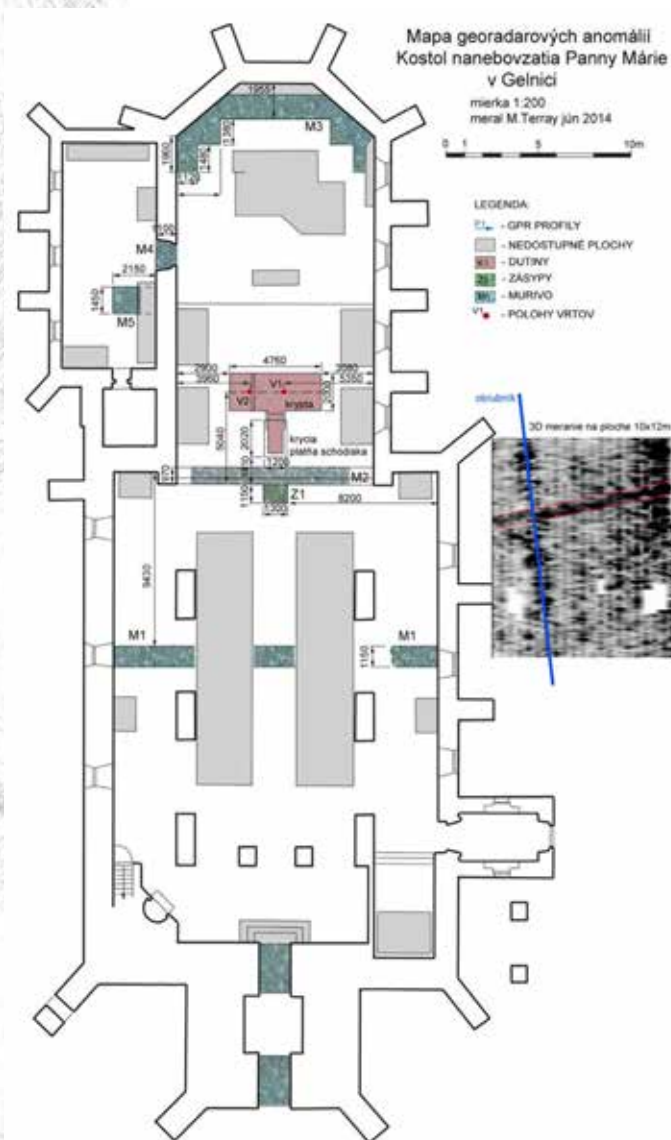
Analýza stavebného vývoja kostola vo svetle historicko-politických udalostí mesta

Uhorský kráľ Belo IV. niekedy medzi rokmi 1248 – 1269 udelil hosťom z Gelnice (Gylmpnuchbanya) rozličné výsady.² Tie v roku 1276 uhorský kráľ Ladislav IV.

¹ JANOVSÁ, Magdaléna. NKP – Rímskokatolícky kostol Nanebovzatia Panny Márie v Gelnici, architektonicko-historický výskum. Levoča, 2014, 415 s. Spolupráca: Vladimír Olejník – archívny výskum, Mária Novotná – umelecko-historické vyhodnotenie, Tomáš Kyncl – dendrochronologický výskum dreva, Miroslav Terray, Terra, s r o. Košice – georadarové meranie a videoinspekcia. Uložený v archíve Rímskokatolíckej cirkvi, farnosť Gelnica, v archíve zhotoviteľa, v archíve Krajského pamiatkového úradu Košice.

² JUCK, Lubomír (ed.). Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238 – 1350). Bratislava : Veda, 1984,

2. Výsledky
georadarového
merania, pôdorys
prízemia.
Autor:
TERRAY, 2014,
ref. 7.

potvrdil Gelničanom opäť, nakoľko boli o ne v ťažkých časoch pripravení.³ Gelnica sa už v tomto období nazývala „civitas“ a bola mýtnym miestom. Listina odkazuje na *nepríjemnosti a bezprávia*, ktoré mesto utrpelo pre svoju vernosť *kráľovi*. Zmienka sa vzťahuje na tzv. Rolandovo povstanie v roku 1274. V roku 1282⁴ a v roku 1290⁵ uhorský kráľ Ladislav IV. opäť obnovil Gelnici privilégiá a v roku 1286⁶ sa spomína farár de Guylnech, čo značí, že Gelnica bola sídlom farnosti. Z neskorších dokumentov vieme, že išlo o tzv. exemptnú faru, vyňatú spod jurisdikcie spišského prepošta. Vo svetle týchto udalostí predpokladáme vznik farského kostola v Gelnici už na konci 13. storočia.

Na základe výsledkov georadarového merania⁷ usudzujeme, že starší základ kostola bol pravdepodobne pod dnešnou svätyňou (Obr. 2) s rovným záverom na východnej strane. Táto stavebná etapa je takmer neidentifikovateľná v súčasnej nadzemnej stavbe. Je možné, že časť murív z tohto najstaršieho kostola je ešte zabudovaná v dnešných obvodových stenách, avšak pri dvojnásobnej radikálnej oprave kostola a veľkej časti prestavaných murív nie je možné bez archeologického výskumu stanoviť rozsah, ani podobu tejto pôvodnej stavby kostola. Súčasne sa už v tomto období v Gelnici predpokladá aj existencia kráľovského hradu.

2. gotická stavebná etapa (14. storočie – do roku 1397?) súvisí s hospodárskym rozvojom mesta v 14. storočí. V roku 1338 uhorský kráľ Karol Róbert rozšíril privilégiá Smolníka a Gelnice⁸ a v roku 1339 Gelnica, spolu so Smolníkom, dostali Švedlár a Mníšek nad Hnilcom.⁹ Aj napriek pomerne malému množstvu archívnych záznamov môžeme túto slohovú etapu považovať za zásadnú pre vznik dnešnej stavby. Pre analýzu poznania podoby kostola a postupu jeho výstavby/prestavby si pomáhamo analógiami a sprievodnými informáciami. Na základe poznania stavebného vývoja iných spišských a košických kostolov, ako aj kláštorov z tohto obdobia môžeme v tejto etape predpokladať takýto vývoj:

s. 40, č. 16, 17, 18.

³ FEJÉR, György (ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. (ďalej len CDH). Budae : Typis typographiae Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1829 – 1844, V/2, s. 345.

⁴ CDH, ref. 3, V/3, s. 125.

⁵ CDH, ref. 3, V/3, s. 490n.

⁶ TROCHTA, Jozef. *Zoznam stredovekých fár na Slovensku XIII*. Spišská stolica. 1968 – 1969, rkp. uložený v HÚ SAV, s. 22.

⁷ TERRAY, Miroslav. *Správa z georadarového prieskumu a videoinspekcie v Kostole Nanebovzatia Panny Márie v Gelnici*. TERRA s. r. o., Košice, 2014. rkp. príloha výskumnej dokumentácie JANOVSÁ, ref. 1, kap. 12.3.

⁸ CDH, ref. 3, VIII/4, s. 299, č. CXXXIX.

⁹ CDH, ref. 3, VIII/4, s. 308, č. CXLIII.

Pravdepodobne na severnej strane staršieho kostola vzniká na začiatku 14. storočia sakristia obdĺžnikového pôdorysu, ktorá mohla dočasne plniť funkciu sakrálného priestoru (kaplnky), a to počas prestavby pôvodnej sakrálnnej stavby. Sakristia je ucelenou stavbou, ktorá je zaklenutá systémom troch polí krížovej klenby s vyžlabenými klenbovými rebrami, dosadajúcimi na kružbové konzoly v stenách a v rohoch miestnosti (Obr. 3). Pôvodne sa do nej vstupovalo z južnej strany cez ústupkový gotický portál (Obr. 4), situovaný východne od dnešného barokového vstupu zo svätyne. Presvetlená bola na východnej strane jedným úzkym štrbinovým oknom s polkruhovým záklenkom nadpražia – armovaným z kameňa v murive, a jedným (preukázaným) totožným centrálnym oknom v strednom poli severnej fasády. Je dosť pravdepodobné, že na severnej strane boli až tri takéto okná, t. j. v každom poli klenby severnej steny. Ich rozšírením boli neskôr vytvorené súčasné okná sakristie v západnej a východnej osi. Južná stena sakristie (v tejto etape vo funkcii kaplnky) bola zároveň aj severnou stenou prestavovanej svätyne, prípadne dvojloďového kostola (?). Naznačujú to zväzkové profilované prípory v prízemí, ktorých hrúbka a spôsob armovania (skladanie „polotovarov“) naznačuje, že neboli primárne vstavané do muriva, ale skôr išlo o vybúranie časti pôvodného muriva, resp. jeho rozšírenie formou primurovania k už existujúcemu murivu. Tieto prípory boli bez hlavíc a plynule pokračovali nahor, kde prechádzali do klenbových rebier zaklenutia (Obr. 5). Klenbu predpokladáme v nižšej úrovni ako je dnes. Vzhľadom na šírku priestoru mohlo ísť aj o dvojloďie s rovným záverom svätyne, ako naznačujú namerané anomálie vo východnom závere (Obr. 2).

Samotný kostol bol v 14. storočí postavený vo viacerých na seba nadväzujúcich etapách postupne v smere od východu na západ. (Obr. 6 a – g) Jeho západným záverom mohla byť najprv stena, nameraná v smere sever – juh, dnes v strede lodí – v osi, kolmej na hlavnú os kostola (Obr. 6 b). K tejto etape sa viažu nálezy totožných okien s polkruhovým záverom na južnej a severnej stene východnej strany bočných lodí. Podobne aj víťazný oblúk na súčasnom mieste bol v 1. fáze užší. Predpokladáme, že zodpovedal šírke strednej lode súčasného trojlodia, ktoré mohlo vzniknúť do konca 14. storočia, a to rozšírením kostola západným smerom. Predbežne môžeme túto etapu vymedziť orientačným rokom 1397.¹⁰ Súčasnú trojlodie bolo rozdelené

3. Pohľad do gotickej sakristie pristavanej na severnej strane ku kostolu v 14. storočí.

Foto:
M. Janovská,
2014.

4. Pohľad na zamurovaný gotický portál z presbytéria do sakristie objavený sondou počas výskumu a následne odkrytý reštaurátorom Mgr. Š. Siváňom.

Foto:
M. Janovská,
2016.

¹⁰ Ide o rok, keď je tunajšia farnosť písomne doložená ako exemptná, t. j. vyňatá spod právomoci Spišskej kapituly, s tým, že podliehala priamo Ostrihomskému arcibiskupstvu. Dokazuje to jej výnimočné postavenie v uvedenom období. Pozri: PÉTERFFY, Carolus (ed.). *Sacra Concilia Ecclesiae Roma-*

5. Sonda preukazujúca pokračovanie profilovaných prípor vo svätyni zo 14. storočia smerom nahor, dnes už v mieste prípor z 15. storočia nesúcich zaklenutie v súčasnej výške.
Foto: M. Janovská, 2016.

kamennými piliermi štvorcového prierezu so skosenou hranou a s trojuholníkovým nábežným štítkom nad soklom (dnes zabudované v súčasných medzilodových pilieroch), ktoré niesli medzilodové arkády, na ktorých bol uložený drevený (maľovaný ?) plochý strop.¹¹ Vstup do lodí z exteriéru bol v ich strede na severnej a južnej strane, t. j. v mieste staršieho zrušeného záveru kostola, kde predpokladáme existenciu ústupkových portálov s lomeným oblúkom, totožných s portálom, zachovaným v dnešnej južnej vstupnej

predsieni. V tom čase bol už medzi východnú stenu severnej lode a západnú stenu sakristie vstavaný sklad s rovným dreveným stropom a úzkym štrbinovým oknom na severnej strane. Súčasťou predĺženej stavby lodí boli do konca 14. storočia už aj dnešné okná, zakončené lomeným oblúkom, v južnej lodi (južnej stene). Na západnej strane bola v osi kostola predstavaná veža, z ktorej sa zachovali fragmenty ostrohoovitých konzol klenbového systému podvežia na východnej strane. V tejto fáze sa už staršia stavba stala súčasťou svätyně s polygonálnym záverom. Z toho obdobia by mohli pochádzať aj kamenné články s gotickým tvaroslovím, zabudované dnes vo svätyni, ktoré mohli mať pôvodne aj iné určenie (rastlinné hlavice, kružba okna na sanktuáriu (Obr. 7), prvky z kamennej sedílie (Obr. 8), staršia kamenná kordónová rímsa, ktorá sa nachádza dodnes ako nefunkčná aj na severnej strane).

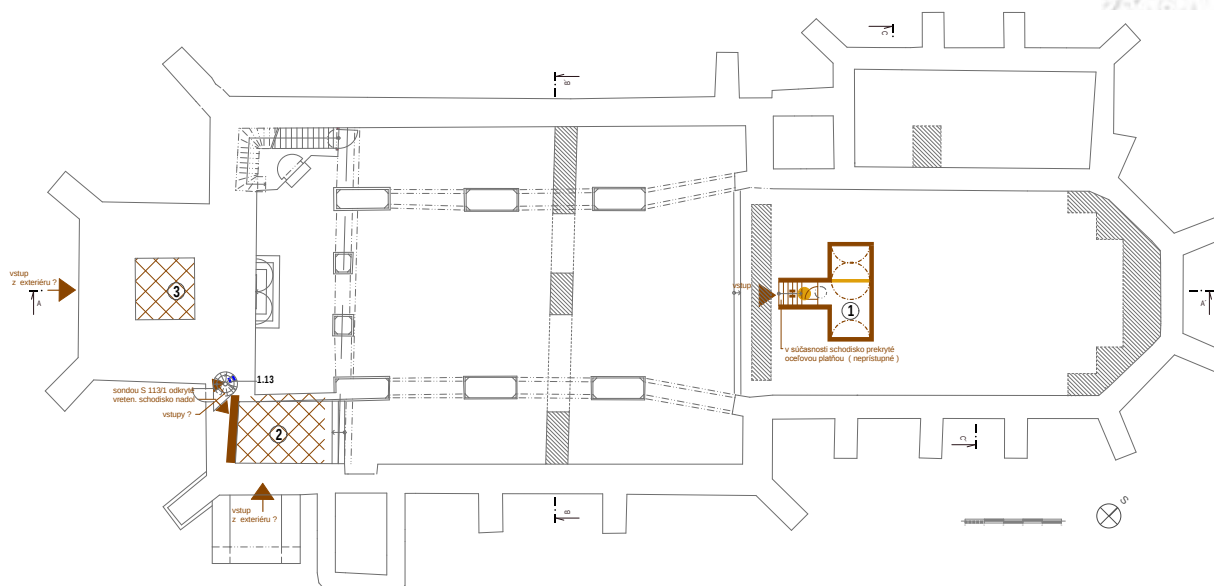
Stavba pôdorysne pomerne rozsiahleho kostola súvisela so vzostupom významu Gelnice ako baníckeho mesta, a to za výdatnej podpory Karola Róberta z Anjou po bitke pri Rozhanovciach (1312), ale aj po priklonení sa Gelničanov na stranu panovníka počas predchádzajúcich Rolandových povstaní v poslednej tretine 13. storočia. V tomto období v Gelnici existoval stále kráľovský hrad, čo význam mesta a kontrolu panovníka nad ním ešte viac posilňovalo.

Gelnica svojou medenou rudou¹² (*gelnická meď*), ktorá sa cez Poľsko transportovala na západ, dosiahla konjunktúru najmä od 80. rokov 14. storočia, keď vzrástol jej vývoz cez Toruň. Práve tu môžeme nájsť pôvod prostriedkov na stavbu takého veľkolepého kostola. Domáci ťažiar (gründneri), už nestačili plniť objednávky, a tak sa do Gelnice dostával cudzí kapitál, ktorý vyradil domácich podnikateľov z práce. Nastúpila manufaktúra a bola potreba vysporiadať sa s vodou z baní.

no Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque au annum MDCCXXXIV. Pars secunda. Posonii 1742. s. 268; ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján (eds.). *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 158. Dostupné na internete: http://www.forumhistoriae.sk/e_kniznica/Lexikon-stredovekych-miest.pdf, [online 4.4.2018]. K uvedenému roku sa uvádza už aj zasvätenie farského kostola v Gelnici („Gulnuc“) Panne Márii. Pozri: *Magyar Katolikus Lexikon IV*. Budapest : Szent István Társulat. 1998. Dostupné na internete: <http://lexikon.katolikus.hu/G/Gölnicbánya.html>, [online 30.7.2018].

¹¹ Archív Biskupského úradu v Spišskej Kapitule (ďalej len ABÚ SK), fond Spišské biskupstvo (ďalej len SpB), odd. Kanonické vizitácie (ďalej len KV), inv. č. 3, Kanonická vizitácia spišského prepošta Ladislava Mattyassovského z roku 1693. Pozri časť k popisu kostola.

¹² SKLADANÝ, Marián. Stredoveké baníctvo na Slovensku. In ŠTEFANČA, Peter – TOMÁNYOVÁ, Eva (eds.). 520. výročie založenia Zväzu hornouhorských banských miest. Zborník prednášok z konferencie. Rožňava : Gemerský banícky spolok, 2007, s. 5 – 11.

6 a) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSKÁ
2014, ref. 1.
Pôdorys 1.
podzemného
podlažia
s vyznačenými
kryptami.

Krypty

1 – Krypta rodiny Rhael (uvádzaná aj ako Roll) **v svätyni kostola**, užívaná bez platenia, keďže si ju postavila rodina na vlastné náklady sama a navyše sa rôznym spôsobom v rozličných časoch zaslúžila o kostol: 1. Založili oferu na sviatok sv. Kataríny, ktorú schválil aj komorský úrad. 2. Gašpar Rhael dal kedysi na vlastné náklady vymaľovať loď kostola. Od roku 1829 sa o krypte uvádza, že patrí rodine Gibel (sic). V krypte Rollovcov boli pochovaní aj kňazi, pôsobiaci vo farnosti: Matej Hudcsek, † 1769, Jozef Albrecht, † 1796, Ján Vendelín Francsovits, † 1829.

2 – Krypta (pri oltári sv. Jána Nepomuckého), malá krypta, len pre dve osoby, ktorú postavil Anton Rhael. Pochovávali sa v nej aj iní ľudia, a to za poplatok 10 zl. V 19. storočí sa už krypta nespomína.

3 – Krypta postavená Jakubom Schickerlem, st. (postavená pre neho, jeho manželku a deti) **pod vežou na západnej strane** (nakoľko venoval na stavbu tejto veže 1000 zl.). V roku 1814 sa už uvádza ako krypta rodiny Koch, neskôr Erteler (sic.), do ktorej sa vchádza z exteriéru (Juliana Koch bola manželkou Jakuba Schickerleho). Od roku 1829 sa o krypte uvádza, že patrí rodine Emelor (sic).

V 2. polovici 15. storočia nastupuje neskorogotická stavebná etapa, po tom, čo v roku 1440 Gelnicu (mesto s hradom) dostal Ján Perényi¹³ a v roku 1458¹⁴ uhorský kráľ Matej Korvín napomínal kapitánov pevnosti Jasov Mikuláša Zilwu a Halupu, aby v rámci iných nenapádali mesto Gelnicu. Gelnica a bane v jej okolí boli pred polovicou 15. storočia ovládané Jiskrovcami, neskôr bratříkmi, ktorých tlupy plienili celú oblasť. V boji proti nim sa úspešne podieľali dvaja bratia Zápoľskovci. Staršiemu Imrichovi sa podarilo už v roku 1460 dobyť Richnavský hrad (v blízkosti Gelnice) a v roku 1462 ho získal od panovníka za 12 000 zlatých.¹⁵ Vtedy sa už tituloval Comes Scepusiensis. Po vyplatení dlhu 16 000 zlatých kapitánom Kežmarku Mikulášovi Bartošovi a Brncalovi v roku 1462 získali bratia Imrich a Štefan Zápoľskovci viaceré spišské mestá a mestecká, okrem Kežmarku aj banské mestá Gelnicu a Nálepkovo.¹⁶ Za služby a zásluhy pri potlačení Turkov, ale aj bratříkov kráľ Matej Korvín daroval Imrichovi Zápoľskému v roku 1465 Spišský hrad spolu s titulom dedičného spišského župana. Tak prešiel do vlastníctva tohto šľachtického rodu aj gelnický hrad a kontrola nad tunajšími baňami. Podobne, ako sa prejavil vplyv týchto šľachticov na prestavbe husitmi vyplieneného kežmarského Kostola sv. Kríža, môžeme predpokladať ich vplyv aj pri prestavbe nami skúmaného kostola. Nedá sa vylúčiť ani poškodenie objektu požiarom, alebo zničením počas nepokojov. Nemôžeme vylúčiť ani deštrukciu klenby svätyne, pretože v 2. polovici 15. storočia došlo k jej prestavbe. Uvedené okolnosti dokladá aj jediné miesto s dodnes zachovaným drevom v podstreší nad sakristiou, ktoré sme mohli dendrochronolo-

¹³ Archív mesta Košíc (ďalej len AMK), TA – MM Perényi S – 4.

¹⁴ BÁRTFAI, Szabó, László (ed.). *A Kőröszeghi és Adorjáni gróf Csáky család története I/1. Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez*. Budapest : Stephaneum Nyomda, 1919, s. 425.

¹⁵ CHALUPECKÝ, Ivan. Zápoľskí a Spiš do roku 1526. In *Z minulosti Spiša*, 13, 2005, s. 39.

¹⁶ Tamže.

7. Súčasný
sanktuárium
s použitím
pravdepodobne
sekundárnych
gotických
kamenných
článkov,
situované
v južnej
stene záveru
presbytéria
(pôvodne okno ?).
Foto:
M. Janovská,
2014.

gicky datovať¹⁷ (do prelomu rokov 1475/1476 požiarom poškodený obklad ostena – zrejme vstup na emporu alebo do krovu nad starším/nížším zaklenutím vo svätyni, a rok 1473+ drevený trám, zamurovaný v severnej stene svätyne v podstreší nad sakristiou). Drevo by mohlo pochádzať z doby vzniku súčasného zaklenutia svätyne už na valcové prípory s klinovými zoseknutými rebrami s vyžliabením (s totožným profilom, ako majú klenbové rebrá Spišského hradu: kaplnka Zápoľských a gotický arkier v románskom paláci, alebo aj nález rebra z dominikánskeho kláštora v Košiciach.¹⁸ (Obr. 9 a, b, c, d) So zvýšením svätyne súvisí aj nové vežové pastofórium (Obr. 10 a, b), ktoré pôvodne stálo pri oltári naľavo.¹⁹ Zväčšené boli kružbové okná na južnej stene a v závere svätyne. Prístavba skladu pri sakristii dostala nové zaklenutie po zhorení staršieho dreveného stropu (stopy po požiari sú dodnes čitateľné v zachovaných kapsách nad klenbou v podstreší).

Opätovné zhodnotenie kostola súvisí s rozvojom tunajšieho baníctva (po Jiskrovom obsadení baní a ich dranco-

vaní) a so vznikom *Zväzu siedmich hornouhorských banských miest*,²⁰ v ktorom sa Gelnici dostalo dôležitého postavenia, a ktoré si udržala ešte aj začiatkom 16. storočia. Čo sa týka cirkevnej organizácie, v roku 1520 medzi bratstvami farárov na Spiši jestvuje aj Bratstvo banských miest, v ktorom mala Gelnica popredné miesto.²¹ Bratstvo tvorili tzv. exemptné farnosti, ktoré neboli jurisdikčne podriadené spišskému prepoštovi, ale prepoštovi sv. Juraja de Viridi Campo v Ostrihome.

V roku 1527 sa Gelnica dostala do rúk ďalšieho podnikavého šľachtického rodu – Thurzovcov. Uhorský kráľ Ferdinand oznámil richtárovi, mestskej rade a všetkým mešťanom mesta Gelnica, že po porážke Jána Zápoľského dáva mesto Gelnicu so všetkým príslušenstvom za verné služby do dedičného vlastníctva Alexejovi Thurzovi z Betlanoviec a jeho dedičom. Zároveň všetkých obyvateľov mesta vyzýva, aby boli poslušní ľuďom Alexeja Thurzu, ktorých vyslal s touto listinou na zaujatie mesta, a aby prijali Alexeja Thurzu ako svojho pána.²² Avšak už okolo polovice 16. storočia dochádza k nepriaznivým udalostiam pre mesto, ktoré mohli poznačiť aj samotný kostol: V roku 1543²³ Gelnicu obsadili Košičania, v roku 1556 mesto prepadli Bebekovci a vyrabovali ho. Vyhnal ich Andrej Báthory. Bohatstvo baní, a tým

¹⁷ KYNCL, Tomáš. Výskumná zpráva č. 112b – 14, *Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků Kostela Nanebevzetí Panny Marie v Gelnici*. Brno, 2014, rkp. príloha výskumnej dokumentácie JANOVSKÁ, ref. 1, kap. 12.2.

¹⁸ Za upozornenie týkajúce sa košických dominikánov a poskytnutie fotografie ďakujem Mgr. Marošovi Volovárovi.

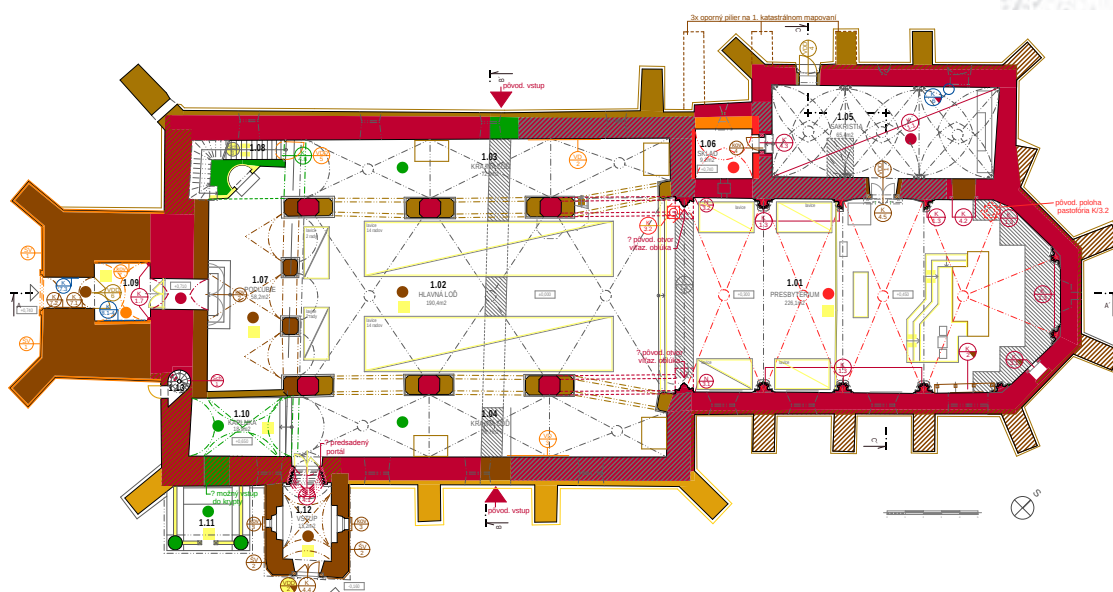
¹⁹ ABÚ SK, SpB, odd. KV, inv. č. 3. Kanonická vizitácia z roku 1693.

²⁰ SKLADANÝ, ref. 12. tzv. *Košické štatúty slobodných banských miest* z roku 1487, kam patrila aj Gelnica, spoločné zachovávanie tzv. *gelnického banského práva* považované za vznik *Zväzu siedmich hornouhorských banských miest*.

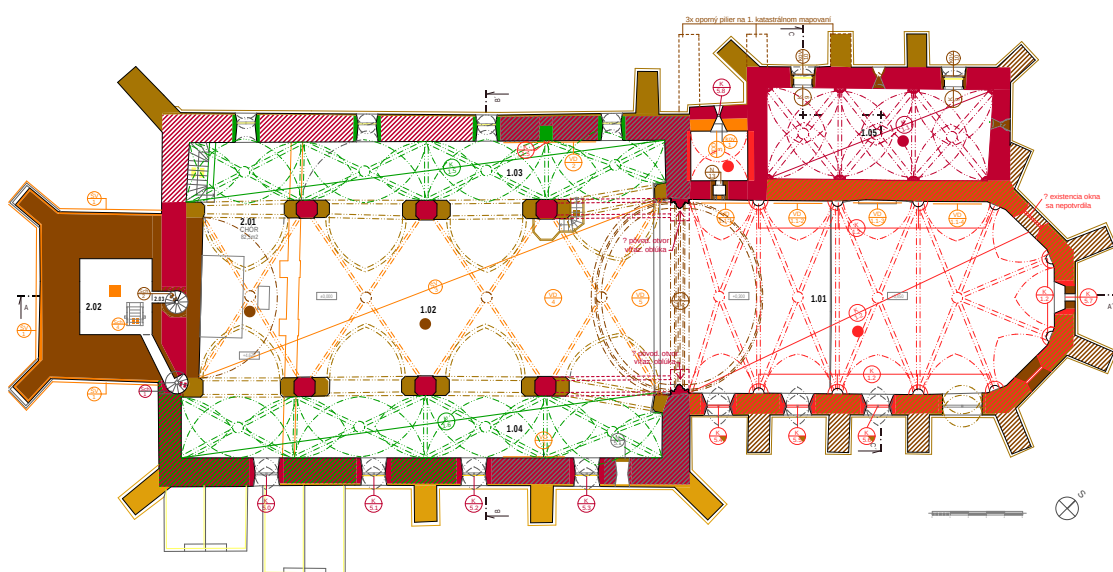
²¹ HRADSKÝ, Jozefus. *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. Monte Scepusio*. Szepesváralja : Dionisius Buzás, 1901, s. 441.

²² BÁRTFAI, ref. 14, s. 567.

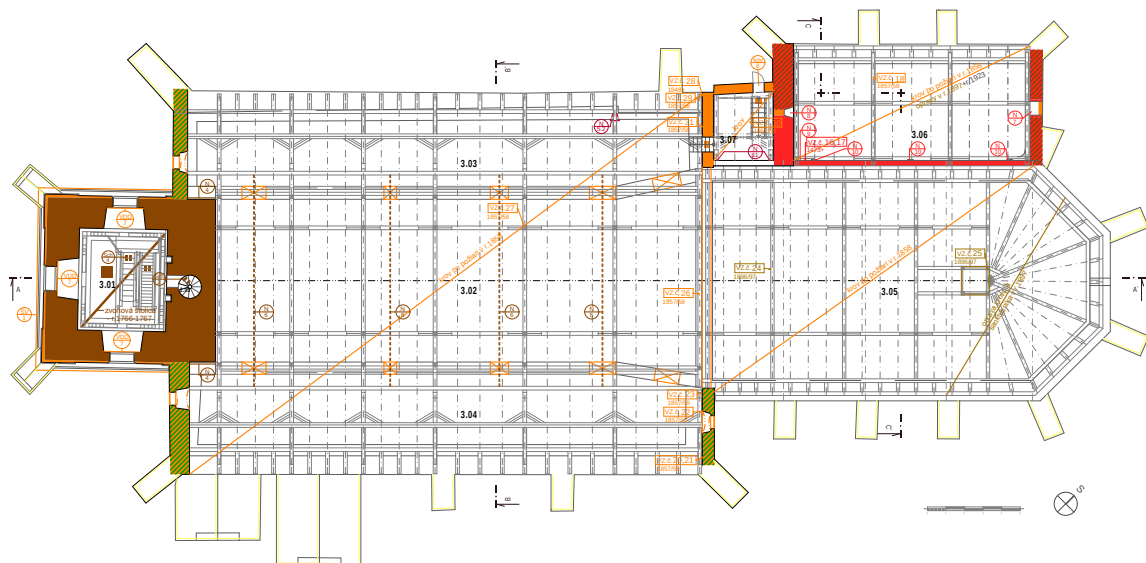
²³ WAGNER, Carolus (ed.). *Analecta Scepusii sacri et profani II*. Viennae : Joan. Thomae, 1774, s. 238.

6 b) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSKÁ
2014, ref. 1.
Pôdorys 1.
nadzemného
podlažia.

6 c) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSKÁ
2014, ref. 1.
Pôdorys 2.
nadzemného
podlažia.

6 d) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSKÁ
2014, ref. 1.
Pôdorys krovu.

LEGENDA - SLOHOVÁ ANALÝZA - STAVEBNÝ VÝVOJ:

- 1. stavebná etapa - koniec 13. - storočia - ranogotická
- 2. stavebná etapa - 14. storočia (do r. 1397) - gotická
- 3. stavebná etapa - 2. polovica 15. storočia - neskorogotická
- 4. stavebná etapa - 16. storočia - do polovice 17. storočia - renesančná
- 5. stavebná etapa - 18. storočia - baroková

- 6. stavebná etapa - 1. tretina 19. storočia - klasicistická
- 7. stavebná etapa - okolo polovice 19. storočia a po požari 1858 - neogotická
- 8. stavebná etapa - koniec 19. storočia - začiatok 20. storočia - historizmus
- 9. stavebná etapa - 20-te roky 20. storočia
- 10. stavebná etapa - 30-te až 40-te roky 20. storočia
- 11. stavebná etapa - 80-te roky 20. storočia až po súčasnosť

8. Sedília
pristavaná
k murivu južnej
steny svätyně
(sekundárna
úprava ?).
Stĺpiky sú
mladšie ako
hlavice a vimperk
s čipkovou
kružbou.
Foto:
M. Janovská,
2014.

aj mesta, lákalo aj iných. V roku 1605 Gelnicu vyrabovali zase Turci.²⁴

Po Thurzovcoch sa v roku 1639 právoplatnými vlastníkmi Gelnice na dlhé obdobie stali noví spišskí župani – Csákyovci. Ich vplyv nesporne siahla aj na kostol. V roku 1647 richtár mesta Gelnica Ján Urban a ďalší vyslanci mesta pred Spišskou kapitulou ako hodnoverným miestom vyznávajú, že vidiac nepokoje, počas ktorých všade po okolí rákocziovské vojská kradnú zvony, organy a kostolné zariadenie, rozhodli sa svoj zvon (z kostolnej veže, pozn. aut.) dať grófovi Štefanovi Csákymu, ktorý ho odvezie na Spišský hrad. Tam bude zvon na bezpečnejšom mieste a bude slúžiť katolíkom. Za to dá Csáky opraviť ostatné gelnické zvony. V prípade, ak by títo mešťania alebo ich potomkovia chceli tento zvon späť, Csáky alebo jeho potomkovia im ho vrátia.²⁵

Nevedno, kedy prešiel kostol do rúk protestantov, ale v októbri v roku 1671 bol späť prinavrátený katolíkom.²⁶ Predpokladáme, že vzhľadom k veľkému počtu nemeckého obyvateľstva sa tu silne uplatnila reformácia a kostol

slúžil dlhé desaťročia protestantom. Práve oni mohli stáť za vznikom dodnes zachovaných štyroch kamenných reliéfov s nezvyčajnou figurálnou výzdobou evangelistov, ktoré pravdepodobne pochádzajú z kamennej kazateľnice z tohto obdobia (dnes osadené na bočných stenách vstupu do podvežia (Obr. 11)). Nie je vylúčené, že aj stĺpiky dnešnej sedílie vo svätyni by mohli pochádzať z uvedenej kazateľnice.

Na konci 17. storočia trápili Gelnicu mnohé povstania a plienenia, ktorých výsledkom bol absolútny pokles baníctva a s ním spojený úpadok prosperity mesta.²⁷ Napríklad v roku 1676 Gelnicu vyrabovali kuruci.²⁸ Tieto okolnosti sa podpísali pod celkový zlý stav kostola a pád kostolnej veže ešte pred rokom 1700. Zlé pomery v meste a mor koncom 17. storočia zapríčinili aj absolútne zdecimovanie obyvateľstva, a tým klesol aj počet veriacich. Stav kostola najlepšie ilustruje opis z Kanonickej vizitácie spišského prepošta Ladislava Mattyassovszkého z roku 1693,²⁹ ktorý zobral v uvedenom roku Gelnicu do zálohu za 10 000 zl. a jeho opis je prvým podrobnejším autentickým popisom kostola, ktorý sme mali k dispozícii. Pre výskum boli z neho podstatné nasledujúce údaje:

- kostol má v lodiach plochý drevený maľovaný strop, svätýňa, sakristia a sklad sú zaklenuté;
- kostol má vežu s 3 zvonmi;

²⁴ BAL, Jeremos – FÖRSTER, Jenő – KAUFFMANN, Aurél (eds.). *Hain Gáspár Lőcsei krónikája*. Lőcse : Reiss Józ. T. könyvnyomó intézete, 1910 – 1913, s. 141.

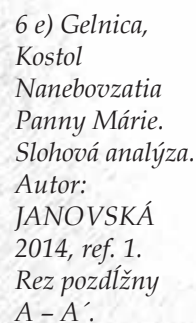
²⁵ ABÚ SK, fond Hodnoverné miesto Spišská Kapitula (ďalej len HMSK), Prot. XXV., fol. 169. Listina zásadne objasňuje situáciu okolo odvozu výnimočného zvona na Spišský hrad.

²⁶ BAL – FÖRSTER – KAUFFMANN, ref. 24, s. 401. Vizitácia z roku 1700 uvádza rok 1673. ABÚ SK, SpB, odd. KV, inv. č. 4. Kanonická vizitácia spišského prepošta Jána Sigraya v Gelnici z roku 1700.

²⁷ LACKO, Miroslav. Baníctvo a hutníctvo na Spiši v roku 1526 – 1918. In HOMZA, Martin – SROKA, Stanislav A. (eds.). *Historia scepusii II.: Dejiny Spiša 1526 – 1918*. Bratislava – Krakow : Post Scriptum, 2016, s. 958 – 1005.

²⁸ BAL – FÖRSTER – KAUFFMANN, ref. 24, s. 448.

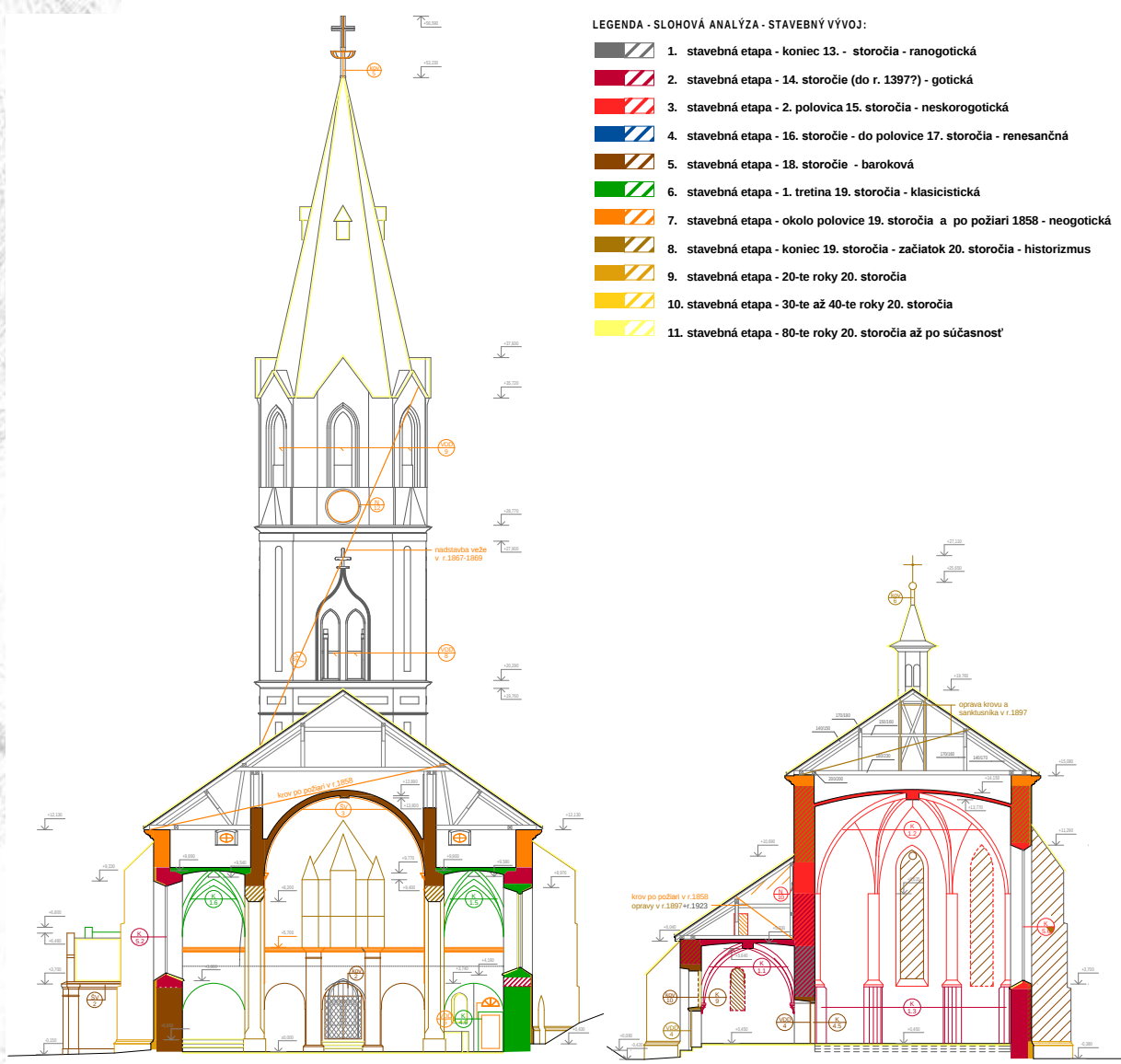
²⁹ ABÚ SK, SpB, odd. KV, inv. č. 3.

- Stav zálohu trval ešte aj v roku 1697, keď Alžbeta Czoborová, vdova po Františkovi Csákym, dala Gelnicu do zálohu naďalej prepoštovi Mattyassovszkému.³⁰ V mene mesta sa tunajší farár Kristián Thul v roku 1699 obrátil na Spišskú kapitolu so žiadosťou o vydanie transumptu privilegiálnych listín pre mesto Gelnica.³¹ Môžeme sa domnievať, že následkom vyplienenia, resp. inej pohromy došlo k zničeniu pôvodných privilegiálnych listín. Nepriaznivé pomery mohli byť príčinou poško-

³¹ MNL, DL 24805.

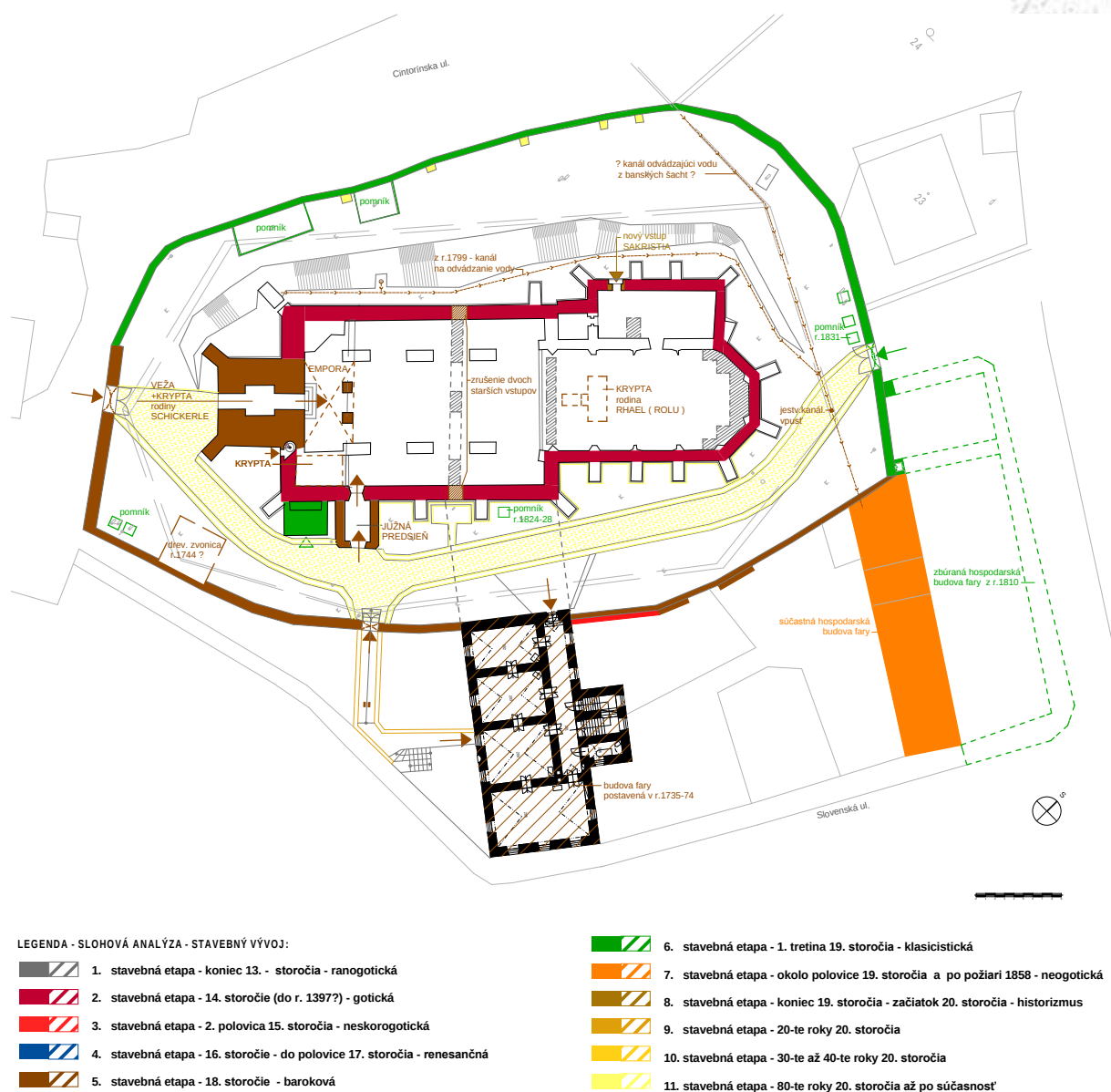
6 f) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSKÁ
2014, ref. 1.
Rezy priečne
B – B', C – C'.

denia aj kostola, minimálne jeho západnej strany, kde došlo k zrúteniu veže (po požiari?). Táto skutočnosť bola zistená aj sondážnym výskumom v mieste empory a veže a popisuje ju aj kanonická vizitácia prepošta Jána Sigraya v Gelnici v roku 1700:³² *Dvadsať druhá farnosť, mesta Gelnica. Tunajší kostol bol v dávnych časoch slávny, ale aj teraz (vynímajúc spadnutú vežu) je pohodlný a veľký, zaklenutý. Katolícke obrady tu boli obnovené roku 1673. Zvony sú štyri, piaty (ktorý bol najcennejším v Uhorskom kráľovstve) pred šesťdesiatimi rokmi gróf Štefan Csáky starší previezol na Spišský hrad. Na začiatku Rákocziho povstania roku 1703 bol rozbitý a potom sa tento hrad dostal zradou do rúk tohto arciebela. Je tu 30 katolíkov a 160 luteránov.*

Nasledovala **etapa barokovej prestavby – obnovy kostola**, ktorá trvala ne-
pretržite celé 18. storočie. Obnovu, začatú na začiatku 18. storočia, skomplikoval
v roku 1735 požiar kostola, po ktorom sú v účtovných knihách zaznamenané údaje,
svedčiacie o výraznej a dlhodobej stavebnej činnosti. Výsledkom tejto činnosti bola
nielen prestavba celého kostola (stavba aj mobiliár, premurovanie pôvodných stre-
dovekých konštrukcií), ale aj farských budov a ohradového múru okolo kostola.
Výrazne bol upravený terén v okolí kostola – dorovnaný do roviny dosypaním ze-
miny na južnej strane, čo vyvolalo automaticky potrebu zosilnenia oporného ohra-
dového múru na južnej strane (Obr. 6 g). Baroková prestavba kostola však v mno-
hom gotický charakter stavby a tvaroslovia rešpektovala a zachovala. V dôsledku
požiaru došlo k narušeniu murív kostola, čo malo za následok veľkoplošné zosil-

³² ABÚ SK, SpB, odd. KV, inv. č. 4. s. 71. Pozri aj HRADSKÝ, ref. 20, s. 174n.

6 g) Gelnica,
Kostol
Nanebovzatia
Panny Márie.
Slohová analýza.
Autor:
JANOVSÁ
2014, ref. 1.
Celková
situácia kostola
s ohradovým
múrom
a cintorínom.

nenie stien formou plentáže, ale aj kompletného premurovania najviac narušených častí (pôvodné malty sú úplne nesúdržné, t. j. vápno po poškodení ohňom stratilo schopnosť pojiva). Zo strany exteriéru svätyne, severnej steny sakristie a lode boli pristavané oporné piliere (Obr. 6 b, 6 c). Dokladá to aj Kanonická vizitácia spišského prepošta Jána Sigraya v Gelnici z roku 1712.³³ Z ďalšej Kanonickej vizitácie spišského prepošta Jána Peltza v Gelnici z roku 1731³⁴ sa dozvedáme aj o vnútornom vybavení a donátoroch: Má päť oltárov, hlavný bol zrenovovaný na náklady vznešeného pána Antona Rholla a je starobylý. Uprostred má sochy Blahoslavenej Panny Márie, sv. Barbory a sv. Kataríny. Pri tomto hlavnom oltári je napravo ďalší malý oltár, uprostred ktorého sú sochy Blahoslavenej Panny Márie a sv. Jozefa s Ježiškom, ako putujú. Naľavo je oltár so sochou Panny Márie, ukazujúcej Ježiška. Pred svätyňou na pravej strane je oltár, na ktorom je zobrazená Posledná večera. Pri vstupe do kostola je piaty oltár Krista Pána, visiaceho na kríži. Pred hlavným oltárom sú železné mreže, na ktorých je jeden železný svietnik. (s. 139) 7. ... Vo veži sú dva zvony a tretí menší. ... organ je dobre zrenovovaný spolu s emporou. Sedes je nový s pozlátenými sochami, ktorý dal zrenovovať súčasný farár. Bronzová krstiteľnica vynikajúcej starobylej práce je liata. V kostole je lavica, ktorá dosiaľ pripomína tvar sedile (stelleron?), ostatné sú staré a nevhodné na používanie.

³³ ABÚ SK, SpB, odd. KV, inv. č. 5.

³⁴ Štátny archív Levoča (ďalej len ŠA LE), fond Rímskokatolícky biskupský úrad v Spišskej Kapitule (ďalej len RKBÚ SK), odd. KV, Kanonická vizitácia spišského prepošta Ján Peltza 1731, s.135.

9. Gotické
klenbové rebrá
s klinovými
zoseknutím
a s vyžľabením.

9 a) Gelnica,
Kostol

Nanebovzatia
Panny Márie,
presbytérium.

Foto: M.

Janovská, 2014.

9 b) Spišský
hrad, kaplnka.

Foto: M.

Janovská, 2018.

9 c) Spišský hrad,
gotický arkier
románskeho
paláca.

Foto: M.

Janovská, 2014.

9 d) Košice,
dominikánsky
kláštor, nález z
archeologického
výskumu.

Foto: M.

Volovár, 2014.

9 a)

9 c)

9 d)

9 b)

Cenným prameňom sú tu už aj poznámky, ktoré boli nájdené v archíve Dekanského úradu v Gelnici, z ktorých vyplýva, že v roku 1735 kostol vyhorel a bol znova *postavený*; Anton Roll st. zadovážil nový Boží hrob³⁵ a následne v roku 1735 – 1739 prebiehala výstavba fary. Gelnický farár Ignác Kriesten v Historických poznámkach o starobylom a veľkolepom kostole v Gelnici píše: *v roku 1736 boli zvonka kostola okolo svätyne podmurované stĺpy* (išlo pravdepodobne o oporné piliere, pozn. aut.).³⁶

V roku 1744 došlo k výstavbe dočasnej zvonice pri ohradovom múre kostola pri západnom vstupe.³⁷ (Predpokladaná poloha je vyznačená na Obr. 6 g). K zvonom v tomto období sa píše v Kanonickej vizitácii Gelnického

kostola z roku 1814:³⁸ *V hlavnej veži (v roku 1814, pozn. aut.) je 5 zvonov. Veľký, 50 centový, bol vďaka láskavosti a štedrosti prímasa Mikuláša, grófa Csákyho, roku 1742 nanovo tu v meste preliaty. Druhý, 25 centový, bol uliaty roku 1741, tretí 13 centový roku 1742. Sú tu aj dva malé, jeden umieráčik, druhý je v sanktusníku a dáva sa ním znamenie počas omše. Obe veže (dočasná a murovaná na západnej strane kostola, pozn. aut.) boli postavené len nedávno na náklady mesta. Spomínané zvony boli požehnané spišským prepoštom Alexandrom Máriássym roku 1749, 15. novembra (a boli umiestnené najprv v dočasnej zvonici, ako je aj uvedené v popise vizitácie nižšie, pozn. aut.).*

³⁵ Archív Dekanského úradu v Gelnici (ďalej len ADÚ G), KRIESTEN, Ignác. *Historische Notizen über die uralte, prachtvolle k. Kirche zu Gölnitz gesammelt und zusammengetragen aus den Pfarbüchern und festigen Urkunden druch I. K. Nedatované, nepaginované.* Ignác Kriesten pôsobil v Gelnici v rokoch 1874 – 1900.; Archív Biskupského úradu v Rožňave (ďalej len ABÚ RV), Kanonické vizitácie. *Visitatio canonica Ecclesiae Gölniciensis de anno 1829.*

³⁶ ADÚ G, KRIESTEN, ref. 35, fol. 4v.

³⁷ Prímási Levéltár Esztergom (ďalej len PLE), fond Archivum Ecclesiasticum Vetus (ďalej len AEV), Lib. 31. Kanonická vizitácia ostrihomského arcibiskupa Mikuláša Csákyho v Gelnici roku 1752.

³⁸ ABÚ RV, Kanonické vizitácie. *Canonica Visitatio Ecclesiae Gölniciensis Anno 1814.*

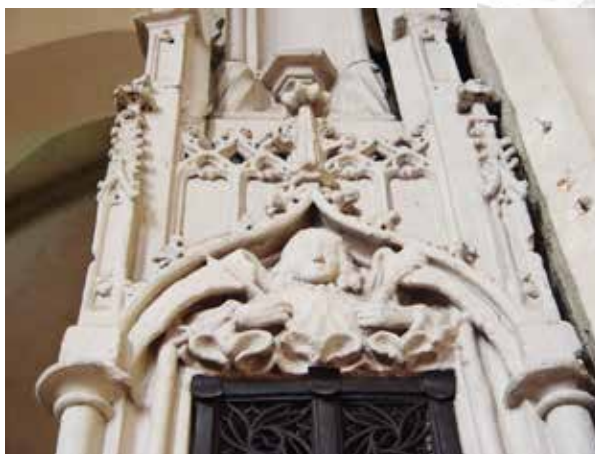
Kanonická vizitácia ostrihomského arcibiskupa Mikuláša Csákyho v Gelnici z roku 1752³⁹ ozrejmuje rozhodujúce obdobie opravy kostola v Gelnici po požiari a približuje rozsah opráv, najmä zaklenutie hlavnej lode a postavenie empory: *Svätyňa a sakristia, ako aj sklad, pribudovaný k sakristii, sú pod starou klenbou, ale loď aj s neskoršou emporou pri veži (cum choro posteriori versus turrim) je zaklenutá až tohto roku a celý kostol aj so všetkými oknami sa renovuje. Pred sanktuáriom uprostred kostola je baptistérium z bronzu, odliate veľmi elegantne, dookola obohrnané mrežami, ktoré bude po obnovení kostola premiestnené do ľavej časti. Oproti svätyni, v lodi kostola pod emporou je spovednica, vybavená na oboch stranách dvierkami a mrežami. Na tej istej ľavej strane, akoby uprostred kostola, bude ku prostrednému stĺpu umiestnená nová lavica, ktorá sa práve teraz vyrába. Vo víťaznom oblúku svätyně bude umiestnený kríž s dvoma lotrami na krížoch po stranách a so sochami Panny Márie a sv. Jána. Všetko je teraz odložené. (Môže nasvedčovať rozšíreniu víťazného oblúka do dnešnej podoby v súvislosti so zaklenutím hlavnej lode, pozn. aut.) Nová empora je postavená z klenby a múra (apost ex fornice et muro constructus est chorus). Naň sa z ľavej empory, postavenej z trámov, premiestni organ a na túto ľavú emporu sa umiestni menší organ, ktorý je teraz odložený za hlavným oltárom. Zariadenie kostola ... mosadzná lampa, visiaca pred hlavným oltárom ... (s. 15) ... organy dva, jeden veľký, jeden malý, ten daroval kostolu pán Jakub Schickerle starší. ... Epitafy sú štyri, jeden medený, zobrazujúci Zmŕtvychvstalého, s boltcovou pozlátenou výzdobou dookola, dva sú drevené, z ktorých jeden predstavuje Posledný súd, na druhom je namalovaný Ukrižovaný a sv. Ján, krstiaci v Jordáne, štortý je čierny, vyhotovený na spôsob vojenskej zástavy. ... Pred vstupom do kostola sú železné putá (pranier, pozn. prekl.), do ktorých sa za trest umiestňujú tí, čo prestúpili šieste prikázanie, alebo vzbudili verejné pohoršenie. Jestvuje aj peňažný trest, ktorý sa udeľuje podľa hodnoty dotyčnej osoby, pričom polovica tejto pokuty ide kostolu, druhá polovica podľa dávneho zvyku patrí farárovi. V meste sa však nenachádzajú takí, ktorí by pohoršovali, alebo žili rozvedení od lôžka.*

Môže tu ísť o južnú prístavbu ku kostolu – západne od južnej predsiene, čomu by mohla zodpovedať svojou nepomernou hrúbkou aj dvojica stĺpov – valcových pilierov, ktoré mohli pôvodne slúžiť ako pranier. Uvedený priestor sa v žiadnej z kanonických vizitácií nepopisuje ako kaplnka, neuvádza sa ani jeho prípadná iná funkcia. Ďalším vysvetlením by mohla byť už iba funkcia tohto priestoru ako náhrobku/krypty, vstupu do krypty pod emporou na juhozápadnej strane, t. j. cinto-

10. Gelnica, vežové gotické pastofórium. Foto: I. Janovský, 2014.

10 a) Pohľad na súčasnú polohu po jeho premiestnení v 18. storočí zo severovýchodnej časti svätyně pod víťazný oblúk z dôvodu umiestnenia nového barokového oltára.
10 b) Detail kružby pastofória.

³⁹ PLE, AEV, Lib. 31. Pretože ide o dosiaľ neznámu kanonickú vizitáciu, citujeme z nej aj ďalšie podstatné údaje o farnosti a sklade obyvateľov: *Fara stojí pri kostole, je dosť pohodlná pre ubytovanie farára. Stará sa o ňu mesto. Farár má ale aj tak ťažké podmienky, lebo jednak musí kázať v dvoch jazykoch, jednak je terén farnosti veľmi hornatý, členitý a rozhádzaný po rôznych horách, takže mnohí ľudia bývajú okolo baní, rudných mlynov, hút, a podobne, a to najmä katolíci, takže farár je veľmi zafarovaný pri návšteve chorých a tieto miesta môže navštíviť koňmo len ťažko za 1,5 hodiny. Do Žakaroviec je hodina cesty cez horu, do Prakoviec 1,5 hodiny po ešte horšej ceste pomedzi hory. Farár tak väčšinou býva v Gelnici a do Žakaroviec chodí slúžiť omšu a kázať po slovensky každú tretiu nedeľu a sviatok...*

11. Kamenné
reliefy
evanjelistov,
dnes sekundárne
umiestnené
v podveží
kostola, pôvodne
pravdepodobne
tvorili parapet
kazateľnice
z obdobia
reformácie, keď
kostol slúžil
evanjelikom.
Foto:
M. Janovská,
2014.

rínska funkcia v neskoršom období – podľa tvaru korýtkovej klenby z prelomu 18. až začiatku 19. storočia.

Ku kostolu je **pristavaná murovaná veža**, má 16 siah⁴⁰ (30,24 m, pozn. prekl., (Obr. 6 e)) a bola stavaná v rokoch 1746 až 1747. Zvony v nej dosiaľ nie sú, ale budú tam umiestnené zakrátko. Zvonica pri vstupe na cintorín vonútra na pravej strane bola postavená roku 1744 a je v nej päť zvonov. Prvý, veľký, má 50 centov, zo Spišského hradu, vrátený kostolu vďaka súčasnému arcibiskupovi Csákymu a tu v meste nanovo uliaty roku 1742. Druhý má 25 centov a bol nanovo uliaty roku 1741, tretí 13 centov, uliaty roku 1742, a dva malé staré. Zvony požehnal 25. 11. 1749 spišský prepoš Alexander Máriássy. Hlavný zvon je zasvätený Nanebovzatiu Panny Márie, druhý sv. Kataríne, tretí sv. Klimentovi, štvrtý sv. Jánovi Nepomuckému a piaty sv. Barbore.

Napriek tomu, že veža bola postavená pred polovicou 18. storočia (1746), zvonová stolica bola vztýčená až po roku 1766 (dokladá to dendrochronologické datovanie konštrukcie zvonovej stolice)⁴¹ a zvony boli následne prenesené z provizórnej zvonice. Postavenie rodinných krýpt v rámci prestavby kostola je súčasťou barokových úprav a bolo odhalené v prípade krypty v presbytériu aj georadarovým meraním⁴² (viď zakreslenie polohy krýpt (Obr. 6 a, 2)).

Zmeny sa dotkli aj interiéru kostola: Pastofórium, ktoré pôvodne stálo pri oltári naľavo, od polovice 18. storočia v súvislosti s osadením nového barokového oltára (Obr. 12 a, b) bolo prenesené do súčasnej polohy (Obr. 12 c) na severnej strane víťazného oblúka, rozšíreného a zvýšeného nadväzne na nové zaklenutie hlavnej lode v roku 1752 v podobe valenej klenby, posadenej na medzilodných arkádach s náznakom lomeného oblúka, ktorého tvar aj kopíruje. Prebúraný bol nový vstup s barokovým portálom zo svätyne do sakristie a zamurovaný pôvodný gotický. Obnovená bola aj sakristia, v ktorej sa zväčšili niektoré okná, ostatné boli zamurované. Postavená bola empora, nesená tromi klenbovými pásmi na pilieroch, s arkádami na západnej strane v hlavnej lodi – stredná časť dnešnej empory. Hrebeňom svojej valenej klenby s výsečami vytvorila pozdĺžnu predsieň pri vstupe z podvežia, orientovanú v smere sever – juh.

Prístavbou južnej predsieni v nadväznosti na nové exteriérové schodisko do kostola z južnej strany od fary (zastrešeného v tom čase drevenou striedkou) a od farského námestia, bol premiestnený starý gotický portál na súčasné miesto v predsieni (Obr. 13) a zamurovaný starší centrálny južný vstup. Prístavba južnej predsieni súvisela s terénnymi úpravami na južnej strane kostola a mala pravdepodobne

⁴⁰ 1 siaha = 1,89m

⁴¹ KYNCL, ref. 17.

⁴² TERRAY, ref. 7.

◀◀
12 a) Pohľad do interiéru presbytéria s barokovou úpravou, barokovým oltárom a popožiarovou výmalbou z roku 1862, pred neogotickou úpravou na konci 19. storočia.
Foto: Archív Biskupského úradu v Rožňave.

◀
12 b) Pohľad do interiéru kostola po novogotickej úprave.
Foto: Illek a Paul, 1937.
Archív PÚ SR.

aj statickú podpornú funkciu – prepojenia obvodového muriva kostola po poškodení zrútenou vežou a opravou, realizovanou na celej stavbe po požiari v roku 1735. Súčasťou obnovy bola výmena povrchov (podlahy, omietky, výmalba). Fasády obohatili barokové dobové zmeny: plastické omietky so zvislým členením bielymi lizénami, ináč pravdepodobne sivej fasády (zachovaná a obnovená na južnej fasáde južnej predsiene), biele pasparty okolo okien a kvádrovanie na veži (zachované v podstreší, (Obr. 14)).

Práce finančne podporovali dve významné gelnické rodiny tej doby – rodina Schickerle a Rhael (Roll). Ich mená sa objavujú na viacerých nápisoch. Predstavitelia oboch rodov boli zároveň aj predstaviteľmi významných banských spoločností, ktoré sa zaslúžili o opätovný rozvoj baníctva v regióne v polovici 18. storočia, čo sa odrazilo aj v ekonomickej a sociálnej oblasti života v okolí Gelnice a Smolníka (*erárne bane*).⁴³ Rodina Schickerle a Koch sa zaslúžila o výstavbu veže kostola do výšky hrebeňa strechy hlavnej lode a dole pod vežou si postavila rodinnú hrobku. Meno Schickerle je uvedené v medailónoch na klenbe hlavnej lode (Obr. 15). Jakub Rholl sa zaslúžil o výmalbu interiéru kostola, obnovu hlavného oltára a prestavbu svätyne, kde si v podzemí postavil rodinnú hrobku, do ktorej neskôr boli pochovávaní aj miestni kňazi.

12 c) Súčasný pohľad do interiéru kostola.
Foto: I. Janovský, 2014.

⁴³ JANOVSÁ, Magdaléna – OLEJNÍK, Vladimír. Rímskokatolícky kostol Nanebovzatia Panny Márie v Gelnici: Najnovšie výsledky architektonicko-historického výskumu kostola, zamerané na súvislosti s rozvojom baníctva. In LACKO, Miroslav (ed.). *Montánna História* 7, Limbach, 2014, s. 48 – 87.

13. Gotický
vstupný portál
v súčasnej
sekundárnej
polohe v južnej
predsiene
kostola ešte
s pôvodnými,
dnes už
neexistujúcimi,
kovanými
plátovanými
dverami.

Foto:
L. Grúberová-
Muchová, 1956,
Archív PÚ SR.

Rozvoj baníctva na Spiši – t. j. aj v Gelnici – podporovala uhorská panovníčka Mária Terézia. Zisk z tejto činnosti naplňal aj jej kráľovskú pokladnicu. V tomto období dosahovali obraty z obchodu s rudou sumy v miliónoch zlatých. Reakciou na následné nepriaznivé pomery vo výkupe medi v Európe bol vznik *Združenia hornouhorských ťažiarov* v roku 1748.⁴⁴ Združenie pôsobilo v Gelnici ďalších 150 rokov (totožné s obdobím trvalej prestavby, resp. opravy kostola). Donátori – panovníčka Mária Terézia a magistrát Gelnice sa postarali o pokračovanie stavby barokovej časti veže (dokladá to nápisová doska v podveží).

Stavebné úpravy plynule prešli až do **1. tretiny 19. storočia**, o čom svedčí už ich **klasicistický slohový výraz**. Stavba veže ešte ani na začiatku 19. storočia nebola zavŕšená. Na základe kanonickej vizitácie Gelnice z roku 1829⁴⁵ sa opäť dozvedáme, že až v tomto roku bol kostol riadne zaklenutý, brány sú pevné, ako aj okná, ktoré by však potrebovali

miernu opravu. Sú zabezpečené mrežami. Empora uprostred (v hlavnej lodi, pozn. prekl.) je dobrá, zaklenutá, po bokoch (v bočných lodiach, pozn. prekl.) je však podopretá len drevenými trámami. Vstup na emporu je po drevených schodoch. V 1. tretine 19. storočia došlo k ukončeniu opravy v interiéri kostola, najmä v bočných lodiach, kde bolo pravdepodobne v roku 1829 zrealizované ich zaklenutie. Na základe záznamov o dodávke pieskovca zo Spišských Vlách⁴⁶ sa môžeme domnievať, že došlo k zaklenutiu oboch bočných lodí (? aj so sekundárnym použitím starších kamenných článkov – gotických klenbových rebier totožného profilu ako v presbytériu). V bočných lodiach boli dostavané murované emporie, ktoré nahradili staršie drevené. V roku 1829 bola v interiéri položená nová pieskovcová dlažba,⁴⁷ na ktorú bol použitý opäť kameň zo Spišských Vlách a následne prebehlo v roku 1831 pozlátenie emporie a organu.⁴⁸ V exteriéri bola zrealizovaná prístavba otvorenej južnej prístavby západne od južnej predsieni kostola a v roku 1833 celková oprava kostola,⁴⁹ počas ktorej

⁴⁴ LACKO, ref. 27.

⁴⁵ ABÚ RV, Kanonické vizitácie. Visitatio canonica Ecclesiae Gölncziensis de anno 1829. Okrem iného sa vo vizitácii uvádza: Prvá priama zmienka o farárovi je v matrike krstov, ktorá začína od roku 1695 a pokračuje až do roku 1725 a dá sa v nej prečítať toto: „Roku 1695 som ja, farár v Gelnici, Fon, krstil ...“ Roku 1710 to bol Samuel Javorszky, roku 1711 Fridrich Juraj Berghofer, 1713 Michal Goldberger, 1713 Ján Krištof Koch, 1722 Anton František Thann, ... roku 1730 sa v účtovných knihách objavuje P. (páter – rehoľník?, pozn. prekl.) Eliáš Ladislav Kopf, roku 1733 Andrej Habersak, za ktorého vyhorel kostol a farská stodola a znova boli postavené, 1741 sa farárom stal Matej Hudecsek, za ktorého bola zvýšená veža a interiér kostola bol vybudovaný do stavu, v akom ho vidíme dnes (roku 1829, pozn. prekl.), zomrel roku 1769 a bol podľa pamätníkov pochovaný v krypte Rollovcov (Rael). Po ňom nasledoval Jakub Urmb, ktorý v roku 1781 odišiel do Nitry, kde bol menovaný za kanonika. Po ňom bol Jozef Albrecht, ktorý bol pochovaný v tej istej krypte v roku 1796. V tom istom roku nastúpil Ján Vendelín Francsovits, ktorý pôsobil v tejto službe až do svojej smrti 30. 4. 1829. Bol pochovaný v krypte Rollovcov. ... § 2 počet obyvateľov: Tohto roku prebehol súpis obyvateľov. Vo farskej obci je spolu katolíkov, ako aj v Cechoch (in Czechis) a v príslahých obývaných častiach, v horách, baniach, majeroch, údoliach a mlynoch na rudu – 2643. Vo filiálke Prakovce – 304. Spolu 2947 ...

⁴⁶ ADÚ G, Incip.: Anno 1776 Kirchenrechnung über das 1775 Jahr ... Nesignované, nepaginované.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ ADÚ G, KRIESTEN, ref. 35.

⁴⁹ ADÚ G. Prothocolum Rationum Ecclesiae Parochialis privilegiati oppidi Montani Göllnitz sub Curatela

v roku 1834 kostol dostal nový šindeľ na strechu.⁵⁰ V kanonickej vizitácii Gelnice z roku 1854⁵¹ sa ešte nariaďuje a ustanovuje (Comissa):

1. Tento farský kostol, ktorý svojou veľkosťou a krásou stavby predčí aj kostoly ľudnatých miest, je zvnútra tmavý a jeho steny sú pokryté prachom, takže ho treba kvôli vznešenosti bohoslužby očistiť. Toto očistenie bolo schválené všetkými. A všeobecný názor je, že na prinavrátenie dávneho starobylého vzhľadu tohto kostola ho treba namiesto vybielenia opatrne na niektorých miestach odborne vymaľovať olejovou farbou, aby sa napodobil vzhľad prírodného kameňa. Náklady by malo znášať mesto ako patrón a začať by sa malo budúci rok a má sa pokračovať tak, že všetky práce by mali byť hotové v priebehu piatich rokov.
2. Na predchádzanie nebezpečenstva, ktoré pre kostol znamená požiar, sa vznešení mešťania, reprezentujúci patronátne právo, zaviazali, že tak kostol, ako aj farské budovy dajú zabezpečiť proti požiaru na náklady mestskej kasy. ...“

V marci 1858 prebiehala výmaľba kostola,⁵² Mestská rada vyrovnala účet za maľovanie kostola: spolu 593 zl.⁵³ Žiaľ, ešte počas výmaľby, 20. apríla 1858, došlo k požiaru Gelnice, počas ktorého bol poškodený aj kostol, veža a farské budovy.⁵⁴

Stavebné úpravy, realizované **okolo polovice 19. storočia a po požiar v roku 1858, sú vyhotovené už v novogotickom duchu.** Podstatnou je informácia, že veža bola postavená do výšky cca 32 m už pred požiarom v roku 1858 (v roku 1854 stála už do výšky štvorhrannej časti). Rozpočty na nový krov a strechu kostola z rokov 1853 – 1854 dokazujú, že tie boli plánované už pred požiarom.

Súčasný krov nad loďami a sakristiou, ako aj nad sklodom pri sakristii, je z obdobia po požiar v roku 1858. Dokazuje to dendrochronologické datovanie.⁵⁵ Krov bol zrealizovaný na zvýšené obvodové murivo južnej a severnej steny kostola, dorovnané do jednej roviny s celoobvodovou novou profilovanou korunnou rímou.⁵⁶ Krov veže a dostavba veže bola ukončená až v rokoch 1867 – 1869.⁵⁷ Novogotická prestavba bola zrealizovaná aj v spodnej časti veže (otvory, výplne vo veži – okrem vstupnej brány v podveží, ktorá je z 19. storočia – štuková výzdoba fasád). Po popožiarových opravách v rokoch 1861 – 1869 vznikla výmaľba v interiéri kostola (Obr. 12 b).⁵⁸ Na stenách svätyne boli namaľované nástenné maľby s výjavmi zo života

14. Iluzívne kvádrovanie v omietke pôvodne exteriérovej fasády veže po jej znovupostavení pred polovicou 18. storočia.
Foto:
M. Janovská,
2014.

Parochi Joannis Albrecht procuratum Anno 1833. Nesignované, nepaginované.

⁵⁰ ABÚ RV, Kanonické vizitácie, Kanonická vizitácia Gelnice 1854, sign. XIV/1. Nepaginované.

⁵¹ Tamže.

⁵² ŠA LE, MMG, odd. Mestská rada, 215/1858, 353/1858, 379/1858.

⁵³ ŠA LE, MMG, odd. Mestská rada, 353/1858.

⁵⁴ ŠA LE, MMG, odd. Mestská rada, 369/1858.

⁵⁵ KYNCL, ref. 17.

⁵⁶ Stavebné úpravy čiastočne zodpovedajú plánu na úpravu veže, ktorého autorom bol Andreas Roth (staviteľ zo Spišskej Novej Vsi) 28. II. (po požiar v roku 1858?): *Plan über die Restaurierung des Turms an der romisch katolischen Pfarrkirche in der königh Bergstadt Gollnitz*, a plánu na prestavbu krovu: *Plan zur Erbauung eines neues Dachstuhl aus der Romisch Katolischen Kirche zu Gollnitz*, publikované: PÁSZTOR, Peter – KAMAN, Bohumil. *Gelnica. História a súčasnosť*. Košice : Harlequin s.r.o., 2012, s. 145.

⁵⁷ KYNCL, ref. 17.

⁵⁸ ŠA LE, MMG, odd. Mestská rada, 882/1858.

15. Kamenný
oválny svorník
barokovej
klenby hlavnej
lode s menom
donátorskej
rodiny
Schickerle.
Foto:
M. Janovská,
2014.

Krista maliarmi Neterom a Seitzom.⁵⁹ Výmaľba stropu v hlavnej lodi s výjavmi, rozvíjajúcimi tému Máriinho života, pričom sa akcentuje téma neskoršej dogmy o Nepoškvrnenom počatí, je na strane východného víťazného oblúka zavŕšená maľbou s gelnickým erbom s baníckymi atribútmi.

Koniec 19. storočia pri-niesol opätovné statické problémy. V roku 1876 praskla stavebná kotva v mure kostola v presbytériu.⁶⁰ V roku 1887 hlavný župný inžinier kontroloval klenbu svätyne,⁶¹ čo naznačuje, že s ňou boli problémy.

Od roku 1894 do roku 1898 patrón (mesto) reštauroval kostol a zrealizoval výmaľbu s výnimkou časti hlavnej lode, na ktorej boli ornamenty z roku 1861.⁶² Mesto dalo urobiť opravu budovy kostola s celkovým nákladom 25 000 zlatých. Začala sa roztvárať klenba nad hlavnou loďou, a tým začala tlačiť na zvislé konštrukcie. Príčinou mohla byť strata funkcie pôvodných stužujúcich prvkov (oceľové tiahla a drevené klieštiny), ktoré mohol oheň v roku 1858 poškodiť a znefunkčniť. Z tohto dôvodu došlo k zosilneniu oceľových klieštín, zabudovaných do nadmurovaných murív nad arkádami v podstreší. Rozšírené boli piliere v lodiach a vznikli nové arkády, ktoré sú dodnes zachované v podobe novogotických lomených oblúkov. Povrch pilierov bol už omietnutý (vrátane pôvodne obnažených kamenných armovaných pilierov v ich strede) a na hranách bolo zopakované skosenie podľa pôvodného, s trojuholníkovým nábehovým štítkom. Obvodový plášť kostola sa zosilnil omietkami na báze portlandského cementu, lokálne aj s tehlovou prímurovkou. Úpravy prebehli aj na okenných konštrukciách. Práce, ktoré boli realizované najmä po roku 1897, boli financované aj štátnou dotáciou, ako o tom svedčí korešpondencia medzi mestským magistrátom a tzv. Uhorskou pamiatkovou komisiou v Budapešti a Ministerstvom pre kultúru a školstvo.⁶³ Spomínajú sa tu mená ako Imrich Steindl, ktorý posudzoval rozpočet, predložený staviteľom Vilmosom Fröhdem pôsobiacim v Košiciach (zosilnenie severnej steny kostola, rozobratie klenby nad hlavnou loďou, dokonca sa hovorilo o prinavrátení dreveného stropu, október 1894).⁶⁴ V roku 1897 sa už stretávame s korešpondenciou medzi ministerstvom a rožňavským biskupom ohľadom posúdenia rozpočtu prác, ktoré vypracoval László Steinhausz⁶⁵ na rozpočet, predložený Vilmosom Fröhdem. Krov nad presbytériom a sanktusník sú z konca 19. storočia. Ich datovanie (dendrochronologicky doložené do roku

⁵⁹ ADÚ G, KRIESTEN, ref 35.

⁶⁰ ADÚ G, KRIESTEN, Ignác. *Beiträge zur Geschichte der Gölntzer Kirche*. Rkp. Sign. 1/b. Nepaginované.

⁶¹ Tamže.

⁶² ADÚ G, KRIESTEN, ref 35.

⁶³ Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky Bratislava (ďalej len Archív PÚ SR), fond Uhorská pamiatková komisia.

⁶⁴ Vilmos Fröhde bol v rokoch 1880 – 1896 stavbyvedúcom regotizačnej prestavby Košického Dómu sv. Alžbety. Počas pobytu v Košiciach zabezpečoval na objednávku Uhorskej pamiatkovej komisie aj pamiatkové obnovy, resp. úpravy viacerých stredovekých kostolov na území dnešného východného Slovenska.

⁶⁵ Archív PÚ SR, fond Uhorská pamiatková komisia, No 180/1897.

1896/97)⁶⁶ súviselo s opravou klenby a murív, realizovanou nad východným záverom svätyne. Základy pozdĺž južnej a východnej strany kostola boli zosilnené, vyhotovené boli nové základy oporných pilierov, väčšina poškodených soklových profilov bola vytiahnutá v omietke na báze cementu. Tieto úpravy, prechádzajúce až do začiatku 20. storočia, predznamenávajú už silný vplyv historizmu, ktorý sa prejavil dôsledne aj na výmene mobiliárového vybavenia (Obr. 12 b). Účtovná kniha farského kostola v Gelnici z rokov 1833 – 1901⁶⁷ zachytáva náklady na nové interiérové vybavenie kostola, platby sochárovi Dominikovi Demetzovi do St. Ulrich-Gröndenu v roku 1898 – 1900 (oltára a kazateľnica – súčasné vybavenie interiéru kostola, (Obr. 12 c)). Postupne došlo k výmene celého interiérového vybavenia – mobiliáru (organ, lavice, pôvodné stredoveké stallum bolo napr. v roku 1905 odvezené do Národného múzea v Budapešti).

Oprava veže kostola a jeho exteriéru prebehla aj v rokoch 1922 – 1924. Pozostávala z prístavby oporných pilierov k južnej lodi a nárožných diagonálnych oporných pilierov na severozápadnom a juhozápadnom rohu bočných lodí kostola. Vymenená bola veľká časť kamenných soklových rím na južnej a severnej strane za nové rímky, ktoré boli vytiahnuté už v omietke. V roku 1933 bolo zrealizované betónové balustrádové zábradlie schodiska – vstup do areálu kostola, ktoré urobil murársky majster Johan Sauer.⁶⁸

Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Gelnici je odrazom vývoja baníckeho mesta, čo sa prejavilo aj na jeho stavebnom vývoji a výtvarnom stvárnení v podobe použitia baníckych motívov. V každej historickej etape reflektoval cez vkus učeníkov a rozhladených fundátorov (boli nimi nositelia rozvoja baníctva, mestská rada, panovníci) umelecké dianie doby, a preto predstavoval dôležité centrum, ktorého umelecké aktivity významne ovplyvňovali mesto a širší región, kopírujúci prinajmenej hranice farnosti (banícke usadlosti a obce v pôsobnosti farnosti). Dôležité je poznanie hodnôt kostola vo vzťahu k baníctvu a rodom, ktoré sa zaslúžili o jeho rozvoj, a ktoré si postavili rodinné krypty v kostole, sú pochovávaní v okolí kostola na staršom cintoríne, čoho dôkazom je aj dodnes zachovaný veľký počet nápisových dosiek a náhrobkov priamo v kostole alebo v jeho okolí.

Parish Church in Gelnica in the Perspective of New Research

The Church of the Assumption of the Virgin Mary in Gelnica was probably built as a reconstruction of an older building from which could have originated its slit window openings with a round arch, as well as the lower part of the sanctuary vaulting shafts. The church assumed its current ground plan of a three-nave Gothic pseudobasilica in the 14th century, with a flat wooden ceiling in the naves and a lower vaulting in the presbytery. It had a front tower on the western side and a sacristy on the northern side. Probably after the church had been plundered (Hussites, Bohemian Brethren) in the second half of the 15th century, the vault in the sanctuary was elevated, the windows were widened and a new pastophorium (or ambry) was built. The reconstruction could have been connected with the growth of mining activities after the Zápoľský family – district governors of the Spiš county – acquired the rule over the castle, the city, and the mines. Later lootings of the church during the Estates' uprisings and the decline of mining at the end of the 17th century contributed to the collapse of the church tower. After the fire in 1735 and a static disruption, the major Baroque reconstruction followed which, however, reflected the Gothic character of the church. Orientation of the church entrance was

⁶⁶ KYNCL, ref. 17.

⁶⁷ ADÚ G. *Prothocolum Rationum Ecclesiae Parochialis privilegiati oppidi Montani Göllnitz sub Curatela Parochi Joannis Albrecht procuratum Anno 1833*. Nesignované, nepaginované.

⁶⁸ PÁSZTOR – KAMAN, ref. 56, s. 146.

changed due to the extension of the southern hallway, in the direction of a rebuilt parish. In addition, the lower part of the tower and the donators' crypt were newly built. New supporting pillars provided static stabilization of the presbytery. The main nave was vaulted and connected with the sanctuary by the enlarged triumphal arch, the pastophorium was relocated and a gallery was built. The rebuilding continued in the side-naves even in the first third of the 19th century in the form of their Gothic vaulting, completion of galleries, and breaking through the wall to open new windows on the northern facade. Only after the fire in 1858 a huge elevation of the wall-tops took place accompanied by the new shape of the roof truss and completion of the Neo-Gothic tower. Another accompanying sign were the vast interior modifications in the form of stucco and painted decorations. Arcade pillars between the naves had to be reinforced by widening at the turn of the 19th and 20th century because of the large static defects and new supporting pillars were added to the southern side of the southern nave. This was followed by the Neo-Gothic adaptation of the entire interior, including the change of the church furniture.

Kostol Všetkých svätých v Henckovciach – výsledky architektonicko-historického a umeleckohistorického výskumu

Mgr. Michaela Kalinová

Pamiatkový úrad SR, Bratislava
michela.kalinova@pamiatky.gov.sk

Mgr. Silvia Paulusová

privátna bádatel'ka, Bratislava

The Early Gothic Church of All Saints in Henckovce belongs to the circle of medieval sacred monuments in Gemer. In 2016, it was subject of the architectural-historical and artistic-historical research, which brought new insights into its construction development, and the Gothic and Renaissance wall paintings in its interior revealed by restoration research.

Gemer, Henckovce, stredovek, renesancia, sakrálna architektúra, nástenné maľby, Jób
Gemer, Henckovce, Middle Ages, Renaissance, sacred architecture, wall paintings, Job

1. Henckovce.
Pohľad na
rímskokatolícky
Kostol Všetkých
svätých
situovaný na
úpätí návršia
Nadždiar.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

Geografická poloha a prírodné podmienky boli často základným určujúcim faktorom vývinu osídlenia a šírenia kultúrneho vývoja. Takúto podmienenosť je možné vysledovať napríklad aj pri jednoduchom vidieckom kostolíku Všetkých svätých v obci Henckovce na Gemeri. (Obr. 1) Henckovce sú situované 12 km severozápadne od Rožňavy, ktorá je dnešným sídelným centrom východnej časti Gemera. Jedným z hlavných faktorov formujúcich tunajšie prírodné prostredie bola rieka Slaná, pretekajúca od severu na juh pomedzi Stolické a Volovské vrchy. V severnej, hornatejšej časti vyformovala dlhé úzke a kľukaviace sa údolie ústiace do Rožňavskej kotliny. Práve Slaná bola určujúca aj pre formovanie hlavných historických cestných trás tejto oblasti, ktoré vinúc sa popri nej, prepájali Rožňavskú kotlinu severným smerom so Spišom a južným cez Putnok s Miškolcom. Táto významná severo-južná

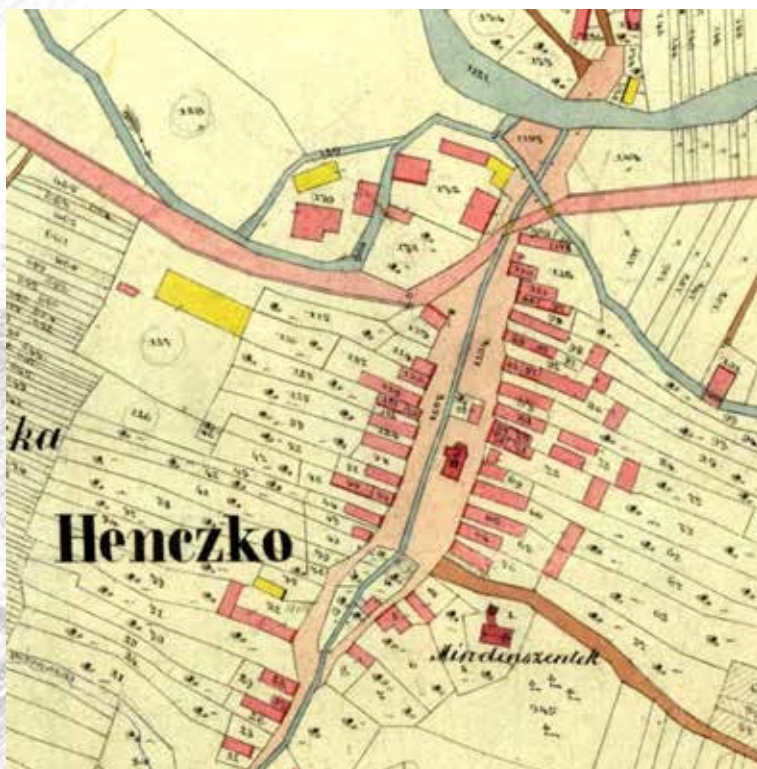
2. Henckovce,
mapa
1. vojenského
mapovania z rokov
1782 – 1784
s vyznačením
cesty
prechádzajúcej
popri kostole.
Zdroj:
Hadtörténeti
Intézet
és Múzeum,
Budapešť.

3. Henckovce,
mapa
2. vojenského
mapovania,
z roku 1852, už
s presunutou
cestou na
severnú stranu
obce z druhej
strany rieky
Slaná.
Zdroj:
Hadtörténeti
Intézet
és Múzeum,
Budapešť.

4. Henckovce.
Historická
katastrálna mapa
z roku 1868.
Zdroj: Archív
GKÚ Bratislava.

regionálna cestná trasa popri Slanej sa v južnom úseku od hradu Gemer po Rožňavu prekrývala s významnou diaľkovou historickou cestou vedúcou západovýchodným smerom, od Zvolena do Košíc.¹ Z tohto základného trasovania ciest vyplývajú niektoré podstatné súvislosti ovplyvňujúce skúmanú lokalitu.

Rieka Slaná mala v severnej časti toku nad Rožňavou premenlivú trasu koryta, čo bolo podmienené jej rozvodňovaním a stavom terénu v rôznych ročných obdobiach. Vzhľadom na to viedli popri Slanej paralelne viaceré cesty, resp. cestičky, ktoré sa využívali podľa priechodnosti terénu a mohli sa čiastočne presúvať. Tieto premeny sú veľmi dobre sledovateľné na historických vojenských mapách.² Práve v prípade Henckoviec je možné sledovať takéto presunutie cesty. Na mape 1. vojenského mapovania z rokov 1782 – 1784 je vyznačená hlavná cesta údolím tak, že prechádzala obcou do jej južnej časti pozdĺž severného úpätia kopca dnes nazývaného Nadždiar, na ktorom je vybudovaný stredoveký Kostol Všetkých svätých. (Obr. 2) No na mape z 2. vojenského mapovania z roku 1852 je cesta už presunutá na severný koniec dediny, kadiaľ vedie doposiaľ. (Obr. 3) Práve poloha kostola v rámci obce môže indikovať, že trasa cesty doložená na 1. vojenskom mapovaní tu pretrvala ešte zo stredoveku, t.j. minimálne z čias vzniku kostola, a práve táto cesta mohla byť aj dôvodom voľby miesta pre výstavbu kostola.

Popri rieke Slaná vznikali v 13. storočí v rámci dosídľovania zrejme viaceré sídla, v ktorých boli

¹ Význam týchto trás je sledovateľný na rôznych mapových podkladoch, porovnaj napr.: CHROPOVSKÝ, Bohuslav. Mapa č. 12. Osídlenie v období Veľkej Moravy a ŽUDEL, Juraj. Mapa č. 19. Cesty v 15. – 19. storočí. In *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1980, s. 109 a s. 113; ŽUDEL, Juraj. *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1984, s. 48. Porovnaj aj SLIVKA, Michal. Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In *Slovenská numizmatika XI*. Bratislava : Veda, 1990, s. 83 – 111. Štruktúra historickej cestnej siete Gemera nebola doposiaľ komplexnejšie spracovaná.

² Veľmi prehľadné porovnanie máp z 1., 2. a 3. vojenského mapovania je dostupné na internete: <http://mapire.eu/hu>, [online 23.03.2018].

budované aj sakrálné stavby. Prudkým rozvojom vtedy prešla Rožňava, kde došlo pravdepodobne k výraznej prestavbe staršieho kostola a smerom na sever to boli Betliar, Gemerská Poloma a Dobšiná. Stredoveké kostoly z tohto obdobia nachádzame aj v okolitých dolinách, v Štítnickej či Muránskej, z čoho vyplýva, že na Gemerí išlo o pomerne výraznú kolonizačnú vlnu.³

V Henckovciach je Kostol Všetkých svätých situovaný „Na Hrbku“, na malej vyvýšenine vyčnievajúcej zo severného svahu kopca Nadždiar (661 m n. m.), ktorý sa vypína východne od južného konca ústrednej zástavby obce. Jadro obce má charakter klasickej potočnej dediny popri miestnom Bunovom potoku, ktorý priteká z južne situovanej Hlbokej doliny severným smerom, kde sa vlieva do Slanej. Zástavba obce sa formovala po oboch stranách potoka ako radová. (Obr. 4) Doposiaľ ju tvoria zväčša prízemné obytné domy vidieckeho typu s valbovými strechami a dvojposovými fasádami z 1. polovice 20. storočia. Dispozície domov sa tiahli pozdĺžne do dvora a v minulosti ich tvorilo viacero obytných jednotiek pre niekoľko rodín, no dnes sú už zväčša prestavané. V centrálnom priestore obce je situovaný tolerančný kostol ev. a. v. cirkvi z roku 1798. Na južnom konci ho uzatvára novodobý dvojpodlažný kultúrny dom, v ktorom je zároveň sídlo obecného úradu a za ním sa nachádza budova bývalej obecnej školy. Kostol Všetkých svätých je prístupný od obecného úradu chodníkom prudko stúpajúcim zo severnej strany k zvonici. Pod ním preteká ďalší menší potôčik v smere od východu na západ a popri ňom vedie východným smerom cesta k dnešnému poľnohospodárskemu družstvu. Práve táto cesta bola vyznačená na mape z 1. vojenského mapovania ako hlavná komunikácia v údolí, na základe čoho je možné predpokladať jej stredoveký pôvod. (Obr. 5)

Jednoloďový kostol s pravouhlou svätyňou orientovanou na východ a s drevenou predsieňou zo severu obklopuje prikostolný cintorín, vymedzený murovaným

5. Henckovce. Kostol Všetkých svätých z pohľadu od centra obce, situovaný „Na Hrbku“, popri ktorom sa vinie pôvodne stredoveká cesta. Foto: M. Kalinová, 2016.

6. Henckovce. Kostol Všetkých svätých s hradbovým múrom od juhozápadu. Foto: M. Kalinová, 2016.

³ Zaujímavé je sledovanie vývoja komunikačného prepojenia týchto dolín, ktoré umožňujú spomínané historické vojenské mapy od 18. storočia. Podľa mapy 1. vojenského mapovania viedla menšia cesta z Roštára do Nižnej Slanej. Na mape 2. vojenského mapovania je vyznačená cesta z Henckoviec do Štítnika, ktorá je dnes zachovaná už len vo fragmentoch ako poľná a lesná cesta, no je stále vnímateľná na snímkach ortofoto mapovania. Dolina Slanej bola so Štítnickou dolinou prepojená pevnou cestou z Henckoviec do Roštára až nedávno, v roku 1938 – 1940, pozri: *Pamätná kniha Obce Henckovce*. 1933, rkp., s. 54. Uložená na Obecnom úrade v Henckovciach. Kroniku obce začal písať miestny učiteľ Samuel Mikulík 26. júla 1933, pôsobiaci tu od roku 1919 do 1936. Následne ho vystriedal Alexander Mega od 1. 7. 1937 do roku 1941; nasledoval Štefan Kollárik 1941 – 1943. V rokoch 1943 – 1963 kronika nebola vedená. V roku 1965 ju začal viesť Ondrej Dovec, pričom doplnil len zápisy spätne z rokov 1944 – 1947. s. 7, 39, 87.

7. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých od
juhovýchodu.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

8. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých, pohľad
do svätyne.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

ohradovým, resp. hradbovým múrom na pôdoryse nepravidelného šesťuholníka. (Obr. 6) Hlavný vstup do areálu kostola tvorí hranolová trojpodlažná zvonica s podbráním, ktorú s kostolom prepája drevená strieška napojená na predsieň. Z južnej a východnej strany kostola sa na miernejšie stúpajúcom teréne rozprestiera doposiaľ funkčný obecný cintorín.

Kostol tvorí pozdĺžne včasno-gotické plochostropé jednolodie, ktoré sa polkruhovým víťazným oblúkom otvára do pravouhlej svätyne zaklenutej valenou klenbou s protistojnými výsečami. (Obr. 7, 8) Interiér kostola presvetľujú tri štrbinové okná z južnej strany lode a jedno novodobé zväčšené obdĺžnikové z južnej strany svätyne. Na západnej strane lode je drevená empóra. Interiér sprístupňuje včasnogotický polkruhový kamenný portál situovaný atypicky na severnej strane lode. Kostol má sedlové strechy so šindľovou krytinou a zo severnej strany drevenú prístavbu otvorenej predsieni, ktorá má po stranách lavice na sedenie.

Hradbový múr je vybudovaný z lomového kamenného neomietaného muriva a v pravidelných rozostupoch má jednoduché pr-

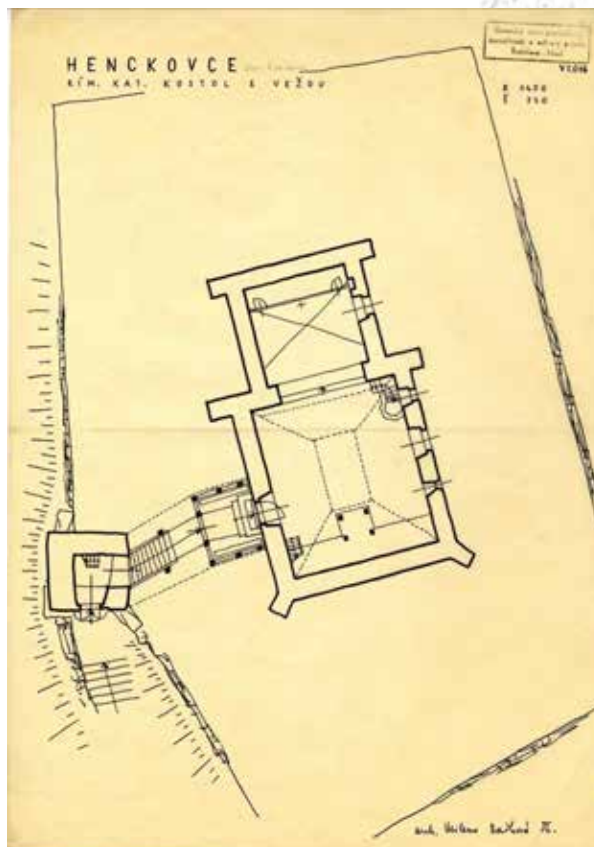
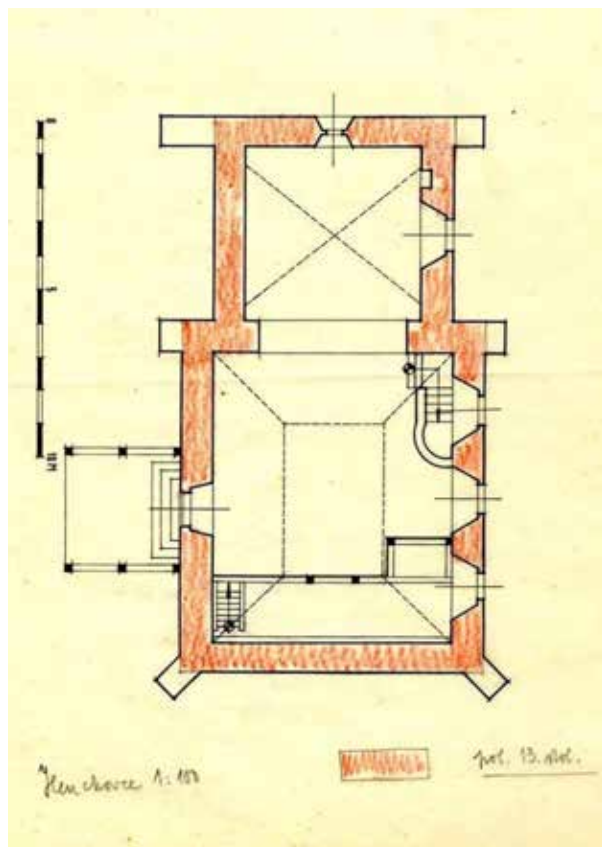
vouhlé štrbinové striešne so šikmým ostením. Jeho pôdorys zo severnej strany kopíruje okraj prudkého terénneho zlomu, no je tu už takmer úplne zaniknutý, kompaktnšie je zachovaný na ostatných stranách.

Kostolu Všetkých svätých v Henkovciach nebola doposiaľ venovaná väčšia odborná pozornosť. Sú o ňom publikované len základné informácie v prácach súpisového charakteru o pamiatkach a obciach, napr. v známej edícii *Magyarország vármegyéi és városai*.⁴ Jeho prvé komplexnejšie odborné vyhodnotenie spracoval na základe vizuálnej obhliadky Václav Mencl v 30. rokoch 20. storočia v rámci svojich terénnych výjazdov za stredovekou sakrálnou architektúrou Slovenska. Zakreslil jeho pôdorys s datovaním do polovice 13. storočia, pričom za primárnu hmotu považoval hmotu lode a svätyne, oporné piliere vyznačil ako sekundárne.⁵ (Obr. 9, 10) K lokalite sa vrátil ešte aj v 50. rokoch, no svoje zistenia nepublikoval.⁶ Jeho základnú slohovú charakteristiku a časové zaradenie vzniku kostola prevzali sprac-

⁴ BOROVSZKY, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye*. Budapest : Apolló irodalmi és nyomdai részvény-társaság, 1903, s. 54. Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0008/0.html>, [online 28.03.2018].

⁵ MENCL, Václav. *Henckovce. Základný výskum*. 30. roky 20. storočia. Archív PÚ SR Bratislava, Zbierka základných výskumov, sign. Z 3367.

⁶ MENCL, Václav. *Henckovce, r. k. kostol, pôdorys*. 1955. Archív PÚ SR Bratislava, Zbierka schematických zameraní, sign. V 3325, V 6896. Podľa porovnania s kresbou M. Baškovej je však zrejmé, že kostol aktuálne nevidel, ale len prekreslil svoju staršiu kresbu z 30. rokov; BAŠKOVÁ, Milena. *Henckovce, r. k. kostol, pôdorys*, 1956. Archív PÚ SR Bratislava. Zbierka schematických zameraní, sign. V 2016.

9. Henckovce. Kostol Všetkých svätých, pôdorys s analýzou stavebného vývoja od V. Mencla. Zdroj: Archív PÚ SR, sign. Z 3367.

10. Henckovce. Kostol Všetkých svätých, zameranie od M. Baškovej z roku 1956. Zdroj: Archív PÚ SR, sign. V 2016.

covatelia hesla o obci pre *Súpis pamiatok na Slovensku*, ktoré bolo doplnené údajmi o historických reáliách obce a o obnove kostola po požiari v roku 1900, ale napr. aj o datovanie ohradového múru do 17. storočia.⁷ Tieto údaje uvádza následne aj *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*.⁸ Systematickejšie sa kostolíku začala venovať odborná pozornosť až od roku 2011 v rámci jeho pamiatkovej obnovy, pri ktorej boli postupne realizované viaceré výskumy prinášajúce nové poznatky.⁹

Obec Henckovce vznikla v 2. polovici 15. storočia pri zaniknutej obci Hermanovce (Hermanháza),¹⁰ ktoré sa v historických písomnostiach spomínajú v roku 1427,¹¹ ale ich vznik podľa datovania zachovaného kostola spadá už do 2. polovice 13. storočia. Boli banskou osadou patriacou Ákošovcom, neskorším Bubekovcom a po ich vymretí Andrášiovcom.

⁷ *Súpis pamiatok na Slovensku I.* (ďalej len *Súpis I.*). Bratislava : Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1967, s. 397. Podklady k publikovaným informáciám spracovali B. Puškárová a M. Bašková ako vyplýva z dokumentácie: *Henckovce. Základný výskum k obci*, 1956. Archív PÚ SR Bratislava. Zbierka základných výskumov, sign. Z 2077.

⁸ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I.* (ďalej len *VSO I.*). Bratislava : Veda, 1977, s. 401 – 412.

⁹ Výskumné práce začali reštaurátorskými sondážnymi prácami v interiéri objektu, ktoré odhalili nástenné maľby. Práce prebiehali v niekoľkých etapách v rokoch 2011 – 2017 a sú spracované v dokumentácii: SZÉKELY, Ladislav – MLÍCH, Peter – SZÉKELY, Tomáš. *Rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých v Henckovciach. Návrh na reštaurovanie pamiatky*. Košice 2017, rkp. 139 s. Následne bol realizovaný čiastkový archeologický výskum: TAJKOV, Peter. *Kostol Všetkých svätých v Henckovciach. Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu v rámci obnovy*. Fakulta umení, Technická univerzita Košice, Košice 2015, rkp. 107 s; a paralelne aj pamiatkový výskum: PAULUSOVÁ, Silvia – KALINOVÁ, Michaela. *Henckovce. Rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých. Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum*. Bratislava, november – december 2016, rkp. 207 s.

¹⁰ *Súpis I.*, ref. 7, s. 397. Historické názvy obce sú doložené v roku 1470 ako Henczko, v roku 1551 Henczkowcze, 1563 Henczowetz, 1590 Henczkowa, 1773 Henczko, Henczkowcze, 1786 Henczko, Henczkowze, 1808 Henczkó, Hentzenndorf, Henckowze, 1863 – 1913 Henczkó, 1920 Henckovce. Pozri MAJTÁN, Milan. *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773 – 1997)*. Bratislava : SAV, 1998, s. 90.

¹¹ *VSO I.*, ref. 8, s. 412. Podrobnejšie k problematike pozri TIHÁNYIOVÁ, Monika. Archívno-historický výskum r. k. Kostola Všetkých svätých v Henckovciach. In PAULUSOVÁ, Silvia – KALINOVÁ, Michaela. *Henckovce. Rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých. Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum*. Bratislava, november – december 2016, rkp., s. 114 – 121.

11. Historický
erb Henckoviec.
Repro: NOVÁK
2008, ref. 18.

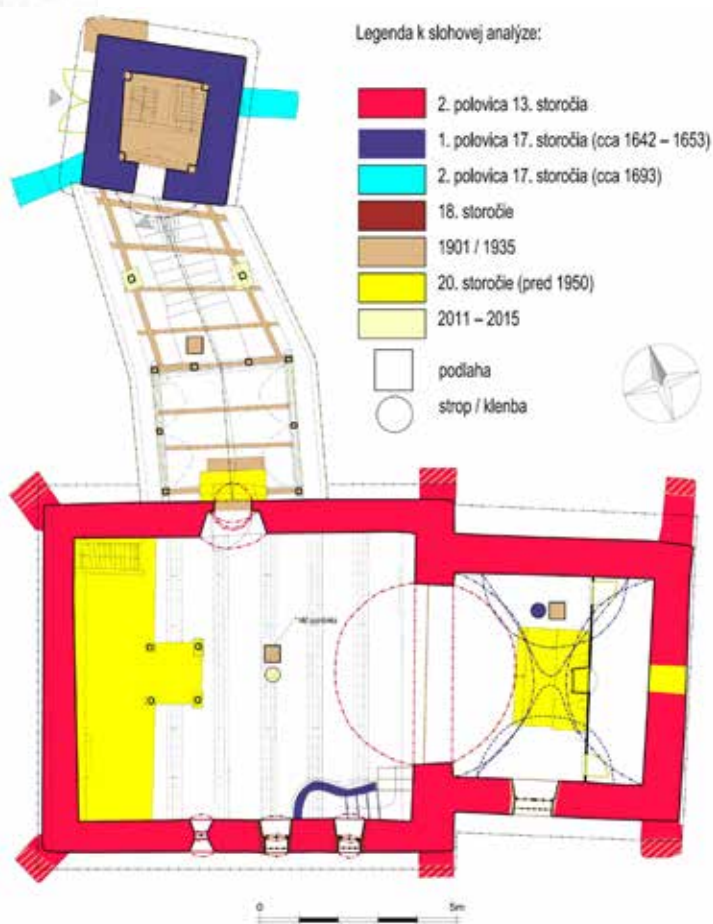
O kostole v Henckovciach je pomerne málo historických písomných zmienok, nie je doložený ani v známom súpise pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337.¹² V tomto období nebol pravdepodobne farským, ale len filiálnym a v rámci uvedeného zdaňovania boli evidované len farské kostoly. Prvé písomné správy o kostole sú doložené až v zápisniciach kanonických vizitácií z renesančného a barokového obdobia: evanjelických z rokov 1642, 1653, 1670, 1693¹³ a rímskokatolíckych z rokov 1733, 1737¹⁴ a z roku 1761.¹⁵ Tu je uvádzaný ako filiálny, patriaci pod farnosť v Gemerskej Polome. Pod túto farnosť mohol s veľkou pravdepodobnosťou patriť už aj v stredovekom období. Farnosť

v Gemerskej Polome je doložená už v roku 1397 pod názvom Veszverés¹⁶ a v roku 1516 ako Wersweres.¹⁷ V súčasnosti sú filiálkami farnosti Gemerská Poloma lokality: Kobeliarovo, Henckovce, Betliar a Nižná Slaná.

Nateraz nemáme žiaden relevantný historický doklad o stredovekom patrocinii kostola. K jeho zániku mohlo dôjsť v reformačnom období v priebehu 16. a 17. storočia, keď prešlo tunajšie obyvateľstvo na evanjelickú vieru. Čiastočne by jeho pretrvávanie mohla naznačovať napr. historická pečať obce. V minulosti boli často patróni miestneho kostola preberaní do erbov obcí a tieto sa následne stávali aj hlavným motívom pečatí. Najstaršie pečatidlo obce Henckovce dokladá jeho odtlačok na dokumente z roku 1653, kde je zobrazený motív stojacej polpostavy muža s roz-

12. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých, pôdorys
s analýzou
stavebného
vývoja.
Autori:
KALINOVÁ –
PAULUSOVÁ,
2016, ref. 9,
digitálna
dokumentácia
objektu z projektu
Digitálny
pamiatkový
fond, OPIS
č. 21120120002.
Grafická úprava
analýzy:
I. Kravjanská,
ODGD PÚ SR,
2018.

¹² SEDLÁK, Vincent (ed.). *Monumenta Vaticana Slovaciae I*. Trnava – Rím : Universitatem Tyrnaviensem – Institutum historicum Slovacum in Roma, 2008.

¹³ Bližšie pozri TIHÁNYIOVÁ, ref. 11, s. 114 – 121.

¹⁴ BÓNISNÉ WALLON, Emma – SPRENGER, Mária. *A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XII. Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok 5. füzet. Esztergomi egyházmegye, 1733 – 1779. A – M. Művészettörténeti adatok*. Budapest : MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, 1976, s. 149, 150.

¹⁵ HEGEDŰS, András – TÓTH, Krisztina. *Esztergomi Főegyházmegye I. Esztergom : Prímási Levéltár*, 2000. s. 93, 94.

¹⁶ PÉTERFFY, Carolus. *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata II. Posonii*, 1742, s. 270.

¹⁷ MELNÍKOVÁ, Marta. O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. In *Slovenská archivistika*, roč. 30, 1995, č. 1., s. 127 – 140, s. 135.

13. – 14. Henckovce. Kostol Všetkých svätých. Severný primárny včasnogotický portál z exteriéru a interiéru.
Foto: M. Kalinová, 2016.

líšiteľnými kráľovskými insígniami, žezlom a zemským jablkom. (Obr. 11) J. Novák na základe tohto odtlačku pečatidla a ďalšieho mladšieho, v kruhopise už s letopočtom 1683, identifikuje uvedenú postavu ako kráľa sv. Štefana.¹⁸ Otázne je, nakoľko sa tento svätec mohol vzťahovať k pôvodnému zasväteniu kostola v Henckovciach. J. Novák upozorňuje, že patrocínium Všetkých svätých nemalo žiaden ustálený symbol pri sfragistických pamiatkach, a teda nie je jasné, či mohol sv. Štefan len symbolicky v zobrazení nahrádzať prípadné patrocínium Všetkých svätých. Súčasné zasvätenie kostola Všetkým svätým je doložené až v novoveku kanonickou vizitáciou z roku 1761 (lat.: Omnium Sanctorum, maď.: Mindenszentek).¹⁹

Podľa výsledkov architektonicko-historického výskumu a na základe dispozičných a architektonických analógií sa dá vznik včasnogotického kostola datovať do druhej polovice 13. storočia. (Obr. 12) V tomto období došlo k výstavbe pozdĺžneho jednolodia otvoreného polkruhovým víťazným oblúkom do pravouhlej svätyne. V nárožiach lode a svätyne mal kostol už primárne oporné piliere, na svätyni a z východnej strany lode kolmé k južnému a severnému múru, v nároží na západnej strane lode situované

15. Henckovce. Kostol Všetkých svätých. Zachované primárne okno v prvej západnej osi na južnej fasáde.
Foto: M. Kalinová, 2016.

¹⁸ NOVÁK, Jozef. *Pečate miest a obcí na Slovensku I*. Bratislava : FFUK, 2008, s. 283. Na porovnanie pozri aj NOVÁK, Jozef. *Slovenské mestské obecné erby*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1972, s. 164.

¹⁹ HEGEDŮS – TÓTH, ref. 15. s. 93, 94. Patrocínium Všetkých svätých v Henckovciach uvádzajú ako jediné v tejto lokalite aj novodobé súpisy patrocínií. Pozri napr. HUDÁK, Ján. *Patrocíniá na Slovensku*. Bratislava : Umenovedný ústav SAV, 1984, s. 286; MEZŐ, András. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : METEM, 2003, s. 343.

16. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých,
východný strešný
štít lode, zo
strany podkrovia
svätyne
s nálezom
odtlačku staršieho
stropu.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

šikmo. Loď bola prístupná polkruhovo ukončeným portálom, situovaným cca v strede severnej strany. Atypické situovanie vstupu na sever a nie na juh, ako bolo v tomto období charakteristické, bolo zaiste podmienené jeho nasmerovaním k zástavbe obce. (Obr. 13, 14) Loď presvetľovali tri okná z juhu, z ktorých sa v primárnej podobe zachovalo len jedno, západné. (Obr. 15) Pôvodne boli okenné otvory pozdĺžne so špaletami rozširujúcimi sa von i dovnútra, bez okenných výplní, so segmentovými záklenkami. Svätyňa bola presvetlená dvomi

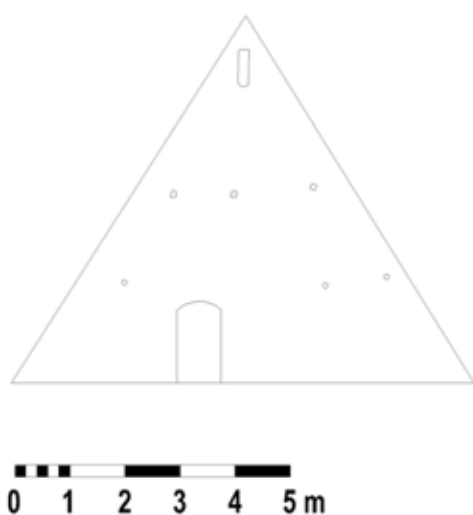
okennými otvormi, z juhu a východu. Južné okno bolo neskôr zväčšené a premurované, východné sa zachovalo v primárnej podobe, avšak zaslepené. Na západnej strane lode bola pravdepodobne drevená empora. Nateraz ostáva otáznе prestropenie priestorov kostola v tomto najstaršom období. Vo svätyni sa nepodarilo identifikovať žiadne pozostatky možnej zaniknutej klenby. No v podkroví na murive nad víťazným oblúkom sa zo strany svätyne črtá tmavá horizontálna línia, ktorá by mohla byť odtlačkom dreveného trámového stropu. (Obr. 16) Pod touto líniou sa javí kompaktniešia primárna povrchová štruktúra omietaného muriva, ktorú je možné interpretovať ako primárnu povrchovú úpravu interiéru. Keďže je tento odtlačok prekrytý renesančnou klenbou, nie je možné dosledovať celý priebeh jeho línie.²⁰ V lodi je možné hypoteticky predpokladať ako primárne taktiež drevené prestropenie alebo otvorený priestor do podkrovia.²¹ Zachované sú aj všetky tri strešné štíty kostola, ktoré mali pôvodne len o trochu strmší sklon strešných rovín ako v súčasnosti. Presvetľujú ich primárne štrbinové okná, východný a západný dve a v strednom štíte medzi loďou a svätyňou je nad hrebeňom strechy svätyne jedno štrbinové okno doplnené v nižšej úrovni primárnym priechodným otvorom so segmentovým záklenkom. Štíty sú zaujímavé aj ďalšími nálezmi, ako napr. odtlačkom horizontálne kladených dosiek šalovania, ktorý bol identifikovaný na malte z vnútornej strany západného štítu lode, či zuhoľnatenými hrubšími konármi, prechádzajúcimi priečne hrúbkou muriva, ktoré sú zrejme pozostatkami primárnej drevenej lešenárskej konštrukcie.²² (Obr. 17 – 19) Tieto stopy vypovedajú aj o technickom procese výstavby kostola. Štíty boli zrejme budované pomocou šalovania, no len z jednej, vnútornej strany, ku ktorému bolo murivo prikladané, čo umožnilo z druhej exteriérovej strany jeho postupné stenčovanie, a tým odľahčenie, čo je viditeľné aj na súčasnom zameraní.

Archeologický výskum realizovaný P. Tajkovom potvrdil, že kostol má miestami veľmi plytké základy, položené priamo na kamennom podloží pahorka, zo severnej strany napr. hlboké len cca 15 – 20 cm. Na južnej strane kostola v smere stúpajúceho svahu bol identifikovaný sekundárny nárast terénu minimálne o cca 30 cm. Výskum zachytil v relatívne malom množstve aj kostrové pozostatky v se-

²⁰ Potvrdenie tejto hypotézy je nateraz neuzavreté, keďže chýbajú prípadné nálezy káps po trámoch tohto stropu alebo kompaktniešia situácia odtlačku stropnej línie aj na iných stranách.

²¹ Situáciu nie je možné overiť sondážou vzhľadom na mladšiu premurovku koruny muriva lode po požiari v roku 1900. Primárnosť oporných pilierov by mohla naznačovať, že pri výstavbe kostola sa počítalo už aj s jeho zaklenutím, no podľa spomínaných nálezov k nemu nakoniec v tomto období zrejme nedošlo.

²² Ako príklad ukážky uplatnenej historickej lešenárskej konštrukcie je možné uviesť ilustráciu z Lutherovej biblie z roku 1534, na str. 653. Dostupné na internete: https://books.google.sk/books?id=aIIyAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Stephan+F%C3%BCssel&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Stephan%20F%C3%BCssel&f=false, [online 23.04.2018].

kundárnej polohe, no bez možnosti datovania.²³ Pokiaľ bol kostol v období jeho vzniku filiálnym, tak sa tu zrejme nemohlo pochovávať, keďže nemal príslušné svätenia. No v priebehu jeho existencie sa táto situácia mohla meniť.

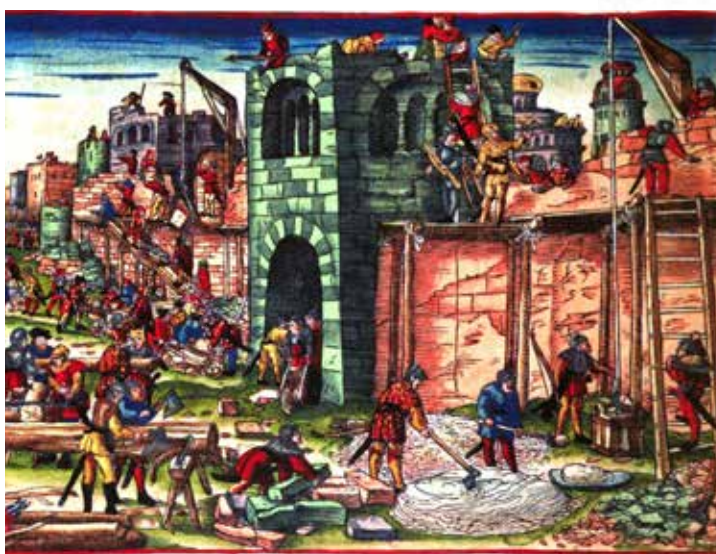
Ide o typickú vidiecku sakrálnu stavbu s dispozíciou charakteristickou pre 13. storočie, ktorá sa vo všeobecnosti viaže na kolonizačnú vlnu nemeckých osídlencov. V Gemeri i na blízkom a kultúrne prepojenom Spiši sa zachovalo viacero stredovekých kostolov s touto dispozíciou. Z kostolov najbližších k skúmanej lokalite mal túto dispozíciu vo svojej prvej stavebnej etape pôvodne i kostol ev. a. v. cirkvi v Štítniku, či kostolík v Rakovnici alebo Roštári. Z kostolov v Muránskej doline je to napr. kostol v Chyžnom, či v Rybníku, v doline Rimavy sú to napr. kostoly v Rimavskej Bani, Rimavskom Brezove, Kyjaticiach. Na Spiši ide napr. o kostoly v Žehre, Odoríne, Danišovciach, Smižanoch, Poprade, vo Veľkej Lomnici, či vo Veľkom Slavkove. Táto základná dispozícia sa v priebehu 13. storočia uplatnila takmer na celom území dnešného Slovenska. Kostolu v Henckovciach sa v gemerskom regióne tvaroslovne javí ako najbližší kostol ref. cirkvi v Silici, ktorý má takmer totožný portál z identického materiálu a je datovaný do polovice 13. storočia.²⁴ Stavebne je možné predpokladať zrejme aj jeho užší vzťah s kostolíkom v neďalekej Rakovnici.²⁵

Skromný interiér kostola bol v 2. polovici 14. storočia výtvarne obohatený nástennou výmaľbou. Na severnej strane lode bola realizovaná gotická maľba, vyhotove-

17. Henckovce, východný strešný štít lode, zo strany podkrovia svätyne.

Foto: M. Kalinová, 2016.

18. Kresba východného štítu lode s vyznačením nálezu drevených prvkov prechádzajúcich priečne murivom.

Autor: K. Ďurian, M. Kalinová, 2016.

19. Lutherova Biblia, 1534. Grafický list zobrazujúci stavbu s lešením podobného typu, aký mohol byť použitý aj v Henckovciach. Zdroj: <https://books.google.sk/>

²³ TAJKOV, ref. 9; Plytké kopčky hrobov, ktoré sa črtajú v teréne sú však novodobé hroby cca z 1. polovice 20. storočia. Historická katastrálna mapa z roku 1868 dokladá už cintorín na súčasnom mieste z východnej strany kostola.

²⁴ GOMBOŠ, Peter – TAJKOV, Peter. Kostol reformovanej cirkvi v Silici vo svetle najnovších výskumov. In *Východoslovenský pravěk X*, 2013, s. 237 – 244; TAJKOV, Peter. *Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice : Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach, 2012. s. 153 – 155.

²⁵ ORIŠKO, Stefan. Výsledky výskumu kostola v Rakovnici. In *Archeologica historica*, roč. 24, 1999, s. 333 – 344; TAJKOV, ref. 24, s. 152 – 153.

20. Henckovce.
Severná stena
lode kostola
s čiastočne
odhalenou
nástennou
maľbou jazdca na
koni.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

21. Henckovce.
Detail nástennej
maľby jazdca na
severnej stene
lode.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

ná technikou tzv. nepravej fresky, maľovanej len na vápenný náter.²⁶ Po nedávnom čiastočnom reštaurátorskom odkryve je čitateľný jazdec na koni útočiaci kopijou smerovanou nadol, pred ktorým je viditeľná silueta mesta. (Obr. 20, 21) Pravdepodobne ide o výjav s postavou sv. Ladislava z Ladislavskej legendy, ktorá je pre región Gemera charakteristická. Vyskytuje sa napr. v Kraskove (3. štvrtina 13. storočia), Rákoši (koniec 14. storočia), či v Rimavskej Bani (koniec 14. storočia). Pomerne častá je aj v neďalekom spišskom prostredí, napr. vo Vítkovciach (2. tretina 14. storočia), Bijacovciach (1400), Žehre (okolo polovice 15. storočia), v Slatvine (15. storočie (?)). Sondáž však odhalila len jednu postavu na koni a podľa rozsahu plochy steny je možné predpokladať, že ide len o tento jeden výjav a nie celý cyklus výjavov, ktorý by malo obsahovať zobrazenie Ladislavskej legendy. Alternatívne teda prichádza do úvahy aj zobrazenie výjavu sv. Juraja bojujúceho s drakom. Tento výjav má

však na Gemeri zriedkavejšiu frekvenciu výskytu, navyše s inou kompozíciou. Ako hieraticky stojacu postavu rímskeho vojaka držiaceho kopiju a štít nachádzame sv. Juraja, napr. v Rimavskej Bani. Ako jazdecká postava je sv. Juraj v tunajšom prostredí známejší skôr zo sochárskeho stvárnenia (napr. Levoča, Spišská Sobota). Jednoznačnejšiu identifikáciu výjavu umožní ďalší reštaurátorský odkryv s odhalením ďalších plôch a postáv maľby.²⁷ Interiér mohla popri výmaľbe už v tomto období výtvarne dotvárať aj tradičná sochárska kalvária situovaná na brvne vo víťaznom oblúku, po ktorom boli identifikované stopy.²⁸

Následne, najneskôr niekedy v období 1. polovice 15. storočia, muselo dôjsť k zániku primárneho osídlenia Hermanoviec, ktoré podmienilo vznik kostola. Príčina nie je úplne jasná, hypoteticky by mohlo ísť o dôsledok pôsobenia husitských Jiskrových vojenských jednotiek v oblasti Gemera, ktoré sú doložené napr. aj v Rožňave, keď si pri farskom Kostole Nanebovzatia Panny Márie vybudovali v rokoch 1439 – 1458 pevnosť.²⁹ V roku 1470 je už listinne doložená novovzniknutá obec Hen-

²⁶ SZÉKELY – MLÍCH – SZÉKELY, ref. 9, s. 58.

²⁷ K datovaniu a ikonografii pozri napr. GERÁT, Ivan. *Svätí bojovníci v stredoveku. Úvahy o obrazových legendách sv. Juraja a sv. Ladislava na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 91 – 112.

²⁸ PAULUSOVÁ – KALINOVÁ, ref. 9., s. 69 – 70.

²⁹ Prehľad doterajších publikovaných informácií pozri: KALINOVÁ, Michaela. *Architektúra kostola*

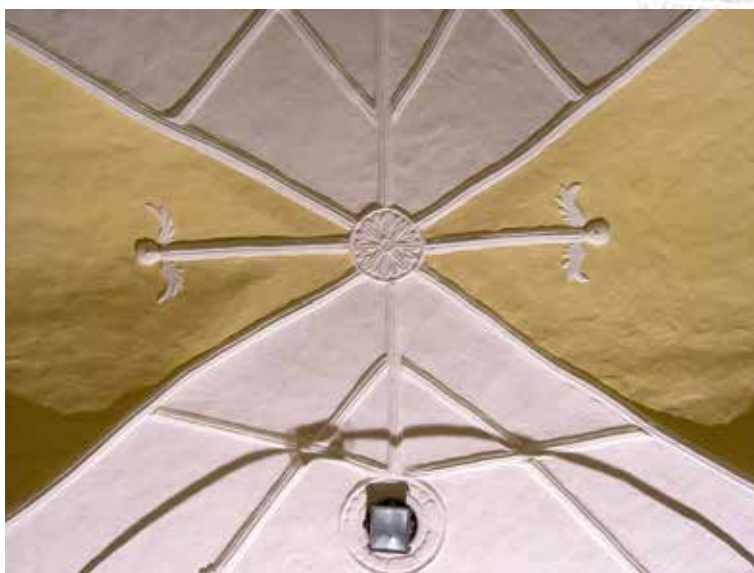
ckovce pravdepodobne na mieste staršej zaniknutej obce Hermanovce, ktorá bola v tomto období znovu osídlená v rámci tzv. valašskej dosídľovacej vlny. Otáznym ostáva, ako dlho trvalo obdobie pustnutia lokality a aký malo priamy dopad na stav kostola, spôsobený jeho dlhodobějšíu neúdržbou, resp. ako dlho trval proces ekonomickej konsolidácie nových osídlencov natoľko, aby mohlo dôjsť ku komplexnejšej obnove zanedbaného kostola.

V priebehu 16. storočia dochádza k viacerým spoločenským zmenám s priamym dopadom aj na lokalitu Henckoviec. Ide predovšetkým o prítomnosť Osmanov, prebiehajúcu reformáciu, ale aj zmenu vlastníckych pomerov v tejto oblasti Gemera. Starší rod Bubekovcov vystriedali v roku 1578 Andrášiovci, keď sa Peter I. Andráš stal kapitánom hradu Krásna Hôrka a následne ho v roku 1600 získal do svojej držby. K tomuto panstvu patrili aj Henckovce, takže Andrášiovci sa tak stali aj ich zemepánmi a toto územie vlastnili až do začiatku 20. storočia.³⁰

Oblasť Gemera bola od druhej polovice 16. a v 17. storočí v podstate takmer kontinuálne súčasťou osmanského panstva. Osmanskú kontrolu tohto územia je možné rozdeliť na dve obdobia. Prvým bolo tzv. fiľakovské obdobie, keď tunajšie územie patrilo do pôsobnosti Fiľakovského sandžaku, v rokoch 1554 (pád Fiľakova) – 1593 (oslobodenie Fiľakova cisárskymi vojskami). Toto obdobie bolo považované za krutejšie, keďže dochádzalo aj k vysídľovaniu niektorých oblastí. Druhým obdobím bolo tzv. jágerské obdobie, v rokoch 1596 (dobytie Egru Osmanmi) – 1687, keď tunajšie územie spadalo pod jágerský ejálet (Eger). Toto obdobie bolo považované za miernejšie, keďže nedochádzalo až k takým likvidačným útokom voči obyvateľstvu ako v minulosti a relatívny mier bolo možné vykúpiť daňami. V tomto období sa na uhorsko-osmanskom pohraničnom území vytvorilo tzv. kondomínium, kde si daň uplatňovali obe strany a aj súdna právomoc bola dvojité. Táto duplicitná spravovacia situácia vyvolávala mnoho problémov, čo dokladajú dva súpisy sťažností, ktoré voči Osmanom spísala Gemerská stolica. Prvý súpis sťažností je z rokov 1656 a druhý cca z rokov 1680 – 1684. Na ich základe je možné rekonštruovať hranicu územia podliehajúceho na území Gemera Osmanom.³¹ Henckovce

22. Henckovce.
Pohľad na
klenbu svätyne
s odtlačkom
štukovej výzdoby
evokujúcej
svorník.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

23. Príbovce,
(okr. Martin).
Kostol sv.
Šimona a Júdu.
Klenba kostola
so štukovou
výzdobou.
Foto:
M. Kalinová,
2008.

Nanebovzatia Panny Márie v Rožňave. Diplomová práca. FFUK, Bratislava 1999, rkp. s. 20, 27, 125.

³⁰ Podrobnejšie k vlastníckym pomerom pozri TIHÁNYIOVÁ, ref. 11, s. 117 – 119.

³¹ MARKUSKOVÁ, Helena. Charakter osmanskej moci v Gemerskej stolici v 17. storočí. In *Historia Nova II*, 2011, č. I., s. 21 – 38. s. 34, s. 36. Pozri aj MARKUSKOVÁ, Helena. Život na Uhorsko-osmanskom pohraničí v rokoch 1596 – 1587 na príklade Gemerskej stolice. In *Acta historica Neosoliensia*, 2013, č. 16, s. 224 – 274. Dokladá dobovú situáciu v rokoch 1680 únosmi ľudí s cieľom získania výkupného.

24. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých,
kazateľnica.
Foto:
M. Kalinová
2016.

25. Henckovce.
Zvonica so
strieškou
prepájajúcou
predsieň.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

sa vyskytujú v oboch uvedených zoznamoch a vyplýva z nich, že tvorili spolu s Nižnou Slanou hraničnú líniu okraja osmanského územia.³²

Napriek tomu, že obec v 17. storočí patrila pod Osmanskú správu, obyvatelia mohli žiť do určitej miery viac menej-nezávisle, najmä čo sa týka náboženského vyznania. Svoje zemepanské právo si tu uplatňovali zrejme výrazne aj noví zemepáni Andrášiovci. Pravdepodobne práve s ich podporou boli realizované renesančné úpravy kostola. Obnovu v tomto období dokladajú evanjelické vizitácie. Prvá z roku 1642 uvádza aktuálne prebiehajúce práce na obnove kostola a ďalšia zápisnica ev. a. v. cirkvi z vizitácie z 5. 3. 1653 popisuje aktuálny stav kostola slovami *Templum novum eleganter extructum*. Pri týchto úpravách sa už prejavila aj konfesijná zmena tunajšieho obyvateľstva, iniciovaná celospoločenskými zmenami, ale zrejme aj novým zemepánom, ktorú dokladá pôsobenie ev. kňazov v obci od roku 1602. V čase uvádzanom vizitáciami tu pôsobil Anton Slovák, ktorý bol zrejme iniciátorom stavebných úprav kostola.

Podľa výsledkov pamiatkového výskumu je možné do obdobia medzi rokmi 1642 – 1653 zaradiť realizáciu valenej klenby s protistojnými styčnými lunetovými výsečami vo svätyni a komplexné preomietnutie interiéru. Klenba svätyně bola zdobená jednoduchým kruhovým svorníkom vytvoreným v omietke s dekoráciou prechádzajúcou na hrany výsečí, takže navodzovala dojem „rebrovej klenby“. (Obr. 22) Analógie takejto výzdoby poznáme napr. z Kostola sv. Šimona a Júdu v Príbovcích (okr. Martin) s datovaním okolo roku 1640. (Obr. 23) V súvislosti so zmenou konfesie obyvateľstva bola na južnej strane lode vybudovaná murovaná kazateľnica (Obr. 24) a zrejme už v tomto období bol severný vstup chránený otvorenou drevenou predsieňou a došlo k výstavbe zvonice z kamenného lomového muriva, ktorú spomína ako novovybudovanú zápisnica ev. vizitácie z roku 1642. (Obr. 25)

V rámci tejto úpravy bola svätyňa kostola komplexne vyzdobená nástennou

Napr. v Henckovciach osmanský pán Šóš uniesol dvoch ľudí a za výkupné ich prepustil v Malej Panici. s. 256.

³² MARKUSOVÁ, 2011, ref. 31, s. 36.

26. Henckovce.
Renesančná
nástená maľba
s výjavom Jób
v rozhovore
s priateľmi.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

výmaľbou, ktorá bola odhalená pri nedávnej reštaurátorskej sondáži. Išlo o maľbu realizovanú technikou nepravé fresky, maľby nanesej na vlhký vápenný náter.³³ Na severnej strane svätyne boli odkryté štyri postavy a niekoľko menších výjavov v ich pozadí. Fragmenty ďalších postáv boli zachytené sondážou aj na južnej a východnej strane svätyne. Najčitateľnejšia je situácia na severnej strane svätyne, kde sú zobrazené tri mužské postavy obrátené k východu a za nimi štvrtá, menšia postava bez zachovanej tváre, asi žena zahalená v dlhom plášti. Postavy sú odeté v dlhých kabátoch s výraznými goliermi, stredná má klobúk s kožušinovým okrajom.³⁴ (Obr. 26) Východné dve postavy sú bradaté. Západná z nich má tvár maľovanú z profilu a pred ňou okrový latinský nápis majuskulou: MALEDIC / DEO TU(N)C/ ET MORERE [Rúhaj sa (zloreč) Bohu a zomri]. Ide o citáciu z Biblie, ktorá zodpovedá knihe Jób 2, verš 9.³⁵ Ďalší čiastočne zachovaný nápis nad rukou prvej postavy už priamo odkazuje na postavu Jóba: IOB VIB?? DEI/ T... [Jób...], (Obr. 27) a tým umožňuje identifikovať predmetný výjav. Za postavou ženy je v zadnom pláne namaľovaná ešte okrová silueta pasúceho sa zvieraťa s parožíom a ďalšia scéna v druhom pláne je situovaná z východnej strany výjavu, pričom predstavuje dve postavy mladíkov, ktoré sejú alebo bežia (?). Ide tu o zobrazenie rozhovoru Jóba s jeho manželkou

³³ SZÉKELY – MLÍCH – SZÉKELY, ref. 9, s. 58 – 59.

³⁴ Postavy je podľa odevov možné identifikovať ako renesančné. Ich odev je blízky odevu z renesančných tzv. posmrtných, resp. katafalkových portrétov. Porovnaj napr. MEDVECKÝ, Jozef. Spišský maliar: Baltazár Horváth-Stansith, Katarína Horvát-Stansithová, rod. Kissová. In RUSINA, Ivan (ed.). *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG – Slovart, 2009, s. 872, obr. 228 ale aj posmrtný portrét palatína Juraja Thurza z roku 1616.

³⁵ Za preklad a identifikáciu verša ďakujem Miroslavovi Čovanovi. Porovnaj oficiálny latinský text z Biblie: ...dixit autem illi uxor sua adhuc tu permanes in simplicitate tua benedic Deo et morere. Dostupné na internete: <http://www.beblia.com/pages/main.aspx?Language=Latin&Book=18&Chapter=2>, [online 22.7.2018]. Evanjelický preklad uvedeného citátu znie: ...Jeho žena mu povedala: Ešte sa držíš svojej bezúhonnosti? Rúhaj sa Bohu a zomri! Dostupné na internete: <https://biblia.sk/citanie/sep/job/2/3>, [online 22.7.2018]. Uvedený citát v príbehu o Jóbovi vyslovuje jeho manželka, na predmetnom zobrazení je však pripísaný jednému z jeho troch priateľov.

27. Henckovce.
Nástenná maľba
Jób v rozhovore
s priateľmi,
detail nápisu
s menom Jóba.

Foto:
M. Kalinová,
2016.

28. Lutherova
Biblia, 1534.
Grafický list
s výjavom Jób
v rozhovore
s priateľmi.
Zdroj: [https://
books.google.sk/](https://books.google.sk/).

a priateľmi, ktorí k nemu prichádzajú po tom, čo sa postihnutý rôznymi pohromami a kožnými vredmi, alebo malomocenstvom, ktoré na neho zoslal Satan, utiahol na smetisko, kam patrili ľudia vylúčení zo spoločnosti. Manželka sa vysmieva jeho slepej viere v Boha, na čo on reaguje odmietavo. No potom, keď si sám zúfa nad svojím nešťastím, priatelia ho utešujú a diskutujú s ním o zmysle utrpenia.

Predlohou k predmetnej maľbe je jeden z výjavov zobrazovaných na grafických listoch Majstra MS, ktoré boli súčasťou prvého vydania Lutherovej Biblie z roku 1534 a boli dobovo veľmi rozšírené.³⁶ (Obr. 28) Lutherova Biblia bola dostupná v prekladoch aj na našom území a keďže preklady obsahovali aj grafické listy, tieto slúžili ako predloha aj pri nástenných maľbách, najmä v lokalitách, kde došlo k reformačným zmenám. Maľbu Jób podľa tejto grafickej predlohy nachádzame v našom prostredí aj na profánnych stavbách, napr. na fasáde meštianskeho domu v Banskej Štiavnici, na Námestí sv. Trojice č. 8, maľba je datovaná do 60. rokov 16. storočia.³⁷ (Obr. 29) Maľba v Henckovciach nie je úplnou kópiou grafickej predlohy,

ale pomerne verne z nej vychádza. Sú tu zobrazené štyri postavy, a to traja Jóbovi priatelia a menšia postava vľavo je jeho manželka. Postava samotného Jób by sa podľa grafického zobrazenia z Lutherovej biblie mala nachádzať v pololežiacej polohe ako postihnutá chorobou niekde pred spomínanou štvoricou, cca v úrovni dnešnej oltárnej prepážky svätyne. Nateraz nebola reštaurátorskými sondami zachytená, no vzhľadom na mladšie zásahy (presekanie vrstiev omietky pre elektroinštaláciu) je otázny jej stav zachovania. V pozadí by mohli byť zobrazené pohromy zoslané na Jób, alebo spodobenía niektorých ďalších citátov biblického textu. Na grafike z Lutherovej biblie nachádzame v pozadí dvojicu mužov utekajúcich z rútiaceho sa domu, ktorý zabil Jóbove deti (Jób 1, verš 18-19.). Podobná dvojica sa nachádza aj na

³⁶ Grafika je dostupná v zdigitalizovanej verzii originálu Lutherovej Biblie, s. 683 dostupnej na internetovej stránke: https://books.google.sk/books?id=aIlyAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Stephan+F%C3%BCssel&hl=sk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Stephan%20F%C3%BCssel&f=false, [online 30.4.2018].

³⁷ Ide o budovu tzv. Hotela k jeleňu, ktorý je evidovaný ako národná kultúrna pamiatka v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR pod č. 2554/1. K predmetným maľbám pozri: SMOLÁKOVÁ, Mária. Nástenná maľba. In: RUSINA, ref. 34, s. 293 a s. 814. SMOLÁKOVÁ, Mária. Kritické poznámky k reštaurovaniu a prezentácii dvoch renesančných nástenných malieb. In: KELETIOVÁ, Magda - VANČO, Martin (eds.). *Interdisciplinárne problémy pri reštaurovaní pamiatok*. Bratislava : SNG, 2001, s. 59, 63, 64. Základné údaje k maľbe pozri aj MEDVECKÝ, Jozef. *Barokové inšpirácie – grafické predlohy, vzory a inšpirácie barokového maliarstva na Slovensku*. 2009 – 2017, položka M315.2a. Dostupné na internete: http://barok.me/KAT/KAT_MO.htm#315 [online 30.4.2018].

zobrazení v Henckovciach, keďže však súčasťou zobrazenia nie je rúcajúci sa dom, tu by s využitím spomenutej grafickej predlohy mohlo ísť aj o zobrazenie dvoch sejúcich z citátu ...*tí, čo orú zloby, neprávosti sejú, tí ich aj žnú.* (Jób 4, verš 8). (Obr. 30)

Príbeh Jób, ktorý je súčasťou Starého zákona a rozpráva o ňom Kniha Jóbova, bol dobovo zrejme veľmi aktuálny v 17. storočí najmä v protestantskom prostredí. Biblia popisuje Jób ako silne veriaceho človeka neotrasiteľne dôverujúceho Bohu. Preto si Satan vyžiadal od Boha súhlas podrobiť jeho vieru skúške spočívajúcej v rôznych formách utrpenia. Najskôr ho pripravil o majetok, potom mu zabil deti a nakoniec mu siahol na zdravie, mal však Bohom zakázané siahnuť mu na život. Jób bol po týchto strastiach odvrhnutý na okraj spoločnosti a odišiel mimo mesta na smetisko, kde si črepinami oškrabával vredy svojho chorobami znetvoreného tela. Sem za ním prichádzajú jeho traja priatelia: Elifaz, Baldad a Sofar, ktorí sa ho snažili utešiť a rozprávali sa s Jóbom o zmysle utrpenia.

Priatelia ho obvinili, že musel urobiť niečo zlé, keď sa mu toto všetko deje a k tomuto napomínaniu sa pridala aj Jóbova manželka. Jób popieral svoju vinu a trval na svojej bezúhonnosti. Utrpenie však Jób stále viac obracalo k Bohu, čím sa potvrdila sila jeho viery skúšaná Satanom a Boh ho nakoniec obdaril opäť početnou rodinou a ešte väčším bohatstvom, ako mal predtým.³⁸ Podstatou tejto témy bolo osobné vysporiadanie sa s nepriazňou osudu a jej častý výskyt práve v reformačnom prostredí dokazuje, že bola veľmi blízka dobovej mentalite práve tohto spoločenstva veriacich. Rôzne spoločenské príkoria, ako boli vojnové udalosti, neúroda a z nej plynúci nedostatok jedla, šírenie sa nemocí, či strata blízkych rodinných príslušníkov, boli často znásobené v tomto prípade aj bojom o zachovanie si svojho viero-

29. Banská Štiavnica, Meštiansky dom na Trojičnom námestí č. 8, detail nástennej maľby na fasáde s výjavom Jób v rozhovore s priateľmi. Foto: M. Kalinová, 2015.

30. Henckovce. Detail dvoch postáv z pozadia nástennej maľby Jób v rozhovore s priateľmi. Foto: M. Kalinová, 2016.

³⁸ Biblia, Starý zákon, kniha Jóbova. Dostupné na internete: <http://www.mojabiblia.sk/svatepismo/18/kniha-job-kapitola-1/>, [online 10.9.2017]. Na porovnanie pozri aj ikonografické príručky, napr.: RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marian. *Príbehy starého Zákona. Ikonografia*. Bratislava : SNG, 2006, s. 429 – 434; NOVOTNÝ Adolf. *Biblický slovník*. Praha : Kalich, 1992, s. 302 – 304; HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha : Mladá fronta, 1991, s. 200 – 201; RULÍŠEK, Hynek. *Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie*. Hluboká nad Vltavou : Alšova jihočeská galerie, 2005, bezstr. K širšiemu európskemu kontextu zobrazovanej problematiky napr.: *Lexikon der christlichen Ikonographie II*. Rom, Freiburg, Basel, Wien : Herder Verlag, 1994, ods. 407 – 414.

31. Henckovce.
Detail
dekoratívnej
výmalby nad
oknami južnej
steny lode.

Foto:

T. Székely, 2016.

32. Henckovce.
Detail
dekoratívnej
výmalby
lemujúcej čelnú
stranu víťazného
oblúka.

Foto:

M. Kalinová,
2016.

33. Henckovce.
Detail
dekoratívnej
výmalby
lemujúcej
východné okno
svätyne.

Foto:

M. Kalinová,
2016.

vyznania a strádanim kvôli jeho obhajobe. Snáď práve z toho vyplynula obľúbenosť tejto témy, reflektovanej napríklad aj na sepulchrálnych pamiatkach³⁹ a preto mohla byť atraktívna aj vo vidieckom prostredí protestantského Gemera.

Renesančná maľba s výjavom Jóba, ktorej vznik je možné datovať do rozmedzia 2. polovice 16. – 1. polovice 17. storočia, je v rámci regiónu Gemera ojedinelá ako tematikou, tak aj svojim stvárnením a výrazne dopĺ-

ňa doposiaľ dokumentované spektrum tunajších nástenných malieb. Zároveň vypovedá o pomerne vyspelom kultúrnom prostredí, ktoré sa tu vyformovalo v okruhu reformovanej cirkvi a odrazilo sa na realizovaní nástennej maľby v období, keď všeobecne v rámci puristických tendencií reformovaných cirkví dochádzalo skôr k potláčaniu staršej nástennej výzdoby jej pretieraním a prekryvaním.

Existujúca výtvarná výzdoba interiéru kostolíka však bola v nasledujúcom období 1. polovice 17. storočia doplnená ešte o ďalšiu, neskororenesančnú vrstvu, ktorá je zrejme doložená zápisnicou kanonickej vizitácie z roku 1653. Táto dekoratívna vrstva nástennej výmalby je svojím charakterom odlišná od prechádzajúcich vrstiev výmalby.⁴⁰ Predstavuje ornamentálnu, vegetabilnú výzdobu vo výraznej čierno-červenej farebnosti, koncipovanú predovšetkým ako dotvorenie výtvarného výrazu architektonických otvorov – záklenkov vstupu, okien a víťazného oblúka. Z prvkov, ktoré sa tu uplatňujú, ide najmä o tulipánové motívy, motív granátového jablka, vlnovky so

³⁹ Príkladom výskytu textu o Jóbovi na dobových sepulchráliách je napr. maďarský text z 19. kapitoly knihy Jób na epitafe dvoch detí košického mešťana Juraja Kalmara z roku 1622, osadeného na južnej stene Kaplnky sv. Michala v Košiciach. Za informáciu ďakujem Miroslavovi Čovanovi. Bližšie k problematike pozri: ČOVAN, Miroslav. Reformácia na východnom Slovensku a jej vplyv na nápisovú kultúru v 16. a 17. storočí. In DOLEŽALOVÁ, Markéta – PAVLÍKOVÁ, Lucia – SZÓCZOVÁ, Lucia (eds.). *Tu stojím, inak nemôžem... Reformácia od počiatkov do súčasnosti*. Bratislava – Praha : Štátny archív v Bratislave – ÚSTR, 2017, s. 106 – 118. Pozri aj: ČOVAN, Miroslav. „...nam quia Tu vivis, vivemus“ K obsahovej náplni textov na ranonovovekých sepulchráliách mešťanov z územia východného Slovenska. In ROHÁČEK, Jiří (ed.). *Epigraphica & sepulcralia VIII*. Praha : Ústav dějin umění AV ČR, 2018, s. 9 – 30.

⁴⁰ SZÉKELY – MLÍCH – SZÉKELY, ref. 9, s. 59 a 61. Pri tejto maľbe sa predpokladajú podľa charakteru rukopisu aspoň dvaja rôzni realizátori, keďže maľba okolo východného dnes zaslepeného okna svätyne je jemnejšia oproti výraznejšej maľbe v ďalších reštaurátorsky odkrytých sondách.

štylizovanými listami a niektoré prvky zľudovenej ornamentiky, vytvorenej pravdepodobne aj pod vplyvom dobového prenikania osmanskej kultúry. (Obr. 31 – 33)

Pravdepodobne v súvislosti s prítomnosťou osmanských vojenských jednotiek došlo k vzniku hradbového múru okolo kostola, ktorý bol podľa záznamov z vizitácie dokončený v roku 1693. V dodnes zachovanom kamennom murive, ktoré bolo už primárne neomietané, je šesť strieľní rozmiestnených v pravidelných rozstupoch, ktoré majú jednoduchý obdĺžnikový tvar s dovnútra sa zužujúcimi špaletami, bez stôp po drevených obranných prvkoch, napr. záporách a pod.

V 18. storočí bol kostol pravidelne uvádzaný v zápisniciach kanonických vizitácií z rokov 1733, 1737 a 1761, no už nedochádza k žiadnym výraznejším stavebným zásahom do jeho architektúry a výzdoby. Vo vizitáciách z 30. rokov sa uvádza napr. zlý stav klenby svätyne a zvonice. Túto situáciu potvrdzujú aj praskliny na klenbe, odhalené pri súčasnom pamiatkovom výskume. Podľa identifikovaných stratigrafických vrstiev však nevieme do tohto obdobia zaradiť žiadnu rozsiahlejšiu úpravu. Predpokladáme, že mohlo dôjsť len k vybieleniu kostola a k úprave parapetu kazateľnice nadmurovaním, a zároveň k zväčšeniu dvoch východných okenných otvorov situovaných nad ňou vybúraním ich šikmých ostení. Táto úprava umožnila získať väčšiu svetelnosť, pričom veľkosť vonkajšieho okenného otvoru sa nezmenila. Západné okno južnej steny lode zväčšené nebolo, keďže rešpektovalo emporu, ktorá tu bola mierne vysunutá v pôdoryse do tvaru L. Záklenky upravených okien boli nanovo preomietnuté, čím došlo k prekrytiu neskororenesančnej dekoratívnej čierno-červenej výmalby. Najskôr v tomto období mohlo dôjsť aj k odstráneniu brvna vo víťaznom oblúku.

V roku 1900 prepukol v obci požiar, pri ktorom bol poškodený aj kostol.⁴¹ Jeho následnú obnovu dokladá aj zachovaný letopočet v strede križa zvonice – 1901. Zrejme až pri tejto obnove došlo k zatretiu nástenných malieb v interiéri kostola, keďže si ich pamätal ešte autor obecnej kroniky z roku 1933, ktorý sa o nich zmieňuje. V rámci tejto popožiarovej obnovy boli štíty po okrajoch domurované tehlovým murivom, čím sa mierne zmiernil sklon strešných rovín. Došlo k úprave korún murív kostola a k realizácii novej krovovej konštrukcie s eternitovou strešnou krytinou a v lodi bola vytvorená drevená zrkadlová klenba. (Obr. 34) Situáciu po tejto obnove dokumentuje pôdorys V. Mencla z 30. rokov 20. storočia, ktorý už zachytáva novú konštrukciu klenby. Na jeho kresbe je ešte zakreslený starší tvar empory na západnej strane lode v pôdoryse L, nesenej v strede dvomi stĺpikmi a ďalšie dva stĺpiky niesli južné vysunuté rameno empory. Vystupovalo sa na ňu schodiskom situovaným v severozápadnom nároží pod emporou, ktoré sa tu nachádza doposiaľ. V rokoch 1917 – 1918 bol zrekvirovaný jeden zvon zo zvonice kostola, no ďalší z roku 1901 tu bol ponechaný.⁴²

Podľa Obecnej kroniky došlo na jeseň v roku 1935 k oprave kostola a veže s nákladom 22 000 Kč.⁴³ Vykonané práce tu nie sú bližšie špecifikované, ale môžeme predpokladať, že v tomto období došlo k realizácii novej tehlovej dlažby v interiéri kostola, zväčšeniu južného okna svätyne, oprave prekladu niky pod ním, realizá-

34. Henckovce. Pohľad do interiéru lode s drevenou zrkadlovou klenbou. Foto: K. Ďurian, 2011.

⁴¹ Pamätná kniha obce Henckovce, ref. 3, s. 6.

⁴² Pamätná kniha obce Henckovce, ref. 3, s. 21.

⁴³ Pamätná kniha obce Henckovce, ref. 3, s. 38.

35. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých. Pohľad
do interiéru
smerom k svätyni.
Foto:
H. Fialová, 1956.
Archív PÚ SR,
sign. č. 565.2.

36. Henckovce.
Kostol Všetkých
svätých. Pohľad
do interiéru na
emporu.
Foto:
Š. Fabián, 1979.
Archív PÚ SR,
sign. č. 954.

cii prvých elektrických rozvodov v kostole, osadeniu drevených okenných výplní a statickým zabezpečením zvonice stužením železným tiahom a betónovým oporným pilierom zo severozápadnej strany.

Širšie celospoločenské historické udalosti opäť raz zasiahli Henckovce dňa 2. novembra 1938, keď došlo k posunu hranice medzi Slovenskom a Maďarskom, v rámci ktorého Rožňava pripadla Maďarsku a Henckovce sa dostali do pohraničného pásma.⁴⁴ Zopakovala sa tak paradoxne situácia z obdobia, keď boli Henckovce pohraničným územím medzi Uhorskom a Osmanskou ríšou.⁴⁵ Následne sa Henckovce stali súčasťou Slovenského štátu a keďže boli týmito udalosťami odrezané od svojho historického napojenia južným smerom popri toku Slanej, začali sa budovať nové cestné prepojenia na Štítnickú dolinu a nový význam získalo aj prepojenie so Spišom. Dobová spoločenská situácia sa tu prejavila organizovaním rôznych miestnych slávností, napríklad 19. 4. 1939 tzv. Stromkovou slávnosťou, v rámci ktorej boli na cintoríne zasadené štyri lipy.

Vzhľadom na polohu obce sa jej nevyhli ani nastávajúce vojnové udalosti. V roku 1944 prechádzali obcou rôzne armády.⁴⁶ Obec po potlačení SNP obsadili 23. 10. 1944 Nemci.⁴⁷ Medzi Henckovcami a Nižnou Slanou sa rozpútal ťažký boj trvajúci 2,5 hodiny, počas ktorého padlo 96 Nemcov, no miestni sa museli stiahnuť, a tak *Nemci po boji začali robiť poriadky v obci* pričom došlo k zničeniu mostov. V januári 1945 prechádzali obcou maďarské vojská, ktoré boli spojencami Nemcov. Škola pri kostole slúžila ako ubytovňa pre prechádzajúce vojská.⁴⁸ Dňa 23. 1. 1945 obec oslobodili rumunskí vojaci. Počas tohto prechodu frontu, resp. presunu vojakov došlo zrejme k čiastočnému poškodeniu kostola, či jeho mobiliáru, ktoré dodnes dokumentujú napr. stopy po streľbe na makovici kríža zvonice. Preto prebehla niekedy tesne v povojnovom období, do roku 1950 komplexnejšia obnova kostola.⁴⁹ Identifikovateľná je kompletná výmena

⁴⁴ *Pamätná kniha obce Henckovce*, ref. 3, s. 49. V obci bolo ubytovaných 25 – 35 vojakov ako pohraničná stráž. Okresným mestom sa stala severne situovaná Dobšiná, pričom najbližšími nákupnými mestami sa stali Poprad a Spišská Nová Ves.

⁴⁵ Táto akási pomyslená hranica tu pretrváva doposiaľ v jazykovej oblasti, s tým, že v Rožňave dominuje maďarská jazyková kultúra aj do súčasnosti, no v Henckovciach je už len slovenské jazykové prostredie. Za upozornenie ďakujem Eve Šmelkovej.

⁴⁶ *Pamätná kniha obce Henckovce*, ref. 3, s. 90.

⁴⁷ *Pamätná kniha obce Henckovce*, ref. 3, s. 95.

⁴⁸ *Pamätná kniha obce Henckovce*, ref. 3, s. 98.

⁴⁹ Datovanie vyplýva z porovnania kresby pôdorysu V. Mencla z 30. rokov 20. storočia, kde je zakreslená ešte drevená empora v pôdoryse „L“ – t. j. predchodkyňa dnešnej empory a pôdorysu M. Baškovce

mobiliáru, ktorý je podľa použitých stolárskych detailov (napr. drevené rozetové motívy, štítky pri kľúčovej dierke) zrejme produkciou jednej stolárskej dielne. Vtedy bola osadená dnešná drevená oltárna priečka, bol vymurovaný existujúci oltárny stôl a zo západnej strany lode bol osadený nový parapet empory, pričom krátke bočné rameno empory pozdĺž južnej steny lode zaniklo a bol vytvorený obdĺžnikový výstupok v strednej časti parapetu, nesený štyrmi stĺpikmi, určený pre organ – resp. harmónium. (Obr. 35, 36) Tieto pevne osadené mobiliárové prvky boli doplnené aj hnutelným mobiliárom: spovednicou – situovanou za oltárnou priečkou, paramentárom, komodou, kostolnými lavicami, zástavou. Na architektúre kostola sa táto etapa prejavila výmaľbou interiéru, keď došlo k monochromatickému náteru svätyne a v lodi výmaľbou s jednoduchým pravouhlo sieťovým vzorom s napodobením mramorovania v ružovej farebnosti. Exteriér bol zároveň omietnutý tenkou vrstvou cementovej omietky.

Ďalšími úpravami menšieho rozsahu bola interiérová šablónová výmaľba s hviezdikami na klenbe svätyne, realizovaná niekedy okolo roku 1971⁵⁰ a v 80. rokoch 20. storočia došlo k oprave strechy zvonice.⁵¹

Od roku 2011 prebieha postupne vo viacerých etapách, v závislosti od finančnej situácie, obnova kostola. Začalo sa s výmenou azbestocementovej strešnej krytiny. V roku 2011 bola realizovaná výmena poškodených prvkov krovovej konštrukcie a eternitovej krytiny za šindľovú na drevenej predsieni a jej predĺženej strieške k zvonici. V roku 2012 bol vymenený šindel na streche svätyne. V roku 2014 došlo k výmene krytiny na južnej strane strechy lode, v roku 2015 na severnej strane. V roku 2014 bola vykonaná čiastočná zisťovacia reštaurátorská sondáž v interieri kostolíka, ktorou bola identifikovaná jeho nástenná výmaľba. Následne v priebehu roku 2016 bol realizovaný reštaurátorský výskum. V súčasnosti prebiehajú prípravy na pokračovanie pamiatkovej obnovy kostolíka, ktorá je koordinovaná Občianskym združením Gotická cesta, pričom kostolík má po jej ukončení slúžiť ako hlavné informačné turistické centrum tejto kultúrnej trasy prepájajúcej stredoveké sakrálné pamiatky Gemera a Spiša.

Predkladaný príspevok mal za cieľ priblížiť Kostol Všetkých svätých v Henckovciach, ktorý je jedným z menej známych sakrálnych objektov Gemera, no po nedávno realizovaných pamiatkových výskumoch sa ukazuje, že si určite zaslúži pozornosť a prehodnotenie v širšom kontexte sakrálnej architektúry. Jeho architektonická podoba nadväzuje na tradičný typ vidieckeho sakrálného objektu, v ktorom sú konzervované základné architektonické formy, no nálezy tunajších malieb z viacerých slohových období predstavujú jeho výrazné obohatenie. Príspevok sa snažil priblížiť stavebný vývoj kostola, okolnosti ktoré ho ovplyvnili, ale aj jeho umeleckú pamiatkovú hodnotu. Kostol v Henckovciach si totiž doposiaľ zachoval svoj primárny včasnogotický charakter, len mierne poznamenaný neskoršími úpravami, čím vykazuje značnú pamiatkovú hodnotu autenticity, ktorú je potrebné rešpektovať a zachovať.

z roku 1956, kde je zakreslený už súčasný stav empory, pozri MENCL, ref. 5 a 6; BAŠKOVÁ, ref. 6. Na pôdoryse M. Baškovej je už dokumentovaný aj súčasný oltár s drevenou konštrukciou oltárnej priečky, ktorá má zo zadnej strany grafity s letopočtami v rozmedzí rokov 1950 – 1972. Tieto grafity sú nápisy ceruzkou, písané detským písmom situované zo zadnej strany oltárnej priečky pri severnom vstupe. Pravdepodobne ide o nápisy chlapcov miništrantov, ktorí si tu zapísali svoje mená. Napr.: Melher Štefan 1950, Štefan Dovčík 1951, O. Grančák, Š. Dvorčák 1968/1969, L. Miskovic 1972. Nápisy tak nepriamo dokladajú obdobie využívania kostolíka v priebehu 2. polovice 20. storočia.

⁵⁰ Doložená už na fotografii Š. Fabiána z roku 1979, Archív PÚ SR Bratislava, sign. 944. Na fotografii H. Fialovej z roku 1956 ešte táto výmaľba nie je, Archív PÚ SR Bratislava, sign. 565.2.

⁵¹ ŠMELKOVÁ, Eva. Aktualizačný list NKP. Henckovce, Kostol Všetkých svätých. 2001, rkp., Archív ÚZPF PÚ SR Bratislava.

The All Saints Church in Henckovce – Results of Architectural-historical and Artistic-historical Research

The purpose of this article was to bring a closer look at the Church of All Saints in Henckovce, one of Gemer's less-known sacred buildings, but recent research studies have shown that it certainly deserves attention and review in the wider context of the religious architecture and arts of the Gemer region. The church was probably situated on an old medieval road passing through the river valley of Slaná. Its architectural form is linked to the traditional type of rural sacred building with a longitudinal single-nave layout and a rectangular sanctuary, dating back to the 2nd half of the 13th century. The cultural heritage research studies made it possible to identify also its further constructional modifications, the most important of which were the Renaissance one, when the sanctuary was vaulted, and the modern one carried out after the fire in 1901. An important find of the restoration research is the wall paintings, which can be divided into three layers. In the Gothic period, the medieval painting of a horse rider was created on the northern side of the nave, in the Renaissance period – during the second half of the 16th to the first half of the 17th century – the sanctuary was decorated with scenes showing Job with friends according to the graphic design of the Luther Bible from 1534; and in the closely following period in the first half of the 17th century, the interior architectural elements – windows, portal and the triumphal arch were decorated with black and red ornamental artwork with plant motives. The article sought to present in a more detail the building development of the church itself, the historical circumstances that influenced it, but also its artistic and visual form. The research is supposed to become the basis of the building's monument conservation, initiated by the Gotická cesta (Gothic Route) civic association. Due to the location of the church, which allows for a convenient connection with the Spiš region, it is planned to use it as an information centre of the Gotická cesta cultural route, which connects religious monuments of the Spiš-Gemer area.

Výsledky výskumu stredovekého kostola ref. cirkvi v Zacharovciach

doc. Ing. arch. Mgr. Andrej Botek, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
andrej.botek@stuba.sk

Ing. arch. Róbert Erdélyi, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
rb.erdelyi@gmail.com

Ing. arch. Barbora Vachová, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
qvachova@stuba.sk

The article presents the construction development of the church in Zacharovce based on results of the architectural-historical and archaeological research conducted in 2012 as a basis for the conservation of this long-neglected and technically damaged church, whose state led to the collapse of the tower in 2003.

Zacharovce, sakrálna architektúra, stredovek, zrútená veža, pamiatková obnova
Zacharovce, sacred architecture, Middle Ages, collapsed tower, monuments conservation

Architektonicko-historický výskum kostola reformovanej cirkvi v Zacharovciach (okres Rimavská Sobota) prebiehal v roku 2012¹ a bol sprevádzaný čiastočným archeologickým výskumom.² Zároveň bol vykonaný aj archívny výskum. Výsledky výskumov priniesli nové poznatky, pričom okrem predpokladaných boli prekvapivé najmä niektoré nové nálezy. (Obr. 1, 2) Vývoj kostola na základe výsledkov vykonaných výskumov bol identifikovaný nasledovne:

1. stavebná etapa: Zaniknutá staršia stavba na mieste, resp. v tesnom susedstve dnešného kostola na návrší v centre obce, pravdepodobne 13. storočie (nie je vylúčený ani skorší vznik).

Na základe nálezov archeologického výskumu v sonde S 3b/2012 (omietané murivo v hĺbke 0,70 – 1,75 m pod úrovňou zachovanej koruny muriva sakristie a superpozície muriva sakristie, predsadeného nad týmto murivom (nižšie murivo je ustúpené zhruba o 12 cm) predpokladáme, že v danom priestore existovala staršia kamenná stavba, ktorej pozostatkom je základová časť severného a západného muriva zaniknutej sakristie, zachovaného v danej sonde. Vzhľadom na skutočnosť

¹ BOTEK, Andrej – ERDÉLYI, Róbert – VACHOVÁ, Barbora. *Zacharovce – Reformovaný kostol. Architektonicko-historický, umeleckohistorický a archívno-historický výskum a návrh obnovy*. 2012, rkp. 133 s. Súčasťou uvedenej dokumentácie je aj archívny výskum spracovaný Mgr. Petrom Budayom, PhD., výskum krovov vykonaný Ing. arch. Karolom Ďurianom, PhD., Ing. arch. Petrom Krušínskym, PhD. a Ing. arch. Renátou Korenkovou, PhD. a dendrochronologický výskum realizovaný Ing. Tomášom Kynclom.

² Archeologický výskum viedol PhDr. Alexander Botoš z Gemersko-Malohontského múzea v Rimavskej Sobote.

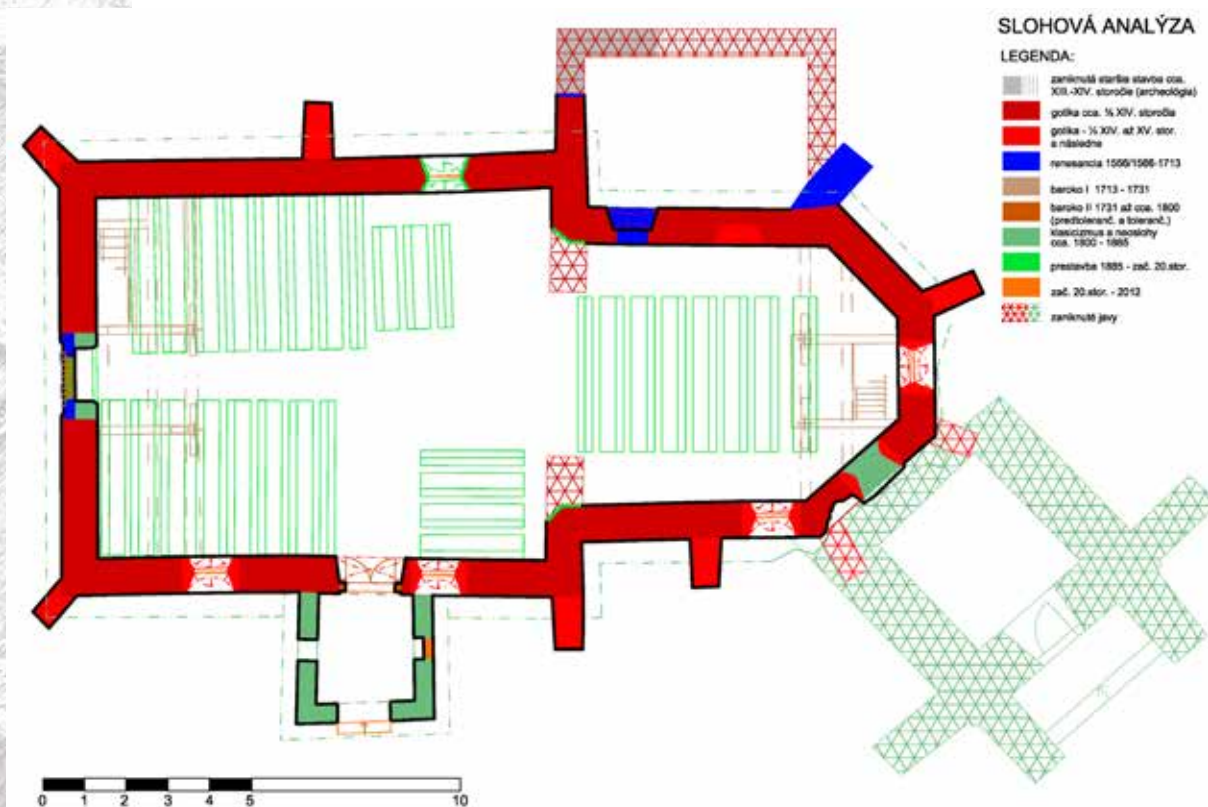
1. Zacharovce,
celkový
juhovýchodný
pohľad na
návršie
s kostolom
v centre obce.
Foto: R. Erdélyi,
2011.

obmedzeného archeologického výskumu (nebol realizovaný v interiéri, v exteriéri bol obmedzený) nie je možné definovať ďalšie súvislosti tohto muriva a ani rozsah a formu objektu, ku ktorému zvyšok patrila. Treba spomenúť, že zachovaná omietaná plocha je celá hlbšie, než spodná úroveň zachovania najstaršej exteriérovej omietky primárnej fázy, resp. niveleta terénu z obdobia postavenia kostola v dnešnom rozsahu. Súčasný poznatky neumožňujú ani určenie, či išlo o profánnu alebo sakrálnu stavbu. Mohlo ísť o hradiskovo-fortifikačnú stavbu, ktorá plnila svoju strážnu úlohu v danom mikroregióne, ale aj o staršiu sakrálnu stavbu, kde sa však, podľa príkladu rotundy v Šiveticiach, mohla zlučovať i funkcia strážno-signálna. Odpovede na uvedené otázky môže dať len rozsiahlejší archeologický výskum. Ďalším dokladom zaniknutej staršej stavby je sekundárne použitie opracovaných kamenných kvádrov s povrchovým vápenným náterom v základoch dnešného kostola. Uvedenú zaniknutú stavbu predbežne datujeme približne do obdobia 13. storočia, prípadne skôr.

HYPOTÉZA: Archívno-historický výskum preukázal viaceré názvy, odvodené od patrocínií, ktoré doteraz neboli uspokojivo stotožnené s konkrétnymi lokalitami (Sanc capella, Sancti Alexi, Sancti Antoni, Sancti Pancratii). Je teda možné, že jeden z týchto názvov sa viaže k sakrálnemu objektu v Zacharovciach.

2. Zacharovce,
kostol ref. cirkvi,
slohová analýza
stavebného
vývoja.
Autor:
R. Erdélyi,
A. Botek,
B. Vachová,
2012.

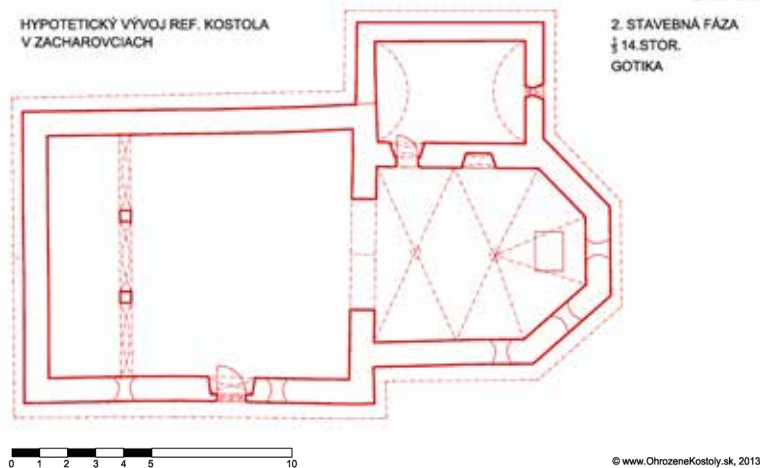
2. stavebná etapa: Vznik kostola, približne 1. tretina 14. storočia – gotika I.

Na základe údajov zo staršej literatúry, ktoré spomínajú vznik fary v Zacharovciach v roku 1334, ako aj tvaroslovných prvkov primárneho ranogotického kamenného portálu v severnej stene svätyne do zaniknutej sakristie, môžeme vznik súčasnej hmoty kostola datovať približne do tretiny 14. storočia aj napriek výsledkom archívneho výskumu, ktorý nepotvrdil výskyt zmienky o tejto udalosti v dostupných zoznamoch pápežských desiatkov z 30. rokov 14. storočia. (Obr. 3, 4) Kostol bol zrejme dokončený vo svojom terajšom pôdorysnom rozsahu lode a svätyne spolu so zaniknutou sakristiou (bez oporných pilierov), pričom predpokladáme, že sakristia využila zvyšok muriva staršej etapy. Do prepojenia sakristie a presbytéria bol osadený lomený portál s jednoduchou profiláciou skosením. Osadili ho do líca muriva presbytéria, zo sakristie mal širšie roztvorené špalety. Kostol mal vo svojej primárnej podobe pravdepodobne štítové steny nad západnou a východnou stenou lode. Otázka povrchovej úpravy objektu nie je jednoznačne doriešená. Predpokladáme, že kostol bol v primárnej fáze v lodi zastropený rovným trámovým stropom a presbytérium bolo zaklenuté rebrovou klenbou. Sondáž preukázala v stenách zvyšky osekaných kamenných článkov, ktorými boli podľa všetkého do stien zasadené konzoly zbehov rebier.

Pre úplnosť treba poznamenať, že nie je vylúčené, že v primárnej stavebnej fáze mal kostol rovné presbytérium. V miestach nábehov polygónov sondáž preukázala výrazné veľkoplošné vysprávky, výplne kavern a pod., ktoré by mohli byť stopami zásahov po odbúranej stene záveru. Charakter situácie však takýto záver nepotvrdzuje jednoznačne, možno s ním však hypoteticky uvažovať. Potvrdenie takéhoto riešenia by znamenalo prehodnotenie pohľadu na klenbové pomery presbytéria.

3. Zacharovce, južný pohľad na kostol.
Foto: R. Erdélyi, 2011.

4. Hypotetický vývoj reformovaného kostola v Zacharovciach, druhá stavebná fáza v 14. storočí.
Autor: R. Erdélyi, 2012.

3. stavebná etapa: Úpravy kostola v 1. polovici 14. až 15. storočí a následne – gotika II. (Drienčanskí – Derencsényi)

Do tohto obdobia môžeme datovať práce po ukončení prvej stavebnej fázy objektu. Predpokladáme, že došlo napr. k realizácii kružbových dekorácií okien a obložení špaliet tenšími kamennými platňami. Do tohto obdobia radíme aj výtvarnú výzdobu, dosiaľ viditeľnú vo fragmentoch na severnej stene v interiéri a južnej stene z exteriéru. Patrí sem výzdoba rebrovej klenby (v súčasnosti doložená už len nálezom červeného pigmentu v okolí pätky klenby v strede severnej steny presbytéria). Kostol bol dokončený v zmysle vnútorných omietkových úprav a výmaľby. V priestore lode kostola to bola ružovkastá omietka s podkladovou jadrovou omietkou, ktorá bola opatrená viacerými vrstvami bielych vápenných náterov. Rozsah výmaľby nie je možné určiť kvôli stavu omietkových vrstiev, ktoré nedovoľovali deštruktívny

5. Zacharovce,
juhozápadný
pohľad na kostol.
Foto: R. Erdélyi,
2011.

výskum. Možno predpokladať, že na podkladové omietkové arriccio bola nanesená tenšia vrstva intonaca ako vlastná maliarska vrstva. Rozsah interiérovej výmalby je neznámy, okrem evidentných zvyškov na severnej stene lode sa mohla nachádzať aj vo svätyni, na klenbe a inde. Reštaurátorský výskum odhalil len ojedinelé fragmenty výmalieb.

Rovnako do tejto etapy patria aj kamenné ostenia

okien, ktoré mali v hornej časti mníšku (nález drážok na osadenie výplní) a vzhľadom k šírke okien (cca 70 cm) mali pravdepodobne aj stredové kamenné stĺpiky. Zaujímavým faktom je spôsob obloženia okenného otvoru tesanými kamennými platňami namiesto masívnych kamenných kvádrov. Javí sa, že v primárnej fáze boli vytvorené menšie okenné otvory, ktoré boli následne zväčšené tak, že kamenné kvádre ostien boli vymenené za omnoho subtilnejšie kamenné platne.

Kostol podľa všetkého v tejto etape dostal oporné piliere, na severnej strane presbytéria mala opornú funkciu sakristia. V tomto zmysle je otázne použitie oporných pilierov lode kostola, pretože by logicky predpokladali klenbu. Sondáž, a ani nálezové situácie však v interiéri lode zvyšky po osadení klenby nepotvrdili. Funkcia pilierov, ak nebola statická, mohla byť aj anticipujúca – t. j., že sa predpokladalo v ďalšej fáze osadenie klenby, pre ktoré sa už v predstihu mohli realizovať oporné piliere zo statických dôvodov, prípadne mohli byť piliere lode postavené kvôli problémom so statickou objektu. (Obr. 5)

Zdá sa, že v ďalšom období sa kostola nedotkli výraznejšie zmeny. Podľa tradície asi v rokoch 1441 – 1460 kostol využívali „kališníci“, za ktorých možno pokladať príslušníkov vojsk Jána Jiskru z Brandýsa, operujúceho v polovici 15. storočia (od 1440) na území Slovenska, kam vstúpil v záujme kráľovnej Alžbety. K uvedenému obdobiu predpokladáme, že dochádzalo len k vybieleniu interiéru bez stavebných zmien.

K nasledujúcemu obdobiu medzi rokmi 1460 a 1555/1556 nie sú známe konkrétne udalosti, resp. nie sú priraditeľné stavebné úpravy. Kostol bol zrejme používaný a udržiavaný bežným spôsobom.

4. stavebná etapa: Vyplienenie kostola – udalosti z rokov 1555/1556.

Na základe regionálnych dejín a informácií z archívneho výskumu predpokladáme, že objekt bol vyplienený počas osmanských nájazdov rovnako ako celá obec (podľa súpisu domov boli zničené takmer všetky domy s výnimkou troch budov, ktoré zostali stáť). Mohlo dôjsť aj k požiaru v kostole, tiež mohol byť v tomto období výrazne narušený krov, prípadne mohlo dôjsť aj k deštrukcii trámového stropu.

HYPOTÉZA: Do tohto obdobia môžeme zaradiť zánik sakristie. Nevieme však túto hypotézu potvrdiť, nakoľko nálezová situácia v okolí zamurovaného portálu do sakristie zanikla pri sondážnych prácach predošlého výskumu, ktorý bol na kostole vykonaný v roku 2002.

5. stavebná etapa: Reformačná, 1555/1556 – 1713.

5a. stavebná etapa: Reformačná – luteránska, 1555/1556 – 1647/1653, renesančná.

Počas tejto etapy užívali kostol luteráni (posledná trojica luteránskych pastorov je doložená z rokov 1632, 1639 a 1647), po roku 1647 (podľa iných zdrojov po roku 1653) prestúpili veriaci na helvétsku (kalvínsku) vieru. Z údajov v archívnom výskume vieme, že v tomto období sa v rámci reformácie kostol dostal do rúk luteránom

(2. polovica 16. storočia), ktorí sa podľa všetkého museli vysporiadať s poničeným objektom. Kostol bol v tomto období lokálne opravovaný (poruchy omietok, výpadky v murivách, statické zásahy, sanácie murív) a nanovo vybielený. Ďalší rozsah opráv, resp. úprav je otáznny (krov, mobiliár ...), nakoľko sa z tejto etapy nezachovali žiadne ďalšie artefakty, ani zmienky v archíváliach. Bol dostavaný severovýchodný oporný pilier, založený na základovom murive zborenej sakristie. Rozhodne nie je možné stanoviť ani interiérové mobiliárové zmeny, ku ktorým síce muselo dôjsť, ale rozsah a obsah nám ostáva neznámy. Do tohto obdobia datujeme (s najväčšou pravdepodobnosťou – viď aj hypotéza 2 pri etape 7) aj osadenie západného vstupného portálu do lode kostola. (Obr. 6) Tento portál je sekundárne použitým neskorogotickým portálom vysokej výtvarnej kvality. V jeho výsečiach sú stopy po osekanií materiálu, možno šľachtických erbov bývalých majiteľov v tej dobe zanikajúceho kaštieľa v Zacharovciach. Kaštieľ mal byť pôvodne sídlom rodiny Bakošovcov, neskôr rodiny Drienčanských/Derencsényi (podľa našich informácií však dodnes nebol lokalizovaný a archeologicky doložený, v správach zvolenského vyberača tridsiatkov je v roku 1715 spomínaný ako ruina).

6. Zacharovce, sekundárne osadený západný vstupný portál. Foto: R. Erdélyi, 2011.

Podľa nálezov otlaku tribúny na západnej stene lode kostola v jej severnej časti a okolitých omietkových vrstvách predpokladáme existenciu empory s tribúnovým sedením už v tomto období.

5b. stavebná etapa: Reformačná – kalvínska, 1647/1653 – 1713, baroková.

Po roku 1647 (podľa iných zdrojov po roku 1653) prestúpili veriaci, po vzore vrchnosti, na helvétsku (kalvínsku) vieru. Ani z archívnych materiálov, ani zo sondáží nie je jednoznačne možné stanoviť prípadné stavebné zásahy na objekte. Podľa archívnych prameňov – vizitácií, mal kostol v roku 1713 zvoničku s jedným zvonom nad krovom, nevieme však určiť jej polohu, a ani obdobie vzniku. Vieme len, že zanikla počas výraznej prestavby medzi rokmi 1713 a 1731 (v prameňoch z roku 1731 sa spomína už samostatne stojaca drevená zvonica). Podľa všetkého bol kostol využívaný, s čím súvisela údržba a nátery – bielenie.

6. stavebná etapa: Prestavba medzi rokmi 1713 a 1731, baroková.

Podľa záznamov z vizitácií z roku 1713 a 1731 máme vcelku jasnú predstavu o vývoji v tomto období. Kostol dostal novú strechu, zrejme aj nový krov (súčasný krov v jeho primárnej podobe pred preskladaním). Stopy po vzperách a ťahadlách krovu na stropných trámoch nad loďou kostola v okrajových polohách svedčia o tom, že kostol mal ešte v tomto období štítové steny nad východnou a západnou stenou lode kostola. (Obr. 7) Podnetom na tieto zmeny mohla byť deštrukcia klenby svätyne. Túto hypotézu okrem správ vo vizitáciách dokazuje aj omietková vrstva, zabiehajúca nad pôvodnú líniu klenby, ktorú datujeme podľa jej charakteristík a postupnosti vrstiev do daného obdobia. Podobnú maltu nachádzame aj v lokálnych vysprávkach v murivách svätyne.

7. Zacharovce,
kostol ref. cirkvi.
Trámy stropu
a aj ostatné
proky krovu
nesú stopy po
starších spojoch.
Na základe ich
umiestnenia
je možné
vytvoriť model
staršieho krovu,
ktorý dokladá
existenciu
štítových stien.
Foto: R. Erdélyi,
2011.

V kostole podľa zmienok z vizitácií pribudla jedna drevená empóra – predpokladáme, že konštrukčne ide o dodnes zachované empory, v dobe vzniku to však bola jedna empóra v pôdorysnom tvare do L s jednou stranou na západnej stene lode a druhou na severnej stene lode až po triumfálny oblúk (z 5. etapy). Predpokladáme, že na empóru sa vychádzalo schodiskom, situovaným pri západnej ste-

ne kostola, stúpajúcim južne od západného vstupu do kostola. Spôsob umiestnenia lavíc na západnej časti empory sa nám nepodarilo zachytiť, na severnej časti bolo tribúnové sedenie s pomerne prudkým stúpaním, ktorého rozsah bol od západnej steny zrejme až po triumfálny oblúk.

V kostole sa podľa správ vo vizitácii nachádzala kamenná kazateľnica a v strede priestoru (lode) kamenný stôl Pána, tieto sa však nezachovali. Umiestnenie menzy by mohol overiť archeologický výskum interiéru kostola.

Pri kostole bola postavená drevená zvonica, nie je vylúčené, že na murovanom podstavci (jej poloha nie je lokalizovaná, mohol by ju objasniť celoplošný archeologický výskum v rozsahu areálu kostola so zaniknutým cintorínom). Dôležitá je zmienka, že kostol je bez ohrady, z čoho vyplýva, že kostol nebol už istý čas opevnený.

HYPOTÉZA: V obci bolo len 80 veriacich, menza v strede lode a empóra naznačujú, že sa liturgia odohrávala len v lodi, presbytérium sa mohlo používať ako sakristia.

7. stavebná etapa: Predtolerančná a tolerančná stavebná etapa v rokoch 1731 až cca 1800.

Napriek vizitácii z roku 1761 nemáme k tomuto obdobiu presnejšie informácie, keďže všetko svedčí o tom, že text vizitácie bol zrejme odpísaný zo starších vizitácií, a teda nekorešponduje so skutočnosťou. Na základe rozboru mált a omietok predpokladáme zmenšenie západného vstupu (zníženie západného vstupného portálu vloženie dreveného prekladu – sekundárne použitého prvku, pravdepodobne z krovu), pravdepodobne bol upravený (zvýšený) aj južný vstupný portál. Tiež bolo preomietané okolie južného a západného portálu, čo potvrdzuje predpokladané úpravy vstupov do kostola. Pri tejto úprave bol zrejme osekaný/odstránený pôvodný južný portál (stopy po osekaní vidíme na východnom ostení, kde je osekaný pravdepodobne nábeh zaklenuťia pôvodného vstupného portálu, čo potvrdzuje aj zachovaná stratigrafia omietkových vrstiev).

Do tejto etapy radíme aj dvernú výplň vstupného otvoru kostola a rovnako aj ornamentálnu maľovanú rozvilinkovú výzdobu stropu s florálnym motívom, ktorá je viditeľná len fragmentárne. Vyskytuje sa na iných miestach ako nasledujúce etapy maľovanej výzdoby stropu, usudzujeme teda, že v tomto období bolo iné rozloženie lustrov. Farebnosť je tmavomodrá na svetlomodrom podklade.

HYPOTÉZA 1: Po roku 1769 a udalostiach v Rimavskej Sobote (napadnutie katolíckeho sprievodu kalvíni; následné zbúranie tunajšieho hlavného kostola a zákaz činnosti kalvínov v Rimavskej Sobote) sa Zacharovce stali hlavným útočiskom pre kalvínov z Rimavskej Soboty, preto môžeme predpokladať, že potreba zväčšenia kapacity (počet pôvodných 80 veriacich, navštevujúcich bohoslužby, zrejme rapídne stúpol) si vyžiadala úpravy – rozšírenie mobiliáru.

HYPOTÉZA 2: nedá sa vylúčiť, že západný portál môže pochádzať zo zboreného kostola z Rimavskej Soboty.

8. stavebná etapa: Potolerančná, cca roky 1800 až 1885, klasicistická a neoslohová.

Tvaroslovné do tohto obdobia vieme zaradiť prístavok južnej vstupnej predsieňe so žalúziou dvernou výplňou. Do tejto etapy takisto radíme aj murovanú vežu (obe zachytené na katastrálnej mape v roku 1868), ktorá, žiaľ, už nestojí, a tak nebolo možné overiť jej možnú staršiu podobu (v archívnom výskume sa spomína vežička nad loďou (1713 – zrejme sanktusník nad svätyňou), neskôr drevená zvonica pri kostole (1731). Zrejme išlo o potolerančnú murovanú vežu – zvonnicu gemerského typu, postavenú na prelome 18. a 19. storočia. (Obr. 8) Podľa dostupných archívnych prameňov mala výšku 35 – 40 m a boli v nej dva zvony, ktoré sa po páde veže zachovali. V súčasnosti jeden zo zvonov slúži v kostole reformovanej cirkvi v obci Chanava a druhý má byť deponovaný v Zacharovciach (nemáme presnejšie informácie). Keďže pôdorysné zameranie kostola s vežou z roku 1960 (V. Pagáčová), uložené v archíve PÚ SR, nekorešponduje so skutočnosťou (výrazné odchýlky vo veľkosti kostola – najmä dĺžka lode), nevieme určiť presný pôdorysný rozsah zaniknutej veže. Nie je vylúčené, že veža narastala v dvoch etapách, čomu by mohla zodpovedať jej masívnosť, ale i dobové zobrazenie, kde vrchné podlažie má mierne odlišný vzhľad (viditeľné aj na jedinej dostupnej celkovej fotografii, kde spodná časť veže má odlišnú farebnosť, aj tvaroslovie). Prvé dve podlažia mohli byť výsledkom potolerančnej etapy, konečná nadstavba mohla prebehnúť v priebehu 19. storočia.

Do tejto etapy radíme aj maľovanú rozvilinkovú ornamentálnu výzdobu stropu kostola v okolí závesov pre lustre, ktorá je viditeľná len fragmentárne. Farebnosť je okrovo-oranžová na bielom podklade.

8. Zacharovce, kostol ešte so stojacou vežou.
Foto: O. Vlková, 1960.
Archív PÚ SR.

9. stavebná etapa: Prestavba – rekonštrukcia v roku 1885 až zač. 20. storočia.

Následné úpravy predstavujú pomerne veľký zásah do interiéru kostola. V tomto období došlo k interiérovým zmenám v súvislosti s potrebami kalvínskej liturgie (centrálna dispozícia). Preto bol v snahe o vytvorenie centralizovanejšej dispozície zosekaný víťazný oblúk, čo si vyžiadalo zrušenie štítovej steny nad ním. V tejto etape zrejme zanikla aj pôvodná kamenná kazateľnica. Nárožie napojenia stien presbytéria na steny lode bolo zošíkmené. Tiež bola upravená, resp. preskladaná empora do dnešnej podoby, čo je zaznamenané na kartuši zábradlia východnej emporie (pod organom). Jej severná časť bola premiestnená k východnému uzáveru kostola, zábradlie bolo preskladané nerešpektujúc pôvodnú ornamentálnu výzdobu tvaru kvadrilobu so zaoblenými rohmi, ktorá bola prekrytá tmavohnedým náterom. Stred východnej emporie bol vysunutý mierne do priestoru, na toto miesto bol mierne excentricky (južnejšie) osadený organ. Skriňa organu mala neorokokovú výzdobu. Samotný nástroj už neexistuje, bol rozobratý vandalmi, zachovalo sa však niekoľko hranatých drevených píšťal, červeno sfarbených a samotná skriňa s poničenou rezbárskou výzdobou. Do zošíkmeného nárožia po osekanom víťaznom oblúku na severnej stene bola osadená drevená kazateľnica s jednoduchým kazetovaním. Mobilár bol doplnený o ďalšie lavice. Zrejme bola zmenená koncepcia rozmiestnenia lavíc na západnej empure, kde pribudlo tribúnovité sedenie na jednoduchých, hrubšie spracovaných úzkych stupňovitých laviciach (v štyroch úrovniach) s dreveným

zábradlím, ako aj prístup na emporu. Pôvodný prístup na emporu predpokladáme schodiskom v južnej časti západnej steny so začiatkom blízko západného vstupu do kostola, nový prístup na emporu bol orientovaný zrkadlovo, vychádzalo sa teda smerom od osi kostola na sever. Spomínané zosekanie víťazného oblúka pravdepodobne znamenalo zánik štítovej steny nad ním, preto zrejme došlo aj k prispôbaniu krovu – jeho preskladaniu do súčasnej podoby a doplneniu stropných dosiek v mieste po víťaznom oblúku. So zánikom víťazného oblúka zrejme bola zrušená aj kamenná kazateľnica (ktorú predpokladáme osadenú na južnom múre víťazného oblúka s prístupom schodmi zo svätyne, nakoľko pri zmienke o kazateľnici sa píše aj o mieste na dva bočné oltáre, a preto schody nemohli byť z lode kostola).

Do tejto stavebnej etapy radíme aj zamurovanie západného vstupného portálu, ako aj vznik, resp. zväčšenie okenného otvoru na severnej stene lode, ktorý svojou veľkosťou, tvarom a výškovým osadením kopíruje pôvodné okná.

HYPOTÉZA: dlažba, vyskladaná z tehlových tvaroviek oktogonálneho a štvorcového tvaru, ktorá sa zachovala dodnes, mohla byť realizovaná v tejto etape. Ak by bola realizovaná skôr, musela byť doplnená na miestach po zrušenom víťaznom oblúku z iných plôch (napr. z plochy pod novozriadenými lavicami pri novej kazateľnici).

10. stavebná etapa: Novodobé úpravy kostola, zač. 20. storočia až rok 2012.

Toto obdobie, žiaľ, môžeme prevažne charakterizovať úbytkom pôvodnej hmoty a detailov. V interiéri bola osadená pamätná tabuľa obetiam prvej svetovej vojny. Objekt bol elektrifikovaný (pravdepodobne v 40. rokoch), čím bola porušená súdržnosť niektorých konštrukcií, ako aj presekané niektoré nálezové situácie (omietkové vrstvy) a kamenné architektonické články (najmä pätky klenieb). Do polovice 20. storočia môžeme zaradiť aj okenné výplne v tenkých oceľových rámoch.

Do tohto obdobia radíme aj prevažujúcu strešnú krytinu – pálenú keramickú, typ bobrovka oblá. V priebehu 20. storočia boli lokálne výpadky škridly, ako aj hrebeňových častí krytiny dopĺňané pálenou krytinou plochou, obdĺžnikového tvaru s plytkou profiláciou, podobnou francúzskemu typu škridly.

Objekt bol opatrený cementovými omietkami rôznej tvrdosti v interiéri aj exteriéri (najmä vrstva nad vedením elektrických rozvodov a vysprávkový výpadkov

9. Zacharovce.
Južný pohľad na
kostol po oprave
krovu a výmene
krytiny.
Foto: R. Erdélyi,
2015.

omietok v spodnej časti stien, spôsobených nadmernou vlhkosťou). Predpokladáme, že pri ich realizácii boli v podstatnej miere odstránené staršie omietky (najmä v exteriéri), ktoré boli deštruované a uvoľnené. To spôsobuje, že na viacerých miestach sa na primárnej vrstve a jej náteroch nachádza priamo novodobá cementová úprava. Farebné riešenie interiéru: steny okrovej farebnosti s bielym stropom so zachovaním poslednej ornamentálnej fázy výzdoby okolia závesov lustrov. V tomto období bol z neznámych dôvodov zamurovaný východný okenný otvor južnej vstupnej prístavby kostola.

Od 50. rokov 20. storočia bol objekt bez údržby a degradoval (už na snímkach z roku 1960 z archívu PÚ SR vykazuje vážne poruchy) a napriek viacerým plánom na rekonštrukciu sa na kostole nevykonávala žiadna údržba (posledná zmienka o plánovanej oprave je z roku 1989, keď bola presunutá na rok 1990). Po zhoršení statických porúch sa 11. 9. 2003 zrútila pristavaná veža – zvonica, čo spôsobilo ďalšie poškodenie strechy, ako aj celkovej statiky kostola. (Obr. 9)

V období po roku 2002 boli vykonané sondáže, ktoré odkryli portál do sakristie, západný portál a zrejme zasiahli aj iné časti kostola. Sondáže a odkryvy boli pomerne rozsiahle, a tak pre náš výskum znamenali stratu podstatných nálezových situácií, ktoré sme nemali šancu pri odkryve vidieť. Objekt bol od roku 1985 vlastníctvom ONV RS, odbor poľnohospodárstva, majetkovo vysporiadaný bol až 23. 12. 2011, odkedy je majetkom obce, ktorá sa ho snaží zachrániť. V roku 2015 prebehli práce na obnove strechy, ktoré boli financované z programu Obnovme si svoj dom a z 2 % z daní od občianskych združení Restau.art a Ohrozené kostoly.

Výber z literatúry:

- FABÓ, András. *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. In Hungaria Historica III*. Pest : Osterlamm Károly, 1865.
- FORSTER, Gyula (ed.). *Magyarország műemlékei I. – IV*. Budapest : Magánkiadás, 1905.
- GERECZE, Péter. *A műemlékek hazai jegyzéke és irodalma II*. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1906.
- BOROVSKÝ, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye*. Budapest : OMT, 1903.
- ORTVAY, Tivadar. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tized-jegyzékek alapján feltüntetve*. Budapest : Franklin-Társulat nyomdája, 1891.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. *Stručné dejiny Malohontu do roku 1803*. Bratislava : Gradus, 1997.
- Súpis pamiatok na Slovensku III. Bratislava : SÚPSOP – Obzor, 1969.
- TROCHTA, Jozef. *Zoznam cirkevných miest Slovenska, zostavený podľa pápežských účtovných registrov o desiatkoch, zaplatených užívateľmi cirkevných benefícií v Uhorsku v XIV. storočí. (Príspevok k historickej topografii Slovenska) IX. Gemersko-malohontská stolica*. Bratislava, 1964, rkp. uložený v Historickom ústave SAV.
- UGRAI, János. *A Tiszáninnen Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Millenniumig. Adattár*. Sárospatak : Tiszaújváros, 2005.

Results of the Research of the Medieval Reformed Church in Zacharovce

The architectural-historical research carried out in 2012 succeeded in defining the framework of ten building stages of the Reformed church in Zacharovce. In place of the current building, or in its vicinity, another built object stood probably already in the 13th century, as indicated by the archaeological finds of plastered stone masonry in the foundations under the current western and northern wall of the sacristy. The function of this oldest object is not clear yet and besides the religious, also the

secular function should be taken into consideration – e.g. fortification or guarding/ signalling. In the first third of the 14th century, the Gothic, up to date preserved religious structure was built with a longitudinal nave, polygonal sanctuary, and a sacristy on its northern side. Chiselled stone elements from the older object were used secondarily in the walls of this building and are still visible especially in the position of a crown moulding. In the 1st half of the 14th century to the 15th century, minor modifications took place, particularly in decorations (wall paintings, facing the tracery windows with stone slabs, construction of supporting pillars). The object was probably plundered by the Ottomans between 1555 and 1556. In the following Renaissance period and under the influence of related historical events, representatives of the Lutheran and Calvinist Reformed Churches alternated in the administration of the church. There have been various partial adjustments, including the secondary placing of the western Late Gothic portal. Local believers moved over to the Calvinist faith in 1647. Sometime between 1713 and 1731, the vault of the sanctuary and gable walls of the nave were destroyed. In the next construction stage, some minor adjustments were made again (diminution of the western entrance, cutting of the southern portal, etc.) and the ceiling in the interior was decorated with floral painting. It is possible to assume that the local church became a temporary refuge of Calvinists from Rimavská Sobota after the ban was imposed on their activity in 1769 because of their previous attack on a Catholic procession. Between 1800 and 1885, the southern hall and the Classicistic tower were annexed. It is believed that the tower was built already at the turn of the 18th and 19th centuries as a post-Tolerance one and its height was increased subsequently in the 19th century. In 1885, the church underwent a complete conservation but in the course of the 20th century, especially since the 1950s, its continuous maintenance was neglected and the static ruptures of the tower deteriorated significantly, causing its collapse. Currently, the village seeks to save the church, which has led to the above-mentioned research, as well as the necessary stabilization works and roof renovation.

Výsledky výskumu stredovekého ev. a. v. kostola v Rybníku

doc. Ing. arch. Mgr. Andrej Botek, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
andrej.botek@stuba.sk

Ing. arch. Róbert Erdélyi, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU, Bratislava
rb.erdelyi@gmail.com

Akad. mal. Miroslav Šurin

reštaurátor, Bratislava
surinmiroslav@chello.sk

The paper presents the conclusions of the recent cultural heritage research of the church in Rybník, which led to the identification of its vanished predecessor and consequently to the specification of the construction development of the preserved structure in seven building stages. Furthermore, the restoration of wall paintings on the southern facade of the church's exterior is evaluated in detail – both the technological solution and the iconography.

Rybník, sakrálna architektúra, stredovek, nástenná maľba v exteriéri, Christologický cyklus, reštaurovanie

Rybník, sacred architecture, Middle Ages, wall painting in the exterior, Christological cycle, restoration

Architektonicko-historický výskum ev. a. v. kostola v Rybníku nad Turcom (okres Revúca) prebiehal v roku 2014¹ a sprevádzaný bol reštaurátorským výskumom. Zároveň bol spracovaný Mgr. Petrom Budayom, PhD. aj archívny výskum. Následne v roku 2015 prebehla I. etapa reštaurovania, ktorá priniesla ďalšie zaujímavé poznatky o vývoji kostola. (Obr. 1)

Výsledky architektonicko-historického a archívneho výskumu kostola

0. stavebná etapa: Staršia stavba – predchodca súčasného kostola, (? – 1. polovica 13. storočia)

V lokalite stál starší objekt neznámeho rozsahu, doby vzniku a počtu stavebných etáp. Podľa archívnych prameňov išlo o sakrálnu stavbu s patrociíniom Svätého Kríža (Sanctæ Crucis). Spomínané patrocinium sa na našom území podľa Jána Hudáka spája s 10. – 13. storočím. Tento predchodca dnešného kostola zanikol (alebo bol ťažko poškodený) pred rokom 1266 (pravdepodobne počas tatárskeho vpádu). Na základe výskumu súčasného kostola môžeme konštatovať, že starší objekt(y) bol postavený z opracovaného kameňa – kamenných blokov s upravenými masívnymi profiláciami a opracovanými povrchmi a z tehál plevoviek, so silnou organickou

¹ BOTEK, Andrej – ERDÉLYI, Róbert – VACHOVÁ, Barbora. *Evanjelický kostol Rybník nad Turcom. Architektonicko-historický výskum a návrh obnovy*. 2014, rkp. 173 s.

1. Rybník,
juhovýchodný
pohľad na kostol.
Foto: R. Erdélyi,
2012.

prímesou a výraznou farbou s rozmermi DxŠxV (cca 30 x 17,5 – 19 x cca 6 cm). (Obr. 2 – 3) Tieto tehly datoval Mgr. Peter Nagy do obdobia od 11. do najneskôr 13. storočia. Materiál z tohto objektu(ov) bol neskôr využitý na stavbu terajšieho kostola – tehly sa nachádzajú nerovnomerne použité v murivách v celom objekte (výraznejšie zastúpené sú vo vyšších častiach murív, ale v pomerne hojnom počte sú použité už od najspodnejších častí murív) a vo väčšom počte sú využité na zaklenutie presbytéria, ktoré je výhradne z týchto tehál

(okrem kamenných rebier tvoriacich kostru klenby). Sekundárne použité kamenné architektonické články sú vo väčšom počte použité na vencové – rímsové murivo presbytéria, kde z objemných blokov bola otesaním dosiahnutá jednoduchá profilácia rímsoy. Určenie pôvodného využitia jednotlivých kusov je obtiažne, keďže tieto články sú vo veľkej miere vbudované v murive, nesúcom pomôcnice a nie je možné ich dostatočne začistenie. Opracovanie je výrazné, hrubé, s rovnobežnými stopami po kamenárskej sekere. Viditeľné profilácie sú jednoduché, masívne. Prítomnosť hojného počtu tehál, ako aj masívnych kamenných prvkov dáva tušiť, že išlo o kvalitnú stavbu, ktorá mala možno viacero stavebných etáp. Tehly z tejto etapy majú rovnaké rozmery ako tehly primárnej fázy rotundy v Šiveticiach, majú na pohľad aj rovnaké zloženie, štruktúru a farebnosť.²

Kamenné architektonické články sa dajú nájsť aj v okolí kostola – zabudované do ohrady cintorína, resp. za múrmi cintorína sa nachádza už značne zvetraný a do zeme zanorený povalený opracovaný kamenný blok šesťuholníkového prierezu, zrejme stĺp, so zreteľným vytesaným „X“ na ploche podstavy. Je možné, že bol využitý ako náhrobok. Neďaleko sa pod trávou a vrstvou zeminy nachádza minimálne jeden ďalší podobný kamenný prvok.

Je možné, že pri stavbe terajšieho kostola sa nepoužil všetok materiál zo zaniknutej stavby (staviieb), a tak aj v ďalších etapách bolo možné použitie tohto materiálu (je to však len hypotéza, súvisiaca s klenbou presbytéria – viď ďalej v texte).

HYPOTÉZA: Dva „náhrobky“ nezvyklého tvaru (ležaté kamenné bloky cca 45 x 190 cm) južne od južnej fasády kostola by mohli byť spadnutými nosnými stĺpami zaniknutej južnej prístavby/predsieni (viď fotografiu kostola po reštaurovaní južnej fasády (Obr. 12)). Ich pôdorysná poloha korešponduje s predpokladanou prístavbou – konkrétne s jej časťou, kolmou na fasádu kostola. (Obr. 14) Vzdialenosť oboch kameňov od fasády je cca rovnaká (s rozdielom 15 cm).

1. stavebná etapa: Výstavba súčasného kostola, (začiatok 1. tretiny až najneskôr 1. polovica 14. storočia)

Na základe tvaroslovných prvkov, zmienok v archívnych prameňoch a výsledkov výskumu môžeme vznik kostola v terajšom pôdorysnom rozsahu a hmote (s malými odlišnosťami, spôsobenými neskoršími zásahmi) zaradiť na obdobie po roku 1266. Najpravdepodobnejším sa javí datovanie k začiatku 14. storočia, resp. do prvej tretiny, najneskôr však do polovice 14. storočia.

² Vznik rotundy v Šiveticiach je v súčasnosti datovaný na začiatok 13. storočia, avšak jej rozmery, odvodené od starších dĺžkových mier a celkové riešenie pôsobia veľmi archaicky.

Toto datovanie podporuje aj archívna správa zo súpisu pápežských decimátorov, ktorá v rokoch 1332 – 1337 pre lokalitu „Vasareti“ spomína zmenu patrocínia na sv. Benedikta. Lokalitu Vasareti stotožňuje Trochta s Rybníkom (viď archívny výskum – názvy Rybníka v tej dobe: Vásárút, Újvásár, Vi-Vásár, Vyuasar, ale aj Keresztúr, resp. Kereztwr [v preklade Svätý Kríž]), niektorí autori túto lokalizáciu spochybňujú (Györffy). Štúdiom dostupných mapových podkladov a katastrálnych máp sme pod vŕškom s areálom kostola objavili lokalitu s chotárnym názvom „Benedička“ (v súčasnosti polia a okraj lesa pri potoku), čo môže potvrdzovať stotožnenie lokality Vasareti s Rybníkom. Časové zaradenie zmeny patrocínia naviac korešponduje s dátáciou výstavby neďalekej sústavy hradov Rybník – Drienok I. – III. (vzdialené 3 km juhozápadným smerom na kopci nad údolím riečky Drienok, strážiace cestu na Španie Pole a ďalej. Podľa niektorých zdrojov bol staviteľom hradov Pető z rodu Drienčanských v rokoch 1323 – 1344). Patrocínium sv. Benedikta podporuje miestnu tradíciu (uvádzanú Samom Tomášikom), ktorá hovorí o lokalizácii kláštora nazarénov na mieste, kde stojí súčasný kostol. Kláštor mal zaniknúť po nájazdoch husitov. (Kláštor nazarénov však nebol potvrdený archívnym výskumom.) Všetky tieto informácie však zapadajú do rámca stavebného vývoja, ako ho prezentujeme.

Po odbočení k historickým súvislostiam lokality sa vrátime k stavebnému vývoju. Súčasný rozsah kostola bol postavený v tejto stavebnej etape (nie je vylúčené, že v niekoľkých technologických fázach) a to v hmotovej skladbe a objemoch: loď kostola s presbytériom a sakristiou so štítovými múrmi kostola v súčasnom rozsahu, štíty sakristie boli neskôr dvakrát navyšované. Ostenia okien sakristie a presbytéria sú primárne, ostenia okien južnej steny lode kostola boli čiastočne využité pri vytvorení širších okien v baroku; podľa odkrytej výmalby na západnej stene kostola predpokladáme, že na mieste súčasného barokového okna sa nachádzalo primárne okno, veľkostne zhodné s oknom sakristie. Okná boli štrbinového charakteru s polkruhovým oblúkom záklenku. Primárne sú aj oba portály – vstupný portál s lomeným oblúkom a bohatšou profiláciou, ale celkovo masívnym pôsobením; ako aj sedlový portál do sakristie s hrubou jednoduchou profiláciou. Primárna je aj oltárna menza, ktorá je typická pre toto obdobie gotiky. Otázna je klenba, ktorej klenbové rebrá majú typologicky novšiu profiláciu, ale rovnako ako pri vstupnom portáli, aj rebrá klenby majú celkovo hrubé, masívne tvarovanie.

2. Rybník, jeden zo sekundárne využitých kamenných článkov, tvoriacich po ďalšom opracovaní novú korunnú rímsu muriva presbytéria. Foto: R. Erdélyi, 2014.

3. Rybník, jedna zo sekundárne využitých tehál zo staršieho objektu (s kusom pôvodnej ložnej malty) v spodnej časti muriva súčasného kostola – šírkový rozmer. Foto: R. Erdélyi, 2014.

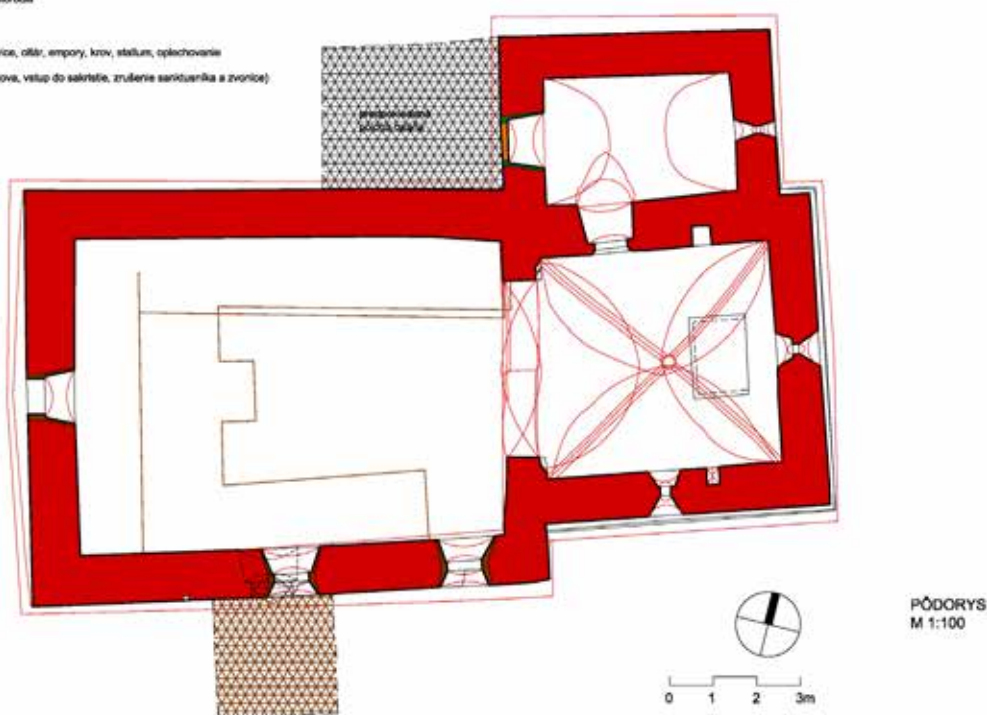
4. Slohová
analýza
ev. kostola
v Rybníku,
pôdorys

Autori: A. Botek,
B. Vachová,
R. Erdélyi, 2014.

SLOHOVÁ ANALÝZA

LEGENDA:

- gotika koniec 13. až 15. storočia
- renesancia 1500 - evanjelici
- baroko 1736, 50, 60, 62 - lavice, oltár, empory, krov, stĺpiky, oplechovanie
- klasicizmus 1850 - 1863 (obnova, vstup do sakristie, zrušenie sakristiária a zvonice)
- 20. storočie - 2014
- zaniknuté jery

Kostol mal v tejto etape povrchovú úpravu omietnutím s hrubým hladením. Omietky boli celoplošné, dotiahnuté až ku kamenným ostieniam, resp. k armovaniu nároží. Omietka bola na povrchu opatrená vápenným náterom.

Kostol mal v lodi plochý trámový strop, ktorý bol o niečo vyšší ako súčasný (nálež výmalby Krísta v mandorle nad víťazným oblúkom). Do krovu sa vstupovalo pravdepodobne z exteriéru v juhovýchodnom kúte napojenia presbytéria na loď kostola.

Najpodobnejšou, takmer identickou analógiou je kostol v Kraskove, ktorý svojimi rozmermi, kamennými architektonickými článkami, ako aj rozmiestnením väčšiny okien korešponduje s kostolom v Rybníku.

HYPOTÉZA: Niekoľko indícií (čakajúcich na potvrdenie v najbližších rokoch pokračujúcim výskumom reštaurátorov) napovedá, že v súčasnosti stojaca klenba nie je primárna. Na základe týchto indícií dávame ako alternatívu k rozsahu zachovanej primárnej etapy hypotézu, že kostol mal pôvodne inú, tvarovo zhodnú klenbu presbytéria. Kostol bol koncom 14. storočia vymalovaný, ale v priebehu 1. polovice 15. storočia husitské nájazdy spôsobili deštrukciu štítovej steny nad víťazným oblúkom, ktorá pri svojom páde zničila krov, preborila klenbu presbytéria a narušila statiku víťazného oblúka. Padajúci materiál poškodil aj omietky s výmalbami - najviac v mieste padajúceho štítu/klenby. Krátko po tejto udalosti ale prebehla oprava, resp. znovuvybudovanie klenby, ako aj štítového múru nad víťazným oblúkom. Otázny je zdroj materiálu, keďže celá klenba je postavená z tehál z 0. etapy (teda zo staršieho objektu). Otázne sú tiež vrstvy výmalieb na klenbových rebrách. Situáciu sťažuje fakt, že nie sú badateľné rozdiely v maltách a ani omietkach. (Obr. 4)

2. stavebná etapa: Gotická výmalba (2. polovica 14. storočia)

Interiér a fasáda kostola boli v časovom odstupe od výstavby v období medzi 60. - 80. rokmi 14. storočia vyzdobené monumentálnou maliarskou výzdobou, analogicky podobnou s malbami v Ochtinej a v Kocelovciach.³ Maliarska výzdoba bola vytvorená v exteriéri ako pravá freska na pripravenom páse omietky a v interiéri čiastočne ako pravá freska a čiastočne ako secco. Zložitejšie časti výzdoby boli pod-

³ PLEKANEC, Vladimír - HAVIAR, Tomáš. *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástenej maľbe*. Martin : Matica slovenská, 2010.

ložené omietkou a ostatné plochy len podmaľované vápenným náterom. Maľby boli na stenách vopred rozvrhnuté štetcom červenohnedou podkresbou. Miestami maľba prechádzala priamo na staršiu omietku s náterom. V interiéri presbytéria pokrývali maľby kompletne všetky steny, klenbu a kamenné články. V interiéri aj exteriéri lode kostola boli maľby vytvárané ako samostatné plochy. Vápenná omietka, aplikovaná pod maliarskou výzdobou, je jemná, pevná, plnená riečnym pieskom frakcie cca 0 – 4 mm. Nanesená bola v hrúbke cca 0,5 cm so zagletovaným povrchom. Monochrómny vápenný náter v interiéri, použitý ako podklad malieb, celoplošne pokrýval steny a kamenné články.⁴

3. stavebná etapa: Renovácia po tureckých vpádoch, renesancia (17. storočie)

Ďalšie úpravy a opravy kostola vyvolal zlý stav, spôsobený pravdepodobne požiarom a plienením zničeného kostola v nepokojnom období počas tureckých nájazdov v 17. storočí. V tom období bol kostol vo vlastníctve evanjelickej cirkvi. Okrem historických súvislostí to naznačuje aj charakter omietok a maliarskej výzdoby. Na gotických omietkach sú viditeľné stopy po požiari. Poškodené omietky kostola a obnažené murivo interiéru boli dorovnané hrubou omietkou veľmi nízkej kvality. Omietka je výrazne tmavej farebnosti s malým obsahom vápna a veľkým podielom nečistôt, uhlia a hliny. Povrch omietky bol za čerstva preličený vápenným náterom. Rovnako bol vymaľovaný celý interiér kostola. Náter má nerovnomerné sivobiele sfarbenie, čo mohlo byť spôsobené predošlým alebo následným požiarom. Povrch fasád kostola bol dorovnaný hrubou omietkou, ktorá obsahuje menšie hrudky vápna a je plnená riečnym pieskom frakcie 0 – 4 mm a výrazné sú aj úlomky uhlia. Povrch dopĺňanej omietky bol začerstva preličený bielym náterom. Rovnakým náterom bol natretý celý povrch fasád. V tejto etape boli vytvorené aj rysy kvádrovania juhovýchodného nárožia. Interiér a fasády boli následne dozdobené rustikálnou renesančnou výzdobou. V interiéri je zachovaná ornamentálna výzdoba na severnej a južnej stene presbytéria a na rebrách klenby presbytéria. V exteriéri je výzdoba zachovaná na južnej stene – kvádrovanie južného okna presbytéria, ornamentálna výzdoba nad západným oknom lode a geometrický sivý podstrešný pás kvádrovania na severnej fasáde lode a presbytéria.

4. stavebná etapa: Stavebné úpravy, barok (18. storočie)

V prvej tretine 18. storočia sa spomína výmena alebo obnova lavíc (1736). Pri prvom kompletnom súpise (z roku 1742) sa spomína starý oltár, drevená krstiteľnica, kamenný múr s poškodenou krytinou a bránou, zvonica pre dva zvony pri kostole, drevená kostnica. Zo spomínaných sa zachoval len múr okolo kostola, (ktorý je v havarijnom stave) a zrejme drevená krstiteľnica. Drevenú kostnicu predpokladáme na základe terénnych nerovností a prítomnosti tehlového a kamenného materiálu v polohe západne od sakristie.

Následkom požiaru v polovici 18. storočia (pravdepodobne v roku 1748) prebehla v kostole rozsiahlejšia stavebná činnosť. Bol vybudovaný nový krov (1749 – 1750), avšak značne anachronickej konštrukcie. Nad stredom krovu lode bol vztýčený barokový sanktusník, ktorého konštrukcia je dodnes súčasťou krovu. Stavebné úpravy sa dotkli aj presvetlenia lode kostola. Okná v južnej stene lode boli rozšírené vo vyššej pozícii s čiastočným použitím pôvodných šambrán. Záklenky pôvodných kamenných článkov boli zosekané a otvor oboch okien zväčšený posunutím vrchného bloku. Ľavé okno bolo rozšírené smerom doľava a pravé doprava. Ostenie okien je domurované rovnakým murivom, ako západné okno chóru lode a nadstavba štítov sakristie. Murivo je prevažne tehlové, len s občasným výskytom kameňa.

Zároveň s týmito úpravami bola vyhotovená spodná úroveň empor, nový inventár, pozostávajúci predovšetkým z lavíc, kazateľnice a oltára. Archívny výskum spomína aj zvonicu – zrejme opravu staršej zvonice západne od kostola (dnes už neexistujúcej, ale zachytenej na starších zameraniach zo začiatku 20. storočia).

⁴ Popis etapy od autorov reštaurátorského výskumu.

Krátko po realizácii spomínaných úprav je spomínaný ďalší požiar, po ktorom máme doloženú výstavbu prvého organu (1760) a dendrochronologickým výskumom potvrdenú výstavbu druhej západnej úrovne empor (1762). Tiež bolo vybudované stallum pre kňaza v presbytériu. Následne, v roku 1767, bola vybudovaná najvyššia úroveň empory na severnej stene.

5. stavebná etapa: Opravy, údržba (19. storočie)

Kostol bol na prelome 18. a 19. storočia vykradnutý a poškodený bol zrejme v podstatnej miere aj organ, keďže v roku 1803 je zmienka o stavbe nového organu. V prvej polovici 19. storočia sa kostolu nedostávalo potrebnej starostlivosti, a tak sa pred polovicou 19. storočia ocitol v zlom stave, južné nárožie hrozilo zrútením. V nasledujúcom období prebehli v kostole len drobné stavebné úpravy. Dotkli sa len prerazenia nového vstupu do sakristie v západnej stene. Rovnakým murivom je vystavaná aj druhá nadstavba štítov sakristie.

V roku 1863 je archívny výskum doložený (okrem vytvorenia západného vstupu do sakristie) aj asanovanie drevenej zvonice a stavba novej na jej mieste.

6. stavebná etapa: Opravy, údržba (20. storočie)

Na začiatku 20. storočia bol reštaurovaný interiér presbytéria. Odkryté boli zachované gotické maľby stien a fragmenty malieb na klenbách a kamenných článkoch. V miestach absencie gotickej výzdoby boli ponechané mladšie renesančné omietky aj so zachovanou renesančnou výzdobou. Gotické maľby boli ponechané v torzálnom stave, doplnené minimom akvarelových retuší. Styky ponechaných mladších omietok s gotickými a aj deštrukcie gotických omietok boli vyspravené sadrovým tmelom výraznej štruktúry. Väčšie deštrukcie v interiéri kostola boli zaomietnuté vápeno-cementovou omietkou. Povrchy stien interiéru boli následne scelené vápeným náterom. Steny v lodi a sakristia boli vymaľované bielym náterom. Omietky klenby v presbytériu bez zachovanej výzdoby boli prekryté okrovým náterom a omietky stien v presbytériu bez zachovanej výzdoby boli prekryté sivým náterom.

V 20. rokoch 20. storočia bola vymenená šindľová krytina strechy kostola za eternitovú, ktorá je momentálne dožívajúca a v rámci obnovy kostola nahrádzaná novou krytinou.

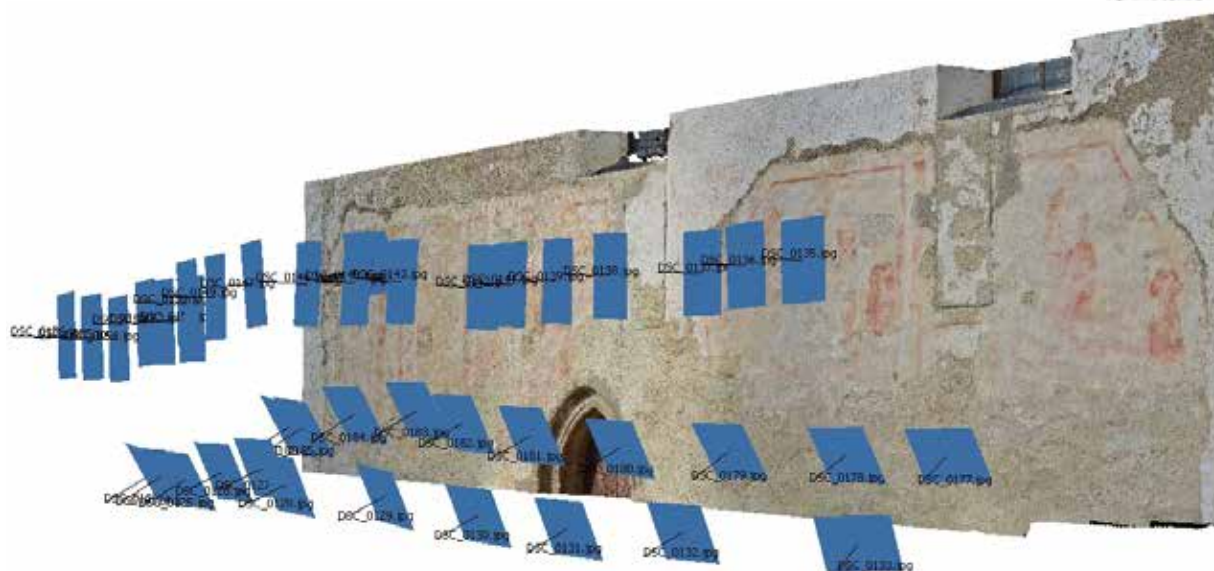
7. stavebná etapa: Opravy, údržba (21. storočie)

V ostatnom období prebehli v kostole dva zásahy. Drevená južná predsieň bola demontovaná a uskladnená v sakristii (2008). Západný vstup do sakristie bol zamurovaný tehlovým murivom s cementovou maltou a z exteriéru preomietnutý cementovou omietkou. V súčasnosti prebiehajú viaceré výskumy a kroky ku komplexnému reštaurovaniu interiéru a exteriéru kostola.

Evanjelický kostol v Rybníku (nad Turcom), okres Revúca, I. etapa reštaurovania, 2015

Postup reštaurátorskej realizácie vychádzal z vykonaného reštaurátorského výskumu a zo schváleného návrhu na reštaurovanie, zrealizovaného v roku 2014.⁵ Exteriér kostola, z dôvodu ochrany stredovekej maliarskej výzdoby, bude ponechaný v barokovej omietkovej úprave s celoplošným bielym náterom. Z dôvodu obmedzených finančných prostriedkov bola na rok 2015 určená na reštaurátorský zásah južná fasáda, na ktorej sa nachádzala najohrozenejšia časť stredovekej výzdoby kostola.

⁵ Na reštaurátorskom výskume a realizácii reštaurovania sa podieľali Akad. mal. Miroslav Šurin, Mgr. art. Michal Pleidel, Mgr. art. Andrej Krchňák, Mgr. art. Tomáš Kružlík. Archívny výskum a vyhodnotenie malieb spracoval Mgr. Peter Buday, PhD., fotogrametriu Ing. Marián Marčíš, PhD. Bližšie pozri: ŠURIN, Miroslav – KRCHŇÁK, Andrej. *Reštaurátorský výskum a návrh na reštaurovanie Evanjelický kostol Rybník nad Turcom. Historické omietky, nástenné maľby a kamenné články interiéru a exteriéru*. Bratislava 2014, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Banská Bystrica, pracovisko Lučenec, sign. R 145; ŠURIN, Miroslav – KRCHŇÁK, Andrej. *Evanjelický kostol Rybník nad Turcom. I. etapa reštaurovania – južná fasáda. Záchrana a konzervácia maliarskej výzdoby a omietok exteriéru, reštaurovanie kamenných článkov a rekonštrukcia omietok*. Bratislava 2015, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Banská Bystrica, pracovisko Lučenec, sign. R 150.

5. Schéma spôsobu snímkovania a výsledná podoba 3D modelu snímanej časti fasády.
Autor: M. Marčiš, 2016.

V prvej etape reštaurovania bola zrealizovaná záchrana a konzervácia maliarskej výzdoby a omietok, reštaurovanie kamenných článkov a rekonštrukcia omietok fasády. Z dôvodu obmedzených finančných prostriedkov nebol v tejto etape zreštaurovaný vstupný portál kostola. Všetky práce boli podrobne fotografované a dokumentované.

Prípravné práce pozostávali z fotografického zdokumentovania pred reštaurovaním, stavby lešenia a prípravy pracovného priestoru a materiálov. Aby sa predišlo poškodeniu maliarskej výzdoby pri čistení originálu, bolo v predstihu realizované upevňovanie injektážou prípravkami Vapo Injekt s prednástrekom fixatívu Porosil ZTS, zriedeného v pomere 1 : 5 s vodou. Čistenie pozostávalo z mechanického odstránenia depozitu a vrstiev, prekrywajúcich výzdobu, ale aj nevhodných omietok, aplikovaných v jej blízkosti. V prvom kroku boli reštaurátorskými kladivkami odstránené sekundárne omietky a skalpeli sekundárne nátery. Odkrytá maliarska výzdoba bola precízne dočistená pomocou mäkkých kefiek a hubiek Wishab. Odkryté murivá a podkladové omietky boli tiež dôkladne očistené od prachu a nečistôt.

Fotogrametrická dokumentácia nálezov výmalieb⁶

Po odstránení všetkých vrstiev a dočistení bola maľba zdokumentovaná fotogrametrickou metódou obrazového skenovania. V pravidelných rozstupoch boli vyhotovené snímky s digitálnou zrkadlovkou Nikon D800E v rozlíšení 36 megapixelov, ktoré boli následne spracované do podoby podrobného 3D modelu, vystihujúceho všetky nerovnosti povrchu meraného objektu. To umožnilo vygenerovať ortogonálne premietnutý dvojrozmerný obraz maľby (tzv. ortosnímku) vo vysokom rozlíšení, ktorá je priamo merateľná v referenčnej rovine bez potreby zohľadňovať ďalšie skreslenia. Mierka fotogrametrického modelu bola definovaná prostredníctvom značiek, nalepených na stene a odmeraných dĺžok medzi nimi. Rozlí-

6. Celkový ortogonálny pohľad na južnú fasádu kostola s odkrytými výmalbami.
Foto: M. Marčiš, 2015.

⁶ Autor Ing. Marián Marčiš, PhD.

šenie ortosnímkou je 0.45 mm na 1 pixel, čiže pri jej rozmeroch 24078 x 4654 pixelov (112 megapixelov) to v realite predstavuje 10835.1 x 2094.3 milimetra. (Obr. 5, 6)

Priebeh reštaurátorských prác

Dôkladná konsolidácia hmoty omietok a farebnej vrstvy bola zrealizovaná viacnásobným nástrekom silikátového fixatívu Porosil ZTS, zriedeného v pomere 1 : 10 s vodou. Odkryté omietky boli opätovne prekontrolované a všetky uvoľ-

nené plochy upevnené k podkladu injekciou prípravkami Vapo Injekt s prednástrekom fixatívu Porosil ZTS, zriedeného v pomere 1 : 5 s vodou. Rekonštrukcia omietok a tmelenie bolo zrealizované s maximálnym dôrazom na dosiahnutie absolútnej roviny a rovnakej štruktúry s dopĺňaným originálom. Plochy omietok aj drobné deštrukcie boli vystavané postupne, s dostatočnými technologickými prestávkami, z týchto vrstiev:

Prednástrek: na murive vápenný špric, na staršie omietky nástrek silikátového fixatívu Porosil ZTS, zriedeného v pomere 1 : 10 s vodou.

Jadrová omietka: na vyrovnanie deštrukcií a plôch, hlbších ako 1 cm, komponovaná z polohydraulického vápna a ostrého piesku frakcie 0 – 4 mm z miestneho zdroja. Jej povrch bol vytvorený s drsnou štruktúrou a o cca 0,5 cm hlbšie oproti dopĺňanému originálu.

Jemná povrchová hladená omietka z polohydraulického vápna a riečneho piesku frakcie 0 – 1 mm.

Úprava savosti doplnených omietok bola zrealizovaná vápenným „pačokom“ – riedkym vápenným náterom. Fasády exteriéru, vrátane kamenných článkov, boli celoplošne viacnásobne pretreté čistým vápenným náterom z kvalitného odležaného vápna. Nástenné maľby exteriéru boli po dôkladnom zdokumentovaní a zakonzervovaní pretreté tenkou jemnozrnnou vápennou omietkou a následne vápenným náterom. Hydrofobizácia fasád bola vykonaná celoplošným náterom prípravku Wacker W290. (Obr. 7 – 9)

7. Podtmelenie
odstávajúcej časti
výjavu počas
reštaurátorského
výskumu.
Foto: restau.art,
2014.

8. Odstránenie
tmelu a príprava
na vyrovnanie
a prichytenie
k podkladu.
Foto: restau.art,
2015.

9. Prichytenie
odstávajúcej
časti výmalby
k podkladu a jej
fixácia.
Foto: restau.art,
2015.

Maliarska výzdoba južnej fasády

Maľby, odkryté na južnej fasáde lode evanjelického kostola v Rybníku, predstavujú ojedinelú ukážku stredovekého nástenného maliarstva na Slovensku. Ich hodnotu zvýrazňuje predovšetkým nezvyčajne veľký rozsah zachovania a vnútorná štruktúra, nateraz bez bližších domácich analógií. Cykly z Rybníku jasne naznačujú, že maliarska výzdoba exteriéru vidieckych sakrálnych objektov sa neobmedzovala len na solitérne figúry, izolované výjavy alebo ornamentiku, ale mohla vytvárať (a vytvárala) programovo jednotné celky, pokrývajúce vizuálne exponované vonkajšie plochy. Minimálne členené hmoty vidieckych kostolov tak poskytovali ideálnu bázu nielen pre interiérovú výmaľbu. Osobitosti skúmaných malieb sa ukazujú najmä v prvom (západnom) cykle v zjavnom kontraste medzi členením jednotlivých polí. Kým prvé pozostávajú z troch (resp. štyroch) malých scén, súvisiacich s Kristovými pašiami, ostatné vyplňali veľké postavy, solitérne alebo združené v skupinách. Náročnejšie poňaté rámovanie posledných dvoch polí prvého cyklu evidentne súvisí so zámerom akcentovať ich obsah. Torzovitý stav celku, zánik malieb v dolnej časti fasády a absencia príbuzných riešení na domácej pôde sú výraznými limitmi pre rozbor ich ikonografického programu a funkcií. Istejšie závery možno vysloviť iba na základe jednotne pôsobiacich formálnych znakov: nazdávať sa, že ide o práce jedného autora (alebo dielne), vytvorené v jednej fáze, snáď v poslednej štvrtine 14. storočia. (Obr. 10, 11)

10. Západná časť výmalieb južnej fasády.

Foto: restau.art, 2015.

11. Východná časť výmalieb južnej fasády.

Foto: restau.art, 2015.

Opis odkrytých malieb

Horizontálny pás malieb na južnej fasáde lode dosahuje dĺžku 10 metrov. Kým dolný okraj plochy sa dá ohraničiť líniou, naznačenou asi vo výške archivoly gotického portálu, jej hornú hranicu tušíme v rovine parapetov dnešných okenných otvorov. Omietka, nesúca maľovanú výzdobu, mala v minulosti podstatne väčší rozsah: fragmenty zachované v nižších partiách fasády napovedajú, že siahala takmer po úroveň terénu alebo sokla.

Na základe identifikovaných scén možno predbežne hovoriť o dvoch cykloch, obsiahnutých v maľbách. Pomyselnú hranicu medzi nimi tvorí os, daná starším oknom v osi fasády. Cykly sa odlišujú členením a počtom obrazových polí a v neposlednom rade mierou zachovania. Kým sled malieb na ľavej (západnej) strane fasády je z veľkej časti už takmer nečitateľný, dva výjavy v pravej (východnej) polovici sú napriek dlhodobo zanedbávanej údržbe pamiatky relatívne dobre zachované.

Horné rohy plochy s maľbou sú výrazne skosené, čo by mohlo odkazovať na prítomnosť bližšie neznámej (tesárskej) konštrukcie, opierajúcej sa o múr. Vzhľadom na nedostatok iných presvedčivých dôkazov musíme tento predpoklad nateraz vylúčiť. Na druhej strane maľby jednoznačne rešpektujú obrys starších okien a podkladová omietka viditeľne zachádza na ich špalety.

Západný rad obrazov

Fragmentárny pás, siahajúci po úroveň ľavej špalety stredovekého okna (prvého od západu), javí najväčšiu mieru degradácie vo východnej časti, v mieste osadenia strechy drevenej predsene vstupného portálu. Ľavý horný roh pásu je skosený, kým ukončenie maľovaného rámu na opačnej strane bolo zvislé.

Cyklos pozostáva z piatich vertikálnych obrazových polí, začlenených do spoločného rámca. Prvé pole od juhozápadného nárožia lode sa delí na tri nad sebou radené obdĺžnikové registre. Druhé pole má dve časti: kým hornú tretinu vyplňa horizontálny register, dolný má na výšku orientovaný pravouhlý formát. Zvyšné tri obrazce nemajú vnútorné členenie, stredný (tretí) je užší ako posledné dva s približne rovnakou šírkou.

Základ bordúry, ohraničujúcej jednotlivé polia, tvorí široký biely pruh, ktorý je po vnútornom obvode zvýraznený tenšou tehlovočervenou líniou. Osobitý charakter má lemovanie posledných dvoch polí na pravej strane. Vodorovné i kolmé pásy ich rámovania zdobí jednoduchý geometrický ornament v podobe dvojfarebného ozubu. V horných rohoch štvrtého obrazového poľa sú viditeľné kruhové medailóny (puklice), ktorých plastický efekt podčiarkuje tieňovanie tehlovočervenou na bielom podklade. Tento detail sa s veľkou pravdepodobnosťou uplatňoval aj na spodnej lište. Široké vertikálne deliace pásy medzi prvým a druhým, resp. druhým a tretím poľom (od západu) sú vo vnútri vyplnené trojicami úzkych, na výšku stanovaných obdĺžnikových „kaziet“, kolorovaných červenou (?). Plastický účinok (ilúzia hĺbky) bol dosiahnutý pridaním tmavších tehlovočervených línií.

Obsah väčšiny obrazov prvého cyklu nie je možné určiť. Podmaľba, ako aj vrchné lazúrne vrstvy sú vymyté, len zhluky farby, obrysy odevu, telesné detaily či svätožiari naznačujú niekdajšiu prítomnosť figúr. Prekvapujúco dobre zachovaným detailom tváří sú pery.

Vrchný obraz v prvom poli má lichobežníkový formát, daný zošíkmením ľavej strany. Slabo viditeľné obrysy a kruhové, okrom maľované glorioly naznačujú minimálne tri postavy. Prvá figúra naľavo sa nakláňa k postave so svätožiarou, stojacou napravo od nej. Linka, vykresľujúca rukáv plášt'a prvej postavy, napovedá o pohybe jej pravej ruky. Tá zrejme spočíva(la) na pleci svätca, ktorý sa ľavou rukou dotýka jej ramena. Badateľné sú zvyšky okrovej podmaľby tváří, ako aj niekoľko rovných okrových liniek v pozadí, miestami presahujúcich ohraničenie obrazu. Napravo od spomenutej dvojice, zachytenej zrejme v momente objatia, stála ďalšia postava, pravdepodobne svätca, ako to naznačuje fragment jeho nimbu. Pod ním, resp. pod miestom tváre vidno pomerne široký, jasný modrý ťah štetcom. Diagonálne stúpajúci širší svetločervený pás hore môže byť náznakom krajiny. Vychádzajúc z opísaných detailov, ako aj vzťahu obrazu k susednému výjavu Ukrižovania, sa domnievame, že maliar v ňom zachytil scénu Judášovej zrady (Kristovho zajatia).

Podobne, ako na predchádzajúcom výjave, aj v nasledujúcom rozoznávame stopy troch figúr. V ľavom dolnom rohu obrazu je viditeľný zlomok priestorovo znázorneného horizontálneho bloku (lôžka, tumbý?), na ktorom spočíva rameno s kvapkami krvi vytekajúcimi z rany na dlani. Pod ramenom sa črtá zvyšok červenej (purpurovej?) látky, nad ním vystupuje motív štylizovanej červenej ľalie na okrovom základe, naznačujúcom kruhový tvar nimbu. Podobné ľalie, usporiadané do tvaru kríža, sa objavujú tiež na svätožiare malého Ježiša v scéne Narodenia v druhom cykle malieb. Okrové glorioly naznačujú dve postavy, stojace nad umierajúcim (?). U oboch sú ešte rozoznateľné kontúry oválnych tváří, očí a nosa a najmä jasnou červenou maľované pery. Fragmenty napovedajú, že šlo o scénu Oplakávania Krista, alebo Ukladania do hrobu.

Na ľavej strane tretieho (dolného) obrazu rozoznávame okrové diagonálne vedené pásy (brvná kríža?), presahujúce cez ohraničenie výjavu. V mieste kríženia týchto pásov (brvien) sa javí okrúhla svätožiar. V pravom dolnom rohu plochy vidno obrys postavy v červenom / purpurovom (?) rúchu. Medzi ňou a postavou, nesúcou kríž (?), sa ukazuje krátka, no jasná šikmo vedená okrová linka. „Útržkovité“ detaily nateraz nedovoľujú istejšie pomenovanie výjavu v tomto poli, predstavoval azda Nesenie kríža.

Jedinou, v súčasnosti presne určiteľnou scénou v prvom cykle malieb, je Ukrižovanie v hornom obdĺžnikovom registri druhého poľa. Zastupuje frekventovanú, osovo vyváženú kompozíciu v strede s Ukrižovaným a s Pannou Máriou a sv. Jánom evanjelistom po stranách. Horná časť figúry Krista (ramená, hrud' a hlava, naklonená k Márii) je naznačená krátkymi ťahmi, resp. pramienkami krvi, vytekajúcimi z rán na pravom boku a ľavej ruke. Priečne brvno kríža, dotýkajúce sa hornej hrany rámu, zaberá takmer celú šírku obrazového poľa. Z postavy Panny Márie, stojacej (z nášho pohľadu) po ľavej strane Ukrižovaného, rozoznávame už len obrys tváre, zahalenej plášťom, a kruhovú svätožiaru. Na tvári sú viditeľné červenou vykreslené pery. Celistvejšie sa zachovala postava Jána evanjelistu. Ruky svätca sú zdvihnuté približne do výšky hrude a sklúčené v geste modlitby.

Pod výjavom Ukrižovania nasleduje obdĺžnikové, na výšku orientované pole so siluetou postavy so svätožiarou. Nad úrovňou pásu sa črtá červenou maľovaný oblúkovitý tvar, snáď záhyb drapérie. Vzhľadom na stav maľby postavu svätca či svätice nie je možné identifikovať.

Maľba v treťom poli prvého cyklu zanikla, len na pravom hornom okraji badať zvyšky okrovej farby, patriacej azda k nimbu.

Podobný stav charakterizuje i predposledné (štvrté) pole s geometrickou bordúrou. Pod horným pásom rámovania na červenom základe sa rysujú segmenty dvoch okrových svätožiar. Kruhový tvar sa nejasne črtá aj približne v strede poľa, na jeho ľavej strane.

V strede hornej časti posledného (piateho) poľa rozpoznávame obrys tváre v kruhovej glorie s motívom ľalí, usporiadaných do tvaru kríža. Zvyšná časť plochy je výrazne zdegradovaná a narušená v mieste dotyku múru so strechou predsene. Čitateľné zostali diagonálny ťah naľavo od tváre, kvapky krvi (?) nižšie, kresba lýtok pod šikmou líniou osadenia strechy a motív kruhu so 7-mi (alebo 8-mi?), radiálne rozmiestnenými vnútornými linkami. Predpokladáme, že obrazu mohla dominovať postava Zmŕtvychvstalého Krista, k čomu by odkazoval aj symbol kruhu, zachytený pri jeho nohách.

Východný rad obrazov

Pás lichobežníkového tvaru so široko skosenými hornými rohmi nesie dve scény z Kristovho detstva. „Deliacim prvkom“ medzi nimi je staršie, východné okno lode, okolo ktorého vzniklo maľované rámovanie.

Prvý výjav zachytáva Narodenie Krista a Zvestovanie pastierom. Scény dominujú postavy Panny Márie a malého Ježiša, situované v strede, pred drapériou (závesom, lambrekýnom), pokračujúcou k pravému okraju obrazového poľa. Látka je delená na zvislé pruhy okrovej a červenej farby. Za ňou v pravej časti obrazu sa dvíha sedlová strecha.

12. Stav kostola po reštaurovaní južnej fasády. Foto: restau.art, 2015.

13. Zaznačenie celkového rozsahu zachovaných (sýtejšia červená) a predpokladaných (svetlejšia červená) výmalieb južnej fasády.
Foto: restau.art, 2015.

14. Priemet nálezu pôvodného rozsahu okien a výskumom nájdených káps po trámoch do ortogonálneho pohľadu na fasádu, so zaznačením predpokladaného priebehu styku strešnej konštrukcie južnej prístavby a južnej fasády kostola rešpektujúcich výmalbu.
Foto: R. Erdélyi, 2015.

Nad jej trojuholníkovým štítom vidíme šesťcípú hviezdu, ktorá spolu s centrálnym motívom naznačuje aj os kompozície. Figúra Panny Márie je sprítomnená len v podmaľbe, skláňa sa k malému Ježišovi a jej pravé rameno je dvíhnuté. Tento moment napovedá o geste adorácie. Napravo od Márie je zobrazená ležiaca postava dieťaťa s kruhovým nimбом okolo hlavy, na ktorom sú zreteľné červené ľalie, vytvárajúce kríž. Zo samotnej tváre ostali čitateľné len pery, z postavy vnímame jej základný obrys a detail ľavej nohy. Pod jasličkami sa črtá malá kľáčiacca figúra – zrejme anjel. Na pravom okraji obrazu sa vyníma sediacia postava sv. Jozefa. Črty jeho tváre sú, s výnimkou perí, zmyté, no zo sklonu hlavy je zřejmé, že pohľad smeroval k Ježišovi. Ruky svätca sú viditeľne spojené. Ľavú stranu obrazu vyplňa skala. Jej vlnitá kontúra je vykreslená hrubšou červenou líniou. Ľavý okraj (svah) skaly je súbežný s okosením obrazu, kým pravý prudko klesá smerom k Márii. V hornej polovici vrchu možno identifikovať dve postavy, pričom vyššie stojaca (anjel), obracajúc tvár k sediacej (?) figúre (pastiera), ukazuje na hviezdu nad Betlehemom.

Druhý výjav znázorňuje Útek do Egypta. Obrazu dominuje monumentálna postava Panny Márie s dieťaťom, sediacej na oslovi. Z figúr ostali len obrysy a svätožiari, pomerne dobre vnímateľná je hlava a predné nohy zvieratka. V pravej dolnej časti poľa je situovaná stojaca postava sv. Jozefa, ktorá akoby prekračovala ohraničenia obrazu. V zdvihnutej pravej ruke drží uzdu osla, ľavou ukazuje smerom hore. Jozefova tvár, obklopená nimbom, presahujúcim rám, je otočená k Márii. Iné detaily, naznačujúce napr. terén, krajinu, nie sú v tejto scéne čitateľné.

Zhrnutie – nové poznatky k stavebnému vývoju kostola na základe nálezov počas reštaurovania južnej fasády kostola

Práce na reštaurovaní južnej fasády v roku 2015 odkryli celkovú situáciu výmalby fasády, a tak doplnili niektoré čiastkové zistenia z architektonicko-historického výskumu a poskytli informácie na ich uspokojivú a zároveň prekvapivú interpretáciu. (Obr. 12)

Podľa nálezov jasne zachovaných okrajov plôch výmalby z roku 2015 a nálezov rozsahu pôvodných dvoch okien južnej steny hlavnej lode a dvoch primárnych káps po drevených trámoch sa domnievame, že k južnej fasáde kostola doliehala prístavba. Na základe presného fotogrametrického zamerania nálezov sme zrekonštruovali predpokladaný tvar konštrukcie – podľa všetkého išlo o prístavbu pôdorysného tvaru do L, pričom západná časť mala pultovú strechu s valbou na západ-

nom ukončení a bola rovnobežná s murivom južnej steny kostola a východná časť kolmá na kostol bola prestrešená sedlovou strechou. Nerovnaké sklony prestrešenia strechy východnej časti rešpektovali umiestnenie okenného otvoru, pričom vrchol strechy sa nachádzal osovo priamo nad vrcholom okna. (Obr. 13, 14) Viac o podobe južnej prístavby nateraz nevieme, ďalšie informácie by mohol poskytnúť plošný archeologický výskum.

Poznanie dejín ev. a v. kostola v Rybníku prináša mnoho zaujímavých zistení, ale aj podnetov k problematike stredovekých dedinských kostolov. Prebiehajúca obnova kostola môže priniesť ešte zaujímavé zistenia a táto lokalita zatiaľ rozhodne neodkryla všetky svoje tajomstvá. V najbližšej dobe je prioritou oprava krovu a strechy kostola, nasledovať bude obnova ostatných fasád a obnova interiérov kostola. Práce, prebiehajúce na kostole, sú financované z dotačného programu MK SR Obnovme si svoj dom a čiastočne z príspevkov z 2% z daní od občianskych združení Ohrozené kostoly a Restau.art.

Výber z literatúry:

- BÓNISNÉ WALLON, Emma – SPRENGER, Mária (eds.). *A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti kutató csoportjának forráskiadványai XII. Acta cassae parochorum. Esztergomi egyházmegye 1733 – 1739. 6. füzet N – Zs. Művészettörténeti adatok.* Budapest : MTA, 1976.
- BOROVSKÝ, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye.* Budapest : OMT, 1903.
- FABÓ, András. *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica III.* Pest : Osterlamm Károly, 1865.
- GERECZE, Péter. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In FORSTER, Gyula (ed.). *Magyarország műemlékei II.* Budapest, 1906.
- GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest : Akadémia Kiadó, 1987.
- HUDÁK, Ján. *Patrocíniá na Slovensku.* Bratislava : Umenovedný ústav SAV, 1984.
- ILA, Bálint. *Gömör megye. A települések története 1773 – ig. IV.* Budapest : Akadémia Kiadó, 1969.
- Kronika obce Rybník. Rkp., nedat. Dostupné na internete: <http://www.evanjelic.sk/node/4999> [online 1.12. 2014].
- PÉTERFFY, Carolus. *Sacra concilia ecclesiae romano-catholice in Regno Hungariae.* Posonii, 1742.
- Súpis pamiatok na Slovensku III.* Bratislava : SÚPSOP – Obzor, 1969.
- TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Súčasný stav poznania. (Addenda et corrigenda)* Bratislava : Štátne reštaurátorské ateliéry – Tatran, 1988.
- TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba v Gemeri.* Bratislava : Tatran, 1989.
- TOMÁŠIK, Samo. *Pamätnosti Gemersko-Malohontské.* Rimavská Sobota : Miestny odbor MS, 1921.
- TROCHTA, Jozef. *Zoznam cirkevných miest Slovenska, zostavený podľa pápežských registrov o desiatkoch, zaplatených užívateľmi cirkevných benefícií v XIV. storočí. (Príspevok k historickej topografii Slovenska).* IX. Gemersko-malohontská stolica. Bratislava 1964, rkp. uložený v Historickom ústave SAV.
- PLEKANEC, Vladimír – HAVIAR, Tomáš. *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástennej maľbe.* Martin : Matica slovenská, 2010.

Results of the Research of the Medieval Evangelical Church in Rybník

Between 2014 and 2015, several partial research studies were carried out in the Evangelical church in Rybník, namely architectural-historical, archival and restoration research, in order to base its upcoming conservation. These research studies brought new insights into the subject. For example, on the basis of the identified chaff bricks and chiselled stone elements, which are secondarily used in the church walls, it is assumed that the present object was built in the place of an older one that it replaced. It is believed that it was a religious building dedicated to the Holy Cross, which can be dated now only roughly into the first half of the 13th century. Sometime after 1266, but most likely during the first third or even the first half of the 14th century, the older building was demolished and the currently standing, single-nave longitudinal object with a rectangular sanctuary and a sacristy on the northern side was built. Historical written sources from this period have documented St. Benedict as a patron saint in the area. In the second half of the 14th century, or rather between 1360's and 1380's, the interior and exterior walls were decorated with wall paintings. The church underwent further minor modifications in the 17th century, after the fire in the mid-18th century, in 1803, 1863, and early 20th century; nonetheless it still retains its predominantly medieval character. Its artistic and stylistic expression is complemented substantially by the wall paintings. In addition to the interior, especially the exterior paintings on the southern facade of the church were restored in 2015. The restoration revealed a relatively rich Christological cycle, consisting of two sections. In the western part of the southern facade, there are three (or four) motives showing Passion scenes, complemented by solitary figures or smaller groups. In the eastern part of the southern facade there are two scenes from the childhood of Christ (Birth / Annunciation to the shepherds and Flight to Egypt). Within the framework of medieval wall paintings preserved in Slovakia, this is a rarely preserved document of a wider exterior wall painting.

Starý kláštor minoritov v Levoči – novšie poznatky o jeho stavebnom vývoji

PhDr. Norma Urbanová

privátna bádatel'ka, Bratislava
norma.urbanova@gmail.com

The article provides a summary of recent insights on the origin and construction development of the monastery based on the interpretation of research studies conducted between 1982 and 2015 within the scope of the monastery complex and its closest neighbourhood. It evaluates their importance for the knowledge of the urban and architectural development of the fortified medieval city under specific conditions of the territory concerned.

Spiš, Levoča, stredovek, starý kláštor minoritov

Spiš, Levoča, Middle Ages, the old monastery of the Minorites

Zriedkakedy sa podarí vyskúmať architektonickú pamiatku detailne – v rozsahu a hĺbke tzv. výskumu na vedecké účely – v krátkom časovom úseku, ktorý je zvyčajne k dispozícii v niekoľkých etapách. Možno to konštatovať aj o starom kláštore minoritov v Levoči, napriek jeho nepopierateľnému významu – historickému aj pamiatkovému – z hľadiska architektonického i umeleckohistorického v jednej z lokalít na Slovensku, zaradenej v roku 2009 do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO ako súčasť Spišského hradu a pamiatok v jeho okolí.

Príčin tohto stavu skúmania bolo dosiaľ viacero. Okrem nedocenenia exaktného, multidisciplinárneho poznania kultúrno-historických hodnôt tejto pamiatky – z hľadiska jej významu ďaleko presahujúcich región – to boli dôvody ekonomické aj časové, limitované naliehavosťou stavebnej adaptácie na nové využitie priestorov (až v 80. a 90. rokoch 20. storočia) a z nich vyplývajúce možnosti rozsahu výskumu v súvislosti s prístupom k stavebným konštrukciám na potrebných

1. Plán areálu starého kláštora minoritov v Levoči pri západných mestských hradbách, vyhotovený mestským tesárom Jánom Jurajom Schedlom v rokoch 1835 – 1840. Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, sign. S 12, Div IX, No 74.

1) Kláštorná veža s bránou pre peších, zamurovanou v roku 1531, zbúraná pred rokom 1864; 2) Tzv. Poľská brána, pôvodný neuzatvorený podchod pod vežou kláštorného kostola, zabezpečujúci plynulý prieťah okolo hradobného múra aj pôvodný vstup do hospodárskeho areálu kláštora a samostatný vstup do ambitu, zamurovaný po odchode minoritov z Levoče; 3) Hlavný vstup do kláštorného kostola; 4) Immaculata z roku 1736; 5) Budova jezuitskeho gymnázia z roku 1672, zbúraná v roku 1912; 6) Asanovaná severná časť východného kláštorného krídla, do výšky 3 m nahradená vyrovnávacím násypom, predlžujúcim priestor nádvoria novej gymnaziálnej budovy (1896 – 1913).

2. Morfológia južnej strany parcely ostala v zásade zachovaná. Aj súčasný stav zobrazuje výrazné juhozápadné klesanie k veži kostola, hradbám a priechodu v podveží. Ulica klesá smerom k miestu odstránenej Kláštornej veže a križuje sa so Žiackou ulicou smerujúcou naprieč mestskou zástavbou k východným hradbám, kde stavali od 1697 jezuitský konvikt. Foto: KPÚ Prešov, pracovisko Levoča, 2006.

3. Situácia v kresbách Viktora Miškovského z roku 1904 a 1907 zachytáva západný hradobný múr po odstránení Kláštornej veže aj tvar striech na severnom a západnom krídle kláštora. Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Épitészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Terotár. Budapešť.

miestach. Neoddeliteľnou súčasťou v tomto procese je aj dosiaľ chýbajúci architektonický výskum kláštorného kostola (dnes už možno využiť šetrné technické prostriedky) vo väzbe na výskum kláštornej budovy, čo len čiastočne mohol splniť archeologický výskum v južnom a východnom ambite (1992 – 1994).

Z uvedeného vyplýva i účasť všetkých potrebných profesií a v neposlednom rade aj dôkladnejšie poznanie historického urbanizmu a architektonického vývoja zachovanej stavebnej štruktúry mesta. Novšie poznatky sa zhromažďovali postupne – najmä v priebehu uplynulých troch desaťročí, zásluhou kolektívu profesionálne zameraných odborníkov, avšak ani dnes nemožno pokladať toto poznanie za postačujúce a už vôbec nie za ukončené, práve aj s dôrazom na vzájomné konzultácie o výsledkoch bádania medzi zúčastnenými profesiami, ktoré by viedli k exaktným záverom.

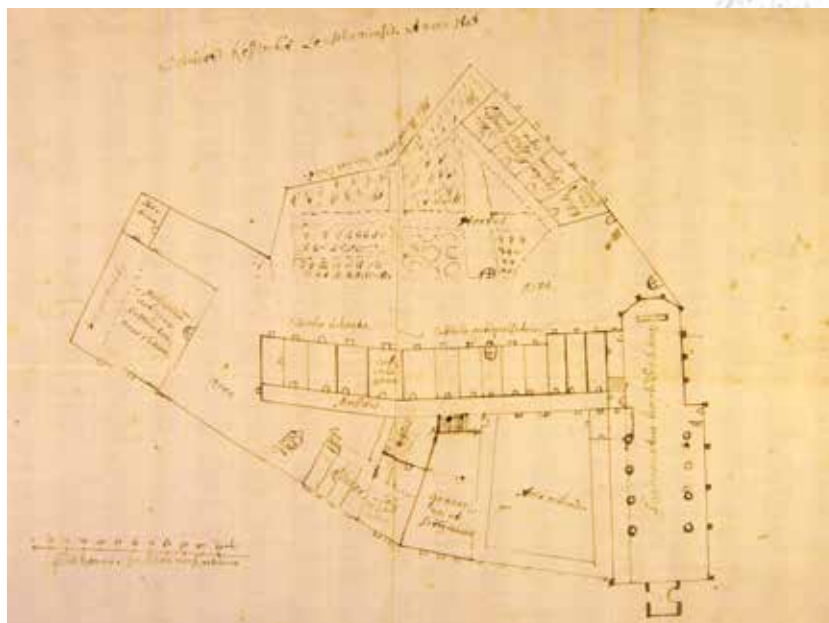
Od roku 1982 prešiel kláštor dvomi čiastkovými architektonicko-historickými výskumami, dvomi etapami archívneho výskumu (1982, 2015) a dvomi etapami archeologického výskumu – v časti interiéru (1992 – 1994) a pred východným priečelím (1996). Práve archeologický výskum priniesol poznatky, týkajúce sa založenia stavby na teréne so špecifickými vlastnosťami, ktoré bolo možné neskôr porovnať a overiť aj vo viacerých novších výskumoch profánnej architektúry v MPR Levoča.¹

¹ Pri vizuálnych výskumoch v rámci prípravy nového súpisu pamiatok sa v dome na Námestí Majstra Pavla č. 64 preukázal v pokračovaní severného suterénneho priestoru, zahĺbeného do skalného podlažia, rovnako riešený priestor so studňou, prístupný úzkou, nepravidelnou štrbinou, upravenou v skale. Pozri: URBANOVÁ, Norma. Meštiansky dom, Námestie Majstra Pavla, č. 64, katalógové heslo. In URBANOVÁ, Norma – KOSOVÁ, Barbora – SZERDOVÁ-VELASOVÁ, Lubica (eds.). *Levoča. Národné kultúrne pamiatky na Slovensku*. Bratislava : Slovart – Pamiatkový úrad SR, 2017, s. 389 – 391. Celý suterénny priestor zasekaný do skalného podlažia ako základ dispozície domu, vrátane zníženia skaly na úroveň dispozície prízemí, sa nachádza v meštianskom dome č. 33 na Kláštorskej ulici neďaleko kláštora minoritov. URBANOVÁ, Norma. *Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum meštianskeho domu na Kláštorskej 33*. Bratislava 2007, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Prešov, pracovisko Levoča (ďalej len „Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča“). Podobné riešenie sa preukázalo aj v suterénnych priestoroch pôvodne dvoch úzkych meštianskych domov na Vysokej ulici č. 5, pozri: URBANOVÁ, Norma – KLINGOVÁ, Adriana. *MPR Levoča – Pamiatkový výskum architektonicko-historický a umelecko-historický meštianskeho domu na Vysokej č. 5*. 2009, rkp. Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča. Výskum levočského farského kostola, takisto založenom na skalnom podlaží, preukázal stopy po dvoch stavebných fázach staršej sakrálnej stavby z 2. polovice a z konca 13. storočia, zistenej georadarom (M. Terray). JANOVSÁ, Magdaléna a kol. *Rím. kat. kostol sv. Jakuba, architektonicko-historický výskum exteriéru*. 2009, rkp. Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča.

Získané poznatky tak umožňujú prehodnotiť nielen spôsob interpretácie architektonického vývoja tohto objektu, ale prispievajú aj k poznávaniu danej problematiky pri výskume iných stavieb v tejto lokalite, ktorá má viaceré špecifické črty. Týka sa to najmä geomorfologie územia, ktorá nepochybne ovplyvnila aj spôsob zakladania mesta z hľadiska urbanistického usporiadania a v nemalej miere aj technického zakladania stavieb v dávnej minulosti. A práve poznanie spôsobu riešenia tohto technického problému od počiatkov vzniku mesta je dôležité aj pre správnosť interpretácie z hľadiska historických súvislostí – pertraktovaných za uplynulé desaťročia s viacerými zmenami v náhľadoch na priebeh výstavby celého komplexu.

Od založenia existujúcej stavby v 1. – 2. decéniu 14. storočia prešla najmä kláštorná budova po požiaroch v tejto mestskej štvrti (1485, 1580, 1599) a po období nevhodného využitia až devastácie (1544 – 1670) výraznou zmenou v rokoch 1671 – 1713 po prevzatí kostola a kláštora jezuitmi. Aj v tejto oblasti sa podarilo prehĺbiť poznatky, získané už spomenutými výskumami, vrátane dendrochronológie, aj možnosťou skúmania menej dostupných archívnych prameňov, máp a obrazovej dokumentácie – ich kvalitnejších kópií, ktoré umožňuje dnešná technika a konfrontovať ich s doteraz publikovanými názormi na situovanie, stavebný vývoj, na zmeny dispozície ovplyvnené dobovým využitím kláštora a na rozsah zachovania jeho stredovekého základu.²

Poslednou z rozsiahlych stavebných adaptácií a čiastočnou rekonštrukciou stredovekej fázy prešiel kláštor v rokoch 1938 – 1939, avšak bez architektonického

4. Náčrt levočskej rezidencie minoritov podľa stavu v čase vyhotovenia (okolo roku 1678) so staršími budovami. Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, sign. T 86, X., No 1a.

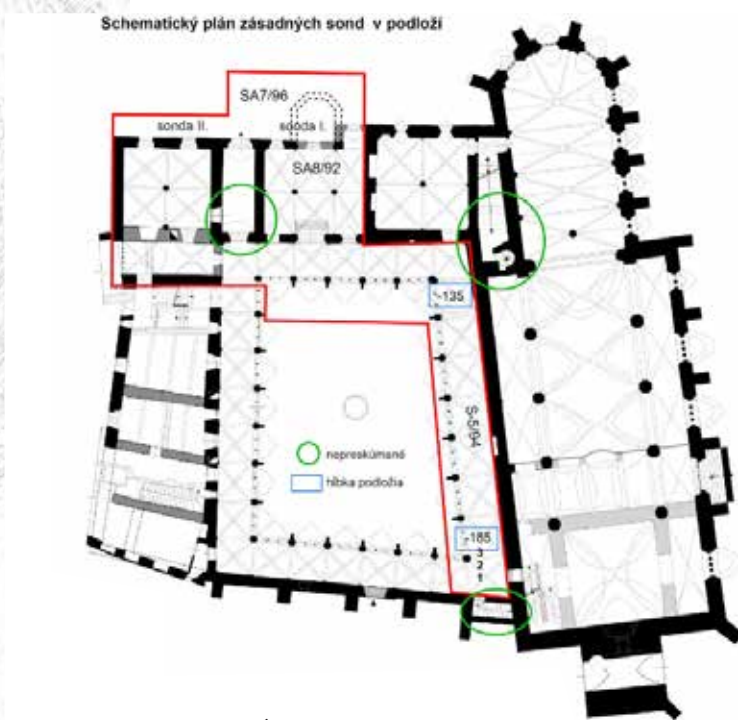
(*Cubicula antiqua patrum*) východné krídlo, (*Granarium*) sýpka – východné krídlo, ku nemu s vnútornou chodbou pristavaná sála s pivnicami (*Sala et subter cellarium*) a tri miestnosti (*Rudero* – zničené), na konci toalety (*Coca*) a staré toalety samostatne stojace vo dvore (*Coca antiqua*). Na severnom konci dvora starý mlyn, voziareň, stajňa (*Molendinum antiqua, Locus pro curibus, Stabulum*), dvor so základom severnej prístavby východného krídla (*Cubicula nova*) a gymnázium (1672) susediace so záhradou (*Hortus*) vedľa priestoru s parcelami domov na prenájom, patriacich mestu (*Hic stant domus venales civicae*). Kostol s vežou, hradby nie sú zobrazené (nepatrili k rezidencii).

5. Výrez z historickej katastrálnej mapy Levoče z roku 1869, už bez Kláštornej veže v opevnení, s budovou jezuitského gymnázia v línii ulice a so súkromnými parcelami na severnom konci bloku. Archív GKÚ Bratislava, sign. Le 123.

² Podrobnejší popis prác uvádzajú archívne pramene, ktoré boli použité a citované v archívnom výskume, tvoriacom súčasť 1. etapy pamiatkového výskumu kláštora v roku 2015. OLEJNÍK, Vladimír. Archívny výskum dejín a stavebného vývoja starého Kláštora minoritov v Levoči (Kláštorská 38). Levoča 2015, rkp. In URBANOVÁ, Norma. *Pamiatkový výskum architektonicko-historický Kláštora minoritov na Kláštorskej ulici č. 38 v Levoči, 1. etapa*, 2015, rkp. Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča.

Tab. I.
Levoča. Pôdorys
minoritského
kláštora
s kostolom
a konventom.
Podľa: LUKÁČ,
1996, ref. 11
a LUKÁČ
- ROTH -
SOJÁK, 1996,
ref. 11.

S-5/94 – sonda v celej dĺžke južného ambitu so zachovanou pôvodnou stratigrafiou: pod hlinenou vrstvou je upravované kamenné podlažie, ktoré zostupuje na východnej strane lokálne do hĺbky 135 cm, na západnom konci do hĺbky 185 cm (referenčný bod R – prah neskorogotického portálu je v sekundárnej polohe). Hrob 1 – v hĺbke 155 cm, mužský hrob; Hrob 2 – v hĺbke 146 cm; Hrob 3 – v hĺbke 194 cm, zasekaný do skalného podlažia, datovaný do 2. polovice 13. – začiatku 14. storočia. Úprava podláh v jednotlivých vrstvách, postupne eliminujúcich spád vo východnom a južnom ambite: úprava maltou v hĺbke 115 cm – dlážka z 1. polovice 14. storočia; v hĺbke 105 cm – maltové dlážky z polovice 15. storočia; z prelomu 15./16. storočia keramická dlažba v maltovom lôžku v hĺbke 72 – 75 cm; maltová vrstva kombinovaná s keramikou zo 16. a prelomu 17. storočia, vo východnej časti s prepálenou vrstvou výšky 5 cm (požiar 1599?), ktorá sa viaže k preloženiu neskorogotického portálu zo stredy na západný koniec ambitu. SA 8/92 – sonda v interiéri kapitulnej siene pred zamurovaným vstupom do apsidy, obsahuje kamenné podlažie s murovanou výplňou základovej škáry, zamurovka cca z 2. polovice 16. storočia (stratigrafia zničená pri prestavbe 1938).

výskumu, dokonca nie je známa ani fotodokumentácia z priebehu stavebných prác, ktorá mohla byť významnou pomôckou pri ďalších výskumoch. Máme k dispozícii len publikovanú písomnú správu cirkevného historika Dr. Jozefa Špirka, ktorý okrem iného opísal, čo videl na vonkajšej fasáde východného kláštorného krídla pri obnove omietky.³

Morfológia terénu a založenie stavby na parcele

Poznatky, získané porovnaním výsledkov bádania v rámci všetkých troch vyššie uvedených disciplín, umožňujú prehodnotiť aj spôsob interpretácie architektonického vývoja tohto objektu.

Tvar a zástavbu parcely pred výstavbou rozsiahlej gymnaziálnej budovy v roku 1913 dokladá, okrem Probstnerovej mapy Levoče z roku 1787,⁴ prvé vierohodné zameranie spred roka 1840, zachytávajúce ešte časť mestskej hradby, priliehajúcej k dodatočne postavenej veži kláštorného Kostola sv. Ladislava Uhorského s kláštorným komplexom.⁵ Veža v mestskom opevnení, zvaná Kláštorná (turris Kalastrum), v ktorej sa v roku 1603 uvádza štvrtá mestská brána, údajne už

³ Výsledky bádania o založení kláštorného komplexu a výstavbe levočského kláštora minoritov publikoval už v roku 1940. ŠPIRKO, Jozef. Starý kláštor minoritov v Levoči. In *Spisy umeleckého odboru Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine*, zv. 4., 1940. 24 s. Príspevok vyšiel aj v reedícii ako súčasť jeho súborného diela, pozri PAŠTEKA, Jozef (ed.). Špirko, Jozef. *Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava: Lúč, 2001. 449 s.

⁴ *Grundriss der königl. Frey-Stadt Leutschau sammt allen in der ersten drey Rieden inbegriffenen Appertinenz Stücken. Delinirt 1787 von Andreas Probstner Berg Ingenieur. Copirt 1845 von Johann Fabriczy Comitatus Ingenieur*. Majetok Spišského múzea v Levoči; Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča, sign. M/275.

⁵ Veža kostola bola prístupná tak, ako v súčasnosti, len cez kláštor, pred dostavbou poschodia južného krídla ambitu, pravdepodobne cez schodisko, pristavané na vonkajšej strane k južnej časti západného ambitu s prístupom z jeho vnútornej strany. Tak to zobrazuje ešte plán areálu kláštora od mestského tesárskeho majstra Jána Juraja Schedla z prelomu 30. a 40. rokov 19. storočia: *Delineatio Collegii et Ecclesiae in Libera ac Regia Civitate Leuchoviense ad Societatem antehac Jesu pertinentis*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapešť. Fond Zbierka máp a plánov, sign. S 12, Div IX, No 74. Plán nie je datovaný, jeho vznik sa určuje vo vzťahu k riešeniam, pre ktoré bol vytvorený na žiadosť mesta. Prístavba kostolnej veže k štvordielnemu oknu na západnej strane chrámovej lode, najkrajšiemu v tomto chráme, (Obr. 23) mohla byť podmienená potrebou bezpečnej ochrany cenných písomných dokladov, ktoré si na podobné miesta uschovávali aj súkromné osoby. V tomto prípade by sa ku nej mohla viazať zmienka v listine Spišskej kapituly z 13. marca 1345, podľa ktorej si v levočskom kláštore minoritov uložili výsadnú listinu od Karola Róberta synovia šľachtica Rikolfa, Ján a Mikuláš. Túto zmienku našiel a do archívneho výskumu kláštora v roku 2015 začlenil jeho autor V. Olejník. Pozri OLEJNÍK, ref. 2, s. 6. Tak, ako kláštorný kostol, ani jeho veža a schodisko ku nej neprešli pamiatkovým výskumom v priebehu príprav jej obnovy v záverečných rokoch 20. storočia. Možno oprávnené predpokladať, že tým zanikli viaceré detaily, cenné pre výskum týchto priestorov v budúcnosti.

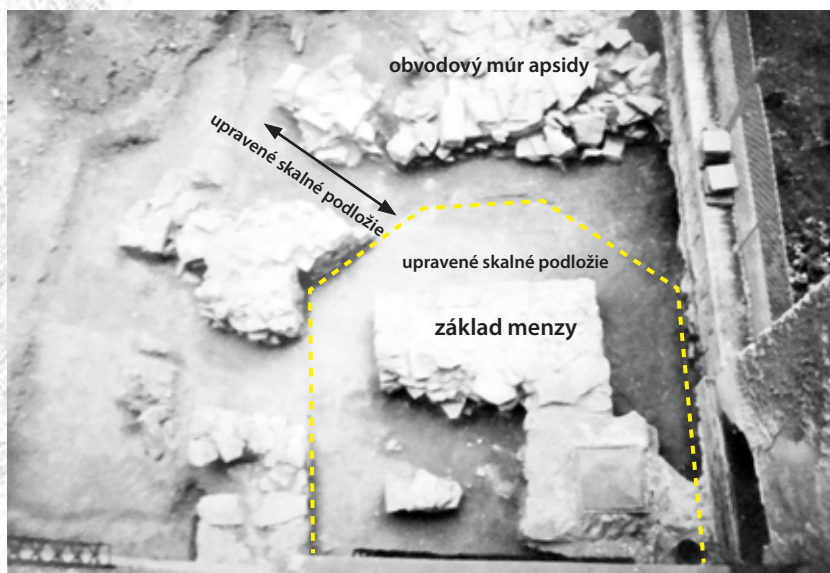
6. Najbližšie ku kláštoru, v západnom domoradí Kláštorskej ulice č. 33, sa v suteréne nachádza riešenie využívajúce a upravujúce mimoriadne dynamické skalné podložie, ktorého základná dispozícia je do neho vysekaná. Jeho západné ukončenie je domurované od úrovne niekoľkých desiatok cm nad podlahou, vrátane zaklenutia, v celej šírke parcely. Spojovací krčok so schodiskom je už celý vysekaný v skale, ktorú museli na prízemí vo vstupnom trakte zosekať na úroveň požadovanej podlahy. Podobné nálezy nie sú v Levoči výnimočné. Foto: N. Urbanová, 2015.

v roku 1531 zamurovaná, mala toto pomenovanie podľa svojej pozície v hradobnom múre v blízkosti kláštora pravdepodobne od jej založenia. Keď ju medzi rokmi 1840 – 1864 odstránili, presunuli po čase jej názov na vežu kláštorného kostola, ktorej prízemie tvorí zaklenutý priechod, zabezpečujúci od počiatku plynulú komunikáciu popri hradobnom múre medzi vežami na západnej strane opevnenia, aj prístup k pôvodnej bráne do kláštora a k bráne do jeho hospodárskeho dvora.⁶ (Obr.1) Kláštor v jeho západnej línii chránila aj ďalšia veža, označená v roku 1603 ako strážna či hlásna (*turris Wach*), priamo prístupná zachovanou spojnou uličkou medzi domovými blokmi z Kláštorskej ulice, pokračujúcou na protiľahlej východnej strane do námestia – dnes s názvom Gymnaziálny priechod.⁷ Kláštor bol teda veľmi dobre zabezpečený, pritom priamo prístupný zo západnej strany od Levočského a Mlynského potoka a pred zamurovaním brány pod Kláštorňou vežou napojený aj na vzdialenejšie okolie Levoče – na juhozápadnú cestu do Kežmarku (*Alte Kesmarker Weg*) a do Ruskinoviec (*Rissdorfer Weg*) – dnes už zaniknutej obce (vojenské pásmo Javorina 1953 – 2010), založenej v 13. storočí nemeckými kolonistami. Situovanie kláštorného komplexu bolo riešené v rámci mesta najvýhodnejšie z hľadiska

⁶ Schedlov plán obsahuje aj cenné údaje o Kláštornej veži (Obr. 1), dokresľujúce jej stav a presné umiestenie v línii mestského opevnenia v uvedenom čase. V opise stavu nehnuteľného majetku obce po požiari v roku 1599: (voľný preklad) *sa veža zvaná Kalastrum uvádza ako trojpodlažná, dobre zastrešená, priestraná a pevná, pod ktorou bola kedysi brána – už zatarasená, od základu až po vrch spevnená oporným múrom. Pôvodný latinský text je publikovaný v materiáli: SUCHÝ, Michal. Významné pramene k problematike stavebného vývinu východoslovenských miest zo začiatku 17. storočia. In Nové obzory 16, Košice 1974, s. 72. Veža sa na pôvodnom mieste uvádza pod názvom Schue-macher Thurr(m) na nedatovanej vojenskej mape z obdobia okolo roku 1700, uloženej v Kartensammlung C V a/Leutschau No. 1. Kriegsarchiv Wien, ale na mape mesta z roku 1864 sa už neuvádza. Veže a bašty v mestskom opevnení menili v priebehu storočí pomenovanie viackrát, pritom niektoré z nich zanikli a iné – aj na inom mieste – vznikli, čo pri spätnej identifikácii mohlo viesť k omylom. Tak sa zrejme stalo aj v diele DEMKÓ, Kálmán. *Löcse története*. Löcse : Nyomatott Reiss Józ. T. Könyvnyomdájában, 1897, s. 161, z ktorého sa chyba prenášala celé storočie ďalej.*

⁷ Veža *turris Wach* (strážna veža), 125 m severne od Kláštornej veže, sa nenachádza už ani na vojenskej mape opevnenia Levoče, vyhotovenej okolo roku 1700, ref. 6. V opise stavu opevnenia po požiari 1599 je uvedená so zničeným štvrtým podlažím a bez strechy. Pravdepodobne už nebola obnovovaná. Porovnaj: SUCHÝ, ref. 6, s. 72.

7. Exteriérová
sonda I. SA 7/96.
Podľa: LUKÁČ
- ROTH -
SOJÁK, 1996.
ref. 11.

jeho poslania aj bezpečia. Tomu zodpovedalo i jeho základné dispozičné riešenie v rámci zaužívanej schémy, typickej pre stredoveké kláštory, avšak súčasne prispôbenej z hľadiska praktického funkčného usporiadania konventu, ktorý mal aj hospodárske zázemie.

Parcela, ktorú mali k dispozícii, tvorila južný záver posledného bloku domov na konci Kláštorskej ulice, kde ústila do rozšíreného priestoru, vedúceho k bráne pod Kláštornou vežou a súčasne do priečnej ulice (na-

zvanej Žiacka, Studenten Gasse v 1869), prechádzajúcej až k východným hradbám. (Obr. 2, 3) K priestranstvu pred Kláštornou vežou sa s výrazným klesaním zužoval aj domový blok, akiste od počiatku obsahujúci na severnom konci rad parciel (na Probstnerovej mape z roku 1787 ich bolo šesť), zužujúcich na strane hradieb časť priestoru, vyhradeného kláštora na hospodársky dvor. Súkromných domových parciel mohlo byť smerom na juh viac – súdiac podľa archeologického nálezu sídliskovej jamy (1996) so zvyškami keramiky z 13. storočia.⁸ Táto zástavba (pravdepodobne drevená) mohla zaniknúť spolu s parcelami už pri požiaroch v rokoch 1332, 1342 a morovej epidémii 1334, čo sa v dôsledku podobných katastrof často stávalo. Tvar a rozsah kláštornej parcely so zástavbou však poznáme až z jezuitských nákresov, podľa ktorých kláštor a jeho okolie obnovovali po roku 1678. (Obr. 4, 5)

Pre poznatky o teréne, na ktorom kláštor založili, a z toho vyplývajúcom technickom spôsobe jeho zakladania, sú dôležité nálezy, ktoré priniesol archeologický výskum vo východnom a južnom ambite (1992 – 1994) a v roku 1996 archeologický výskum v priestore nádvorja pred východnou fasádou pôvodného stredovekého kláštorného krídla. (Tab. I.) Dnes ich možno porovnať s poznatkami, získanými architektonickým výskumom v suterénoch niektorých meštianskych domov na rôznych miestach sídla, najmä však na území v blízkosti kláštora, na západnej strane Kláštorskej ulice pri južnom závere susedného severného bloku domov,

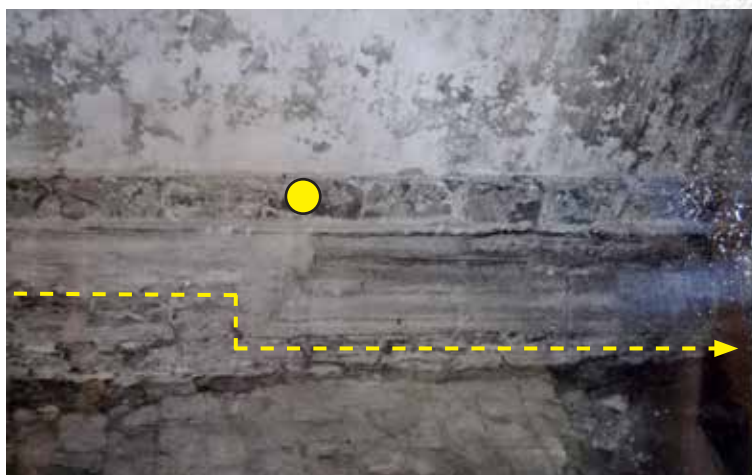
8. Základ
stredovekého
severného
ukončenia
východného
kláštorného
krídla, pôvodne
s refektárom,
tvorí podobné
skalné podlažie
vyhodnotené ako
negatívna sonda,
bez nálezov
archeologického
materiálu. Sonda
sa končí pri
vysokom múre
(360 cm), na
severnej strane
východného
kláštorného
nádvorja,
ohraničujúcom
násyp na mieste
odstránenej
jezuitskej
prístavby z konca
18. storočia.
Exteriérová sonda
II. - SA 7/96.
Podľa: LUKÁČ -
ROTH - SOJÁK,
1996. ref. 11.

⁸ V denníku z archeologického výskumu (leto 1996) sa uvádza, že v sonde III. na severnej strane bola preskúmaná aj sídlisková jama s črepami z 13. – 15. storočia a ostrohami zo 14. storočia, porušená múrom, spojeným s jezuitskou dostavbou východného kláštorného krídla, oddeľujúcim východné nádvorie od záhrady na severnej strane. Nie je teda vylúčené, že na mieste starého gymnázia (dnešného 3 m násypu) boli obytné stavby, ktoré mohli zaniknúť v dôsledku požiarov a morovej epidémie medzi nimi, v rokoch 1332, 1334, 1342, uvedených v najstarších levočských mestských kronikách.

9 a) Pohľad na južnú stenu južnej chodby ambitu s odkrytými architektonickými prvkami. B) soklová rímsa severnej steny kostola po obnove v roku 1999 pod úrovňou keramickej dlažby. D) pôvodný vstup do západného záveru kostola. Zamerail: S. Mráz, 1994. Podľa: LUKÁČ 1996, ref. 11.

9 b) Detail vyššie uvedenej situácie so zalomenou soklovou rímsou. Podľa: LUKÁČ 1996, ref. 12.

kde boli podmienky na založenie stavby veľmi podobné.⁹ (Obr. 6)

Náročné architektonické dieľo, akým bol kláštor s kostolom, ktoré nepochybne stavali skúsení stavitelia a kamenári, muselo mať na tak náročnom teréne zaistenú stabilitu bez zahĺbených základov, preto všetky nerovnosti v skalnom podloží vyrovnávali podmurovaním, na ktoré založili dispozíciu stavby s pevnými armovanými nárožiami a podkladovou plochou, zaistenou proti pohybu v dôsledku zmien v kamennom podklade. Podmurovka sa teda objavuje všade pod základmi konštrukcií, nesúcich zaklenuťie – objavila sa na dvorovej strane ambitu, pod základom východného kláštorného krídla a pochopiteľne aj pod samostatne pristavaným východným polygonálnym záverom kapitulnej siene, ktorej sekundárna prístavba bola len vecou technickou, nie dodatočným rozhodnutím – ako ďalšia vývojová etapa.¹⁰ Podmurovka je viditeľná pod zvyškami kamenného obvodového múra s náznakom trojbokého záveru s opornými piliermi v miestach jeho zalomenia ako kamenné murivo, spájané veľmi pevnou vápennou maltou v šírke do 210 cm a výške základovej škáry len 8 cm. (Obr. 7) Skonštatoval to už po oficiálnom závere archeologického výskumu v lete roku 1996 na základe doskúmania terénu člen výskumného tímu Dr. Gabriel Lukáč.¹¹ Podobnú úpravu terénu možno vidieť aj pod základovou škárou v sonde II. (Obr. 8)

⁹ Pozri URBANOVÁ, ref. 1. Výskum meštianskeho domu na Kláštorskej č. 33 preukázal mimoriadne dynamické kamenné podložie, do ktorého vysekali celú dvojtraktovú dispozíciu domu. V západnej časti suterénu sa skala nachádza v hĺbke cca 270 cm, od ktorej musela byť dostavaná lomovým murivom, postupne však smerom na východ sa zvyšuje a v prednej, východnej časti domu je v nej vysekaný aj strop a jej zosekaním na niveletu prízemí domu je upravená podlaha prejazdu. (Obr. 6) Podobná situácia je napr. v suteréne pôvodne dvoch meštianskych domov na Vysokej č. 5 a v podobne upravenej zadnej časti domu na Námestí Majstra Pavla č. 64 je v skale vysekaný celý priestor so studňou.

¹⁰ Z praxe je všeobecne známe, že stredoveké stavby, zakladané na skalnom podloží, bývajú založené bez zahĺbenia alebo len v plytkej ryhe na uloženie prvého radu kameňov, ale často bez akýchkoľvek úprav a to aj pri stavbách monumentálnych. V priebehu času mohlo však dôjsť k zvetraniu skalného podložia, preto skúsení stavitelia už v stredoveku základovú plochu upravili, a to tým skôr, ak vykazovala výrazné nerovnosti aké sú typické pre podložie v Levoči. Zabezpečili tak stabilitu konštrukcií do budúcnosti na dlhý čas. Poznatky a rady k tejto problematike nám zo svojej pamiatkarskej praxe zanechal aj český pamiatkar B. Štorm, pôsobiaci sporadicky i na Slovensku, vo svojich poznámkach vydaných in memoriam jeho mladšími kolegami: ŠTORM, Břetislav. *Základy péče o stavební památky*, Praha: Státní ústav památkové péče a ochrany přírody, 1965. s. 11 – 12, kap. Zakládání staveb.

¹¹ LUKÁČ, Gabriel – ROTH, Peter – SOJÁK, Marián. *Výskumná správa z výskumu pri kláštore minoritov v Levoči za r. 1996*. Podtatranské múzeum Poprad a Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Levoča 1996, rkp. 48 s., nestr., Archív PÚ SR Bratislava, Zbierka výskumných správ, sign. T/5381. Na východnej strane polygonu bolo v päte už neúplného polygonálneho múra nájdené ďalšie murivo, spájané maltou, v nálebovej správe vyhodnotené ako ... *azda starší základ oblej svätyne – staršieho kostola...* datované podľa troch keramických úlomkov, z toho len jeden bolo možné datovať do 70. – 80. rokov 13. storočia. Porovnaj s: LUKÁČ, Gabriel. *Levoča, Kláštorská ul. 38. Stredoveký kláštor minoritov. (Záchraný*

10. Nález E, stav po obnove 1939.
Foto:
N. Urbanová,
2015.

Veľký výškový rozdiel v podlaží (referenčný bod $\pm 0,00$ približne pri vstupe do kláštora) medzi južným koncom východného ambitu (-135 cm) a západným koncom južného ambitu (-185 cm) riešili stavitelia postupným klesaním a úpravou roviny podlahy oboch ambitov vyrovnávajúcimi schodiskovými stupňami, ktoré kopírovala aj línia soklovej rímsoy kostola. (Obr. 9) V priebehu nasledujúcich storočí sa pri stavebných obnovách snažili tento rozdiel ešte eliminovať (akiste aj v chrámových lodiach). Maltou upravená podlaha v hĺbke -115 cm vo vrstve z 1. polovice 14. storočia bola ďalšími maltovými vrstvami z polovice 15. storočia upravená zvýšením na úroveň -105 cm, keramická dlažba v maltovom lôžku z prelomu 15. a 16. storočia bola už len v hĺbke -72 až -75 cm. Maltová vrstva, kombinovaná s keramickou dlažbou zo 16. a prelomu 17. storočia vo východnej časti južného ambitu s 5 cm prepálenou vrstvou (požiar roku 1599?), sa viaže k preloženiu neskorogotického portálu zo vstupu v strede severného múra chrámovej lode z južného ambitu (kde bol osadený k podlahovej úprave v úrovni -105 cm), do

11 a) – b) Priebeh soklovej rímsoy: a) pokračujúcej z južného ambitu, b) na juhozápadnom opornom pilieri, c) prerušenej prístavbou západnej veže kostola.
Foto:
N. Urbanová,
2015.

výskum na lokalite stredovekého kláštora minoritov v Levoči, Kláštorňá ul. 36, Okr. Sp. Nová Ves v rokoch 1992 – 1996.). Záchranný archeologický výskum – nálezová správa. Pamiatkový ústav Bratislava, regionálne stredisko Levoča, 1996, rkp. 28 s. text, 65 grafická príloha. Archív PÚ SR Bratislava, sign. T/4949. Aj keď sa tu priamo tento nález nepomenoval, správne poukázal na nezvyčajnú šírku a príliš malú výšku tejto podmurovky, vylučujúcu (aj z hľadiska ďalších nálezov v rámci architektonického skúmania, o ktorých bude reč v nasledujúcej stati o dispozičnom vývoji) dodatočnú interpretáciu podmurovky ako základu staršej sakrálnej stavby.

hornej tretiny pôvodného otvoru na západnom konci tohto ambitu.¹² (Obr. 10, Tab. I.)

Úroveň podlahy západného a severného ambitu zo staršieho obdobia (pred 1671) možno predbežne len odvodiť od západného konca južného ambitu, prípadne zo zistenia prahu brány v strednej časti západného obvodového múra, zamurovanej dávno pred jezuitskou prestavbou kláštora. Jej niveletu, v podstate nezmenenú, určujú pätky barokových portálov, možno však aj v týchto priestoroch počítať s miernym vyrovňovaním výšok. Podľa dnešnej

12 Kamenný odľahčovací oblúk nad zamurovanou bránou, spomínanou v súvislosti so zaklenutím poschodia v západnom ambite v roku 1695. Zdroj: URBANOVÁ 1982, ref. 14.

situácie terén pri hradobnom múre výraznejšie klesal spod priechodu veže kostola k priestoru pred Kláštorňou bránou, od neho na sever prebiehal plynulejšie len na východnej strane Baštovej uličky so skalným podloží v tvare prírodného sokla, zvyšujúceho sa smerom k juhozápadnému nárožiu kostola úmerne s klesajúcim terénom. (Obr. 11 a, b)

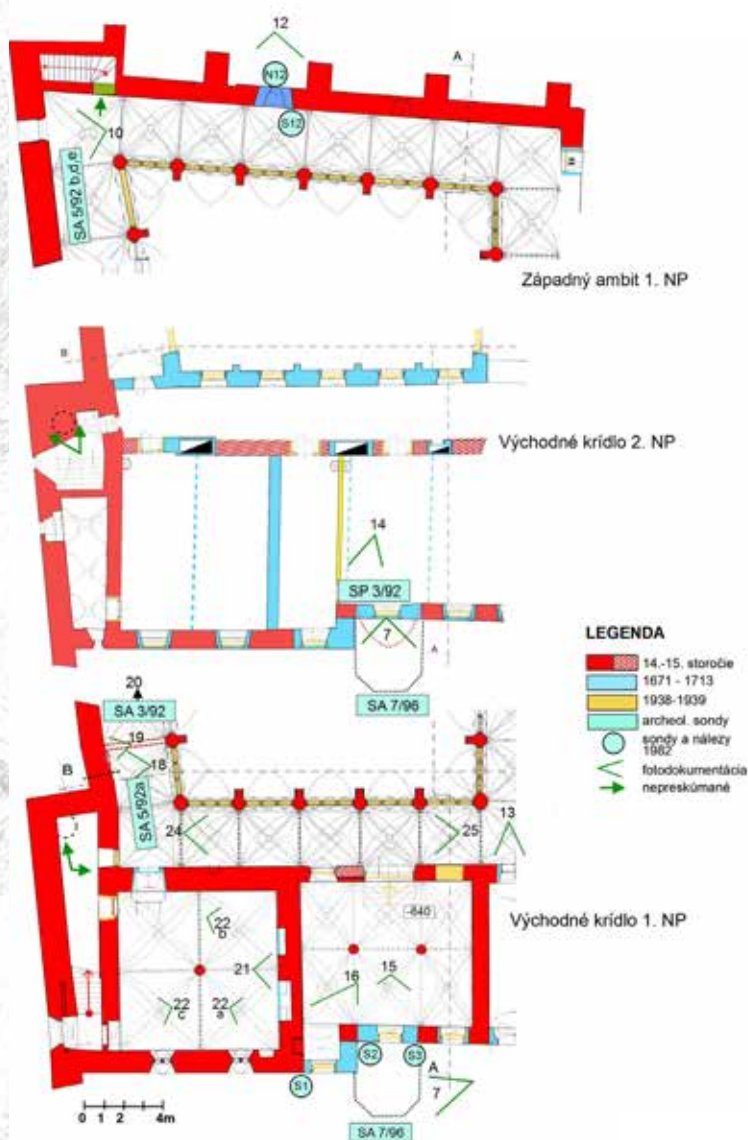
Návrh vývoja dispozície kláštora od 14. storočia do konca 17. storočia na základe poznatkov, získaných k 1. etape architektonicko-historického výskumu v roku 2015

Minoriti v čase založenia a výstavby kláštora na dnešnom mieste pri západných hradbách v Levoči patrili k menej prísnemu rádu konventuálov, zameranému predovšetkým na pastoračiu a pomoc jednoduchým ľuďom neoplývajúcim bohatstvom ani významným spoločenským postavením, či opusteným ľuďom, ktorí sa ocitli na okraji spoločnosti ..., ale predpokladá sa, že od počiatku sa mali venovať pôvodnému slovenskému obyvateľstvu, lebo ich starý Kostol sv. Ducha v Kacvinkli (Katzwinckel, dnes Košická – Špitálska ulica) si mesto ponechalo vo funkcii špitálskeho kostola.¹³ Tomuto účelu zodpovedá rozsah chrámovej stavby a aj samotného kláštora s funkčnou skladbou jeho dvoch krídiel: a) z východného obytného krídla

¹² ROTH – SOJÁK – LUKÁČ, ref. 11.; LUKÁČ, ref. 11; LUKÁČ, Gabriel. *Levoča – Kláštorská ul. č. 38, Stredoveký kláštor minoritov. Záchranný archeologický výskum – nálezová správa*. Pamiatkový ústav Bratislava, regionálne stredisko v Levoči. Levoča 1996, rkp. Archív KPÚ Prešov, pracovisko Levoča, sign. T/499. Pozri aj LUKÁČ, Gabriel. *Stredoveký kláštor minoritov v Levoči. (Predbežné výsledky archeologického výskumu v rokoch 1992 – 1996.)* In *Z minulosti Spiša* 5. – 6., 1997/1998, s. 61 – 79; ROTH, Peter – SOJÁK, Marián – LUKÁČ, Gabriel. *Záchranný výskum pri kláštore minoritov v Levoči*. In *AVANS v roku 1996*. Nitra : AÚ SAV, 1998, s. 139 – 140.

¹³ Kostol sv. Ducha v Katzwinckli (zástavba na mieste dnešnej Košickej ulice, za Košickou bránou) bol podľa Hainovej kroniky už v 11. storočí postavený ako špitálsky kostol a v tejto funkcii ostal aj po príchode kolonistov a založení Levoče na dnešnom mieste. V Hainovej kronike je tiež zmienka o tom, že slovenskí obyvatelia mesta mali bohoslužby v kláštornej kostole minoritov, v tom čase to bol ten pri západných hradbách. V súpise sv. Bonaventúru z roku 1272 sa pod číslom 34 uvádza provincia Hungary (zriadená oficiálne 1239) s dvomi kustódiami: a) *ostrihomskou* – do nej patrila okrem Ostrihomu Nitra, Trnava, Trenčín, Okoličné a Szécsény; b) *jágerskou* – do nej patrila Jäger (Eger), Sárospatak, Varadín, Szatmár a z územia Spiša sa uvádza doslovne: Szepesvár (Ceps Superius) a Szepesvárálja (Ceps Inferior). Zoznam publikoval HEIJDEN, Maarten, van der – ROEST, Bert. *Franciscan provinces with their custodies and convents (c. 1350)*. Dostupné na internete: <http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/province.htm> [online 16.07.2018]. Pravdepodobne to zväčša ešte neboli kláštory v rozsahu, aký si dnes pod týmto pojmom predstavujeme, mohli sídlieť v bežnom svetskom obydľí; súpis pri nich neuvádza ani dátum ich založenia. Uhorská provincia františkánskej rehole sa od roku 1415 nazývala: *Provincia Hungariae conventualium*. Podľa prvého autentického súpisu františkánskych kláštorov Uhorskej provincie, pochádzajúceho z roku 1316, sa vtedy provincia skladala z ôsmich kustódií, do ktorých patrilo spolu štyridsaťtri kláštorov. Medzi nimi už môžeme počítať aj so stavebne založeným levočským kláštorom, ktorého výstavba však v priebehu ďalších desaťročí 14. storočia pokračovala.

Tab II.
Levoča, kláštor
minoritov,
details pôdorysu
krížovej chodby
s analýzou
stavebného
vývoja.
Podľa:
URBANOVÁ
2015, ref. 2.

(refektár, dormitár) s časťou súvisiacou s poslaním rádu (sakristia, kapitulná sieň); b) zo severného hospodárskeho krídla, umiestňovaného z praktických dôvodov spravidla na strane menej vystavenej priamemu slnečnému žiareniu, napojeného na refektár. Obsahovalo kuchyňu, komory, prípadne i pivničné priestory, v tomto prípade zriadené vo väčšom rozsahu až koncom 17. storočia (s priamym napojením na zdroj vody, odpadové jamy vrátane žumpy s hygienickým zariadením, situovaným vo dvore). Bolo to pravidlo, ktoré sa uplatňovalo aj v profánnej architektúre, a to aj v riešení dispozície konštrukčne jednotrakových objektov (kaštiele, kúrie, meštianske domy). Na zadnej severnej strane bol hospodársky dvor so stajňou a ohradným mlynom, ktorý predstavoval v opevnení strategickú súčasť areálu i mesta. Rozsah a objektovú skladbu stredovekého kláštora minoritov v Levoči možno aj dnes zväčša identifikovať na základe zachovaných datovateľných stavebných konštrukcií vo vzájomnej väzbe (kláštorný kostol, východné krídlo, celý ambit s časťou základných konštrukcií, súvisiacich so zaklenutím severného ambitu a príslušného hospodárskeho krídla), ktorých podstatnú časť zachovala aj pomerne radikálna prestavba po roku 1671. O svojich zámeroch nám stavebníci zanechali zatiaľ najstarší známy plánový dokument v dvoch variantoch, zachytávajúci starý stav (konštatujú, že všetko pôvodné vo vyhovujúcom stave treba zachovať), s návrhmi úprav na nové, odlišné využitie a moderné dobové požiadavky, s tým súvisiace.¹⁴ (Obr. 4)

Nepoznáme počet tunajších členov rádu, podľa všeobecne platných princípov ich však muselo byť najmenej desať, aby im bola povolená výstavba riadneho kláštora s kostolom a hospodárskym zázemím. Základné dispozičné riešenie levočského kláštora obsahovalo len priestory, ktoré boli nevyhnutné pre ich poslanie v tejto lokalite – v hlavnom východnom krídle, vedľa severnej strany chrámového presbytéria, postavili sakristiu, susediacu s kapitulnou sieňou a v závere krídla refektár (jedáleň), oddelený od kapitulnej siene chodbou (dnešná vstupná chodba do kláštora), z ktorej bol prístupný. Refektár tvoril severovýchodné nárožie kláštora a svojou pozdĺžnou osou (východ-západ), spoločnou so severným hospodárskym krídlom, sa naň aj funkčne napájal. Prvou miestnosťou vedľa refektára bola priestranná kláštorň kuchyňa s otvoreným ohniskom pod širokým komínom (zachovalo sa v juho-

Nepoznáme počet tunajších členov rádu, podľa všeobecne platných princípov ich však muselo byť najmenej desať, aby im bola povolená výstavba riadneho kláštora s kostolom a hospodárskym zázemím. Základné dispozičné riešenie levočského kláštora obsahovalo len priestory, ktoré boli nevyhnutné pre ich poslanie v tejto lokalite – v hlavnom východnom krídle, vedľa severnej strany chrámového presbytéria, postavili sakristiu, susediacu s kapitulnou sieňou a v závere krídla refektár (jedáleň), oddelený od kapitulnej siene chodbou (dnešná vstupná chodba do kláštora), z ktorej bol prístupný. Refektár tvoril severovýchodné nárožie kláštora a svojou pozdĺžnou osou (východ-západ), spoločnou so severným hospodárskym krídlom, sa naň aj funkčne napájal. Prvou miestnosťou vedľa refektára bola priestranná kláštorň kuchyňa s otvoreným ohniskom pod širokým komínom (zachovalo sa v juho-

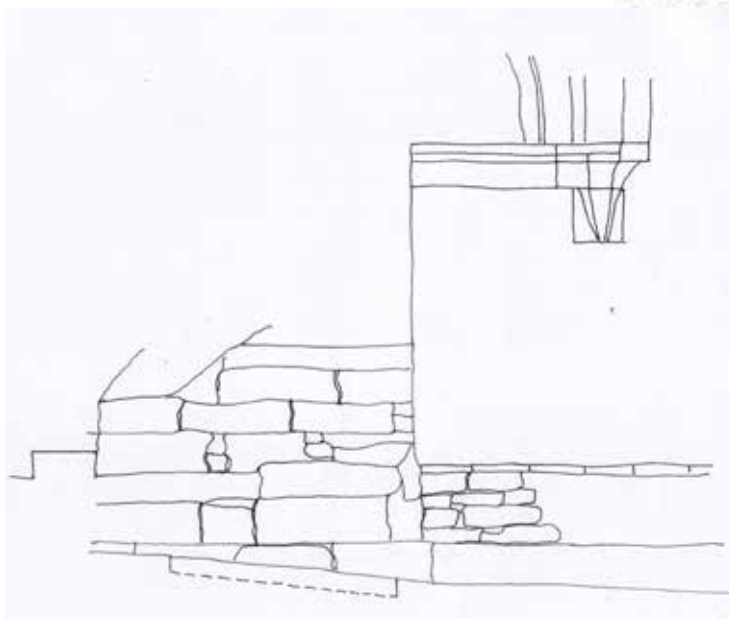
¹⁴ OLEJNÍK, ref. 2., s. 11, pozn. 62. Materiál bol aj súčasťou archívneho výskumu I. Chalupického vo výskumnom materiáli: URBANOVÁ, Norma. *Umelecko-historický a architektonický výskum a návrh na obnovu pamiatky: Levoča – kláštor minoritov (krížová chodba), Bernolákova ul. 38. Projektový ústav kultúry Bratislava, stredisko Prešov, marec 1982. rkp. Archív PÚ SR Bratislava, sign. T/1809.*

◀◀
13. Stredoveký osvetľovací otvor nad barokovým portálom vstupu.
Foto: N. Urbanová, 2015.

◀
14. Lomený oblúk nad vstupom do asanovanej kaplnky pred východným priečelím v sonde SP 3/92.
Zdroj: LUKÁČ 1996, ref. 12.

západnom kúte aj po neskorších stavebných úpravách, pravdepodobne do 2. polovice 19. storočia). (Obr. 1, 4) So zachovaním tejto kuchyne počítali aj jezuiti, lebo už krátko po prevzatí kláštorneho komplexu pristúpili k jej modernizácii, výstavbe kamenného odpadového kanála, ústiaceho za hradobný múr.¹⁵ Spravidla bola kuchyňa vstupom spojená s nevykurovaným refektárom. Za kuchyňou nasledovali komory, napojené na hospodársky dvor s mlynom, preto nemožno vylúčiť už skôr existenciu sýpky na zníženom poschodí, zaznačenú aj v jezuitskom pláne (1678), so schodiskom z novej chodby v predĺžení východného ambitu na sever. (Obr. 4) Refektárom sa končila východná časť stredovekého kláštora aj na poschodí, ktoré-

◀◀
15. a) Sonda vo východnej časti južnej steny južnej chodby ambitu s vertikálnou škárou.
Zameranie na obr. 9.
Zdroj: LUKÁČ 1996, ref. 12.
Foto: SA 5/92a.

◀
15. b) Zameranie sondy SA 5/1992. Autor: A. Jacková, 1992.
Zdroj: LUKÁČ 1996, ref. 12.

¹⁵ Potrebný kameň zadovážili ešte v apríli 1673 a v máji začali s výstavbou ešte skôr, než boli definitívne uvedení do vlastníctva starého kláštora minoritov 16. januára 1674. Záznam o tom uvádza OLEJNÍK, ref. 2, s. 9 s odkazom na prameň v Magyar Nemzeti Levéltár, Budapešť (ďalej len „MNL“), E 152, Registrata, d. 35, Fasc. 7, nr. 2, s. 431.

16. Rímsa vo východnej časti južnej chodby ambitu.

Foto:
N. Urbanová,
2015.

ho dispozičné členenie vychádzalo z prízemia, takže zachovávalo vnútornú chodbu v šírke ambitu aj samostatné priestory nad sakristiou, kapitulnou sieňou a refektárom, nevykurované, osvetlené z východnej strany, s predpokladaným trámovým stropom. Na južnej strane, kde bolo kláštorne krídlo napojené na kostol cez priestor medzi sakristiou a presbytériom priamym jednorameným schodiskom, sa chodba na poschodí končila pravdepodobne za prvým poľom klenby južného ambitu s prístupom do jeho podkrovia i podkrovia nad západným ambitom, v ktorom sa nachádzal

vstup do kláštora, brána zamurovaná pravdepodobne po požiari v 16. storočí, potvrdená architektonicko-historickým výskumom v roku 1982.¹⁶ (Obr. 12)

Neobjasnený ostáva pôvodný prístup na poschodie východného kláštorneho krídla, ktorý nemohlo zabezpečovať južné schodiskové rameno medzi presbytériom a sakristiou. Dispozičné a konštrukčné riešenie jeho priestoru na prízemí ostáva zatiaľ nepreskúmané. Nezistilo sa, či jeho južná a západná strana obsahuje primárnu konštrukciu severovýchodného nárožia severnej lode kostola a jej zaklenutia, ako aj základ vretenového schodiska v juhozápadnom kúte, pôvodne sprístupňujúceho podkrovia kostola – tak, ako jestvujúci nástup z podesty na poschodí. Cez toto schodisko je z podkrovia sprístupnená aj zvonica, postavená v roku 1671 ako nadstav-

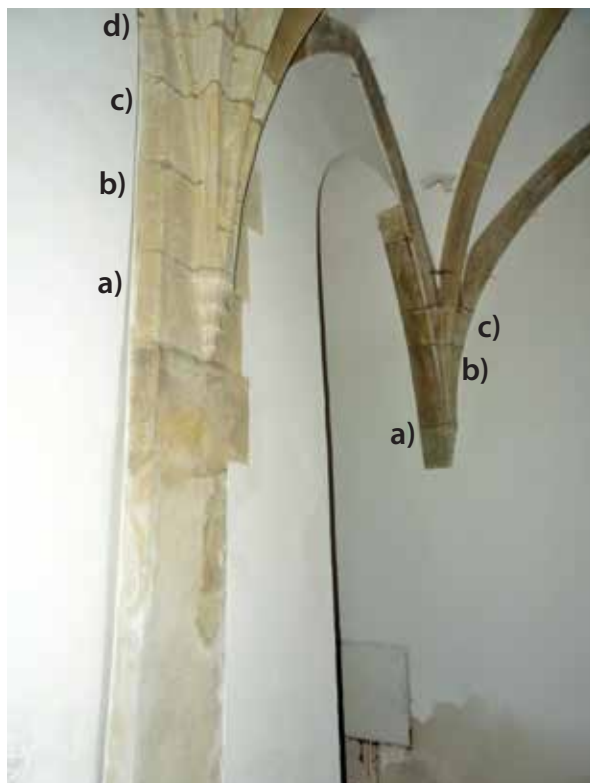
▼
17. Zaklenutie kapitulnej siene kotvené do polygonálnych pilierov s konštrukciou klenby a zaplentovaným ostením vstupu do asanovaného priestoru kaplnky pred východným priečelím.

Foto:
N. Urbanová,
2015.

►►
18. Konštrukcia tvaroslovia vstupu do priestoru kaplnky, južného medziklenbového pásu a východného klenbového rebra v južnom poli klenby má spoločnú a) podkružovanie pätku aj b) c) nábehy všetkých rebier spolu s d) ostením vstupu.

Foto:
N. Urbanová,
2015.

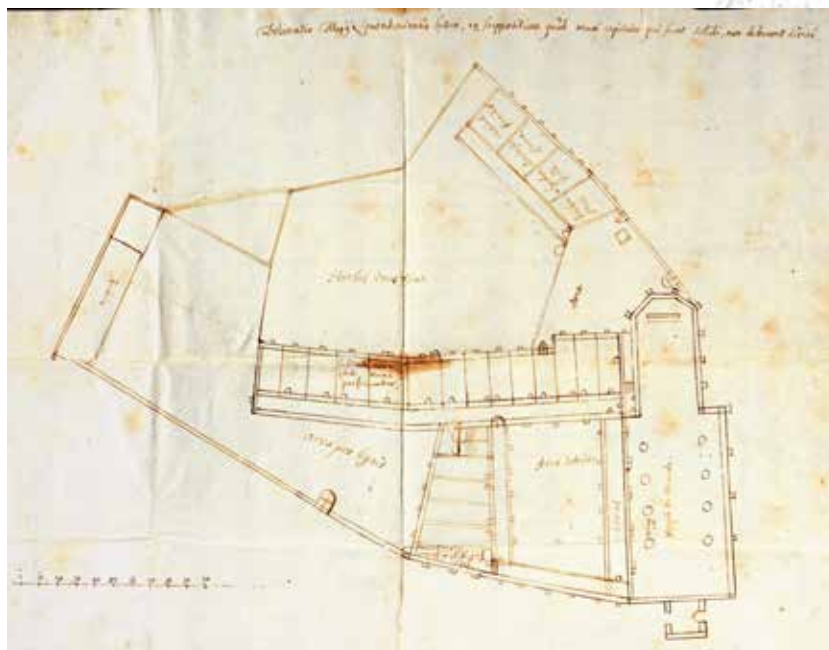

¹⁶ URBANOVÁ, ref.14, nález N12, sonda S12. V čase jezuitskej obnovy kláštorneho komplexu bol už tento vstup zamurovaný a neuvažovalo sa o jeho obnove. Spomína sa len v *Diarium Collegii*, MNL, R302, (20. a 23. 6. 1695) v súvislosti s výstavbou a zaklenutím poschodia západného ambitu: *Murári začali klásť klenbu nad vstupom oproti mestským hradbám... a Murári dokončili klenbu nad vstupom oproti mestským hradbám.* OLEJNÍK, ref. 2, s. 16.

ba schodiskového priestoru a stredovekého oratória nad ním, prístupného z miestnosti nad sakristiou (azda samostatný dormitár pre nemocných členov), prepojenej s oratóriom, z ktorého bolo možné sledovať bohoslužbu v kostole. (Tab. II.)

Neobjasnená (nepreskúmaná) ostáva tiež pôvodná funkcia dnešnej vstupnej chodby do kláštora z východnej strany s mladšou valenou klenbou. Priestor je nepochybne pôvodný, lebo do jeho severného a južného múra je kotvené zaklenutie refektára a kapitulnej siene. Pomerne mohutná kamenná šambrána už zamurovaného otvoru nad vstupom z ambitu (jeho vnútorné rozmery tvoria približne jednu štvrtinu otvoru dnešného vstupu pod ním), svojou konštrukciou v priečke čiastočne zasunutá za konštrukciu zaklenutia ambitu, naznačuje riešenie nepriameho osvetlenia tejto chodby cez arkády z rajskeho dvora. (Obr. 13) Toto riešenie by malo význam, ak sa na opačnej strane priestoru nachádzalo schodisko, prechádzajúce (cez trámový strop) na poschodie k dormitáru. Existencia schodiska by bola na tomto mieste logická aj z hľadiska prevádzky – s priamym prepojením s refektárom, hospodárskou časťou kláštora a bránou od hradieb cez severný ambit – dispozičná funkcia, ktorú nemohlo suplovať schodisko, spájajúce poschodie kláštora s kostolom, ani neskorší priechod cez sakristiu. Pôvodný vstup do refektára z tejto chodby sa zachoval (ako výklenok), plne funkčný bol aj v 1. polovici 19. storočia, na poschodí sa však odvtedy dispoziícia v oboch kláštorňých krídlach výraznejšie zmenila.¹⁷ (Obr. 1)

Archeologický výskum v roku 1996 priniesol aj poznatky v súvislosti s pôvodnou dispoziíciou kapitulnej siene. Potvrdil predpoklad existencie polygonálneho priestoru (kaplnky), vysunutého pred jej strednú os, avšak s nejednotnou interpretáciou, ovplyvnenou nálezom v exteriérovej sonde I. so širokou podmurovkou pod zvyškom kamenného muriva s opornými piliermi (celkový rozmer 550 x 530 cm, vnútorný priestor 350 x 330 meraný podľa podmurovky). (Obr. 7) Podľa denníkových záznamov sa v sonde našli tri keramické úlomky, z toho len jeden bolo možné datovať do 13. storočia, ale porovnaním s nálezom murovaného lomeného oblúka v staršej interiérovej sonde SP 3/92 na poschodí, nad

V záhlaví mapy sa uvádza, že náčrt zobrazuje budúcu podobu levočského kolégia s predpokladaným zachovaním všetkých pevných pôvodných múrov. Súčasne však zobrazuje aj nové, napokon zrealizované riešenia: likvidáciu prístavby so sálou k severnému krídlu, do ktorého presunuli na západný koniec hygienické zariadenie. Vedeli však o pôvodnej funkcii zamurovaného vstupu do polygonálnej apsidy a navrhovali v ňom zriadiť vstup do kláštora od Kláštorskej ulice. Na mieste dnešného vstupu mala byť miestnosť s oknom.

19. Delineatio Collegii Leutschoviensis futuri, ex suppositione, quod muri capitales, qui sunt solidi, non deberent dirui. Okolo 1678. Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, sign. T 86, X., No 1b.

20. Nález svorníka z klenby v chrámovej lodi, odstránenej v roku 1694. Foto: G. Lukáč, 2018.

¹⁷ Pozri plán Jána Juraja Schedla, ref. 5. Dispozičné riešenie v jezuitských plánoch (okolo 1678) s ním nepočítalo v oboch variantoch, len v prvom pláne, nazvanom: *Delineatio Residentiae Leutschoviendii ut nunc stat* (Náčrt levočskej rezidencie ako teraz stojí) (Obr. 4), kde je v mieste dnešného vstupu zakreslená značka pre okno aj pre bránu. Jednoduchý vstup do kláštora (len s murovaným ostením) pre peších, však nie je vylúčený ani v pôvodnom stredovekom riešení, no stopy po ňom sa zatiaľ nenašli (asi sa ani nehľadali).

21 a) – b) – c)
 Vývoj pätky
 klenby:
 a) sakristia,
 b) presbytérium
 v kostole,
 c) kapitulná sieň,
 refektár a ambit.
 Foto:
 N. Urbanová,
 2015,
 M. Jurík, 1996,
 Archív PÚ SR,
 M. Janovská,
 2015.

21 a)

21 b)

21 c)

kamennou šambránou vstupu z kapitulnej siene do uvedeného priestoru pred východným priečelím,¹⁸ sa záver archeologického výskumu priklonil k verzii o náleze víťazného oblúka a zvyškov svätyne menšieho kostola (13. storočie), predchodcu kláštorného komplexu zo 14. storočia. Zakreslenie tohto nálezu do presného zamerania kláštora (2015)¹⁹ však svedčí o tom, že konštrukcia murovaného lomeného oblúka na poschodí (Obr. 14) súvisí s osadením profilovaného kamenného ostena vstupu v strednej osi kapitulnej siene (Obr. 17), ktorým sa vchádzalo do východného polygonálneho priestoru (jeho sepulkrálna funkcia priamo súvisela s kapitulnou sieňou), pristavaného dodatočne k východnému priečeliu len z hľadiska technického riešenia stavby. (Tab. II.) Potvrďuje to už uvedený dodatočný nález, vykonaný 24. 6. 1996 po oficiálnom uzatvorení výskumu (viď pozn. 11), aj postup výstavby celého východného krídla, ktorý možno sledovať na základe kamenného tvaroslovia klenieb a pôvodných stavebných konštrukcií, zachovaných v značnom rozsahu, vrátane celého ambitu.

Predbežný náčrt postupu výstavby kláštora v priebehu 14. storočia – na základe doterajších poznatkov

Zakladanie celej stavby vychádzalo akiste z doteraz známych postupov: kostol – východné krídlo kláštora so založením zaklenutia oboch priliehajúcich chodieb ambitu – následne hospodárske krídlo a západné krídlo ambitu, ktoré možno doložiť aj na základe istých odlišností použitého tvaroslovia kamenárskych prvkov a dispozície priestorov, v ktorých boli použité, bez zisťovania presnejších časových úsekov výstavby (predpokladá sa, že intenzívne v 20. – 40. rokoch a po polovici 14. storočia), počas ktorých sa základný koncept diela nemenil. Základ levočského kláštorného kostola vystavali po celom obvode do výšky osádzania prvých pätiiek zaklenutia, a to v presbytériu a v južnej chodbe ambitu, v severnom obvodovom múre kostola a súčasne dispozíciu nad vertikálnou styčnou škárou uzatvorili. Riešenie možno vidieť v sonde na východnej strane južnej chodby ambitu, kde v rámci archeologického výskumu v roku 1992 objavili vertikálnu škáru (Obr. 15 a, b), prebiehajúcu od pôvodnej úrovne podlahy po širšiu rímsu, ukončenú pätkou širokého kamenného medziklenbového oblúka a podopierajúcu aj základ pätky rebra východného poľa klenby, ktorej tvar s ústupkovitým pokružovaním je rovnaký, ako v zaklnutí celého ambitu, aj na prízemí východného krídla s výnimkou sakristie.²⁰

¹⁸ LUKÁČ, ref. 12. Výskum sa zamerával aj na overenie starších správ o stavebných zásahoch do stredovekej podstaty stavby.

¹⁹ Zameranie skutkového stavu. Kláštor minoritov na Kláštorskej ulici č. 38 v Levoči. Autor: Ing. arch. Milan Dzurilla, 09. 2015, M 1:50.

²⁰ LUKÁČ, ref. 12. V mieste škáry (SA 5/92c) vyhodnotil sondu ako možnú špaletu vstupu ... ktorá sa na danom mieste – pod oblúkom čela klenby – mohla tak javiť. Pri presnom zameraní vo vzťahu k dispozícii

22. a) – c)
Svorníky
v sakristii.
22. d) Svorník
pred kapitulnou
sieňou.
Všetky foto:
M. Janovská,
2015.

(Obr. 16) Nepresnosť v nadväznosti oboch múrov v blízkosti miesta stretnutia troch oporných bodov (dvoch klenbových pätiiek a širokého medziklenbového oblúka) si zrejme vyžiadala práve zachované riešenie, ktoré však bude potrebné ešte overiť. (Tab. II.)

Po výstavbe sakristie s obvodovým múrom takmer rovnakej hrúbky, akú má presbytérium, zaklenutej štyrmi poliami krížovej klenby na centrálnej štíhly osemboký pilier, nasledovala výstavba všetkých ostatných priestorov východného krídla v súvislom, pevne zviazanom bloku so zaklenutím tromi párami lomennej krížovej klenby na dvojicu osembokých pilierov v pozdĺžnej osi. Kamenné články, tvoriace súčasť klenbovej konštrukcie, aj ich osadenie v obvodových múroch svedčia o primárnej, jednoliatej konštrukcii, skladanej po vrstvách z profilovaných kamenných dielcov tak, ako určoval postup stavebného plánu bez náznakov dodatočného osádzania. Týka sa to aj vrstvenia častí profilácie klenbových pätiiek s kamennou šambránou vstupu v centrálnej východnej osi kapitulnej siene (Obr. 17, 18), čo svedčí o primárnom riešení konceptu s východným päťbokým výklenkom – kaplnkou a jeho výstavbou v rovnakom časovom úseku. Pravdepodobne len kvôli charakteru kamenného podlažia nebolo jej murivo v celej výške súvislo viazané s obvodovým múrom kapitulnej siene, ale predovšetkým len konštrukciou klenby, ktorej pätky vbudovali do východnej fasády súčasne s výstavbou obvodového múra kapitulnej siene, ako uvádza v štúdiu o obnove kláštora J. Špirko.²¹ Súčasťou

chrámovej lode však vidieť mierne zalomenie, osovú nepresnosť pri napojení oboch múrov, ktorá vznikla pri vyrovnávaní orientovanej línie presbytéria a smerovania východného krídla, ktorého prvou stavbou so samostatným viazaným základom bola sakristia. Túto odchýlku mohol vyrovnáť úsek múra, oddeľujúci podschodiskový priestor od ambitu.

²¹ ŠPIRKO, ref. 3, s. 20, upozorňuje na stopu po konštrukciách oblúkov v mieste 2. a 3. okennej osi na prízemí aj poschodí kapitulnej siene, pričom 2. os bola totožná s oblúkom vstupu nad priestorom (kaplnky) pred fasádou, v ktorom našli staršiu dlažbu v rovnakej výške ako v kapitulnej sieni. Pravde-

23. a)– b)
Západné okno
v lodi kostola,
prekryté
sekundárne
pristavanou
západnou vežou
so vstupom v päte
okna, pôvodne
z empory,
prístupnej
pravdepodobne
z podkrovia
južného ambitu
cez zamurované
západné
schodisko
(nepreskúmané),
po nadstavbe
ambitu
z priestoru
oratória. Tento
stav zachytáva
Schedlov plán
(pozri obr.1.)
Zmena nastala po
presunutí empory
a výstavbe
priečného múra
do súčasnej
polohy. Tab. I.
Foto:
N. Urbanová,
2015.

tejto konštrukcie bol aj murovaný lomený oblúk v obvodovom múre, užšom z vnútornej strany o cca 20 cm (na uloženie priečných prvkov podlahy), ktorý mohol viesť na poschodie predstavanej kaplnky (ako kaplnka k dormitáru), alebo do jej podkrovia.²² Pôvodnú funkciu vstupu na prízemí by mohlo spresniť aj preskúmanie úpravy jeho ostenia odstránením časti plentáže.

O primárnom riešení dispozície v mieste južnej okennej osi (okenný výklenok, vysunutý na úroveň severovýchodného nárožia sakristie) napovedá (okrem nálezů v sonde S1 a S2 z roku 1982) osadenie a profilácia prístenného rebra klenby, čiastočne obnaženého a doplneného mladším podklenutím. Úprava súvisela pravdepodobne s neskorším využitím priestoru v oboch podlažiach, uvádza ju už plán jezuitskej adaptácie kláštora. (Obr. 4, 19)

K základnému stavebnému konceptu patrila aj výber tvaroslovia – pre celý komplex jednotne dodržaný – oktogonálne podporné články (klenbové piliere, pätky klenbových rebier a svorníky) a ich modelácia formou ustupujúceho ostrohoitého vyžľabenia, ktorého konečný výsledok závisel od tvaru a veľkosti osadeného armovacieho kvádra. Týmto spôsobom bola stvárnená podstatná časť architektonických článkov – zaklenutie celého ambitu, kapitulnej siene i kláštorného refektára.²³ (Obr. 16, 20 – 22) Tvar fragmentov na východnej fasáde, ktoré uvádza J. Špirko, nebol nikdy zdokumentovaný, možno však predpokladať, že mali rovnaký typ profilácie ako zaklenutie kapitulnej siene. Odlišnosti, súvisiace so slohovým vývojom architektonických článkov, možno vidieť v type svorníkov a klenbových pätičiek v sakristii, ktorej výstavba bola časovo veľmi blízka výstavbe svätyne kláštorného kostola. Klenbové pätky v sakristii tvorí súvislý prechod

úzkych nosov klenbových rebier do kužeľovitej základne (avšak bez rímsy) – tzv. rozštiepenej konzoly s ostrohoitým žliabkovaním len na tomto úseku hrán (Obr. 21a), čo bolo typické pre staršie konzoly v posledných desaťročiach 13. storočia (v kláštore Zlatá Koruna okolo 1300), avšak s rímsovou hlavícou, ktorá v levočskej päťke chýba. Ostrohoité žliabkovanie sa okrem sakristie zachovalo ako motív len v sedílii na južnej strane presbytéria v levočskom kláštornom kostole. Stredoveké zaklenutie chrámového halového trojlodia sa nezachovalo (odstránené v roku 1694 pre havarijný stav), možno však predpokladať, že jeho súčasťou bol svorník so zachovaním nábehov klenbových rebier – už s profiláciou ako v sakristii, na rozdiel od hruškovej profilácie klenbových rebier v presbytériu (Obr. 20), vsadených do

podobne sú to odľahčovacie konštrukcie v murive z pomerne drobného lomového kameňa, vytvorené ako statické spevnenie obvodového múra a klenbových konštrukcií – nie stopa po ďalších predstavovaných priestoroch – okrem oblúka nad strednou (druhou) osou.

²² V štítových múroch podkrovia sú takéto otvory bežné, odľahčujú oblúk v nižšej pozícii a zaťažujú jeho pätky. Situáciu so stopou po oblúkoch by bolo možné overiť odstránením omietky po kamenné jadro v rámci obnovy alebo presne cielenou sondou na fasáde.

²³ Štíhle oktogonálne piliere s rebrami, prenikajúcimi do nich priamo, boli už v 80. rokoch 13. storočia (dominikánsky kostol v Imbachu) jedným z najprogresívnejších formových motívov. Halové trojlodie s päťosminovým záverom presbytéria možno odvodíť z kostola dominikánov v Retzi a päťdielne príporý z obdobného príkladu z Marcheggu. Problematiku pregnantne rozobral ŽÁRY, Juraj. *Dvojkládové kostoly na Spiši*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 33 – 34.

◀◀
24. Východný ambit pred rekonštrukciou v rokoch 1938 – 1939 zachytáva stav po adaptácii v 90. rokoch 17. storočia so zamurovanými arkádami a zmenou funkcie kapitulnej siene na obytnú.
Zdroj: Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Terotár. Budapešť.

◀
25. Ambit východného krídla po rekonštrukcii v roku 1938 – 1939, dlažba zvýšenej podlahy 1999.
Foto: N. Urbanová, 2015.

päťzväzkových skrátených prípor bez oddeľujúcich výžlabkov. Ich tvar pri zachovaní systému ostrohovitého žliabkovania mohol viesť len k výslednej výnimočnej dekoratívnej pätky, s ktorou sa spája pomenovanie *levočská päťka*.²⁴ (Obr. 21b) Aplikáciu toho istého princípu treba však vidieť vo všetkých klenbách kláštora, s rovnakým typom vyžlabenia rebier ako v sakristii, s pätkou, ktorá v základnom tvare vychádza z rímsovej pätky, zloženej z plošiek kónického tvaru (Obr. 16) v južnom ambite. Ostrohovitým podkrúžením celých týchto plošiek vznikla typická päťka (treba ju tiež nazývať levočskou), ktorej občasná odlišná dynamickosť modelácie, teda počet podkrúžených častí (zväčša päť, ale aj šesť) závisí od hmoty kameňa, akú mal kamenár k dispozícii, ale nepochybne aj od jeho zručnosti a schopnosti tvorivej obmeny daného prvku. (Obr. 21c) Tým by bolo možné vysvetliť menšie rozdiely v plastickom stvárnení klenbových pätičiek v ambite.

Časový posun k začiatkom výstavby kláštorného komplexu naznačujú aj zachované svorníky zaklenuťia, vyznačujúce sa kvalitou kamenárskej práce, výrazne odlišné v priestore sakristie aj typickým výrazným tvarom a profiláciou, ktorá sa najmä v dvoch svorníkoch na východnej strane vyskytuje už len na tomto mieste. Podľa publikovaného nálezu J. Žáryho o stopách po odstránenej klenbe chrámových lodí možno však predpokladať, že mohli byť uplatnené aj tu. To by posúvalo aj dokončenie výstavby kostola pred polovicu 14. storočia.²⁵ (Obr. 22a – c)

K dostavbe celého ambitu sa viaže stavba kostola ešte bez západnej veže, kde je dodnes zachované štvordielne okno s kružbou, zloženou z motívu mníšok a oblých

²⁴ Pomenovanie použil prvý raz BUREŠ, Jaroslav. *Středověké stavby slovenských mendikantů. Příspěvek k charakteristice slovenské gotiky*. Kandidátska dizertačná práca, SAV Bratislava, 1965, rkp. s. 146 – 147, pre prvýkrát použitú obmenu ostrohovitej pätky, odvodenú z tvaroslovia rakúskych mendikantských stavieb zo začiatku 14. storočia. K vplyvu z tohto prostredia (kláštorný komplex klarisiek v Dürnstene pri Kremsi, 1289 – 1304) sa prikláňa aj ŽÁRY, ref. 23, s. 32 – 33. Pripomína, že ostrohovito podkružované skrátené prípery sa v okruhu rakúskych mendikantských stavieb používali už na prelome 13. a 14. storočia. V cisterciánskom kláštore Zlatá Koruna (Český Krumlov) okolo roku 1300. Stali sa súčasťou tvaroslovného repertoáru cisterciánskych hút i žobravých rádov aj v Nemecku. Päťka tohto typu sa vyskytuje aj vo farskom kostole v Levoči a len v jednom prípade vo Vrbove (Menhardsdorf), kde však nedosahuje kvalitu pätky u levočských minoritov. ŽÁRY, ref. 23, obr. príloha 73, pätku datuje do roku 1350.

²⁵ ŽÁRY, ref. 23, s. 34, v pozn. 55 uvádza zachovanie zvyškov zaklenuťia chrámových lodí, bežne neviditeľných, uplatňujúcich ihlancové i ostrohové podkružované pätky.

štvorlistov (*Obr. 23, Tab. II.*), ktoré zo slnečnej západnej strany osvetľovalo halové trojlodie aj v neskorších popoludňajších hodinách. Prístavba veže mala však určitý dopad aj na zmeny v dispozícii kláštora. Mohli by sa týkať zatiaľ nepreskúmaného schodiska, pristavaného k severnému múru kostola a južnému koncu západného krídla ambitu. Schodisko zobrazuje Schedlov plán (*Obr. 1*) ako funkčné, priamo z ambitu sprístupňujúce západnú emporu v kostole, ešte v pôvodnej situácii, z ktorej bol jediný prístup do západnej chrámovej veže.²⁶ (*Obr. 23, Tab. II.*) Po dostavbe poschodia nad severným, južným a západným ambitom v závere 17. až začiatku 18. storočia viedlo pravdepodobne do tejto časti podkrovia. Jezuitské plány ho však nezobrazujú (ignorujú?), hoci pred poslednou obnovou bola na fasáde viditeľná horizontálna úroveň prístavby pred vznikom poschodia západného krídla ambitu a po ňom. (*Obr. 11*)

Z neskoršieho obdobia existencie kláštora (15. – 16. storočie) sa nezachovali stopy po výraznejších stavebných zásahoch. Prekryla ich pomerne rozsiahla jezuitská prestavba kláštora (po 1678 – 1713) s výraznými zmenami v dispozícii a rovnako v rámci adaptácie kláštora v rokoch 1938 – 1939, ktorej prínosom bolo prinavrátenie hodnôt z čias založenia stavby. Rozdiel medzi stavom v uvedených obdobiach dokladá historická fotografická a plánová dokumentácia so zameraním stavu, pochádzajúceho ešte z čias adaptácie jezuitmi. (*Obr. 24, 25*)

Predbežné zistenia na základe sumarizácie výsledkov výskumu za uplynulé tri desaťročia, umožňujúce prehodnotenie niektorých náhľadov na výstavbu a funkčné využitie kláštora od jeho vzniku, predstavujú východisko k ďalšej etape výskumu, od ktorej možno očakávať posun v exaktnom poznávaní tejto výnimočne zachovanej pamiatky.

The Old Monastery of the Minorites in Levoča – Newer Findings on Its Construction Development

The complex of the Minorites monastery in Levoča, which includes the Church of the Virgin Mary Queen of Angels and its immediate surroundings within a brick fence, is an important part of the historic urbanization of the city since the foundation of fortifications and advancement of the regulated construction on the plots outlined in city blocks.

Since its foundation at this place in the first quarter of the 14th century, the monastery was one of the most important centres of religious life in the Spiš region, undoubtedly in contact with developed monastic centres in Europe, and thus allowed to take over new cultural or architectonic incentives, transfer them into its domestic environs and pass them on further in the region – this was manifested during the 14th century by the emergence of excellent religious buildings with a typical two-nave ground plan. The monastery is one of the best preserved medieval monastic architectures in the territory of Slovakia and to this day the only one with an identified sepulchral chapel – since the beginning forming a part of the ground plan of the chapter hall.

The first stage of the cultural heritage research aims to identify the architectural-historical and art-historical values of the monument in terms of the latest knowledge about its development in order to form a basis for acquiring and completing the missing knowledge during the second stage of research – necessary to determine conditions for general renovation of the monastery and the way of its adaptation to a new, more appropriate use.

²⁶ Kružba západného okna v osi strednej chrámovej lode je tvarovo zhodná s kružbou okien presbytéria, ale aj okien pristavanej západnej veže, čo umožnilo zachovať jeho neporušený stav – až na vertikálne vnútorné členenie, nahradené plentážou z muriva prístavby. (*Obr. 2, 23*)

Gemerské a malohontské nástenné malby z pohľadu textilných a odevných reálií

Mgr. Eva Hasalová

SNM-Historické múzeum, Bratislava
hasalova@snm.sk

Interpretation of wall paintings of the Gemer and Malohont regions from the perspective of textiles and clothing requires caution due to the paintings' physical state of preservation and the fact that they display religious themes. It is therefore necessary to perceive depicted garments, textiles and clothing accessories in terms of their symbolic meaning. They represent a limited source for studying the clothing culture of Gemer in the 14th and 15th centuries. Nonetheless, they partially reflect also the period clothing culture.

Stredovek, nástenné maľby, textil, odev, odevné doplnky, zobrazovanie odevov, typizácia, schematizácia, ilúzia, ahistorickosť, hyperbola

Middle Ages, wall paintings, textiles, clothing, clothing accessories, depiction of clothing, typification, schematization, illusion, ahistoricity, hyperbole

Čas odložil svoj šat¹...

Atraktivnosť nástenným maľbám dodávajú pre bežného pozorovateľa aj odevy a ozdoby, do ktorých bývajú postavy na nich zaodeté. Pri interpretácii odevných súčiastok, ich doplnkov a textílií kostýmov je nutné zohľadňovať viaceré kritériá, ktoré sa v tomto príspevku pokúsime načrtnúť. Vzhľadom k tomu, že téma odevnej kultúry na území Slovenska v stredoveku je v umeleckohistorickej (aj v historickej) spisbe² zastúpená minimálne, opierali sme sa aj o zahraničnú literatúru.³ Pre potre-

¹ Citácia verša Charlesa d'Orléans, z prvej polovice 15. storočia. MODRÁKOVÁ, Renata. *Čas odložil svoj šat. Móda z rukopisů 11. – 16. století*. Praha : Národní knihovna ČR, 2008, 92 s.

² Drobné štúdie OROSOVÁ, Martina. *Módne premeny svätej Barbory. Výtvarné dielo ako prameň pre dejiny odievania*. In *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti II*. Bratislava : Chronos, 2006, s. 53 – 65. Alebo SENDEKOVÁ, Eva. *Ženský odev v ikonografii a plastikách gotických oltárov v Bardejove v kontexte s vybranými majetkovo-právnymi písomnosťami z obdobia stredoveku*. In CHOVANEC, Marek – SIPKO, Jozef (eds.). *6. Študentská vedecká konferencia. Zborník príspevkov*. Prešov : Prešovská Univerzita v Prešove, roč. 6, 2010, č. 4, s. 363 – 369. Dostupné na internete: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Chovanec2/subor/31.pdf>, [online 4.4.2018]; ORAVEC, Marek. *Odievanie v 13. storočí v Uhorsku*. In *ACHERON – Acta historica et orientalia Neosoliensia*, Študentský historický časopis. Banská Bystrica : Študentská historická spoločnosť pri Katedre histórie FF UMB, roč. 4, 2014, č. 7 – 8., s. 14 – 22. Dostupné na internete: <https://www.ff.umb.sk/app/cmsSiteAttachment.php?ID=3009>, [online 4.4.2018]; Dôležitý text o odievaní v 14. až zač. 15. storočia napísala historička DVOŘÁKOVÁ, Dana. *Rytier a jeho kráľ. Stibor so Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice : RAK, 2003, s. 145 – 161. V samostatnej kapitole *Luxus v stredoveku* venuje pozornosť odevným súčiastkam, doplnkom a textíliám v dobe Žigmunda Luxemburského. Keďže Dvořáková prináša výstupy z archívnych výskumov, jej práca je veľmi dôležitá z hľadiska dobovej terminológie, ktorá sa doposiaľ sústreďovala najmä na označovanie stredovekých odevov pojmami preberanými zo zahraničnej literatúry, napr. aj v dôležitej publikácii k dejinám odievania na Slovensku ZUBERCOVÁ, Magdaléna M.. *Tisícročie módy*. Martin : Osveta, 1988, 265 s. Z hľadiska terminológie je dôležitou aj štúdia SEDLÁK, Vincent. *Príspevok k stredovekému odevu a textilu na Slovensku*. In *Slovenský národopis*, 16, 1968, č. 4, s. 506 – 518.

³ Z českých autorov napr. ZÍBRT, Čeněk. *Dějiny kroje v zemích českých od nejstarších dob až po války husit-*

1. Kocelovce,
Ukladanie
Krista do hrobu,
60. – 70. roky
14. storočia.
Zobrazený je
archaický typ
plášťa zahaľujúci
hlavu aj telo
(typu rímskej
pally).
Foto:
M. Kalinová,
2012.

by tejto štúdie sme pracovali s nástennými maľbami v nasledovných lokalitách: Dobšiná, Chyžné, Kameňany, Kocelovce, Kraskovo, Kyjatice, Ochtiná, Plešivec, Rákoš, Rimavská Baňa, Rimavské Brezovo, Šivetice a Štítik.

Používanie odevnej a textilnej terminológie v slovenskom jazyku nepredstavuje ustálený konsenzus a to najmä kvôli absencii rozsiahlejších výskumov a ich interdisciplinárnej konfrontácii. Navyše, dobové názvy vzťahujúce sa k textilnej a odevnej kultúre v Uhorsku reprezentujú slovnú zásobu jazykov,

ktoré sa používali, a to najmä v písomnej forme, v tom-ktorom období. Na území Slovenska to pre nami sledované obdobie bola latinčina a postupne od 16. storočia aj nemčina. Mnohé slová sa neprekladali a aj súčasní historici či jazykovedci by sa nemali pokúšať násilu prekladať niektoré termíny, pretože môže dôjsť k chybám.⁴ Nateraz sme používali dobové označenia zaužívané na území Slovenska s uvedením ich dobových cudzojazyčných ekvivalentov, ktoré sú známe v odbornej zahraničnej literatúre. Niektoré pojmy kvôli zrozumiteľnosti interpretujeme odevnou terminológiou ustálenou v slovenskom jazyku (napríklad slová – plášť, šaty, ktoré sa však v dobových písomných prameňoch nepoužívali).

„Aký odev, taká česť“⁵

Faktorom, zásadne ovplyvňujúcim interpretáciu odevov a ich doplnkov, ktoré sprostredkovávajú nástenné maľby na Gemi a v Malohonte, je ich výlučne náboženský obsah. Odev a jeho doplnky na nich nie sú len inscenačnými rekvizitami lákajúcimi oči divákov (tape-à-l'oeil⁶), ale stávajú sa istými druhmi kultúrnych kódov,

ské. Praha : F. Šimáček, 1892, 457 s; WINTER, Zikmund. *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století 15. až po dobu Bělohorské bitvy*. Praha : F. Šimáček, 1893, 671 s. Tieto monumentálne práce, vydané koncom 19. storočia, prinášajú analýzu ikonografických a archívnych prameňov, avšak nemajú na Slovensku ani v Maďarsku doposiaľ obdobu. Sú základnými publikáciami štúdia stredovekého a ranonovovekého odevu aj pre územie Slovenska. Z nemecky píšucich autorov je klasikom v téme dejín odievania BÖEHM, Max von. *Menschen und Mode im Mittelalter*. München, 1925. (aj jeho syntetické diela k dejinám módy). V ostatnom čase vznikli publikácie venujúce sa len stredovekému odevu, najmä jeho formálnej analýze: KANIA, Katrin von. *Kleidung im Mittelalter: Materialien – Konstruktion – Nähtechnik. Ein Handbuch*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau, Auflage, 2010, 432 s. ako aj symbolickej interpretácii odevov GEPPERT, Silke. *Mode unter dem Kreuz: Kleiderkommunikation christlichen Kult*. Salzburg : Anton Pustet, 2013, 200 s. V Poľsku je doposiaľ neprekonanou práca GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, Maria. *Historia ubiorow*. Wrocław – Warszawa – Krakow : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968, 964 s. Z francúzskych autorov BOUCHER, François. *Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours*. Paris : Flammarion, 1965, 448 s. Z talianskych autorov MUZZARELLI, Giuseppina M. *Guardaroba medievale. Vesti e società dal XIII al XVI secolo*. Bologna : Il Mulino, 2008, 380 s.

⁴ ORAVEC, Marek. Luxusné predmety ako symbol prestíže v Uhorskej literatúre do konca 13. storočia. In HLAVÁČKOVÁ, Miriam (ed.). *Od symbolu k slovu*. Bratislava : Veda, HÚ SAV, 2016, s. 277, kde je latinské „de bisso“, preložené nesprávne ako batist. Bissos/byssos je termín všeobecne známy v dejinách textilii a používa sa dodnes v latinskej forme.

⁵ Slovenské ľudové príslovie.

⁶ BARTHOLEYNS, Gil. Pour une histoire explicative du vêtement. L'historiographie, le XIIIe siècle et le XVIe siècle moral. In *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe*. Riggisberg : Abegg-Stiftung, 2010, s. 216. Autor termínom tape-à-l'oeil označuje ambíciu umelcov prilákať pozornosť divákov (treba podotknúť, že v priestore chrámu im konkurovali aj iné vizálno-teatrálne efekty, ako napr. hudba).

◀◀
2. Kraskovo,
Panna Mária
ochrankyňa,
60. – 70. roky
14. storočia.
Nečitateľné sú
stopy po pôvodnej
dekorovanej
ploche (textílii)
plášťa.
Foto:
M. Kalinová,
2006.

◀
3. Kraskovo,
Traja Králi
(detail), 60. – 70.
roky 14. storočia.
Naznačené sú
dekoratívne
tkaniny na
plášťoch aj na
kabátoch.
Foto:
M. Kalinová,
2006.

ktoré boli v čase svojho vzniku nositeľmi určitých významov. Pokus o komentár odevov na vizuálnych nosičoch, teda aj na nástenných maľbách (a rovnako i dnes na veľkoplošných módných plagátoch) by mal vychádzať z premisy, že šaty, textílie a doplnky odevov nemusia zobrazovať každodennú skutočnosť, pričom rozdiel medzi normou ponúkanou vizuálnym stvárnením a štandardnou realitou môže byť výrazný. Odev, videný na nástennej maľbe (ako aj na iných výtvarných žánroch, či médiách), sa dokonca nemusel v zobrazovanej podobe ani nosiť. V takomto prípade bolo stvárnenie odevu len ilúziou. Stredovek bežne pracoval so symbolmi a znakmi, a to nielen v umeleckých dielach, ale aj v bežnej každodennej komunikácii.⁷ Vizualizácia náboženských príbehov prinášala schematickú skratku vo vzťahu k zobrazovanej skutočnosti. Práve preto treba z hľadiska dejín odievania kriticky vnímať nástenné maľby v sakrálnnej architektúre. Fyzické zobrazovanie (vrátane odevov, doplnkov, účesu, aj gest) prispievalo k stereotypnému fyzickému stvárňovaniu Panny Márie, svätých, apoštolov a evanjelistov. V tomto kontexte prekvapuje v slovenskom prostredí absencia ucelenej reflexie odevu a jeho doplnkov ako základných znakov zobrazovania habitusu postáv v sakrálnom výtvarnom umení.⁸

Fyzická podoba Panny Márie sa menila v dejinách jej zobrazovania viackrát, a to nielen v závislosti od mariánskej doktríny cirkevných otcov, ale aj v súvislosti s vývojom svetského odievania a ideálu ženskej krásy.⁹ Cudný odev so zahalenou hlavou spolu so zbožným extatickým výrazom umocňovali posvätný charakter mariánskeho obrazu a luxusné textílie podčiarkovali jej privilegovanú pozíciu v cirkvi. Z hľadiska

⁷ Pozri: GERSDORFOVÁ, Zlata. Symbolické chápaní stredovekého umeleckého diela a problémy jeho interpretácie. In *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku*. Praha : NPÚ, 2016, s. 6 – 10. Pozri aj PASTOUREAU, Michel. Symbol. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.). *Encyklopedie středověku*. Praha : Vyšehrad, 2002, s. 777 – 788. Pozri aj PANOFSKY, Erwin. Význam ve výtvarném umění. Praha : Odeon, 1981, s. 33 – 51. GERÁT, Ivan. Konvencie obrazovej hagiografie. Kľúčové scény hagiografických obrazových cyklov: otázka stereotypov. In BAKOŠ, Ján (ed.). *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. Bratislava : Veda, 2002, s. 79 – 119. Pozri aj HLAVÁČKOVÁ, ref. 4.

⁸ Minimálne v českom prostredí uvažujú o štýlových znakoch napr. Panny Márie práve v súvislosti s vývojom jej habitusu aj prostredníctvom odevov, textíliu a doplnkov a ich rôzneho zobrazovania. HRADILOVÁ, Lenka. Odívání Panny Marie ve středověkém umění a jeho specifika v českých zemích. In *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku*. Praha : NPÚ, 2016, s. 11 – 21.

⁹ Tamže.

►
4. Rákoš, apoštol
Bartolomej,
80. – 90. roky
14. storočia.
Aranžovaný má
asymetrický plášť
(typu rímskej
tógy).
Foto:
M. Kalinová,
2012.

►►
5. Rákoš, postava
apoštola alebo
svätca, resp.
svätice?, 80.
– 90. roky 14.
storočia. Odetá je
v aranžovanom
symetrickom
plášti.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

presnosti sprostredkovania biblických reálií sa často zobrazovala ahistoricky, teda nie ako prosté dievča v jednoduchom rúchu, ale vo výnimočných odevoch, často v luxusných textíliách alebo vo farbách, ktoré prináležali kráľom. Aj prostredníctvom odevov a textílií sa Panna Mária mohol zvyšovať sociálny a symbolický status.

Panna Mária predstavovala nedosiahnuteľný vzor ženy, matky, devy, panovníčky. V tomto kontexte hovoriť o módnom odevu (v zmysle najnovších trendov v svetskom odievaní) Panny Márie je nepochopením jej statusu. I keď napr. vo Francúzsku nachádzame jej zobrazenie v dvorskom umení aj v „módnych výstrelkoch“, avšak stále nedosahujú výstrednosť šľachticov. V prípade zobrazovania Panny Márie by bolo zaujímavé zamyslieť sa prostredníctvom rôznych vizuálnych prameňov nad zámerným výberom z odevných novinek do jej zobrazovaného (cirkvou schváleného?) habitusu. Dialo sa tak súbežne so zavádzaním odevnej novinky do svetského šatníka, alebo až potom, čo sa nová forma odevu ustálila?

Panna Mária je na gemerských a malohontských nástenných maľbách zobrazovaná z hľadiska odevu v archaizujúcich rúchach, ktorých forma bola rozšírená v západnej a strednej Európe od raného stredoveku až do 12./13. storočia: voľná tunika neakcentujúca ženské proporcie tela, bez výstrihu a symetricky aranžovaný plášť.¹⁰ Na nami sledovaných nástenných maľbách sú najčastejšie dochovanými archaickými odevmi Panny Márie voľná tunika a rímsky typ plášťa, ktorý sa kladie na hlavu – palla. Rozpoznateľné sú napr. v Kyjaticiach na *Piete*, v Kocelovciach v *Oplakávaní Krista na Kríži* a v *Ukladaní Krista do hrobu*. (Obr. 1) V týchto prípadoch sa o prenikaní módnych novinek do odevného habitusu Panny Márie nedá uvažovať. Dá sa však skonštatovať, že na týchto nástenných maľbách je zobrazená konzervatívnejšie než na plastikách z územia Slovenska z toho istého obdobia, kde býva stvárnená v súdobých formách odevu, ako napríklad v riasených šatkách na hlave alebo v priliehavých šatách.¹¹ Pri postave Panny Márie pretrvávala v stredoveku norma zobrazovania jej plášťov (zhotovených) z nákladných dekoratívnych textílií. Za-

¹⁰ V čase raného stredoveku až do 12. storočia sa na výtvarných pamiatkach zobrazuje Panna Mária najskôr v odevu rímskom (do 6. storočia), neskôr byzantizujúcim (od 6. storočia), pozri viac: HRADILOVÁ, ref. 8.

¹¹ Napr. na voľných plastikách: ako Madona z Ruskinoviec, SNG P 1700, okolo alebo po roku 1300, kde má na hlave rafinovanejšiu šatku.

chovalosť gemerských a malohontských malieb na mnohých miestach však neumožňuje bližšie identifikovať dekorácie jej plášťov, pričom predpokladáme, že mohli byť zdobené podobnými motívami ako ostatné významovo dôležité postavy výjavu. Napríklad na *Panne Márii ochrankyni* v Kraskove je veľmi zle čitateľný vzor textílie plášťa (Obr. 2), pričom na postavách *Troch Kráľov* alebo *Pantokrátora* rozoznávame vzorovanie ich odevov evokujúcich dekoratívnu textíliu. (Obr. 3) V prípade zobrazovania nákladných tkanín na odevoch alebo aj interiérových textílií možno hovoriť o materiálovom iluzionizme.¹² Pohľad na veľké plochy zvrchných plášťov postáv na viacerých nástenných maľbách (Chyžné, Kraskovo, Rákoš, Rimavská Baňa) prináša pozorovateľa znalého stredovekej textilnej produkcie a jej takmer dokonalej imitácie niektorými súdobými maliarmi k odstupu, pretože ich realizácia sa javí schematická a zjednodušená.

Postavy apoštolov, evanjelistov, alebo *Boha Otca* zaodeli maliari gemerských a malohontských malieb do archaizujúceho odevu antikizujúceho charakteru, ktorý však v súdobom svetskom odeve 14. storočia už reálne neexistoval. Táto ahistorickosť sa dá vysvetliť zámernou archaizáciou habitusu týchto postáv.¹³ Odeté majú dlhé tuniky a asymetricky aranžované zvrchníky typu rímskej tógy (napr. apoštoli a evanjelisti v Kraskove), ktorá je zobrazená podľa rímskej tradície – kladená je tak, že zahŕňa ľavé rameno a vedie pod pravé rameno. Vyskytuje sa aj opačné kladenie, ktoré sa však v rímskom odievaní nevyužívalo: zakryté pravé rameno a odkryté ľavé (napr. v Rákoši, na postave svätice v presbytériu). Ďalší typ archaizujúceho odevu, avšak so symetricky kladenými plášťami (typu rímskej paenuly, alebo stredovekého mantelu rozšíreného od 11. storočia) vidíme zobrazený na postavách evanjelistov, prorokov a apoštolov (napr. v Kyjaticiach). Kombinácie rôznych foriem aranžovania plášťov ponúkajú postavy v Rákoši, kde sú zachytení s asymetricky aranžovaným plášťom napríklad apoštoli Bartolomej (Obr. 4) a Ján, a v symetrickom postava neznámeho apoštola, resp. svätca či svätice. (Obr. 5) Oveľa výrečnejšie sú z hľadiska spodobenia odevného luxusu postavy *Troch Kráľov*. V Kraskove ich vidíme oblečených do dlhých plášťov (typu mantel), ktoré sú skôr módnym reziduom, než reprezentantmi najaktuálnejších strihov zvrchníkov. Vďaka naznačenému vzorovaniu plášťov pôsobia honosnejšie než iné postavy. Nové módné trendy reprezentujú ich polodlhé vypasované kabáty (lat. ioppa, nem. wams¹⁴) s opaskom. Traja Králi majú aj nápadné špicaté zobákovité topánky a účes z vlnitých až prstencovitých polodlhých vlasov, ktoré napodobňujú reálnu módu v aristokratickom prostredí. (Obr. 3) Po-

6. Štítnik, svätá Helena, 15. storočie. Pokrývky hlavy: podvika (wimpel) a na nej kruseler. Purpurový plášť podšitý hermelínom a zlaté dekoratívne lemy na ňom (tkanice alebo výšivky). Foto: M. Kalinová, 2006.

¹² O imitáciách textílií v nástennej maľbe písal BURAN, Dušan. Monumentálna nástenná maľba ako prostriedok vizuálnej komunikácie neskorého stredoveku. Imitácia výtvarných druhov a jej dôvody. In HLAVÁČKOVÁ, Miriam (ed.). *Od symbolu k slovu*. Bratislava: Veda, HÚ SAV, 2016, s. 283 – 300.

¹³ Pozri viac: GERSDORFOVÁ, ref. 7, s. 6.

¹⁴ Termín ioppa sa nachádza v archívnych prameňoch z územia Slovenska a označuje krátke kabáty, pozri viac DVOŘÁKOVÁ, ref. 2; SEDLÁK, ref. 2. Dobová terminológia, napr. francúzska, používala viaceré názvy na označenie obťahnutých kabátov, diferencovaných podľa toho, či sa obliekali ako spodný, či vrchný kabát, alebo sa obliekali pod zbroj, alebo na zbroj. Pozri doublet, pourpoint, jaque. In LELOIR, Maurice. *Dictoinaire du costume*. Paris: Gründ, 1952, 390 s. V nemecky hovoriacich krajinách sa používal aj termín wams, v taliansku spalliera, latinský termín spallieria, spallarium. Tieto kabáty boli vatované, čo je pôvodne orientálna technika, pri ktorej sa priestor medzi vrchnou tkaninou a podšívku vyplní vatou – bavlnou. Vďaka tomuto postupu sa zväčšoval objem trupu a kabát chránil telo pod ťažkým platňovým brnením. Zároveň sa vďaka tejto technike formovala postava do želanéj módnej mužskej siluety, ktorú vytvárali objemné ramená.

7. Ochtiná,
Korunovanie
trnín, 1360 –
1370. Priliehavé
kabáty, ozdobené
opaskami
a gombíkmi.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

pisných údajov: obe mali aristokratický pôvod. Barbora bola dcérou pohanského kráľa a Helena cisárovnou, ako aj matkou pre kresťanskú cirkev dôležitého cisára Konštantína. Ich majestát býval zdôrazňovaný aj nákladnejšími odevmi a textíliami, avšak nemuseli predstavovať módné novinky. Na sv. Barbore v Kyjaticiach alebo v Štítniku majú nadštandardne pôsobiť vypasované šaty s hlbším dekolťom

(v Štítniku aj s výrazným opaskom a plášť podšitý kožušinou, tiež veľmi typizované až zjednodušujúco zobrazované).¹⁶ Avšak v archaizujúcej odevnej forme, už dávno demodé, je zobrazená sv. Barbora v Rimavskej Bani. Sv. Helena v Štítniku je odetá do červeného plášťa (typu mantel) podšitého kožušinou a s dekoratívnymi zlatými lemmami. Na hlave má riasenú vrchnú šatku (nem. kruseler) a pod ňou šatku zahalujúcu krk a šiju (slov., poľ. podvika, fr. gorgete, nem. wimple). (Obr. 6) Táto forma odevu a úpravy hlavy už v 15. storočí nepredstavovala vo svetskom prostredí kráľovských dvorov aktuálnu odevnú normu. Svätá Helena tu môže mať šatku na hlave s podvikou aj na zdôraznenie jej statusu vydatej ženy – nie panny (na rozdiel od napríklad svätej Barbory bez úpravy hlavy prislúchajúcej vydatej žene). Pri zobrazovaní týchto svätíc prevláda zobrazenie ich majestátu a urodnenosti.

Prehnane módné bývali zobrazované postavy nesúce v náboženských príbehoch negatívnu rolu.¹⁷ V stredoveku (v kresťanskej mravouke)¹⁸ fyzická úprava a pozornosť venovaná oblečeniu

8. Chyžné,
Pochabé panny,
70. – 80. roky
14. storočia.
Čitateľné sú
rôznorodé
a niektoré
rafinované
dobové
odevy: kukla
s dlhým cípom
s rolničkami,
surcotte,
pelerína.
Repro: TOGNER
1989, ref. 23.

¹⁵ Rozboru odevného habitusu sa viac venovala OROSOVÁ, ref. 2.

¹⁶ Zobrazenie luxusnej kožušiny v stredovekom maliarstve je podobné v Taliansku, Francúzsku, Nemeckých zemiach, Uhorsku, atď. a síce – biela plocha, pravidelne delená tmavými vertikálnymi a horizontálnymi líniami, často biela plocha vytvára jazykovité polia. Je to štandard pri nástennej, ale aj tabuľovej maľbe. Ide o imitáciu hermelínu, kožušiny z hranostaja (biela sršť a čierny chvostík), na ušitie ktorej bolo nutné zabiť veľký počet hranostajov. Pokiaľ ide o repertoár luxusných kožušín používaných v stredoveku, bol širší. Avšak hermelín bol vizuálne najefektnejší.

¹⁷ GERSDORFOVÁ, ref. 7, s. 6.

¹⁸ Pozri viac o názoroch na ženskú úpravu PANCZOVÁ, Helena – BRODŇANSKÁ, Erika – DUBOVSKÝ, Peter. *O nepravde ženskej kráse*. Trnava : TU TF, 2007, 159 s.

nepatrili medzi súdobé cnosti. Ľudia, ktorí prepadli vášni obliekania a zdobenía sa, boli podozriví. Tento fakt potvrdzujú aj dobové ponaučenia mravokárcov, ktorí napomínali ľudí za prehnané skrášľovanie sa.¹⁹ Záporný charakter postáv – katov a ranobijcov ako i pochybých panien – býva dotvorený nákladným alebo módnym oblečením. Túto schému zobrazovania možno potvrdiť aj na nami sledovaných maľbách, avšak v porovnaní s dobovými výstrednými odevmi vyznievajú tie, na nami sledovaných maľbách, umiernené. Kati chodili aj v reálnom živote sol-

ventne oblečení a v mnohých regiónoch používali červenú farbu, ktorej nosenie sa spájalo len s privilegovanými vrstvami spoločnosti. Červená ako farba krvi sa spájala aj s odevom kata, pretože s krvou pracoval.²⁰ Dokonca bola táto farba pre katov nariadená odevnými predpismi.²¹ Vo vypasovaných kabátoch pôvodne červenej farby, s množstvom gombíkov a s dekoratívnym opaskom na bedrách, ich môžeme vidieť napr. v Ochtinej a v Kocelovciach na výjavch *Bičovanie Krista* či *Korunovanie trním*. (Obr. 7) Samopašnosť zobrazenú prostredníctvom nápadných odevov vidíme na výjave *Pochabé panny* v Chyžnom (Obr. 8), kde múdre panny sú zaodeté do rovnakých, striedmo pôsobiacich šiat, no pochybá panny majú každá iný typ rafinovaného odevu a doplnku. V Rákoši však majú pochybá Panny striedmejšie odevy a jedna z nich má naznačené dlhšie rukávy (pachy).²²

V rámci náboženských tém v monumentálnom maliarstve na Gemeri (aj na Spiši) je špecifickou *Legenda o sv. Ladislavovi*. Predstavuje v gemerskej nástennej maľbe ikonografický motív s výraznejšie sa prejavujúcou laicizáciou a profanizáciou obsahovej stránky,²³ čo pozorujeme aj na výbere odevov: minimálne na Ladislavovi a Ladive. Uhorský kráľ Ladislav býva oblečený v priliehavých a krátkych kabátoch so širokým opaskom na bokoch. (Obr. 9) Tento typ kabátov sa začal nosiť od polovice 14. storočia na európskych dvoroch, postupne sa stal aj odevom mestských švihákov.²⁴ Nosili sa k nim pančuchové nohavice, ktoré boli zhotovované z tkanín zložitým strihom a tie najdrahšie, najželanejšie tesne obopínali nohy. Nástenné maľby v Kraskove (Obr. 10), Štítniku a v Rimavskej Bani prinášajú zobrazenie Ladislava ako dvorana a rytiera v zbroji.²⁵ Okrem Ladislava je vidieť v aktuálnom dvorskom ženskom odevu aj Ladivu a ženu z úvodnej scény v Rimavskej Bani. (Obr. 9. a 15). Obe majú obťahnuté šaty akcentujúce driek, pás, aj boky a výstrih odhaľujúci ramená a šiju. Na šatách je naznačený maliarom geometrický dekor. Takýto široký výstrih sa nosil v 14. storočí a objavuje sa na zobrazeniach žien z vyššej spoločnosti vo Francúzsku, Taliansku, Nemecku a aj v Uhorsku.

9. Rimavská Baňa, detail zo Svätoladislavskej legendy, 70. – 80. roky 14. storočia. Ladislav v platňovom brnení a v priliehavom krátkom kabátci s opaskom. Zle viditeľný odev Ladivy: priliehavá červená cotta (tunika) s odhalenými ramenami a s dekoratívnou textíliou. Foto: M. Kalinová, 2012.

¹⁹ Pozri MODRÁKOVÁ, ref. 1, s. 80.

²⁰ Červená farba mala byť znakom katovej nepoctivosti: WINTER, ref. 3, s. 296.

²¹ Tamže.

²² Preexponovaná forma rukávov; v českej literatúre sú označované ako pachy alebo parukávy, vo francúzskej ako *coudière*.

²³ TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba na Gemeri*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 65.

²⁴ V ikonografii 15. storočia sú v nich oblečení aj napr. tesári a kamenári.

²⁵ Zobrazením brnenia dochádza k podčiarknutiu významu tzv. bojujúceho svätca, pozri viac GERÁT, Ivan. *Stredoveké obrazové témy na Slovensku. Osoby a príbehy*. Bratislava : Veda, 2001, s. 268 – 269.

10. Kraskovo,
detail zo
Svätoladislavskej
legendy, 60.
– 70. roky 14.
storočia. Horšie
čitateľné sú
odevy a brnenie
na Ladislavovi, aj
na Ladíve.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

11. Kraskovo,
detail zo
Svätoladislavskej
legendy, 60. – 70.
roky 14.storočia.
Zobrazenie
Kumánov a ich
čiapok.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

Postavami v ojedinelom odeve na Svätoladislavskej legende sú *Kumáni*. Títo pre Uhorsko nebezpeční pohanskí protivníci sa vzhľadom k ich ázijskému pôvodu zvykli zobrazovať exoticky. Ich odevy boli reálne nomádskeho typu, ktorý sa v stredovekej Európe (mimo Ruska a juhovýchodnej Európy – Balkánu) nenosil. Doboví maliari na území Uhorska zdôrazňovali ich „inakosť“ a zobrazovali ich s exotickými črtami tváre a v neobvyklých odevoch. V Kraskove (Obr. 11) a v Rimavskej Bani majú vysoké homolovité čiapky.²⁶ Avšak na gemerských nástenných maľbách sú v porovnaní s Kumánmi z Veľkej Lomnice ich odevy aj obuv horšie čitateľné. Nielen v prípade zobrazovania Kumánov však vyvstávajú otázky o konvencionalizácii zobrazovania jednotlivých znakov. Sprostredkovávali ich šírenie a transmissiu aj iné výtvarné médiá? Tradovali sa vďaka skicárom, iluminovaným rukopisom, či prostredníctvom vzorkovníkov?

Príkladom typizácie habitusu v ikonografických prameňoch je aj postava Žida, ktorá býva vďaka špecifickému klobúku rozpoznateľná na ilumináciách, na tabuľo-

vých, aj nástenných maľbách: klobúk je vo vrchnej časti tvarovaný do špicu alebo guličky. Dobové odevné predpisy určovali židom povinné pokrývky hlavy, ktoré mali byť žltej alebo bielej farby, s výrazným zakončením na vrchnej časti.²⁷ Súdiac podľa výtvarných prameňov to bola prax aj v Uhorsku. Vyčleňovanie židov zo stredovekej spoločnosti aj prostredníctvom odevu súviselo so symbolickým odlíšením spoločnosti v kategóriách „náš – cudzí“, ale aj s negatívnym postojom k niektorým sociálnym skupinám.²⁸ V nami sledovanom prostredí sa s takouto zvláštnou pokrývkou hlavy zobrazili postavy Židov v Šiveticiach v *Legende o sv. Margite* (Obr. 12) alebo v Štítniku v pašiových cykloch *Bičovanie Krista* a *Nesenie kríža*. (Obr. 13 a, b)

Tým, že kati a židia mohli nosiť farby privilegovaných vrstiev – červenú a žltú, dostávali tieto farby ambivalentnú hodnotu. Symbolický význam mali aj iné farby,

²⁶ Na Gemerí nie sú zobrazení Kumáni v čiapke, akú poznáme z Veľkej Lomnice, ktorá sa stala pre M. Tognera indikátorom k určeniu proveniencie – orientáciou veľkolomnickej nástennej maľby na neapolskú maľbu. Pozri viac TOGNER, ref. 25, s. 13.

²⁷ Pozri SIMON-MUSCHEID, Katharina. Les couvre-chefs au Bas Moyen Âge: marqueurs culturels et insignes politiques. In *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe*. Riggisberg : Abegg-Stiftung, 2010, s. 45. ZÍBRT, ref. 3, 251 – 256; WINTER, ref. 3, s. 255, 295 – 296 píše, že v Nemecku bolo takéto nariadenie už v 12. storočí. Tento zvyk dokladajú aj ikonografické pramene v západnej a v strednej Európe. Pozri aj BOUCHER, ref. 3, s. 188; GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, ref. 3, s. 165 – 166.

²⁸ KRIEGL, Maurice. Židé. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.). *Encyklopedie stredoveku*. Praha : Vyšehrad, 2002, s. 898 – 911. GEREMEK, Bronisław. Človek na okraji ve stredoveku. In LE GOFF, Jacques (ed.). *Stredoveký človek a jeho svet*. Praha : Vyšehrad, 1999, s. 291 – 311.

a to nielen v súvislosti so zobrazovaním náboženských príbehov, ale aj v reálnom svetskom prostredí.²⁹

Fragmenty z garderóby

Na gemerských nástenných maľbách je zachovaná a čitateľná len obmedzená škála dobových typov odevných súčiastok a doplnkov, než v skutočnosti poznáme z iných nástenných malieb, z iluminácií alebo tabuľových malieb, či z konkrétnych nálezov odevov. Z hľadiska opakovania niektorých súčiastok a doplnkov na nami sledovaných nástenných maľbách môžeme skonštatovať, že schematizácii podliehali aj odevné súčiastky: napr. postavy s vyšším sociálnym statusom sú zobrazované stále v rovnakých a málo variabilných typoch odevov. Ako príklad možno uviesť ženy v kruseleroch – šatkách, s dekoratívne zriadeným lemom okolo tváre a na spodných okrajoch. Kruselery boli obľúbenými a veľmi rozšírenými pokrývkami hlavy v 14. storočí nielen v prostredí šľachty, ale aj meštianstva. Nosili sa aj v Uhorsku³⁰ a ikonograficky je ich rozšírenie doložené v Čechách,³¹ v Rakúsku a v Poľsku. Nedokladajú ich ikonografické pramene v Taliansku, Francúzsku a Španielsku. Na Gemeri sú rozpoznateľné v Rimavskej Bani, v Kraskove, v Štítniku. (Obr. 6) Ako doplnok pre vyššie spoločenské vrstvy sa využíval aj farebný zdobený opasok s dlhým visiacerom.

Pri zobrazovaní mužov z vyššej spoločenskej vrstvy prevládajú obtiahnuté kabátce s nízko položeným pásom zdobeným opaskom, zobákovité špicaté topánky, upravené účesy z polodlhých blondých vlasov, alebo zobrazenie gombíkov na kabátoch (na ich prednej časti a na rukávoch v hustých radoch nad sebou) a v neposlednom rade bývajú zobrazované aj zbrane – dýky, meče a samozrejme – brnenia (zvlášť u sv. Michala archanjela, napr. v Kraskove). Výnimočne sú viditeľné aj dlhé efektne falošné rukávy (pachy), ktoré sa nosili na pánskych vrchných tunikovitých odevoch už od 12. storočia (vo fr. *bliaud*, *cothardie*, ang. *gown*) aj na kabátových zvrchníkoch (fr. *houpeland*, lat. *strangula*/*stragula*, *reverenda*³²), ale od polovice 14. storočia aj na kratších vypasovaných kabátoch. Boli znakom bohatstva a aj nápadnej elegancie. V 14. storočí ich nosili len príslušníci šľachty (mešťanom bývali vrchnostenskými predpismi zakazované). Na gemerských maľbách sa zachovali zobrazené napríklad v Štítniku

12 Šivetice,
Legenda o sv.
Margite, krátko
pred rokom 1300.
Detail postavy
Žida v špicatom
klobúku.
Foto:
M. Kalinová,
2016.

²⁹ Farebnosť odevov na nami sledovaných maľbách nekomentujeme vzhľadom k ich prirodzenej degradácii, ako aj stavu dochovania. K farbeniu a farbám v stredovekom odevu pozri BŘEZINOVÁ, Helena – KOHOUT, David. *Středověké textilní a barvířské technologie*. Praha : AÚ AV ČR, 2016, 461 s.

³⁰ Výtvarné doklady aj zo spišských a líptovských nástenných a tabuľových malieb.

³¹ V Čechách je unikátne dochovaný aj archeologický nález v kráľovských hrobkách na pražskom hrade a navyše – s viditeľným zriadením na leme. Pozri BRAVERMANOVÁ, Milena – CHOTĚBOR, Petr. *Karel IV. Koruna království*. Katalóg z rovnomennej výstavy v Jazdiarni pražského hradu (máj 2016 – september 2016). Praha : SPH, 2016. Bolo ho možné na výstave aj vidieť. Pozri aj BRAVERMANOVÁ, Milena. Fragment pohřebních šatů a závoj, tzv. kruseler, z rakve českých královen z královské hrobky v katedrále sv. Víta. In *Archaeologia historica*, roč. 36, 2011, č. 2, s. 593 – 624. Dostupné na internete: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/128223/2_ArchaeologiaHistorica_36-2011-2_19.pdf, [online 4.4.2018].

³² Pozri viac DVOŘÁKOVÁ, ref. 2, s. 150.

13. Štítник,
Bičovanie Krista
a fragment
častočne
zachovaného
výjavu za
Nesením
kríža. Na troch
trízniteľoch
z Bičovania sú
čitateľné židovské
klobúky s cípom
Foto:
M. Kalinová,
2006.

13 a) – b) Štítник,
Bičovanie Krista
a fragment
častočne
zachovaného
výjavu za
Nesením kríža,
details postav
židov.
Foto:
M. Kalinová,
2006.

na postave kráľoviča sv. Imricha (Obr. 14), v umiernennejšej dĺžke v Rimavskom Brezovom na jednom z troch kráľov alebo v Rákoši na jednej z pochabých panií.

Ojedinelý príklad ženského odevu v rámci gemerských nástenných malieb sa zachoval v Rimavskej Bani na Svätoladislavovskej legende, na žene z úvodnej scény (Obr. 15) a na Ladive v záverečných scénach legendy. (Obr. 9) Ich priliehavé šaty (fr. cotte, cothardie, lat. tunika) až po boky, z ornamentálnej tkaniny a s výrazne odhalenými ramenami dokladajú aj ikonografické pramene zo 14. storočia, zobrazujúce honosné dvorské odevy vo Francúzsku, v Taliansku, v Čechách.

Pri zobrazovaní odevu, nielen na nástenných maľbách, ale aj na tabuľových, či knižných maľbách sa používala hyperbolizácia niektorých odevných detailov, ktoré mohli byť v skutočnosti nenápadné. Napríklad gombičky (Obr. 8), šnurovanie, taštičky na páse (Obr. 16), opasky a iné. Maliari vďaka nim esteticky ozvláštnili odevy a navyše v prostredí štýlového zjednodušenia a rustikalizácie sa stali významným detailom, ktorý sa podieľal na vytváraní charakteru nositeľa – postavy v príbehu.³³ Na niektorých nástenných maľbách sú na odevoch viditeľné ornamenty, ktoré naznačujú (majú naznačovať) nákladnú textíliu použitú na ich zhotovenie. Toto zobrazenie napr. v Rákoši (postavy apoštolov) maliar zhotovil šablónou,³⁴ ktorá bola použitá aj na inom mieste nástennej maľby mimo plochy zobrazenia odevu, alebo textilu. Maliar v dobovom význame, síce zjednodušene, no naznačil cennú komoditu – vzorované tkaniny. S väčšou precíznosťou ich vidíme zobrazené mimo gemerských lokalít, napr. v Kostole sv. Jakuba v Levoči v cykle so *Siedmimi skutkami milosrdenstva a siedmimi smrteľnými hriechmi*.

Nástenné maľby na Gemeri nezachovali, alebo mnohé ani nezobrazovali luxusné tkaniny 14. a 15. storočia: lampasy, samitumy, zamaty, damašky.³⁵ O ich používaní na území Slovenska nám viac napovedajú až tabuľové maľby z 15. storočia.³⁶ Všet-

³³ SIMON-MUSCHEID, ref. 27, s. 45.

³⁴ TOGNER, ref. 23, s. 77, 144 – 147.

³⁵ Na porovnanie pozri nástenné maľby od Lorenzettiho, Martiniho a Giotto, kde sú textílie s florálnymi a figurálnymi motívmi zobrazené detailne. Tieto tkaniny existujú ako dochované artefakty v známych európskych múzeách (Musée Cluny Paríž, Museo del Tessuto Prato, Victoria and Albert museum Londýn, atď.) Unikátna je v európskom kontexte zbierka odevov (tkanín) z kráľovských hrobov na pražskom hrade (12. – 16. storočie), ako aj odevy z kráľovských hrobiek v španielskom kláštore Santa María la Real de Huelgas (13. storočie), v poľskom Krakove z hrobu kráľovnej Hedvigy (14. storočie). Nielen ako fragmenty, ale celé kusy odevov a textílií (bez oxidácie, teda straty pôvodnej farebnosti, ktorá je typická pre archeologické nálezy), ich možno vidieť na cirkevných liturgických odevoch (lampasy, zamaty, damašky, výšivky opus anglicanum, opus florentinum, sienské tkaniny, sienské výšivky, kolínske pásy, a pod.). Z územia Slovenska sú takouto stopou po textilnej kultúre tiež liturgické odevy (zamaty a damašky z 15. a 16. storočia – ŠM Bardejov, VM Košice, SNM-SM Levoča, SM Banská Bystrica, BÚ Spišská Kapitula).

³⁶ BURAN, Dušan – HASALOVÁ, Eva. Luxusné tkaniny na gotických tabuľových maľbách. In *Pa-*

ky hodvábne tkaniny s figurálnymi a vegetatívnymi motívami mohli byť v 14. a 15. storočí na území Slovenska importované len z Talianska, prípadne z Blízkeho východu (Perzia, alebo arabské krajiny, prípadne z arabského Španielska). Používanie hodvábných lampasov a zamatov zlatom a striebrom pretkávaných (zlatohlavy, striebrohlavy) na území Uhorska dokladá aj výskum Daniely Dvořákovéj.³⁷ Nie je vylúčené, že už v 14. storočí – v čase neapolských Anjouovcov na uhorskom tróne, sa rozvinul ich dovoz aj do Uhorska. Mohla sa s nimi ako s dobovou normou luxusu na svojich cestách do Talianska³⁸ oboznámiť aj gemerská šľachta, či uhorské duchovenstvo.

Niektorým postavám na nástenných maľbách ozvláštnili maliari odev lemmami okolo výstrihu alebo na spodnej časti rukávov (napr. v Chyžnom anjel vo výzdobe klenbových polí, v Rákoši postava sv. Heleny). V období 14. storočia sa ako lemy mohli používať vyšité pásy alebo tkanice, ktoré v tom čase vyrábali profesionáli v špecializovaných cechoch, ale zhotovovali sa aj laicky – domácou výrobou. Žiadaným artiklom vo vrcholnom a neskorom stredoveku boli tzv. kolínske tkanice. (Obr. 17) Dodnes sú dochované v múzeách³⁹ ako doklady stredovekého umeleckého tkáčstva a výšivkárstva. Zhotovovali sa technikou tkania alebo výšivky. Zväčša to boli tkaniny zhotovené kombinovaním ľanových a hodvábných nití technikou samitov a pretkávané alebo vyšívajúce zlatými niťami. Tkanice boli zdobené figurálnymi, vegetatívnymi a geometrickými motívami. Používali sa ako aplikácie na profánne, aj liturgické odevy.

Na území Slovenska sa zhotovovali z nadštandardnejších tkanín jedine barchety a bakačiny v cechu barchetárov. (Obr. 18) Dokladajú ich aj gemerské nástenné maľby. Vyššiu cenu na trhu dodávala týmto cca 45 – 50 cm širokým tkaninám bavlna, ktorá bola v Európe ešte stále exotickým materiálom.⁴⁰ Na území Sloven-

◀◀
14. Štíttnik,
postava svätého
Imricha
v priliehavom
odeve s dlhými
rukávami
(pachmi).
Foto:
M. Kalinová,
2012.

◀
15. Rimavská
Baňa, detail
z úvodnej scény
Svätoladislavskej
legendy, 70. – 80.
roky 14. storočia,
žena oblečená
v priliehavých
šatách s veľkých
horizontálnym
výstrihom.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

miatky a múzeá, 2016, č. 1, s. 2 – 9. O tvorbe talianskych majstrov 13. až 14. storočia v súvislosti so zobrazovaním dekoratívnych tkanín a odevov pozri viac katalóg rovnomennej výstavy zorganizovanej galériou dell'Academia vo Florencii (5. 12. 2017 – 18. 3. 2018) HOLLBERG, Ceccile (ed.). *Textile and Wealth in 14th century Florence. Wool, Silk, Painting*. Firenze : Giunti and Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo, 2017, 287 s.

³⁷ DVOŘÁKOVÁ, ref. 2, s. 148.

³⁸ GLOCKOVÁ, Barbora. Ars nova. Taliansky orientované nástenné maliarstvo 14. storočia. In BURAN, Dušan (ed.). *Gotika – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, Slovart, 2003, s.141, 147.

³⁹ Napr. Musée Cluny v Paríži. Pozri DESROSIERS, Sophie. *Soieries et autres textiles de l'Antiquité au XVIe siècle*. Catalogue de Musée Cluny, Musée National au Moyen Âge. Paris : RMN, 2004, kat. 137 – 141.

⁴⁰ Bavlnu doniesli do Európy Arabi, ktorých skúsenosti s pestovaním a spracovaním bavlnovníka postupne preberali najskôr Španieli a Taliani.

16. Štítnik,
Podobenstvo
o hrivnách,
1. polovica
15. storočia.
Čitateľné
chaperony
– obľúbené
pokrývky hláv,
opasky, taštičky
zavesené
na opasku.
Nariasený rukáv
košeľe do oblaku,
vyčnievajúci
z kabáta na
postave pána
je v súvislosti
s datovaním
historicky
nepresný.
Foto:
M. Kalinová,
2006.

ska ju prinášali aj arménski obchodníci z Ázie.⁴¹ Bakačiny boli vizuálne zaujímavé vďaka vytkaným pestrofarebným vzorom. Ich výroba bola podmienená zložitejšími krosnami a náročnejšími zručnosťami, než zvládali bežní tkáči plátna. Na nástenných maľbách sú identifikovateľné napr. v Koceľovciach, v scéne *Snímanie z kríža*, kde bola táto tkanina naznačená na uteráku, pri *Narodení Krista* na prestieradle, v *Poslednej večeri* na obruse. Podobné úžitkové textílie vidíme aj na nástenných aj tabuľových maľbách v iných krajinách. Obľuba bielych tkanín s farebnými vytkávanými vzormi preni-

kala do celej Európy z Talianska, konkrétne z Umbrie.⁴² Perugia bola mestom, kde vznikali tkaniny podobné bakačinom a odtiaľ sa ich výroba rozšírila do ostatnej Európy, aj na územie Slovenska.⁴³ V 14. storočí sa vo francúzsky hovoriacich krajinách pomenúvali ako *serviette de Perousse* alebo *nappe de Perousse*.⁴⁴ Používali sa ako dekoratívne obrusy, uteráky, utierky, ale aj šatky na hlavu.

Obmedzená variabilita zobrazovaných typov a foriem odevov, ale aj iných úžitkových textílií na gemerských a malohontských maľbách môže súvisieť aj s provinčnosťou týchto kostolov. Napriek tomu, že v čase svojho vzniku boli dôležitými centrami náboženského života a prezentovali silu svojich donátorov z radov lokálnej šľachty, predsa len boli ďaleko od súdobých umeleckých centier.⁴⁵ Totiž, 14. storočie predstavovalo vo vývoji odievania obdobie vzniku mnohých druhov odevov, zväčšila sa ich formálna variabilita a v 15. storočí mnohé z nich nadobúdali extravagantné tvary. Napríklad, vznikali rôznorodejšie mužské a ženské plášte; u žien šatky (doposiaľ cudne zakrývajúce hlavu, krk a šiju) dostávali rafinovanejšie podoby. A koncom 14. storočia vznikali rôznorodé ženské čepcovité vysoké pokrývky hlavy a u mužov rozličné klobúky. Od polovice 14. storočia nastala v mužskej móde zmena: výrazne sa odev skrátil a vznikli viaceré typy krátkych obťahnutých kabátov. Muži tak nechávali viditeľnými nohy, dovtedy zakrývané pod dlhými šatovými odevmi. A práve stopy po formálnej rôznorodosti odevov a ich doplnkov sa

⁴¹ HALAGA, Ondrej R. Listina o barchetovom monopole Košíc z roku 1411. In *Slovenská archivistika*, roč. 18, 1983, č.1, s. 23 – 46.

⁴² Pozri ERRERA, Isabelle. *Catalogue d'étoffes anciennes et modernes*. Catalogue de Musée Royaux du Cinquantenaire. Bruxelles : Vromant & Co – Lamertin, 1927, s. 80 – 83; BONITO FANELLI, Rosalia. Tissue et peinture dans l'Italie du Trecento et du Quattrocento. In LAGABRIELLE, Sophie – BLANC, Odile (eds.). *Histoires tissées. La légende de saint Etienne et brocarts célestes*. (Catalogue d'exposition 14 juin – 28 septembre 1997, Palais de Papes, Musée de Petite Palais. Avignon). Avignon : RMG, 1997, s. 15 – 23; alebo FRANCESCHI, Franco. Une terre de tissuse: la Toscane entre Moyen Age et Renaissance. In LAGABRIELLE, Sophie – BLANC, Odile (eds.). *Histoires tissées. La légende de saint Etienne et brocarts célestes* (Catalogue d'exposition 14 juin – 28 septembre 1997, Palais de Papes, Musée de Petite Palais. Avignon). Avignon : RMG, 1997, s. 9 – 14, pozri aj pozn. 33.

⁴³ Na ich väzbu na Taliansko upozornila už MARKOVÁ, Ema. Slovenské preberané tkaniny 15. – 19. storočia. In *Slovenský národopis*, roč. 16, 1968, č. 2, s. 202 – 225.

⁴⁴ DESROSIERS, Sophie. *Soieries et autres textiles de l'Antiquité au XVIe siècle*. Paris : RMN, 2004, kat. 137 – 141.

⁴⁵ Z územia Slovenska na porovnanie sakrálnych nástenných maľieb napr. v Levoči alebo v Liptovských Sliachoch.

na nami sledovaných nástenných maľbách neobjavujú (na rozdiel od chrámových náboženských nástenných malieb z podobného obdobia v Levoči, alebo v Liptovských Sliačoch).

Na otázku, či nepredstavuje aj samotná technika nástennej maľby limity pre realistické a detailné zobrazenie oblečenia poskytuje suverénnu odpoveď produkcia talianskych maliarov trecenta, ktorí s realistickou dôveryhodnosťou a minucióznosťou zobrazujú také detaily odevov, akými sú vzory a záhyby textílií či ornamenty výšiviek a tkanín alebo šperky, pričom svoje majstrovstvo dokazujú aj na veľkoformátových nástenných maľbách.⁴⁶

Stará freska v novom šate

Limitovaný počet zobrazených odevných súčiastok a často i problematickú identifikáciu ich formy možno pripísať aj stavu zachovania nástenných malieb na Gemeri a v Malohonte. Súčasný stav malieb na niektorých miestach (napr. Plešivec, Kameňany, Šivetice, Dobšiná, ale aj niektoré výjavy v Štítniku) nedovoľuje vysloviť názor o tom, ako boli maliarom zaodeté postavy. Na mnohých miestach sa zase natíska otázka, do akej miery dodali „nové šaty“ postavám reštaurátori? Samotná identifikácia jednotlivých maliarskych vrstiev a ich reštaurátorských zásahov je pre laika nejasná na viacerých miestach. Napríklad v Rimavskom Brezove má postava Žehnajúceho Krista v klenbovom poli (Obr. 19) odev, ktorý je na rukách a ramenách úplne nečitateľný a naopak – lem plášťa a časť dekorácie (z plášťa, alebo z tuniky?) sú zase detailne prepracované. Tento protiklad zachovania privádza pozorovateľa scény minimálne k otázkam o autorskej licenci reštaurátorov k reinterpretácii diela. Rovnako dôležitý je kontext aktuálnych názorov na reštaurovanie, podľa ktorých metodici obnovy pamiatky, ale aj reštaurátori formulujú svoje postupy.

17. Kolínska tkanica, Musée de Cluny, Paríž, 2. polovica 15. storočia, Kolín nad Rýnom. Tkanica zhotovená z hodvábnej, ľanovej a pozlátenej nite, s florálnymi motívami, pôvodne lem z liturgického odevu. Foto: E. Hasalová, 2014.

18. Bakačín, Šarišské múzeum, Bardejov, 15./16. storočie. Keprová ľanovo-bavlnená tkanina s modrým útkom s florálnymi a figurálnymi motívami, pôvodne používaná v Kostole sv. Egídia v Bardejove ako oltárna prikrývka. Foto: Ľ. Abrahámová, 2016.

⁴⁶ Lorenzetti, Martini, Giotto, Memmo di Filipuccio, ale aj diela majstrov, o tvorbe ktorých boli pravdepodobne poučení maliari realizujúci maľby napr. v Kraskove. Pozri viac: GLOCKOVÁ, ref. 38. O tvorbe talianskych majstrov 13. až 14. storočia v súvislosti so zobrazovaním dekoratívnych tkanín a odevov pozri viac HOLLBERG, ref. 36.

19. Rimavské
Brezovo,
Žehnajúci
Kristus, 70. – 80.
roky 14. storočia.
Výrazný
kontrast medzi
nezachovanými
a zachovanými
časťami maľby.
Foto:
M. Kalinová,
2012.

Fragmentárny stav na niektorých miestach nástenných malieb prináša viac interpretačných možností odevných reálií. Napríklad v Chyžnom, kde je postava sv. Hieronyma (nachádzajúca sa v jednom z klenbových polí) zobrazená v kardinálskom klobúku, môžeme komentovať jeho úpravu hlavy dvoma alternatívami. Po prvé: pod klobúkom môžu byť len biele vlasy. Po druhé: pod klobúkom môže mať na vlasoch najskôr položenú bielu čiapocku (lat. pileus, pilos), ktorá sa nosila ako spodná čiapka a na nej má položený kardinálsky klobúk,

pričom spod bielej čiapocky vytŕčajú sv. Hieronymovi plavé vlasy, vyplňajúce spodnú časť nimbusu.⁴⁷ (Obr. 20)

V súvislosti s výskumom a časovým zaradením nástenných malieb (ale aj v širšom zmysle výtvarných prameňov) vyvstáva otázka, či poznanie reálií z dejín odievania a textilu umožňuje bližšie datovanie diela? Datovanie odevov je možné na dielach, ktoré sa nachádzajú v „čitateľnom“ stave, čo je na mnohých častiach gemerských a malohontských nástenných malieb nemožné. Presnejšie časové zaradenie odevov je možné prostredníctvom vývoja odevnej chronológie identifikáciou celkovej siluety, odevných súčiastok, doplnkov, ako aj vďaka zobrazenému materiálu – tkaninám a výšivkám. Ale dávať bezprostredne do súvisu znázornený odev istého typu, alebo historického obdobia s dobou vzniku diela vyžaduje rozvahu. Pretože odev, módný odev, ktorý vznikol v centrách (geografických, sociálnych), býval prijímaný s rôznou intenzitou normatívnej záväznosti, formálnej podobnosti, sociálneho porozumenia a kvality napodobenia. A v neposlednom rade sa novinka prijímala s rôznymi časovými odchýlkami. Na Slovensku ešte neboli realizované rozsiahlejšie výskumy stredovekého odevu: analýzy archívnych prameňov, analýzy odevov na ikonografických prameňoch, porovnanie výskytu odevov napr. medzi tabuľovými a nástennými maľbami 15. storočia (prípadne ilumináciami), komparácie datovania a foriem odevov v medzinárodnom kontexte, atď. Bez takýchto elementárnych výskumov – ich výsledkov, sa interpretácia odevnej kultúry na Slovensku z vývojového hľadiska môže posudzovať len v súvislosti s relevantnými informáciami zo zahraničnej odbornej literatúry a komparáciou s centrami odevných trendov – vo Francúzsku, v Taliansku, ale aj v Rakúsku, Česku a Nemecku.

Viac ako inscenačná rekvizita

Spôsob zobrazovania figúr prostredníctvom oblečenia, doplnkov a účesov generuje mnohé otázky súvisiace so súdobou odevnou kultúrou. Schematizácia pri znázorňovaní postáv v náboženských cykloch pre cirkevné prostredie môže byť nápomocná pri sledovaní niektorých javov, pretože oblečenie (konkrétne odevy a ich doplnky) a obliekanie (spoločenská príležitosť nosenia odevov) predstavujú sociálnu normu, ktorá funguje v spoločnosti ako neverbálny komunikačný prostriedok. Preto odevy, odevné doplnky, šperky, aj textílie nadobúdali rôzne významy a kodovali sa v nich konkrétne obsahy zrozumiteľné v danej skupine a v istom období.⁴⁸

⁴⁷ PLEKANEC, Vladimír – HAVIAR, Tomáš. *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástennej maľbe*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2010.

⁴⁸ V zahraničnej, najmä francúzskej, nemeckej, belgickej a anglickej historickej (a širšej spoločensko-

A tak dostávame prostredníctvom pozorovaných nástenných malieb cez postavy napr. Troch kráľov, sv. Ladislava, alebo katov informáciu o tom, čo považovali zhotovovatelia/zadávatelia/percipienti za „módne“, či nadštandardné z hľadiska odevnej a textilnej produkcie na danom území. Maľby, aby splnili svoje edukatívne poslanie, museli byť aspoň čiastočne zrozumiteľné aj bežnej populácii. To, do akej miery sa zhotoviteľ snažil a prípadne v akom rozsahu prispôbil odevy postáv na freskách, napr. na území Gemera, tamorejšej lokálnej skúsenosti obyvateľstva, ostane pravdepodobne nezodpovedané, pretože o pôvodcoch malieb, a najmä predlohách ich malieb nemáme nateraz jednoznačné informácie.⁴⁹

Súvislosti gemerských nástenných malieb s talianskym prostredím pomenovali niektorí historici umenia.⁵⁰ V rozpore s týmito hypotézami je však zistenie, že ženské šaty (mimo postavy Panny Márie) na nami sledovaných nástenných maľbách, najmä ich strihová forma, nepripomínajú tie, ktoré vidíme na postavách žien talianskych majstrov, ktorých dielom boli pravdepodobne maliari gemerských fresiek ovplyvnení: široké šaty, často s vysoko položeným pásom, niekedy siahajúcim až vysoko pod prsia a s objemnou sukňovou časťou;⁵¹ alebo šaty, prepásané a podkasané v páse, čo dodalo siluete tiež široký objem.⁵² Oba typy dámskych šiat môžeme vidieť v talianskej maľbe 14. až 15. storočia (z hľadiska štýlu ešte odevy neskorostredoveké, ale rovnako už aj renesančné). Ženské odevy na gemerských maľbách, ktoré majú ambíciu priniesť „módnejší“ odev (Rimavská Baňa, Kraskovo, Štítnik) pripomínajú skôr odev známy z francúzskeho, prípadne z Českého dvorského prostredia (Luxemburgovcov),⁵³ ktorým boli priliehavé šaty (bliaud, cotte, cothardie) v celej trupovej časti až smerom na pás (prípadne s vrchnou tunikou surcotte). Aj mužský odev na módnejšie odetých postavách sa nám javí ako odev podliehajúci skôr západnému, francúzskemu vplyvu (Štítnik, Rimavská Baňa).

Napriek tomu, že výskum odievania je v zahraničí už od 19. storočia rozvíjajúcou sa subdisciplínou historických, umeleckohistorických a sociálnych odborov, minimálne sa sústreďoval na okolnosti recepcie odevných novinek.⁵⁴ Veľmi málo vieme o tom, akými mechanizmami sa prijímali odevné novinky, kto sprostredko-

20. Chyžné, sv. Hieronym, 70. – 80. roky 14. storočia. Ťažšie čitateľné zobrazenie pokrývk hlavy umožňuje viac možností interpretácie. Repro: PLEKANEC – HAVIAR 2010, ref. 47.

vednej) spíše, sa venuje už dlhodobo pozornosť dejinám odievania aj v súvislosti s vývojom mentalít, každodennosti, sociálnych vzťahov, gender study. Práce francúzskeho mysliteľa (napríklad) BARTHES, Roland. *Système de la mode*. Paris : Seuil, 1967; alebo práce francúzskeho historika venujúceho sa vizuálnej kultúre a aj odievaniu (napríklad) BARTHOLEYNS, Gil. Pour une histoire explicative du vêtement. L'historiographie, le XIIIe siècle social et le XVIe siècle moral. In *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe*. Riggisberg : Abegg – Stiftung, Basel : Schwabe, 2010, s. 209 – 230; alebo francúzsky medievalista (napríklad) PASTAUREAU, Michel. *Couleurs, images, symboles. Études d'histoire et d'anthropologie*. Paris : Le Léopard d'Or, 1989, 291 s.; alebo PASTAUREAU, Michel. *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*. Paris : Le Seuil (La librairie du XXIe siècle), 2004, 240 s.

⁴⁹ TOGNER, ref. 23; GLOCKOVÁ, ref. 38.

⁵⁰ Tamže.

⁵¹ Giotto, Duccio, a ešte aj v 15. storočí u Masolina da Panicali, či Benedetta Bonfigliho.

⁵² Fra Angelico, Masaccio.

⁵³ Z talianskeho prostredia dámske šaty na Lorenzettiho tancujúcich devách v Palazzo Pubblico v Siene.

⁵⁴ BARTHOLEYNS, ref. 48.

vával ich rozptýlenie, za akých okolností sa prijali v novom geografickom, či sociálnom prostredí, a pod. Plnilo aj výtvarné umenie (aspoň sekundárne) ich distribúciu a recepciu v novom prostredí? Možno obmedzenú škálu módného odevu dnes videnú na gemerských a malohontských nástenných maľbách pripísať predpokladu, že samotní majstri maliari pochádzali z provinčnejšieho prostredia? Alebo sa vandrujúci maliari prispôbobi danej sociálnej skúsenosti? Alebo po nuansách rafinovanejších odevov jednoducho – zmizli stopy? Ovpľyňovali objednávateľia z radov lokálnej gemerskej šľachty maliarov v spôsobe zobrazovania niektorých postáv alebo bol výlučne umeleckou licenciou alebo konvencionalizovaným zobrazením podľa predlohy? Inšpirovali maliarov domáci šľachtici vo výbere „šatníka“? Dobový výraz *Elegantia morum* (vyberanosť spôsobov) od vrcholného stredoveku označoval dvorský ideál správania sa. Zahŕňal v sebe aj schopnosť obliecť sa, a to nielen podľa estetických noriem, ale aj podľa spoločenských noriem, ovládanie ktorých sa stalo nepísaným kritériom pre označenie muža a ženy spôsobilých byť dvoranmi. Byť *courtois*, či *curialitas* znamenalo dodržiavať istý ideálny spôsob života – vrátane odievania sa.⁵⁵ Vedieť sa dobre obliecť bolo jedným z rysov dvornosti. Neimportovali sa prostredníctvom malieb (síce náboženských) aj dobové ideály šľachtického životného štýlu? Predstavovali postavy na nástenných maľbách aj v prostredí Gemera a Malohontu pre lokálnu šľachtu ideálnu normu správania – odievania sa?

Viac otázok, než odpovedí

Fragmentárne zachovanie mnohých gemerských a malohontských malieb si vyžaduje opatrnosť v úsudkoch, ale nie rezervovanosť voči téme odevnej kultúry, ktorej reflexia nie je možná bez interdisciplinárneho prístupu. Rozvahu si vyžaduje aj interpretácia reštaurátorských zásahov, aby sme „skráslené“, či „priodeté“ postavy na nástenných maľbách kostolov neinterpretovali mylne a na ich základe neskrešľovali dobové reálie.

Wall paintings of Gemer and Malohont from the perspective of textiles and clothing

Visualization of religious stories brings a schematic compression in relation to the portrayed reality. Physical depiction of human figures (including clothing, accessories, hairstyles, and gestures) contributes to their stereotyping. This is also noticeable in the schematic use and representation of some textiles, clothing and their accessories. This fact can help us when observing certain characteristics, because costumes, accessories, jewels and textiles get different meanings and encode symbols, which are understood only within a local community in a specific historic period. However, the immense variety in the dresses' forms in European fashion in the late 14th and in the 15th century cannot be found on the murals in the churches in Gemer or in the Malohont region. Yet certain types of costumes and accessories can be observed here in which only minimal signs of more complicated and refined forms of fashion are shown. Interpretation of the frescoes is limited by the quality of the preserved mural paintings. (Preklad: E. Hasalová, korekcie: A. Tuhárska)

⁵⁵ GUENÉE, Bernard. Dvůr. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.). *Encyklopedie středověku*. Praha : Vyšehrad, 2002, s. 139.

Mobiliár gemerských kostolov v kontexte historických a kultúrnych súvislostí

Mgr. Miloslava Borošová-Michalcová

Krajský Pamiatkový úrad Žilina
miloslava.michalcova@seznam.cz

Due to the absence of this subject in the art-history literature, this contribution will take the form of a summary focused on the identification of artefacts essential for the development of fine arts in the Gemer region. Several pieces of church furniture have been restored in the recent past. As part of this restoration, new findings and new methodological interpretation of the works were made. The results of these activities remain unpublished and unreflected. The objective of this article would be to update the given topic in relation to the development of fine arts in the territory of Slovakia with regard to their sources of inspiration and evaluation of quality of the preserved pieces.

Hnuteľné pamiatky, mobiliár, historické súvislosti, reštaurovanie
Movable monuments, church furniture, historical context, restoration

Úvod k problematike

Sakrálné pamiatky Gemera sú odbornej ale aj širšej verejnosti známe najmä vďaka unikátnemu súboru nástenných malieb – fresiek (napr. v Ochťinej, Kocel'ovciach, Rákoši a iných).¹ Miera ich zachovalosti, výpravnosť, bohatá farebnosť a výtvarná kvalita je pre bežného návštevníka v interiéri kostolov dominujúcim prvkom.² Ďaleko menšia pozornosť je venovaná mobiliáru sakrálnych stavieb, ktorý pritom tvorí bezprostrednú súčasť kostolov a je významným dokladom vývoja výtvarno-remeselnej produkcie podmienenej dobovým vkusom objednávateľov.

Charakteristika a interpretácia mobiliáru gemerských kostolov, ktorý sa do súčasnosti v tejto lokalite dochoval, je vzhľadom na rozsah vyplývajúci z realizovanej inventarizácie široká téma a vyžaduje nové kvalitatívne zhodnotenie. Systematické spracovanie komplexnejšieho odborného zhodnotenia umeleckoremeselnej a výtvar-

¹ Propagáciou unikátneho súboru fresiek sa zaoberá Občianske združenie Gotická cesta, ktoré vzniklo 11. novembra 2007 a do súčasnosti iniciovalo vydanie viacerých propagačných materiálov, ktoré prezentujú bohatosť pamiatkového fondu v regióne Gemera.

² Freskám z oblasti Gemera sa z hľadiska umeleckej kvality a ikonografie venovalo viacero autorov. Z všeobecne známych, prehľadových publikácií uvedieme napr.: DVOŘÁKOVÁ, Vlasta – KRÁSA, Josef – STEJSKAL, Karel. *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Praha : Odeon – Bratislava : Tatran, 1978; TOGNER, Milan. *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1989; GERÁT, Ivan. *Stredoveké obrazové témy na Slovensku – osoby a príbehy*. Bratislava : VEDA, 2001; BURAN, Dušan (ed.). *Gotika – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, Slovart, 2003; PLEKANEC, Vladimír – HAVIAR, Tomáš. *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástennej maľbe*. Martin : Matica slovenská, 2010. Mnohé fresky boli reštaurované, ako o tom svedčia viaceré správy z reštaurovania publikované napr. v zborníkoch Oblastného reštaurátorského ateliéru Levoča (ďalej len ORA Levoča). Reštaurátorské výskumy identifikujú stále novšie nálezy nielen v interiéroch kostolov ale aj v rámci ich exteriéru. Správy týkajúce sa fresiek nachádzame nielen v odbornej literatúre ale aj v denných periodikách, tlači, či na internetových portáloch.

1. Ukážky zachovaných kamenných krstiteľníc z obdobia stredoveku, zľava doprava: Koceľovce, Kraskovo, Kyjatice, Rimavské Brezovo. Foto: M. Kalinová 2012, M. Borošová-Michalcová, 2016.

nej kvality zachovaných hnutel'ných pamiatok v kontexte vývoja výtvarného umenia na území Slovenska nebolo doposiaľ realizované. Pri základnom mapovaní sme vychádzali z evidencie a charakteristiky mobiliáru, ktorý poskytujú publikácie: *Hnuteľné pamiatky stredoslovenského kraja*,³ *Pamiatky hnuteľné Východoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*⁴ a *Súpis pamiatok na Slovensku*.⁵ Pri spracovaní stanovenej problematiky sme čiastočne vychádzali aj z podkladov evidencie pamiatok Pamiatkového úradu SR.⁶

Po základnej inventarizácii hnuteľných pamiatok z interiérov kostolov na Gemeri a po porovnaní miery ich prezentácie a odborného spracovania v umenovednej literatúre je nutné konštatovať, že značná časť pamiatok z tohto okruhu ostáva bez zaradenia do kontextu vývoja výtvarného umenia v regióne, a bez nadväznosti na širšie kultúrne prostredie v období svojho vzniku.

V prierezových publikáciách z dejín výtvarného umenia na Slovensku⁷ nachádzame iba sporadicky zaradené niektoré informácie k vybraným pamiatkam (zväčša ide o opakujúce sa

pamiatky). Z hľadiska problematiky mobiliáru z interiérov kostolov sú zaujímavé užšie špecializované texty, napr. E. Kušnierovej,⁸ J. Medveckého⁹ alebo texty, ktoré prinášajú nové informácie z reštaurovania jednotlivých pamiatok.¹⁰

³ *Hnuteľné pamiatky stredoslovenského kraja*. Banská Bystrica : SUPSOP, 1970, 492 s.

⁴ FRICKÝ, Alexander (ed.). *Pamiatky hnuteľné Východoslovenského kraja v štátnych zoznamoch II*. Prešov : KSŠPSOP, 1969, 491 s.

⁵ *Súpis pamiatok na Slovensku*, zv. I. – III. Bratislava : Obzor, 1967 – 1969.

⁶ Hnuteľné pamiatky z interiérov kostolov sú evidované ako súčasť Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR v registri hnuteľných národných kultúrnych pamiatok Pamiatkového úradu SR, ktorý z hľadiska bezpečnosti nie je verejnosti prístupný cez internetový portál. Pri spracovaní textu sme čiastočne vychádzali aj z podkladov tejto evidencie.

⁷ BURAN, ref. 2; RUSINA, Ivan (ed.). *Renesancia – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, Slovart, 2009; RUSINA, Ivan (ed.). *Barok – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, 1998.

⁸ Napr.: KUŠNIEROVÁ, Edita. Mobiliár rímskokatolíckeho kostola v Rákoši. In *Pamiatky a múzeá*, 1993, č. 3, s. 10 – 11.

⁹ Napr.: MEDVECKÝ, Jozef. Medzi renesanciou a barokom. K charakteru domácej maliarskej tvorby prvej polovice 17. storočia. In *Ars*, 31, 1998, č. 1-3, s. 117 – 145.

¹⁰ Napr.: MORAVČÍKOVÁ, Andrea – DAMJANOVOVÁ, Katarína. Nové objavy pri reštaurovaní sakrálnych objektov na juhu stredného Slovenska. In *Monument revue*. roč. 4, 2015, č. 1, s. 6 – 11; NOVOTNÁ, Mária – SPALEKOVÁ, Eva. *Reštaurátorská tvorba 1995 – 2000 Oblasťného reštaurátorského ateliéru v Levoči*. Levoča : Pamiatkový ústav – ORA, 2001, katalóg výstavy; alebo NOVOTNÁ, Mária – SPALEKOVÁ, Eva. *20 rokov Oblasťného reštaurátorského ateliéru v Levoči, 1983 – 2003. Reštaurátorská tvorba 2001 – 2002*. Levoča : Pamiatkový úrad SR – ORA, 2003, katalóg výstavy.

V umenovednej literatúre¹¹ bola z gemerských hnutelných pamiatok pozornosť venovaná najmä unikátnemu súboru maľovaných stropov (drevených, kazetovaných s rôznou kvalitou výmaľby, často doplnených nápismi), v kontexte celej Gemersko-Malohontskej oblasti (napr. Prihradzany – 1758, Gemerský Jablonec, Kyjatice, Kraskovo, Malé Teriakovce, Rimavská Baňa – 1783). Ďalším okruhom je súbor mobiliáru, ktorý sa nachádza v interiéri kostola v Štítniku, ktorému venovala odbornú pozornosť najmä Edita Kušnierová.¹² Niekoľko ďalších autorov venovalo pozornosť evanjelickému oltáru z oblasti Gemera, v rámci spracovania širších súvislostí prezentácie protestantského umenia 17. storočia.¹³

Z hľadiska zabezpečenia objektivity a vedeckého poznania pri hľadaní širších kultúrnych podmienok a súvislostí pre zaradenie hnutelných pamiatok sme sa zamerali na zmapovanie historických, etnografických ale aj jazykovedných podkladov, ktoré vychádzajú z priamych historických prameňov (napr. pečatí, erbov, historických máp, analýz osídlenia, zloženia obyvateľstva a národnosti, archívnych písomností – kanonických vizitácií, iných písomných prameňov: napr. účtov, zápisníc konventov a pod.) a tvoria významný zdroj pre poznanie kultúry celého Gemera.

Gemer v kontexte historických prameňov

Gemer je kraj kostolov, kaštieľov a kúrií, známy charakteristickými mestečkami s baníckou minulosťou. Pre územie Gemera bolo taktiež príznačné jeho etnické rozdelenie na severnú slovenskú a južnú maďarskú časť, pričom etnická hranica prebiehala približne po spojnici miest Rimavská Sobota a Rožňava. Toto sa nezmenilo ani po roku 1918, keď sa väčšina bývalej Gemersko-malohontskej župy stala súčasťou novovzniknutej Československej republiky. V rokoch 1938 až 1945 bola južná a juhovýchodná časť územia župy súčasťou Maďarska.¹⁴

¹¹ Problematike drevených maľovaných stropov z Gemera sa do súčasnosti venovalo viacero autorov, napr.: SMOLÁKOVÁ, Mária – NOŽIČKA, Jaromír. Maľované drevené stropy na Slovensku. In *Umení a remesla*, roč. 27, 1982, č. 1, s. 33 – 40; SMOLÁKOVÁ, Mária – NOŽIČKA, Jaromír. Maľované drevené stropy. In *Pamiatky a múzeá*, roč. 50, 2001, č. 4, s. 17 – 21; MÁCAL, Radovan. *Drevené maľované stropy na Gemeri*. Trnava : FF TU, 2009, bakalárska práca, rkp. 44 s.; DANGLOVÁ, Oľga. *Dekor symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava : Veda, 2001, 240 s.; MATUŠKOVÁ, Angelika. *Drevené kazetové stropy stredovekých kostolov v Gemeri-Malohonte*. In *Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote, Gemer – Malohont*, roč. 6-7, 2011, s. 165 – 174; WOLFF-ŁOZIŃSKA, Barbara. *Malowidła stropów polskich 1 połowie XVI. w. Dekoracje roślinne i kasetonowe*. Warszawa : Państw. Wyd. nauk, 1971, 243 s.; TOMBOR, Ilona. *Régi festett asztalosmunkák*. Budapest : Corvina kiadó, 1967.

¹² KUŠNIEŔOVÁ, Edita. Štítnické epitafy – pamiatky výtvarného umenia a renesančnej poézie. In *Gemer-Malohont Zborník Gemersko-Malohontského múzea v Rimavskej Sobote, Rimavská Sobota, Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote*, roč. 6 – 7, 2011, s. 156 – 164. Spracovanie hnutelných pamiatok, ktoré sa nachádzajú v interiéri kostola v Štítniku priamo nadväzuje na starší text: BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. *Incliti superioris. Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica 1.-3., Leutschoviae 1806 – 1808*. Podrobný popis hnutelností poskytuje aj text: GALLO, Ján. *Štítnik. Monografia vydaná k 750. výročiu písomných záznamov o Štítniku*. Prešov : Obecný úrad Štítnik, 1993.

¹³ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, Alžbeta. Evanjelické oltáre 17. storočia na Slovensku. In *Po stopách výtvarnej minulosti Slovenska*. Bratislava : Pallas, 1975, s. 115 – 132 a MEDVECKÝ, Jozef. *Slovo a obraz v protestantskom umení 17. storočia na Slovensku*. In *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. Bratislava : Veda, 2002, s. 145 – 190.

¹⁴ Prevahu v zložení obyvateľstva si udržali Maďari v regióne dodnes (v roku 1880 bolo maďarskej

2. Rimavská Baňa, kovové dvierka pastofória.
Foto:
M. Borošová-Michalcová,
2016.

Prvý komplexnejší obraz o Gemeri a jeho obyvateľoch vznikol v rámci diela Mateja Bela. Opis Malohontu vyšiel v roku 1742 vo štvrtom zväzku Belových Noticií ako samostatná časť monografie Hontu. Opis Gemera zo 40. rokov 18. storočia ostal v rukopise.¹⁵ Na koncepciu práce Mateja Bela nadviazal autor Ladislav Bartholomeides.¹⁶ Viacero príspevkov a prác ku Gemerskej župe pochádza od maďarských autorov (napr. D. Csánki a B. Ila).¹⁷ Na vyššie uvedené práce nadväzujú viacerí slovenskí historici. Pri pasportizácii historických podkladov sme vychádzali z práce Alojza Habovštiaka,¹⁸ *Slovníka obcí Banskobystrického okresu* (z roku 1968), *Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku I. - III.* (z rokov 1977 - 1978). Pri mapovaní vývoja osídlenia Malohontu (od praveku do začiatku 19. storočia) sme vychádzali z práce Leona Sokolovského,¹⁹ ako aj práce Juraja Žudela,²⁰ ktorý sa venoval mapovaniu osídlenia v neskorom stredoveku a v neposlednom rade Richarda Marsinu.²¹

Na základe analýz jednotlivých sídel (spracovaných informácií z historických máp, názvoslovía obcí, portálnych súpisov a pod.) historici mapujú vzostupný, ako aj zostupný vývoj jednotlivých obcí. Podľa viacerých autorov patrila oblasť

Gemera v období stredoveku k prosperujúcim lokalitám, pričom J. Žudel²² prináša aj graficky spracované mapy sídelných pomerov v rozmedzí jednotlivých rokov, kde je dobre viditeľné, že Gemer mal svoje významné miesto v rámci hospodárskeho a remeselného rozvoja. Vysoká koncentrácia kostolov, ktoré je možné podľa listinných prameňov alebo architektonickou analýzou štýlotvorných prvkov datovať do 13. až 14. storočia, dokladá pomerne husté stredoveké osídlenie tohto regiónu.²³ Na základe realizovaných reštaurátorských

3. Kocelovce,
dvere sakristie
z obdobia
stredoveku.
Foto:
M. Borošová-
Michalcová,
2016.

4. Rožňava,
stredoveké
pastofórium.
Foto:
M. Kalinová,
2006.

národnosti 49,23 %, no už v roku 1910 to bolo 58,5 %. Dostupné na internete: https://sk.wikipedia.org/wiki/Gemersk%C3%A1_%C5%BEupa, [online 5.5.2018].

¹⁵ Preklad rukopisu uverejnil ALBERTY, Július. Matej Bel a Gemer. In *Obzor Gemera*, roč.15, 1984, č. 4, s. 242 - 248; ALBERTY, Július. Matej Bel a Gemer. In *Obzor Gemera*, roč. 16, 1985, č.1, 2, 3, s. 51 - 58, s. 112 - 118, s. 155 - 164.

¹⁶ BARTHOLOMAEIDES, ref. 12.

¹⁷ CSÁNKI, Dezső. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I.*, Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1890; ILA, Bálint. *Gömör megye I. - IV.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1944 - 1976. Je nutné upozorniť, že výsledky publikácie - monografie Bálinta Ila neskôr korigoval MARSINA, Richard. *Die Entwicklung der Besiedlung in Komitat Gemer bis Anfang des 14. Jahrhunderts*. In *Studia historica slovacae*, XVIII, 1994, s. 179 - 233, kde rieši najmä etnickú otázku, s. 182.

¹⁸ HABOVŠTIK, Alojz. *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1985, 385 s.

¹⁹ SOKOLOVSKÝ, Leon. *Stručné dejiny Malohontu do roku 1803*. Martin : Gradus, 1997, 168 s.

²⁰ ŽUDEL, Ján. *Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku*. Bratislava : VEDA, 2010, 320 s.

²¹ MARSINA, ref. 17, s. 179 - 233.

²² ŽUDEL ref. 20. Autor vychádza z publikácie: PRIKRYL, Lubomír Viliam. *Vývoj mapového zobrazovania Slovenska*. Bratislava : Veda, 1977.

²³ Podľa nariadenia kráľa Štefana I. bolo určené, že 10 dedín si má postaviť kostol. V 13. a 14. storočí sa sieť dedinských kostolov značne zahustila tak, že skoro v každej priemerne veľkej dedine stál kostol. Blížšie pozri HABOVŠTIK, ref. 18, s. 141 - 144.

5. Chyžné, oltár pripisovaný Majstrovi Pavlovi z Levoče. Foto: M. Borošová-Michalcová, 2016.

výskumov a následného reštaurovania je dnes známa bohatá výzdoba týchto sakrálnych stavieb v období stredoveku. Vzhľadom na výtvarno-umeleckú kvalitu nástenných malieb sú predpoklady, že miestni zemepáni si objednali maliarov, ktorí vychádzali z tradície umenia anjuovského dvora. Je pravdepodobné, že okrem nástenných malieb bol interiér kostolov doplnený mobiliárom.

V prvej polovici 13. storočia sú ako trhové miesta doložené *Gemer a Rimavská Sobota*. V druhej polovici 14. storočia sa z trhového miesta Rimavskej Soboty vyvinulo mestečko a pribudla aj *Rimavská Seč* (J. Žudel²⁴ uvádza, že v roku 1347 dostala výsady). Trhové miesto Gemer ustrnulo vo vývoji a nestalo sa mestečkom.²⁵ Z hradov je doložená existencia *Gemerského hradu, hradu Muráň a Plešivec* a archeologicky je doložený aj *Jelšavský hrad*. Výsadné listiny mnohých mestečiek sa nezachovali, prípadne ich výsady vôbec neboli zistené. Na sklonku 14. storočia v osídlení Slovenského rudohoria dominovalo v *Rožňavskej kotline* mesto *Rožňava*,²⁶ na *Revúckej vrchovine* mestečká *Rimavská Baňa, Dobšiná a Štítnik*. V rokoch 1381 – 1400 patrili v *Gemerskej stolici* k starým mestečkám *Dobšiná, Plešivec, Rimavská Seč a Štítnik*.²⁷ Ako mestečká jestvujúce v roku 1427 sú naďalej klasifikované v *Gemerskej stolici* *Dobšiná, Gemer, Jelšava*,²⁸ *Plešivec, Rimavská Seč a Štítnik*.²⁹ Zoznam hradov evidovaných v rokoch 1381 – 1400 v *Gemerskej stolici* uvádza *Blh, Brzotín, Drienčanský hrad, Drienok, Gemerský hrad, Hajnáčka, Hodejov, Kapla, Krásna Hôrka, Muráň, Plešivecký hrad, Rákoš* (J. Žudel).³⁰

²⁴ ŽUDEL, ref. 20, s. 66.

²⁵ ŽUDEL, ref. 20, s. 72.

²⁶ Aj keď podľa J. Žudela je *Rožňava* definovaná ako mestečko R. Marsina *Rožňavu* do konca 15. storočia ako mesto alebo trhové miesto neuvádza! Pozri MARSINA, ref. 17, s. 363, v poznámke č. 166 a 172.

²⁷ ŽUDEL, ref. 20, s. 87, vychádzajúc z Lazarovej mapy z roku 1528.

²⁸ Aj keď podľa J. Žudela je *Jelšava* už v roku 1472 definovaná ako mestečko R. Marsina *Jelšavu* do konca 15. storočia ako mesto alebo trhové miesto neuvádza! Pozri MARSINA, ref. 17, s. 363, v poznámke č. 166 a 172. „*Jelšava* sa v roku 1435 spomína ako *oppidum*. Podľa portálneho súpisu z roku 1427 bola najľudnatejším sídlom v stolici“ uvádza CSÁNKI, ref. 17, s. 127. Historický názov *Olsawa* 1528, starší názov z roku 1412 *lswa*.

²⁹ ŽUDEL, ref. 20, s. 112, poznámka č. 415.

³⁰ ŽUDEL, ref. 20, s. 150. V *Malohonte* autor uvádza hrady *Tisovec a Hrachovo*.

►
6. Rožňava,
tabuľový obraz
Mettercie.
Foto:
M. Kalinová,
2018.

►►
7. Štítnik, epitaľ
Jakuba Piernika
a Doroty
Koltuschovej.
Foto:
M. Borošová-
Michalcová,
2016.

V prvej polovici 15. storočia boli ako *veľké dediny* identifikované *Brzotín, Dubovec, Kameňany, Krásnohorské podhradie, Revúca, Roštár a Širkovce*.³¹ Charakteristickou črtou osídlenia väčšiny Gemera bola prevaha malých dedín, ktoré tvorili až 66,1% sídel. Súviselo to s horským reliéfom a nedostatkom ornej pôdy, čo obmedzovalo rast sídel. Do konca 15. storočia sú ako zemepanské mestečká alebo trhové miesta uvádzané *Dobšiná, Plešivec, Štítnik, Rimavská Baňa a Rimavská Sobota*.³²

Z prvej polovice 15. storočia pochádzajú dva portálne súpisy podľa slúžnovských okresov: *Reambulacio Johannis de Basth, iudicis nobilium, Reambulacio Stephani de Waly – Štefan z Valíc, iudicis nobilium, Reambulacio Petri de Heren, iudicis nobilium a Reambulacio Blassi Blom de Zenthkyral, iudicis nobilium*.³³ Pri portálnych súpisoch z roku 1427 mal Gemer 525 obyvateľov a Jelšava 775 v Gemerskej stolici.³⁴ Informácie k datovaniu miest dopĺňa evidencia pečatí, erbov a listín, ktorým sa podrobnejšie venoval L. Sokolovský.³⁵

V období neskorého stredoveku je však doložený úbytok sídiel, ktorý mal hospodárske i sociálne príčiny (okrem iného boli poškodené drobnými vojnami miestnej šľachty). K zaniknutým hradom v 15. storočí patrili *Drienčanský hrad, Drienok a Rákoš* v Gemerskej stolici. Po roku 1432 je doložený vznik vodného hradu v *Štítniku*.³⁶

Na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528 sú zaznamenané nasledujúce sídla: *Hajnáčka, Tisovec, Krásna Hôrka, Rimavská Sobota a Štítnik*, pričom mestečko *Gemer* a *Plešivec* sú v Lazarovej mape označené iba obrázkom bez uvedenia popisu. V roku 1500 sa ako *oppidum* uvádza aj *Ratková*.³⁷

Pre poznanie osídlenia Slovenska v neskorom stredoveku viacerí autori uvádzajú,³⁸ že významný najmä pre oblasť Gemera (v okolí Štítnika) bol podiel valaskej

³¹ ŽUDEL, ref. 20, s. 115.

³² MARSINA, ref. 17, s. 363, v poznámke č. 166 a 172.

³³ ŽUDEL, ref. 20, s. 110 a 111.

³⁴ ŽUDEL, ref. 20, s. 99.

³⁵ SOKOLOVSKÝ, Leon. Pečate a erby Gemersko-malohontskej stolice. In *Gemer – Malohont. Zborník Gemersko-Malohontského múzea v Rimavskej Sobote*, Rimavská Sobota, Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote, roč. 4., 2008, s. 53 – 74.

³⁶ ŽUDEL, ref. 20, s. 122.

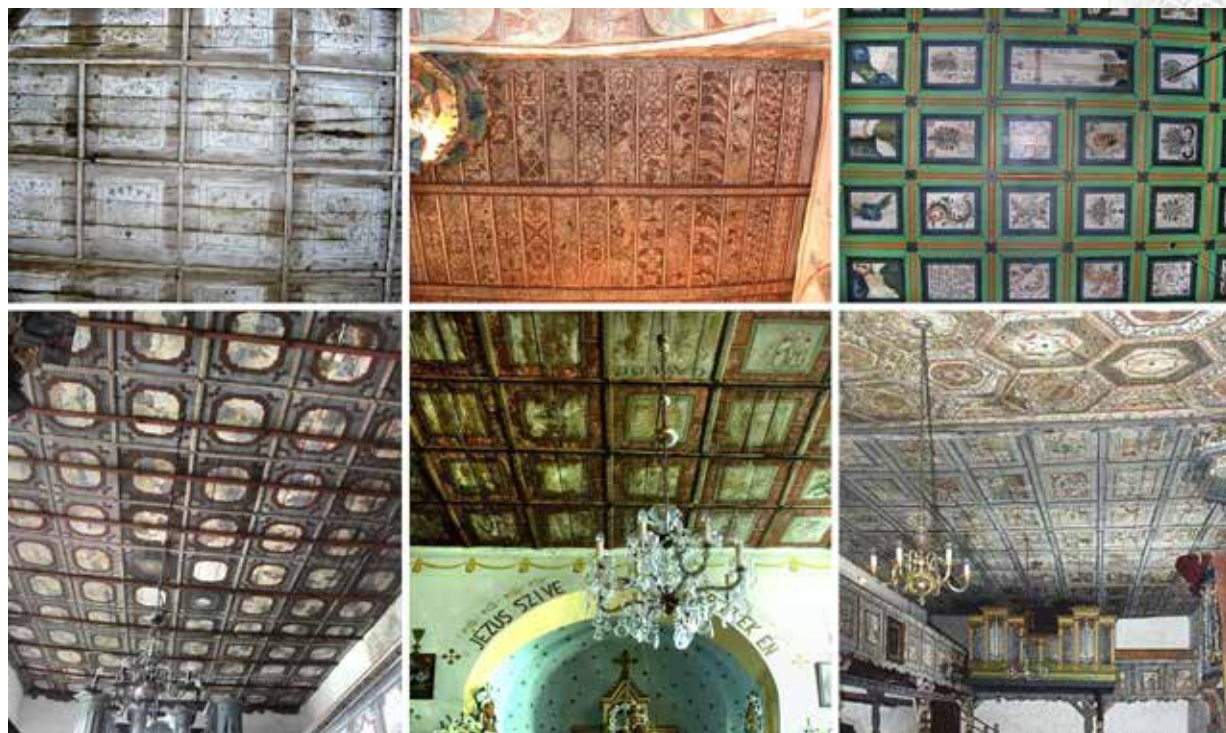
³⁷ ŽUDEL, ref. 20, s. 87.

³⁸ CHALOUPECKÝ, Václav. *Valaši na Slovensku*. Praha : Slovenský ústav v generálnej komisi nakla-

kolonizácie (valašskej – rumunskej kolonizácie v etnogenéze Slovákov). Počiatky valaskej kolonizácie siahajú do 14. storočia, ale o väčšom rozsahu možno hovoriť až od 2. polovice 15. storočia (smerom od východu na západ). Žudel (opierajúc sa o práce J. Macúrka a P. Ratkoša) poukazuje na skutočnosť, že valaská kolonizácia nemala výlučne etnicky cudzí charakter (rumunský či rusínsky), ale že sa na nej zúčastňovalo aj domáce slovenské obyvateľstvo. V priebehu 15. storočia boli na valaskom práve založené dediny *Brádnó, Čierna Lehota, Hanková, Henckovce, Lehota, Muránska Lehota, Poloma, Ratkovská Zdychava, Revúcka Lehota a Turček*. Začiatkom 16. storočia valaskí osadníci založili nové obce *Kopráš, Rejdovú a Markušku* a usadili sa aj v starších dedinách, ako bol *Betliar, Gočovo, Vlachovo a Vernár*. V kontexte interetnických vzťahov dochádzalo k ovplyvňovaniu a obohacovaniu kultúr. Vplyv valašskej kolonizácie na umenie v danom regióne bol zatiaľ len čiastočne sledovaný v rámci etnografických prejavov.

Z hľadiska mapovania vplyvov, ktoré mali v minulosti zásadný podiel pri vytváraní nových impulzov pre výtvarné umenie na Gemeri, je relevantná taktiež problematika vierovyznania tunajšieho obyvateľstva. Pokiaľ v stredoveku bolo formujúce katolícke vierovyznanie, pre neskoršie obdobie (od renesancie) je podstatnejšia protestantská orientácia, ktorá priniesla zmeny nielen v liturgii ale aj v nárokoch na výtvarnú formu a jej obsah.³⁹ Dejiny Gemerského ev. a. v. seniorátu sú postupne spracovávané,⁴⁰ ale autori sa zameriavajú skôr na politicko-spoločenské aspekty než na dokumentovanie, prípadne analýzu výtvarného fondu. Spracovaniu zachovaných listinných materiálov vo vzťahu k pamiatkam (napr. kanonických vizitácií, účtov, zápisníc konventov) sa doposiaľ komplexne nikto nevenoval.

Centrom Gemerskej stolice bol hrad *Gemer* a stoličné zhromaždenia sa konali v mestečku *Gemer*. Od začiatku 18. storočia sa stoličným centrom stalo na krátky

8. Ukážky drevených trámových stropov, zľava doprava/zhora dole: *Prihradzany – 1758, Kyjatice, Kraskovo, Rimavská Baňa – 1783, Gemerský Jablonec, Malé Teriakovce*. Foto: M. Kalinová, 2004, M. Janšto, 2008, M. Borošová-Michalcová, 2016.

datelství Orbis, 1947, 116 s.; MACŮREK, Josef. *Valasi v západních Karpatech v 15. – 18. století: k dějinám osídlení a hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy*. Ostrava : Krajské nakladatelství v Ostravě, 1959. 527 s.; RATKOŠ, Peter. Problematika kolonizácie na valaskom práve na území Slovenska. In *Historické štúdie*, roč. 24, 1980, s. 181 – 220. Tieto staršie práce prehľaduje ŽUDEĽ, ref. 20, ktorý vyzdvihuje štúdie J. Macúrka a P. Ratkoša.

³⁹ MICHALSKY, Sergius. *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytniej*. Varšava : PWN, 1989, 369 s.

⁴⁰ Napr.: MIKULÍK, Jozef. *Dejiny Gemerského ev. a. v. seniorátu, 1520 – 1740*. Dolné Srnie : ZEAVPS, 2012, 111 s.

10. Ukážky hlavných oltárov z 19. storočia, zľava doprava: rkk Jelšava, ev.a.v. Tisovec, ev. a.v. Chyžné, ev.a.v. Kameňany. Foto: M. Borošová-Michalcová, 2016.

čas mesto Plešivec. Po spojení Gemera s Malohontom v rokoch 1786 – 1790 sa stala stoličným centrom *Rimavská Sobota*.⁴¹ Istý čas bolo potom centrum župy „prehadzované“ medzi týmito mestami. Od času spojenia žúp je evidovaný tento región ako *Gemersko-Malohontská oblasť*, pričom podľa súčasných (oficiálne delených) okresov ide najmä o okresy Revúca, Rožňava a Rimavská Sobota. V 18. storočí počet obyvateľstva v regióne Gemer-Malohont vzrastal, rozvíjali sa remeslá a hospodárska činnosť. Z tohto prosperujúceho obdobia sa do súčasnosti zachoval najväčší počet hnutelných pamiatok. Od druhej polovice 18. storočia nastúpilo vysťahovalectvo na Dolnú zem.

Potvrdenie spojenia regiónov bolo aktualizované v rokoch 1802 – 1918. V 19. storočí z tejto oblasti odišla ďalšia časť obyvateľstva do zahraničia. V rokoch 1918 – 1923 bolo Trianonskou dohodou (v roku 1920) potvrdené, že väčšia časť územia regiónu sa stala súčasťou Česko-Slovenska. V rokoch 1938 – 1945 však boli hranice

posunuté a väčšia časť bola pričlenená do Maďarska. Dokumentovaniu regionálnych politických a sociálnych pomerov v čase po druhej svetovej vojne sa venuje Ján Gallo.⁴² Na pozadí týchto pomerov je možné vnímať vzťah k regionálnym pamiatkam.

Kultúra na Gemi v kontexte etnografických poznatkov

Obraz o kultúre na Gemi kompletizujú významnou mierou výskumy pracovníkov miestnych múzeí. Viaceré poznatky sú uverejňované v zborníku *Gemer, národopisné štúdie* alebo *Gemer-Malohont* (zborník múzea v Rimavskej Sobote). Popri témach, ktoré sa venujú výlučne národopisným poznatkom, tu nachádzame aj štúdie z ostatných oblastí hmotnej a duchovnej kultúry. Zaujímavé je sledovanie rôznych pamätí, ktoré zachytávajú dobové zvyklosti a názory miestnych obyvateľov.⁴³ Dokumentujú regionálne zvláštnosti dané zameraním obyvateľstva na baníctvo a hutníctvo, ako aj rozvinutú domácu a remeselnú výrobu, chov dobytky, drevovýrobu, tkáčstvo, včelárstvo, výrobu koží, hrnčiarstvo, mlynárstvo, kováčstvo a známu výrobu gemerských zvoncov. Súbornou národopisnou monografiou je publikácia Jána Micháleka a kolektívu,⁴⁴ ktorá prináša súhrnné informácie s mapovaním starších textov venovaných tradičnej ľudovej kultúre, hmotnej kultúre, rodinnému a spoločenskému životu, duchovnej kultúre a konfrontácie s novšími výskumami.

⁴¹ Zhromaždenia Malohontianskej župy do času, keď bola župa samostatná, boli v Rimavskom Brezove, v budove Župného domu zo 17. storočia.

⁴² GALLO, ref. 12.

⁴³ TOMÁŠIK, Ján Pavol. *Pamäti Gelssawské a Muránske*. Pest : Trattner, 1829, 147 s.

⁴⁴ MICHÁLEK, Ján (ed.). *Gemer-Malohont*. Martin : Matica slovenská, 2011, 513 s.

9. Ukážky organov z obdobia baroka, zľava doprava: Drienčany – 1799, Kameňany – 1804, Hostišovce. Foto: M. Kalinová, 2014, M. Borošová-Michalcová, 2016.

Medzi prvých bádateľov na poli gemerskej ľudovej kultúry v širšom kontexte patrí Ján Kollár (1793 – 1852), ktorý sa pokúsil všeobecne začleniť pamiatky (nielen ľudovú kultúru, ale aj výtvarné umenie) Slovenska do slovenského národného konceptu. Na štruktúru už spomenutej monografie L. Bartholomeideisa⁴⁵ nadväzuje aj rozsiahla rukopisná pozostalosť Gustáva Reusa (1818 – 1863) – dvojzväzková monografia *Veľkej Revúcej* z rokov 1852 – 1854. Obdobné údaje sú obsiahnuté aj v rukopise o *Muránskej Zdychave* z rokov 1855 až 1856 – upozorňuje na ne vo svojej knihe J. Michálek.⁴⁶ Ďalšie opisy kultúry niektorých gemerských obcí publikoval v *Solenných* aj Samuel Kollár (1769 – 1831). V rokoch 1816 – 1829 sem prispieval aj Ján Krman (1768 – 1834), ktorý sa viac zamerával na zvykoslovie a ľudovú slovesnosť na Gemeri. Dielo Pavla Dobšinského (1828 – 1885) – *Prostonárodné obyčaje, povere a hry slovenské*,⁴⁷ upozorňuje na potrebu spracovávania opisov ľudovej architektúry, interiérov, sídelných typov a pod. V týchto iniciatívach okolo pamiatok pokračoval aj Samo Tomášik (1813 – 1887). Generácia štúrovcov začala podporovať úlohu ľudovej kultúry, ale aj pamiatok v sebauvedomovaní vlastnej národnej tradície.

Pri sledovaní prejavov výtvarného umenia je dôležité všímať si vývoj cechovníctva a remeselnej výroby v Gemeri, ktorému sa venovalo viacero autorov, napr. I. Houdek,⁴⁸ A. Špiesz,⁴⁹ alebo V. Štibraný.⁵⁰ Poznatky z tejto oblasti doposiaľ neboli konfrontované s dochovanou výtvarno-umeleckou produkciou na Gemeri.

Pri hľadaní istých súvislostí medzi zachovanými pamiatkami (empory,⁵¹ patronátne lavice, drevené stropy) a národopisnými prameňmi sa vynára ako možný „priemik“ problematika výzdobného aparátu – dekoru a symbolu, na ktorý už poukázala O. Danglová⁵² a mapovanie regionálnych stolárskych (rezbárskych) dielní, ktoré spracovala V. Valentová.⁵³ Na základe etnografického výskumu definovala V.

⁴⁵ BARTHOLOMAEIDES, ref. 12.

⁴⁶ MICHÁLEK, ref. 44, s. 15.

⁴⁷ DOBŠINSKÝ, Pavol. *Prostonárodné obyčaje, povere a hry slovenské*. Turč. Sv. Martin : vl. n, 1880, 179 s.

⁴⁸ HOUDEK, Ivan. *Cechovníctvo na Slovensku*. Turč. Sv. Martin : Muzeálna slovenská spoločnosť, 1943, 177 s.

⁴⁹ ŠPIESZ, Anton. Priemyselná výroba v Gemeri v 17. – 18. storočí. In *Vlastivedný časopis*, roč. 14, 1965, s. 31 – 33, alebo v súbornej prierezovej publikácii: ŠPIESZ, Anton. *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1972, 344 s.

⁵⁰ ŠTIBRANÝ, Vojtech. Príspevok k hospodárskym dejinám Gemera v 18. a v prvej polovici 19. storočia. In *Historické štúdie*. 10, 1965, s. 128 – 147.

⁵¹ Empory sú konštrukčne riešené systémom podpory drevenými stĺpmi, ktoré sú vo viacerých prípadoch dekorované ornamentálnou rezbou. Predpokladá sa, že táto ornamentika by mohla mať súvis s regionálnou ľudovou tradíciou, spojenou s maďarským etnikom (v južných oblastiach s maďarskou národnosťou je tradícia „vyrezávaných stĺpov“ zachovaná dodnes).

⁵² DANGLOVÁ, ref. 11.

⁵³ VALENTOVÁ, Viera. Maľované truhly v Gemeri. In *Gemer – Národopisné štúdie*, 1, 1973, s. 107 – 129

11. Vyšná Slaná,
kazateľnica,
reštauroval
Mgr. art. S. Siváň
a Mgr. art. M.
Janšto.
Foto: M. Janšto,
2016.

12. Vyšná Slaná,
kazateľnica –
detail, reštauroval
Mgr. art. S. Siváň
a Mgr. art. M.
Janšto.
Foto: M. Janšto,
2016.

Valentová územie Gemera ako *prelomovú oblasť*, kde sa prelínajú vplyvy *stredoslovenskej kultúry s kultúrou juhoslovenskou a východoslovenskou*. V tomto kontexte je zaujímavá práca V. Štecha, ktorý sa venuje problematike „rustikalizácie“ ako činiteľa slohového vývoja.⁵⁴

Formovanie vzťahu k pamiatkam, vnímanie pamiatok a ich prezentácia

V období 19. storočia s uvedomovaním si vlastnej „národnej identity“ je možné sledovať na území Slovenska vývoj vzťahu k pamiatkam a ich vnímanie v rámci dejinných a národnostných súvislostí, ako aj ich prezentácie.

Ciulisová upozorňuje, že na konci 19. a začiatku 20. storočia však boli veľmi silné tendencie „udržania“ a prezentovania pamiatok ako „tradície uhorského umenia“, tzn. doklad dávnych kultúrohistorických tradícií a pomáhali živiť národnohistorický mýtus tzv. „Veľkého Uhorska“. Už od druhej polovice 19. storočia podporovala maďarská strana obnovu pamiatok na území Slovenska, pričom bola zdôrazňovaná súvislosť a prezentácia „uhorského umenia“. V roku 1867 na Svetovej výstave v Paríži boli prezentované aj pamiatky z územia Slovenska ako súčasť „uhorskej prezentácie.“⁵⁵ Mnohé pamiatky boli z územia Slovenska na konci 19. a začiatkom 20. storočia vyvezené do Maďarska. Viacerí cirkevní hodnostári promaďarsky orientovaní, podporovali vývoz pamiatok z územia Slovenska (najmä v období okolo roku 1918 a potom krátko po skončení druhej svetovej vojny).⁵⁶

Vzhľadom na pomerne autentické dochovanie mobiliáru v interiéroch kostolov (mobiliár z obdobia gotiky bol doplnený o renesančné formy, resp. celkom vymenený v období baroka) sa domnievame, že územie Gemera z väčšej časti obývané maďarským etnikom, zrejme až tak nepoznačili politicko-spoločenské pomery okolo vzniku Československa a neskôr Slovenska.

Osvetu vo formovaní vzťahu k pamiatkam u širšej verejnosti (okrem uvedenej generácie štúrovcov spojenej s prezentovaním ľudovej

tradície), v kontexte kvalitatívneho výtvarno-umeleckého zhodnotenia začal realizovať Jan Hoffmann (1883 – 1945), Václav Mencl (1905 – 1978), Alžbeta Güntherová-Mayerová (1905 – 1973), ako aj Vladimír Wagner (1900 – 1955). K vnímaniu

alebo VALENTOVÁ, Viera. Ľudový nábytok. In MICHÁLEK, Ján (ed.). *Gemer-Malohont*. Martin : Matica slovenská, 2011, s. 241 – 259. Autorka uvádza viaceré špecifiká platné v regióne Gemer.

⁵⁴ ŠTECH, Václav Vilém. Rustikalizace jako činitel slohového vývoje. In *Dohady a jistoty: Výbor studií a článků V. V. Štecha*, Praha : NČSVU 1967, 400 s.

⁵⁵ CIULISOVÁ, Ingrid. *Dejepis umenia na Slovensku. Vybrané kapitoly*. Bratislava : Veda, 2011, s. 96.

⁵⁶ Tamže, s. 107 a s. 126.

13. Vyšná Slaná,
hlavný oltár
a kazateľnica,
reštauroval
Mgr. art. S. Siváň
a Mgr. art. M.
Janšto.
Foto: M. Janšto,
2016.

pamiatok ako „hodnoty“ možno prispela aj monumentálna výstava *Staré umění na Slovensku* v roku 1937, ktorá sa uskutočnila v priestoroch Pražského hradu.⁵⁷

Vzťah k starším výtvarným pamiatkam po druhej svetovej vojne, pod vplyvom šíriacej sa komunistickej ideológie, sa postupne menil. Staré umelecké pamiatky strácajú svoj pozitívny politický i národný význam a prestávajú plniť úlohu symbolu štátnej minulosti (ako v období štúrovcov, resp. historikov umenia v prvej polovici 20. storočia). Začínajú byť vnímané ako hmotný doklad vykorisťovateľskej triednej minulosti pôvodných šľachtických a cirkevných objednávateľov (či miestnych zemepánov). Stal sa z neho finančný kapitál, ktorý bolo možné v prípade potreby rozpredať na medzinárodných umeleckých trhoch, ako upozornila I. Ciulisová.⁵⁸

Hnuteľné pamiatky Gemera v súčasnosti

Kedysi bohaté a rozvíjajúce sa mestecká Gemera patria v súčasnosti k obciam, ktoré sociálne a ekonomicky chradnú. V štatistickom hodnotení patrí územie Gemera medzi najchudobnejšie regióny Slovenska. Nezamestnanosť tu dosahuje cca 25 %. Paradoxne tento chudobný kraj ponúka množstvo zaujímavostí (národné parky Muránska planina s hradom Muráň, Slovenský kras, Slovenský raj) a množstvo pamiatok. Historicky predstavuje jednu z najstarších a najvýznamnejších kultúrnych oblastí dnešného Slovenska, avšak vo vymierajúcich lokalitách kostoly postupne nadobúdajú charakter „skanzenov“⁵⁹ a na liturgiu sú využívané veľmi málo, alebo už vôbec.⁶⁰ Malé komunity veriacich nestačia na dotovanie potrebných opráv architektúry kostolov ako sú opravy striech, riešenie vlhkosti, stavu exteriérových či interiérových omietok, identifikovanie prítomnosti a rozsahu nástenných malieb. Technický stav mobiliáru ostáva často až na druhom mieste.

⁵⁷ Tamže, s. 116.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ Napr. v Kraskove sa nachádza už len 154 obyvateľov.

⁶⁰ Napr. rotunda v Šiveticiach, najväčšia stavba svojho druhu z románskeho obdobia s unikátnym zobrazením scén zo života svätej Margity v celom bývalom Uhorsku, sa dnes využíva len pre turistický ruch. Ďalšie nevyužívané sú kostoly v Rybníku, Rakovnici, Sútore, Zacharovciach a Henckovciach.

14. Vyšná Slaná,
hlavný oltár –
celok, reštauroval
Mgr. art. S. Siváň
a Mgr. art. M.
Janšto.
Foto: M. Janšto,
2016.

Pri reštaurovaní fresiek je obvykle mobiliár z preventívnych dôvodov prekrytý ochrannými prvkami, resp. je celkom demontovaný (napr. kvôli lešeniu).⁶¹

Hnuteľné pamiatky sú predmetom pozornosti až v rámci metodického riešenia prezentácie reštaurovaných nástenných malieb, ktoré boli od obdobia reformácie zatreté. V čase prekrytia malieb vynikol práve mobiliár (zväčša z obdobia baroka), ktorý pútal svojím výtvarným charakterom a ikonografickým programom. Po odhalení fresiek z obdobia stredoveku však dochádza v pomerne malých liturgických priestoroch k prezentácii dvoch výrazných umeleckých kontrastov, založených na odlišnej výtvarnej forme s odlišným vzťahom k interpretácii (najmä tam, kde sú prezentované fresky z obdobia stredoveku a mobiliár z baroka).

K ďalšej závažnej situácii dochádza pri riešení vykurovania kostola (v prípade, že došlo k navýšeniu nivelety podlahy v interiéri kostola zmenila sa aj proporčnosť celého priestoru, pričom pri znovuosadení mobiliáru – najmä oltárov a kazateľnice došlo k stavu, že nadstavec alebo jeho časti sa už späť ako by „nezmestili“ a z pôvodných zostáv museli byť odstránené). Zmenou vlhkosti v priestore

dochádza k poškodeniu nielen nástenných malieb, ale aj polychrómie a uvoľneniu konštrukčných spojov na mobiliári.

Aplikovaním nových požiadaviek na liturgiu v 20. storočí často dochádza k odstraňovaniu, resp. výmene mobiliáru (napr. nevyužívané kazateľnice sú demontované, aj keď tvoria ucelený súbor spolu s oltármi).

Okrem uvedeného sú poškodenia technického stavu mobiliáru spôsobené najmä drevokazným hmyzom. Pôvodný výtvarný charakter častokrát zaniká pod výraznými premaľbami a poznačený býva neodbornými úpravami ako aj viacerými dorezávkami.

Na základe iniciatívy pracovníkov z Krajského pamiatkového úradu Košice, pracovisko Rožňava ako aj pracovníkov z Krajského pamiatkového úradu Banská Bystrica, pracovisko Lučenec⁶² došlo v poslednom období k reštaurovaniu viacerých artefaktov – mobiliáru z interiérov kostolov na Gemeri. Doposiaľ však výrazne absentuje štúdium archívnych (listinných, historických) materiálov a ich konfrontácia vo vzťahu k ostatným zachovaným hnuteľným pamiatkam! Nadálej pretrváva všeobecná slabá vzájomná informovanosť o realizovaných reštaurátorských akciách týkajúcich sa mobiliáru v interiéroch gemerských kostolov!

Typológia mobiliáru je vo viacerých prípadoch definovaná iba na základe konfrontácie výtvarnej či technologickej zložky. V rámci metodického riešenia, pokiaľ

⁶¹ Príkladom presunu mobiliáru z dôvodu zabezpečenia jeho ochrany v čase reštaurovania nástenných malieb je situácia v Rákoši (Gemer, okres Revúca). Kostol má zreštaurovaný mobiliár od roku 1993 (reštaurátorský kolektív: M. Brimichová, M. Bernáthová, M. Longauerová), len ho nie je kam umiestniť. Kompletne zabalený a uskladnený sa nachádza v Rožňave. Kostol je prázdny a nachádza sa v ňom lešenie.

⁶² Metodika obnovy pamiatok Gemera je v súčasnosti rozdelená medzi Krajský pamiatkový úrad Banská Bystrica a Krajský pamiatkový úrad Košice a nedochádza tak k priamej konfrontácii poznania po realizovaných reštaurátorských akciách. Dokumentácie z reštaurovania ostávajú len ako interný materiál na pracovisku, ktoré metodicky viedlo obnovu. Tento fakt sťažuje systematické dopĺňanie poznatkov mapujúcich činnosť prípadných rezbárskych dielní či identifikovanie autorstva v regióne.

◀◀
15. Rejdová,
hlavný oltár, stav
po reštaurovaní.
Foto: J. Müller,
ORA Bratislava,
2005.

◀◀
16. Rejdová,
kazateľnica, stav
po reštaurovaní.
Foto: J. Müller,
ORA Bratislava,
2005.

je to možné, je prezentovaný výtvarný výraz bez sekundárnych zásahov, ktoré výrazne „deformujú“ pôvodnú vizuálnu skladbu.

Kvalitatívne hodnotné umelecké artefakty

Atraktivnosť Gemera – jeho autenticnosť spočíva v rôznorodosti zachovaného mobiliáru. Mobiliár z obdobia stredoveku (gotiky) bol doplnený, či nahradený historicky mladším mobiliárom, dokumentujúcim dobový vkus a nároky miestnych objednávateľov. Ako už poukázala A. Güntherová-Mayerová a rovnako aj J. Medvecký – stredoveká forma sa v tomto regióne udržala dlhší čas než v iných regiónoch. Kým A. Güntherová-Mayerová⁶³ hľadá pre tento jav súvislosť s ťažším prenikaním reformátorských myšlienok, J. Medvecký hovorí o prirodzenej stagnácii umenia (domácej umeleckej tvorby) v čase hospodárskeho úpadku regiónu a neistých pomeroch v krajine až do prvých decénií 17. storočia. Poukazuje na závislosť priemernej domácej tvorby, ktorá vecne preberala zaužívané vzory a predlohy platné pre figurálne kompozície a ornamentiku.⁶⁴ Na aplikáciu z grafických listov upozorňuje aj K. Chmelinová,⁶⁵ ktorá mapuje činnosť dielni spišského okruhu, pričom je pravdepodobné, že spišská produkcia bola inšpiratívna pre širší región. Práve v nadväznosti na inšpiratívne zdroje je aktuálna problematika aktualizovania hnuťelných pamiatok v kontexte vývoja výtvarného umenia na Slovensku.

Z hľadiska charakteru ide o rôznorodú typológiu a rámcovo by sme zachovaný mobiliár mohli rozdeliť na pamiatky:

- a. súvisiace s architektúrou: stropy, emporie, dvere, sanktuária,
- b. ostatný monumentálnejší mobiliár: oltáre, svätostánky, kazateľnice, krstiteľnice, epitafy, patronátne lavice, resp. súbory lavíc v lodi kostolov, spovednice, obrazy Krížovej cesty, zástavy a iný historický textil, zvony,

⁶³ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, ref. 13, s. 115 – 132.

⁶⁴ MEDVECKÝ, ref. 13, s. 145 – 146.

⁶⁵ CHMELINOVÁ, Katarína. Niekoľko nových poznatkov k tvorbe Pavla Grossa staršieho a jeho dielne. In NOVOTNÁ, Mária (ed.). *Acta Musei Scepusiensis. Pohľady do minulosti VI.*, Levoča : SNM-Spišské múzeum, 2006, s. 215 – 233.

c. predmety menšieho/subtílnejšieho charakteru: kalichy, patény, monštrancie, relikviáre, svietniky, lustre.

Z hľadiska datovania pochádzajú najstaršie pamiatky z obdobia stredoveku. Ide najmä o časti kamenných krstiteľníc, najmä spodnú časť, tzv. „nohu“ (Koceľovce, Kraskovo, Kyjatice, Rimavské Brezovo)⁶⁶ – vid' (Obr. 1), kovové dvierka na sanktuáriách (Rimavská Baňa (Obr. 2)), vstupné dvere (Koceľovce (Obr. 3)), pastofória (1507, Rožňava (Obr. 4)) alebo fragmenty oltárnych zostáv (Revúca, Chyžné). Najznámejšími pamiatkami z tohto obdobia sú oltár v Chyžnom (okres Revúca, autor: Majster Pavol z Levoče, datovaný do 16. storočia (Obr.5))⁶⁷ a tabuľová maľba Mettercie z Rožňavy (okres Rožňava, autor: Majster L. A., datovaná do roku 1513 (Obr. 6)). Pôvodné vybavenia stredovekých interiérov kostolov boli v priebehu stáročí častokrát vymenené v nasledujúcich obdobiach renesancie alebo najčastejšie v období baroka.

Azda najznámejší okruh pamiatok v regióne predstavuje zachovaný mobiliár z interiéru evanjelického kostola v obci Štítnik. Kostol v Štítniku je známy a často navštevovaný pre rozsiahly cyklus nástenných malieb, ktoré sú dielom talianskych majstrov. V interiéri kostola sa však nachádza rozsiahly súbor hnutelných pamiatok, mobiliáru z obdobia renesancie až baroka (ich datovanie sa pohybuje v rozmedzí od roku 1628 – do roku 1769). Ide o súbor pozostávajúci z hlavného oltára, kazateľ-

nice, krstiteľnice, maľovaných lavíc, nachádzajú sa tu stallá, honosné cechové emporie, dva organy, viaceré drevených renesančných a barokových epitafov (epitaf Jakuba Piernika a Doroty Koltuschovej⁶⁸ (Obr. 7), Jonaša Gelitnika, Andreja Fabrici, Katariny Basso, Rebecky – dcéry Andreja Dubnicaya, Martina Waxmanna, Márie Zimermann, epitaf troch dcér Michala Farbrici a dva mortuária: renesančné Gabriela Bakoša z Ožďan a barokové Františka Bano z Lúčky). Problematike pamiatok v interiéri kostola sa podrobnejšie venovala E. Kušnierová.⁶⁹

Ako sme avizovali už v úvode príspevku, ďalším známym okruhom pamiatok je pomerne rozsiahly súbor drevených trámových stropov, ktorý bol už odborne spracovávaný viacerými autormi (Nožička – Smoláková, Mácal, Danglová, Wolff-Łozińska, Tombor). (Obr. 8)

V rámci hnutelných pamiatok je nutné upozorniť aj na cenný súbor organov, ktorý sa tu zachoval a v súčasnosti je predmetom viacerých výskumov z hudobného hľadiska (ladenia, skladby píšťal, technického mechanizmu, melódie). V skúmanom regióne sú známi najmä dvaja organári: František Eduard Petznik (1748 – 1815) a Ján Fábry z Rožňavy. František

17. Gočovo,
hlavný oltár, po
reštaurovaní.
Foto: J. Müller,
ORA Bratislava,
2015.

⁶⁶ Zväčša ide o krstiteľnice veľmi jednoduchého tvaru bez aplikovania výzdobného aparátu.

⁶⁷ Nástenné maľby sú cca o 200 rokov staršie než je datovaný predmetný oltár. Vznik architektúry kostola je odhadovaný do 13. storočia.

⁶⁸ K. Chmelinová uvádza prepis mien: Jakub Pyernik a Dorota Coltusová, pričom uvádza podrobný popis pamiatky. Predmetný ranobarokový epitaf viaže k levočským prácam vytvoreným Pavlom Grossom a jeho dielňou (M. Haina, M. Milleter či F. Gerschner) – uvedené podľa: CHMELINOVÁ, ref. 65, s. 227.

⁶⁹ KUŠNIEROVÁ, ref. 12, s. 156 – 164, spracované na základe BARTHOLOMAEIDES, Ladislav. *Memorabilia provinciae Csetnek*. Neusohl : Ján Stephanus, 1799 a GALLO, ref.12.

Eduard Petznik prichádza do Tisovca v roku 1792. Je evidovaný ako autor organu v Kameňanoch (1804), Ratkovskom Bystrom (1797), Drienčanoch (1799), Lipovci, Kraskove, Hostišovciach, Hrušove. Ján Fábry z Rožňavy je autorom organov v Levkuške (1802), Ardove (1795), pravdepodobne aj v Rejdovej (1785), v Jelšavskej Teplici (1792), Nandraži (1795), Dolných Teriakovciach (1804) a Gemerských Tepliciach (1805).⁷⁰ (Obr. 9)

K veľmi ojedinelým príkladom autorskej dielne patria záznamy o sochárskej dielni Jána Reisigera v Jelšave. Jeho dielňa je uvádzaná v rokoch 1784 – 1787 v súvislosti s vyhotovením zariadenia (oltára aj kazateľnice) pre viacero kostolov v okolí, napr. pre tolerančný kostol v Revúcej,⁷¹ v Jelšave, Mokrej Lúke, Revúckej Lehote, Nyíregyháze (MR).

V kontexte hnutelných pamiatok v ume-
novednej literatúre takmer celkom absentuje
problematika mobiliáru z historicky mladšieho
obdobia 19. storočia. Prezentovaný je súborom
hlavných a bočných oltárov v interiéroch ríms-
kokatolíckych ale aj evanjelických kostolov,
napr. v r. k. kostole v Jelšave, ev. a. v. kostole
v Tisovci, ev. a. v. kostole v Chyžnom, ev. a. v.
kostole v Kameňanoch. (Obr. 10)

18. Markuška,
hlavný oltár, po
reštaurovaní.
Foto: J. Müller,
ORA Bratislava,
2015.

Prezentácia výsledkov vybraných reštaurátorských akcií

Nakoniec by sme radi upozornili na niektoré reštaurátorské akcie, ktoré boli v posledných rokoch v regióne Gemera realizované a zasluhujú si pozornosť. Vo vzťahu k problematike príspevku boli vybrané tie reštaurátorské akcie, ktoré bezprostredne súvisia s reštaurovaním mobiliáru, najmä hlavných oltárov a kazateľníc. Ide o reštaurátorské akcie viacerých kolektívov – najmä Oblasného reštaurátorského ateliéru Bratislava, Pamiatkového úradu SR (reštaurátorské akcie v obciach: Rejdová, Roštár, Gočovo, Ochťiná, Markuška, Slavošovce, Brdárka, Ardovo), kolektív autorov: Miroslav Janšto a Štefan Siváň (realizovali reštaurátorské akcie v obciach: Vyšná Slaná, ostatné realizácie skôr v Malohonte – Rimavské Brezovo, Gemerský Jablonec a pod.), kolektív autorov: Arpád Mézeš a Peter Koreň (realizovali reštaurátorské akcie v obciach: Valice a Slavošovce), František Šmigrovský (realizoval reštaurovanie v Muránskej Dlhej Lúke). Najviac zastúpené pri reštaurovaní mobiliáru sú pamiatky z obdobia baroka.

Pri obnovách neraz došlo k zaujímavým a pozoruhodným zisteniam. Pri reštaurovaní kazateľnice z evanjelického kostola v obci Vyšná Slaná⁷² boli zistené viaceré nápisy, ktoré sa dnes dajú pozorovať iba pri RTG presvietení. (Obr. 11 – 14)⁷³ Kazateľnica bola vytvorená v roku 1707 (za miestneho zemepána Andreja Schebóka) pričom v roku 1760 bola obnovená (za pôsobenia cirkevného inšpektora Juraja Schebóka). Predpokladá sa, že vtedy bola k architektonickej hmote kazateľnice pridaná

⁷⁰ GERGELYI, Otmar – WURM, Karol. *Historické organy na Slovensku*. Bratislava : Opus, 1982.

⁷¹ RAAB, Vojtech. *Dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru v Revúcej*. Liptovský Mikuláš, 1940, s. 40 – 41.

⁷² JANŠTO, Miroslav – SIVÁŇ, Štefan. *Návrh na reštaurovanie kazateľnice vo Vyšnej Slanej*. 2008, rkp. Archív Krajského pamiatkového úradu Košice, pracovisko Rožňava, (ďalej len Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava), inv. č. R 169; JANŠTO, Miroslav – SIVÁŇ, Štefan. *Návrh na reštaurovanie hlavného oltára vo Vyšnej Slanej*. 2001 – 2002, rkp. Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava, inv. č. R 123.

⁷³ JANŠTO – SIVÁŇ, 2008, ref. 72.

19. Brdárka,
hlavný oltár, po
reštaurovaní.
Foto: J. Müller,
ORA Bratislava,
2015.

sochárska výzdoba, ktorá dynamizovala výtvarný výraz pamiatky. Okrem viditeľných textov boli pri reštaurátorskom výskume (sondáží) objavené aj staršie nápisy, dnes vizuálne neprezentované. Následne boli dosky rečniska kazateľnice zröntgenované, aby bolo možné zodpovedne preukázať rozsah starších nápisov. V reštaurátorskej dokumentácii je konštatované, že *všetky texty sú písané rovnakým typom písma – zbarokizovanou gotickou fraktúrou, ktorá sa používala v evanjelických spevníkoch až do konca 19. storočia.*⁷⁴

Hlavný oltár kostola vo Vyšnej Slanej K. Chmelinová⁷⁵ uvádza do súvislosti s oltárom v Rejdovej (pričom oltár v Rejdovej dáva do súvislosti s oltárom v rímskokatolíckom kostole vo Vyšnom Medzeve). Jednopodlažné retabulum je akoby zovreté prelamanými akanťovými krídlami s vpletenou páskou. Takýmto motívom je bohato zdobený aj mobiliár rímskokatolíckeho kostola v Rákoši (oltár Najsvätejšej Trojice), datovaný okolo polovice 18. storočia. Všetky uvedené oltáre (Rejdová, Vyšná Slaná aj Rákoš) sa vyznačujú charakte-

ristickými znakmi: bohatosťou dekorácie, staršou typológiou výstavby, anatomicky zvládnutou figurálnou zložkou a rustikalizáciou foriem. Katarína Chmelinová ich identifikuje ako *ukážkové príklady celej skupiny akanťových diel predstavujúcich záverečnú fázu zlatej doby rezbárskej tradície znovu oživej 17. storočím.*⁷⁶ V Súpise pamiatok na Slovensku⁷⁷ je uvedené, že autorom hlavného oltára je Johannes Köbling s dielňou z Levoče (1743) a Martin Cervus, ktorý oltár pozlátil a polychrómoval.

Hlavný oltár v Rejdovej (Obr. 15) patrí k oltárom, ktoré reštauroval ORA Bratislava.⁷⁸ Okrem hlavného oltára reštaurovali aj kazateľnicu (Obr. 16), spolu s ďalšími realizáciami z evanjelických kostolov na Gemeri, napr. reštaurovaním hlavného oltára v Gočove datovanom do roku 1761 (Obr. 17),⁷⁹ Ochtinej,⁸⁰ Roštári,⁸¹ Markuške

⁷⁴ JANŠTO – SIVÁŇ, 2008, ref. 72, s. 26.

⁷⁵ CHMELINOVÁ, Katarína. *Miesto zázrakov – premeny barokového oltára*. Bratislava : SNG, 2005, s. 42, 68.

⁷⁶ Tamže, s. 43.

⁷⁷ *Súpis pamiatok na Slovensku III*, ref. 5, s. 437; CHMELINOVÁ, ref. 75, s. 68 – 69.

⁷⁸ BENČEKOVÁ-TAHY, Zuzana – ŠULÍKOVÁ, Alexandra a kol. *Návrh na reštaurovanie hlavného oltára v Rejdovej*. ORA Bratislava, 1999, rkp. Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava, inv. č. R 122. Rovnaký kolektív reštauroval aj kazateľnicu a krstiteľnicu z interiéru kostola. Reštaurátorské práce boli ukončené v roku 2005. Pozri BENČEKOVÁ-TAHY, Zuzana – ŠULÍKOVÁ, Alexandra a kol. *Návrh na reštaurovanie kazateľnice a krstiteľnice v Rejdovej*. ORA Bratislava, 2005, rkp. Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava, inv. č. R 150.

⁷⁹ Hlavný oltár v evanjelickom kostole v Gočove dal vyhotoviť barón Štefan Andrászi počas pôsobenia farára Mateja Pruniho. Sochy zo scény sv. Trojice a dvojica adorujúcich anjelov v nadstavci sú vyhotovené v duchu zľudovelého rokoka a sú dielom regionálneho majstra Krištofa Nigriniho z Jelšavy. Uvedené podľa BENČEKOVÁ-TAHY, Zuzana – CHOVANOVÁ, Zuzana a kol. *Návrh na reštaurovanie pamiatky hlavného oltára v Gočove*. ORA Bratislava, 2012, rkp. s. 8. Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava.

⁸⁰ MÉZEŠ, Arpád – KOREŇ, Peter. *Návrh na reštaurovanie hlavného oltára ev. a. v. kostola v Ochtinej*. 2004, rkp. Archív KPÚ Košice, pracovisko Rožňava, inv. č. R159. Reštaurátorské práce boli ukončené v roku 2008, pričom bolo konštatované, že rezbárska dielňa mohla byť pravdepodobne zo Spiša.

⁸¹ Hlavný oltár v ev. a. v. kostole reštaurovaný od roku 2012 ORA Bratislava.

(oltár datovaný do roku 1781, v retardovanom rokokovom štýle (Obr. 18)),⁸² Brdárke (oltár datovaný do roku 1754, renovovaný v roku 1806, tzv. ľudové baroko (Obr. 19)). V dokumentáciách⁸³ sa uvádza, že patria k špičkovým sakrálnym pamiatkam gemerského okruhu z 18. storočia. Do tohto okruhu je radený aj hlavný oltár v evanjelickom kostole v Slavošovciach (Obr. 20), ktorý reštaurovala dvojica reštaurátorov: Mgr. art. A. Mézeš a Mgr. art. P. Koreň. Charakteristickým prvkom v období baroka sa stali tordované stĺpy, uplatňované tvorcami oltárov v zaalpskej časti Európy približne v druhej tretine 17. storočia. V 18. storočí sa častejšie tento typ stĺpu objavuje bez viniča.⁸⁴ Na Gemeri sa skôr uplatňuje klasicizujúca línia baroka (statická), viac-menej architektonická, než atektonická forma.

Reštaurovaná kolekcia oltárnych celkov je príkladom postupného prenikania a udomáčňovania nových slohových tendencií (od pamiatok tvorených ešte v duchu neskoršej renesancie a manierizmu k dynamizujúcejším formám baroka s novým typom ornamentiky). Poznatky k mapovaniu, identifikovaniu a zaradeniu pamiatok do okruhov v kontexte vývoja výtvarného umenia na území Slovenska sa zväčša opierajú o staršie publikácie.⁸⁵

20. Slavošovce, hlavný oltár, reštaurovali Mgr. art. A. Mézeš a Mgr. art. P. Koreň. Foto: M. Borošová-Michalcová, 2016.

Cieľom príspevku bolo upozorniť a vzbudiť záujem o problematiku mobiliáru, ktorý sa nachádza v interiéroch kostolov a do súčasnosti ostáva akoby stále v tieni nádherných nástenných malieb v stredovekých kostolíkoch Gemera. Po reštaurovaní oltárov a kazateľníc, odstránení nevhodných sekundárnych zásahov (dorezávok či premalieb), by bolo možné opätovne pristúpiť k prehodnoteniu vzťahov zachovaných pamiatok, komparácie nielen medzi sebou ale aj vo vzťahu k ostatným kultúrnym centrámi. Výtvarný výraz a charakter pamiatok pred reštaurovaním a po reštaurovaní je odlišný, a práve táto skutočnosť vytvára priestor pre novú interpretáciu. Otvára sa široké spektrum problémov a možností aj v súvislosti s pozíciou periférie a centra, konzervativizmu, prevládajúcich náboženských požiadaviek, módnych vplyvov, vzťahu tzv. vysokého a nízkeho umenia (resp. remeselnej výroby a ľudovej tvorby), ako aj samotnej prezentácie donátorov a ich vzťahov.

⁸² Hlavný oltár a kazateľnica v ev. a. v. kostole reštaurované od roku 2011 ORA Bratislava.

⁸³ Dokumentácia z reštaurátorského výskumu: BENČEKOVÁ-TAHY, Zuzana – CHOVANOVÁ, Zuzana a kol. *Návrh na reštaurovanie pamiatky hlavného oltára v Brdárke*. ORA Bratislava, 2010, rkp.; a rovnako dokumentácia po ukončení reštaurovania: BENČEKOVÁ-TAHY, Zuzana – CHOVANOVÁ, Zuzana a kol. *Dokumentácie skutočne realizovaných reštaurátorských prác hlavného oltára v Brdárke*. ORA Bratislava, 2012, rkp. nachádzajú sa v Archíve ORA Bratislava, inv. č. 20164/012/B.

⁸⁴ BLAŽÍČEK, Oldřich. Barokové oltáře s točenými sloupy. In *Umění*, 2, 1954, č. 2, s. 166.

⁸⁵ RADOS, Jenő. *Magyar oltárok*. Budapest : Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 435 s.; AGGHÁZY, Mária. *A barokk szobrászat Magyarországon I. – III.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1959; KUZMÍK, Jozef. *Bibliografia publikácií k miestnym a všeobecným dejinám Slovenska*. Martin : Matica Slovenska, 1962, XX. 728 s.; *Súpis pamiatok na Slovensku*, ref. 5; FRICKÝ, ref. 4; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, ref. 13, s. 115 – 132; KELETI, Magda. *Slovenské barokové umenie v zbierkach SNG.. Prírastkový katalóg 1970 – 1980*. Bratislava : SNG, 1981, 162 s.; KELETI, Magda. *Fontes II. Neskorá renesancia, manierizmus, barok v zbierkach SNG*. Bratislava : Tatran, 1983, 450 s.; KUŠNIEROVÁ, ref. 8, s. 10 – 11; ROLLOVÁ, Anna. *Geneze boltcového ornamentu. Príspevek k problematice ornamentiky 17. století*. Praha : Academia, 1988, 61 s.; RUSINA, 1998, ref. 7.

Furniture of Gemer Churches in the Historical and Cultural Context

In the context of current economic situation, Gemer is known to the public as a locality with a high unemployment rate, a region that is gradually being depopulated. In the past, however, this region belonged among developed territories. The time of prosperity and rich life is testified by its churches, which contain significant wall paintings in the interiors. In addition to the unique medieval wall paintings, the lavish furniture has been preserved, which is often dated to the second blooming period of this region – the Baroque. The article maps the literature and range of topics from the region's culture. It summarizes the historical and ethnographic findings that may have influenced the creation and transformation of church furniture. Besides fragmentary references in professional literature, documentation from the restoration of main altars, pulpits, baptistries or other parts of movable monuments provides a valuable source of knowledge, but remains unpublished and unrecognized by the general public. As regards the quality of art and craftsmanship of church furniture, several important monuments (e.g. in Rejdová, Vyšná Slaná, Markuška, Slavošovce and others) have been restored. So far, there have been no comprehensive evaluation and interpretation of church furniture in the Gemer region. The article underlines the partial perception and need to update this topic in the context of the fine arts development in the Slovak Republic in terms of their sources of inspiration and evaluation of quality of the preserved pieces.

Hodnotné nálezy v podstrešiach a na historických krovoch Gemera – Vyšné Valice, Žíp, Rožňava

Ing. Ľubor Suchý, PhD.

Krajský Pamiatkový úrad Prešov
lubor.suchy@gmail.com

The article discusses three interesting finds from the area of Gemer and Malohont concerning the historic truss structures, namely the alphabetic carpenters' marks dating back to 1777 in Vyšné Valice, the imprint of the medieval roofing of a nave with a false vault of timber planks in Žíp, and the two-level Baroque collar beam roof truss with the exceptional quality of carpentry work in the Evangelical church in Rožňava.

Historické krovové konštrukcie, drevená nepravá klenba, tesárske značenia, montážne značky, dokumentovanie v Európe, Slovensko, Žíp, Vyšné Valice, Rožňava
Historical trusses, false timber vault, carpenters' marks, assembly marks, documentation in Europe, Slovakia, Žíp, Vyšné Valice, Rožňava

1. Používané typy tesárskych (montážnych) značení v historických krovoch a nález hodnotných a ojedinelých alfabetických značiek na krove reformovaného kostola vo Vyšných Valiciach (okr. Rimavská Sobota)

V období vrcholnej a neskorkej gotiky u nás, ale aj v okolitých krajinách, boli krovové konštrukcie, uzly tesárskych spojov, prípadne jednotlivé konštrukčné prvky, ktoré navzájom súviseli, označené tesármi montážnymi značkami. Bežne sa používali v 13. až 16. storočí písané aj sekané značky. Tie zväčša numericky vyjadrovali poradie tej-ktorej priečnej väzby alebo poradie stĺpikov, ako aj vzpier a rozpier v pozdĺžnom smere v jednotlivých poliach hrebeňových a postranných rámov (stolice). Na označenie priečných väzieb používali iný typ značenia ako na rámy pozdĺžnych stolíc. Dôvodom použitia tesárskych značiek bola skutočnosť, že jednotlivé väzby a rámové stolice boli vopred tesármi vymerané a zostavené do definitívnej podoby na zemi, kde boli tesárske spoje aj „spasované“ a nebožiecom navrátené otvory pre kolíky – ako príprava pre montáž na streche.

Po zložení väzby boli zväčša v každom alebo dôležitom tesárskom spoji konštrukčné prvky identifikované montážnymi značkami – písanými alebo kreslenými zväčša rudkou, prípadne sekanými (sekerami, dlátami a pod.).

1. Spišská Kapitula.
Tesárska značka
v krove nad
katedrálou.
Foto: Ľ. Suchý,
2005.

2. Liptovský
Mikuláš-
Okoličné, kostol
františkánskeho
kláštora.
Tesárska značka
v krove nad
loďou.
Foto: Ľ. Suchý,
2010.

3. Spišská
Kapitula,
Kaplanka
Zápoľských.
Tesárska značka
10 v krove nad
kaplnkou.
Foto: Ľ. Suchý,
2003.

4. Vyšné Valice,
kostol ref. cirkvi.
Foto: Ľ. Suchý,
2016.

V našom prostredí sú známe stredoveké konštrukcie, označené zväčša výraznými sekanými značkami v podobe vyseknutých, resp. natupo vtlačených štvorčekov (Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule – krov nad trojlodím z 2. polovice 15. storočia, (Obr. 1), Dóm sv. Martina v Bratislave – krov nad halovým trojlodím zo záveru 1. polovice 15. storočia), pretiahnutých oblúčikov a výrazných aj pretínajúcich sa priamych zásekov (Kostol sv. Petra z Alkantary v Liptovskom Mikuláši-Okoličnom, (Obr. 2)) a menších i hrubších, pomerne hlbokých zásekov (rímskokatolícky Kostol sv. Barbory v Jazernici – krov zo začiatku 16. storočia – priečne väzby), jemných vrypov, určujúcich poradie väzieb (rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých v Bijacovciach), prípadne kombináciou výrazných zásekov s plytkými a úzkymi vrypmi (drevený rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých v Tvrdošíne). Rudkou písané arabské číslice v jednotlivých priečných väzbách a piktoqramy, resp. symboly v polohe radiálnych väzieb viacbokej valby sú na „veľkom“ krove Kaplnky Zápoľských v Spišskej Kapitule. (Obr. 3) Vykreslené čiarové linky, resp. v kombinácii s krúžkami sú známe na konštrukčných prvkoch (vysokých postranných šikmých stĺpikoch a väzných trámoch) krovu zo 16. storočia nad loďou rímskokatolíckeho Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Slatvine. Výnimočné sú u nás značky, vytvorené rotáciou dláta v podobe mesiačikov a vyseknutých, resp. vtlačených krúžkov (evanjelický kostol a. v. v Raslaviciach – krov nad loďou z 2. polovice 15. storočia).

Typy kruhových značiek v tvare vynesných kružníc zo stredového bodu sú známe v stredoveku z oblasti Belgicka a severného Francúzska (krovy zo záveru 13. storočia nad katedrálami

Notre-Dame v Amiens a Saint-Pierre v Beauvais).¹ V tomto období sa už vyskytujú výrazné rímske tesané montážne značky s použitím tradičnej rímskej V a rímskej X, kombinovanej s rímskymi jednotkami (I) – Francúzsko,² Nemecko, Poľsko. U nás sú podobné typy rímskych číslic zriedkavé (drevený rímskokatolícky Kostol Všetkých svätých v Tvrdosíne)³ a výraznejšie sa presadzujú až v priebehu 16. a 17. storočia, s ich prevažujúcim uplatnením v 18. a 19. storočí.

Podoba pomerne výrazných značiek rôznych tvarov – symbolov (sekaných alebo písaných) v podobe štvorhranov, zásekov v tvare písmen H, Z, T, V a X (nejde o rímske čísla), tzv. „vtáčích stôp“ vidlicového tvaru je zachovaná pomerne hojne, zatiaľ však bez objasnenia predmetnej schémy, ktorú tesár na danej konštrukcii zvolil (u nás napr.: stredoveký pultový krov zo záveru 14. storočia nad sakristiou farského Kostola sv. Jakuba v Levoči).

Značenia konštrukčných prvkov v spojoch literami alebo tzv. alfabetickými znakmi – písmenami abecedy, sú u nás ojedinelé a náhodne sa vyskytujú aj v stredoveku (otázkou je, či ide skutočne o písmeno alebo o určitý symbol, možno aj numerický). Jediný prípad systematického aplikovania týchto značení v krove poznáme len z reformovaného kostola vo Vyšných Valiciach na juhu Slovenska. (Obr. 4) Ide však o „mladú“ konštrukciu krovu z 18. storočia, kde boli identifikované písmená latinskej abecedy, sekané dlátom, pri systéme značenia od východu na západ (označenie plných väzieb písmenami v poradí A, B, C, E, F, G, H, I, K ...).

Krov bol postavený okolo roku 1777 po požiari kostola, ako tradičná krokrová hambáľková konštrukcia, v plných väzbách s hrebeňovým a postrannými

5. Vyšné Valice, kostol ref. cirkvi. Východný pohľad na krov s alfabetickými sekanými značkami. Foto: Ľ. Suchý, 2016.

Vyšné Valice, kostol ref. cirkvi.

6. Tesárska značka A. Foto: Ľ. Suchý, 2016.

7. Tesárska značka A, frotáž. Autor: Ľ. Suchý, 2016.

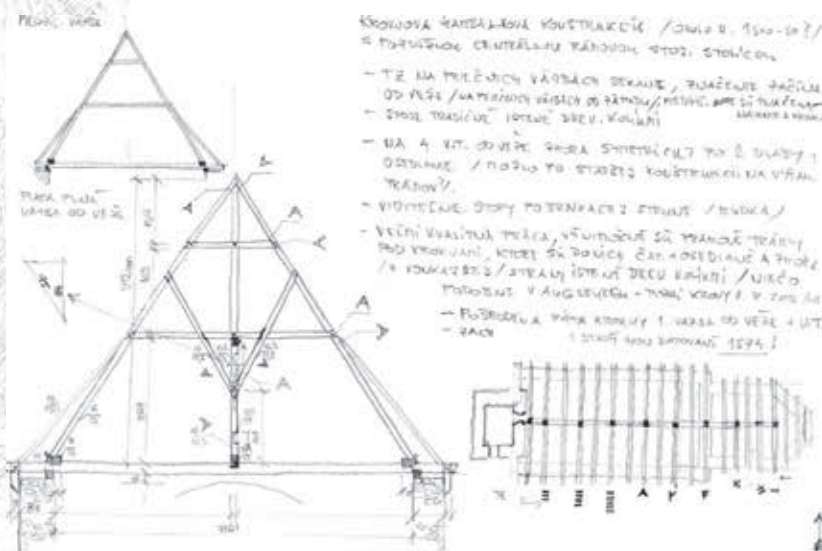
8. Presný náčrt všetkých alfabetických značiek. Autori: D. Mączyński 2011 a Ľ. Suchý 2016.

¹ HOFFSUMMER, Patrick (ed.). *Les charpentes du XIe au XIXe siècle, typologie et évolution en France du Nord et en Belgique*. Paris : Monum, Editions du patrimoine, 2002, s. 64, 68.

² HOFFSUMMER, ref. 1, s. 64 – 67.

³ SUCHÝ, Ľubor – KRUŠINSKÝ, Peter – GRÚŇOVÁ, Zuzana – ĎURIAN, Karol – ZACHAROVÁ, Daniela – KORENKOVÁ, Renáta. *Historické krovky v regiónoch Oravy a Kysúc*. Žilina : Žilinská Univerzita – Kysucké Nové Mesto : KNM Miroslav Gibala, 2010, s. 120.

9. Turie
(okr. Žilina).
Skica
s vyznačením
alfabetických
značiek.
Autor: Ľ. Suchý,
2012.

stĺpkami, v každej priečnej väzbe stužený symetrickým párom vysokých, navzájom sa križujúcich vzpier v polohe hrebeňového stĺpika v tvare tzv. ondrejského križa. Všetky spoje sú tradičné, uplatňujú sa predovšetkým jednostranné rybinové pláty. A práve v polohe napojenia vertikálnych a šikmých prvkov krovu na horizontálne väzné trámy a dvojicu hambáľkov sú zachované písmenkové alebo aj tzv. alfabetické sekané značky,

ktoré predstavujú ojedinelý súbor značiek tohto typu u nás. Veľké písmená latinskej abecedy postupne a pravidelne pribúdajú vo všetkých za sebou nadväzujúcich priečných väzbách od západu smerom na východ. (Obr. 5)

Vzhľadom na zlý technický stav krovu došlo v roku 2012 k jeho pomerne citlivej obnove, pri ktorej boli vymenené krajné väzby, resp. väčší počet prvkov a časti prvkov východných väzieb pod valbou, čím ale zanikli dva posledné znaky – písmená R a S, ktorými boli tieto väzby v spojovacích uzloch označené. Všetky zostávajúce väzby v počte 15 zostali s menšími opravami a doplnkami zachované aj so značkami od západu smerom k východu – A, B, C, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q (nasledovali posledné písmená R a S, ktoré pri výmene väzieb zanikli). Tieto značky sú zachytené fotograficky aj frotážou v presnej podobe.⁴ (Obr. 6 – 8)

Okrem spomínaných písmenkových značiek v krove kostola vo Vyšných Valiciach boli tieto „útržkovité“ zachytené na trámoch spoločného krovu nad loďou a svätyňou rímskokatolíckeho Kostola sv. Michala v obci Turie (okr. Žilina), datovaných do rokov zošatia použitých drevín 1631/1632d. Alfabetické znaky (A, Y, K, F) sa striedajú s tradičnými dlátom sekanými čiarovými (hrubšia a kratšie záseky) montážnymi značkami. (Obr. 9)

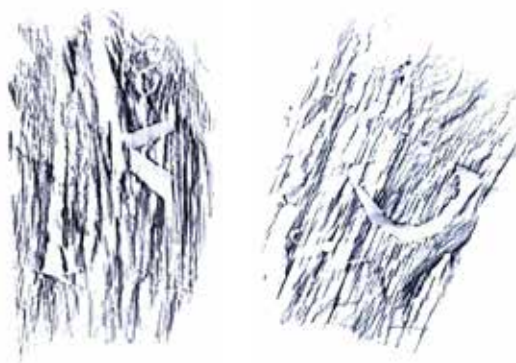
Posledným známym príkladom, kde bol v minulosti krov s vyššie opísaným typom alfabetických tesárskych značiek, je krov nad loďou a svätyňou rímskokatolíckeho Kostola sv. Michala v Komáranoch (okr. Vranov nad Topľou). V prípade súčasného krovu z roku 1825 v tomto kostole je evidentné, že pri jeho stavbe boli použité staršie konštrukčné prvky z predchádzajúceho krovu z prelomu 17. a 18.

Komárany
(okr. Vranov nad
Topľou).

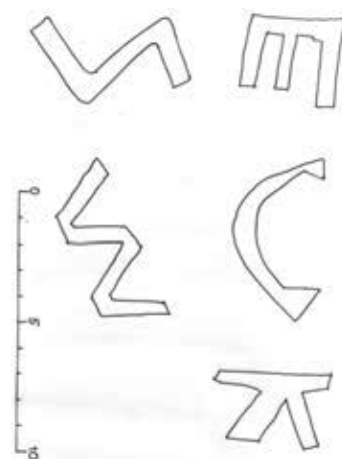
10. Tesárska
značka J.
Foto: Ľ. Suchý,
2015.

11. Tesárske
značky K a J,
frotáž.
Autor:
Ľ. Suchý, 2015.

12. Presný
náčres
zachovaných
alfabetických
sekaných
značiek.
Autor: Ľ. Suchý,
2015.

⁴ MAČZYŃSKI, Dominik. Vyšné Valice – terénna dokumentácia krovu, 2011, rkp., doplnil Ľ. Suchý 2016.

storočia (datované 1699/1700d), z ktorých niektoré dnes v sekundárnych (nelogických) polohách majú výrazne sekané písmenové značky (E, C, K, S možno Z a W možno M). (Obr. 10 – 12)

Samozrejme, je viac ako pravdepodobné, že písmenkových značiek bolo aj na území Slovenska pri stavaní historických krovových konštrukcií v minulosti viacero, avšak dosiaľ nie sú okrem vyššie uvedených kostolov zaznamenané, snáď s výnimkou ojedinelých písaných značiek, ktoré sú však z mladšieho obdobia (19. a 20. storočia) a často „dupľujú“ rímske sekané číslice (napr. manzardový krov na tzv. veľkom kaštieli v Hanušovciach nad Topľou – písmená a, b).

V zahraničí sa výskumu tesárskych značiek sporadicky venujú kolegovia v Nemecku, Francúzsku, Poľsku aj Čechách. Významným spôsobom sa o podrobné zdokumentovanie montážnych značení na šiestich stredovekých kostoloch v poľskom Chelmníe pričínala Ewa Bozejewicz z Torunskej univerzity.⁵ Výsledkom je vyhodnotenie rôznych typov tesárskych značiek na krovoch od začiatku 14. storočia (farský Kostol Nanebovzatia Najsvätejšej Panny Márie, františkánsky Kostol sv. Jakuba a Mikuláša, rímskokatolícky Kostol sv. Ducha, dominikánsky kostol – krov nad presbytériom) až po záver 17. storočia (dominikánsky kostol – krov nad loďou, rímskokatolícky Kostol sv. Martina) – priamočiarych bodových (samostatných aj v zostavách) obdĺžnikového, trojuholníkového a štvorčekového tvaru, ako aj rímskych sekaných i symbolických.

Okrem prof. Patricka Hoffsummera z univerzity v belgickom Liège, ktorý publikoval nálezy stredovekých tesárskych značiek,⁶ (Obr. 13, 14) sa po roku 2000 výraznejšie venovala typológii tesárskych značiek v oblasti severného Francúzska a Belgicka Sarah Crémer – spolupracovníčka Patricka Hoffsummera, ktorá tabuľkovo vyhodnotila a do piatich základných typov vyselektovala tesárske značky, používané od 12. do 16. storočia na predmetnom území.⁷ Šiestym typom sú arabské číslice, známe predovšetkým z prostredia strednej Európy.

1. **zvislé čiary** (*traits verticaux parallèles, vertical lines*)
2. **symboly** (*les symboles, symboles*)
3. **literary alebo alfabetické znaky** (*les lettres, letters*), obr. 13, 14
4. **rímske číslice** (*chiffres romains, roman numbers*)
5. **kruhy** (*les circles, circles*)
6. **arabské číslice** (*chiffres arabian, arabian numbers*)

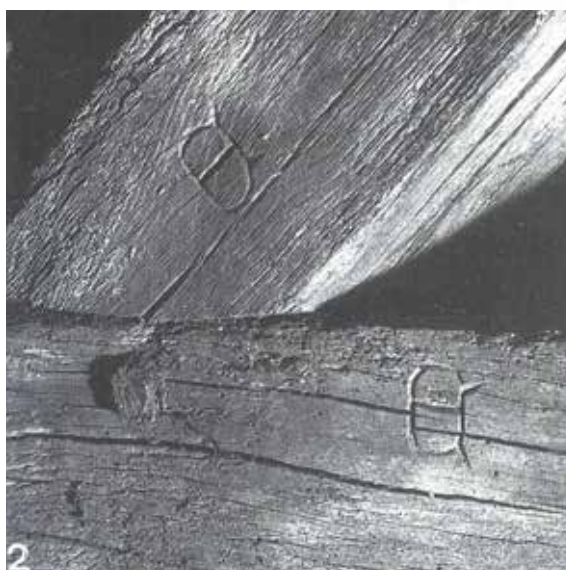
⁵ BOŻEJEWICZ, Ewa. *Ciesielskie znaki montażowe konstrukcji dachowych średniowiecznych kościołów w Chelmníe*. Prezentácia v powerpointe, prednesená na workshope v rámci projektu *Les Toits de l'Europe* v poľských Kurozwękách 6. – 13. mája 2007 v rámci programu CULTURE 2000.

⁶ HOFFSUMMER, ref.1.

⁷ CRÉMER, Sarah. *Les marques d'assemblage – Marks of carpenters*. Prezentácia v powerpointe, prednesená na workshope v rámci projektu *Les Toits de l'Europe* v poľských Kurozwękách 6. – 13. mája 2007 v rámci programu CULTURE 2000.

13. Mousty (Belgicko), kostol Notre Dame. Krov z 13. storočia. Nákres stredovekých alfabetických tesárskych značiek. Repro: HOFFSUMMER, ref.1.

14. Mousty (Belgicko), kostol Notre Dame. Krov z 13. storočia. Tesárska značka E. Repro: HOFFSUMMER, ref.1.

Žíp, ref. kostol.

15. Pohľad zo severu.

Foto: L. Suchý, 2011.

16. Západný pohľad na štít so stredovekým oknom.

Foto: L. Suchý, 2011.

17. Pohľad v podstreší na západný štít s odtlačkom po pôvodnom korýtkovom strope.

Foto: L. Suchý, 2011.

18. Pohľad v podstreší na východný štít s odtlačkom po pôvodnom korýtkovom strope.

Foto: L. Suchý, 2011.

Trasologické stopy po nástrojoch, ktoré tesári použili na tieto značenia, Sarah Crémer využila na analýzu s výsledkom pomerne presného určenia použitých nástrojov v minulosti (rôzne typy dlát, sekier, dlabačiek, nebožiecov a i.).

V Čechách sa vývoju a rozdeleniu tesárskych značiek v telčskom dekanáte (kostoly v Telči, Slavoniciach, Cizkrajove, Starém Hobzí, Studnici u Telče, Nových Sadech u Písečného, Liděroviciach, Bílkove a Jihlavy)⁸ venoval a zosumarizoval ich študent Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci Matěj Břeň, ktorý, žiaľ, z dôvodu tragickej smrti, nemohol pokračovať v tomto systematickom výskume.

Za ostatných desať rokov sa aj na Slovensku pri výskumoch krovových konštrukcií rôzneho typu od krokrových (stredovekých až po 19. storočie), prípadne novších väznicových (2. polovica 19. storočia – 20. storočie) dokumentujú, porovnávajú a čiastočne aj vyhodnocujú použité montážne značky, avšak stále sú len okrajovou súčasťou skúmania historicko-typologického vývoja krovov. Skúmanie tesárskych značiek a poznanie práce tesára v minulosti je rovnako podstatnou výskumnou úlohou, ako samotné výskumy krovových konštrukcií.

2. Pozoruhodný nález pôvodného stredovekého ukončenia lode drevenou nepravou klenbou v podstreší kostola reformovanej cirkvi v obci Žíp (okr. Rimavská Sobota)

Pôvodne stredoveký bezvežový kostol bol postavený pravdepodobne okolo polovice 14. storočia na vyvýšenom mieste, pravdepodobne na mieste staršej stav-

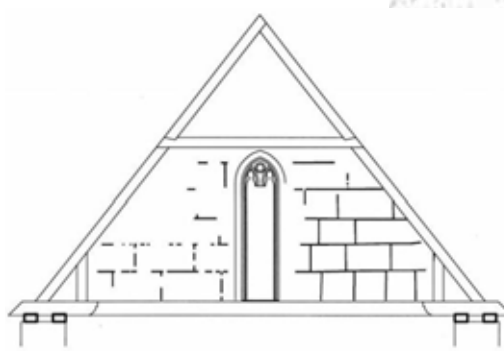
⁸ BŘEŇ, Matěj. *The evolution of assembly marks on historic timber roofs with developed longitudinal framing in the deanery of Telč*. Prezentácia v powerpointe, prednesená na workshope v rámci projektu *Les Toits de l'Europe* v poľských Kurozwękách 6. – 13. mája 2007 v rámci programu CULTURE 2000.

by, spomínanej už v súpisie pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337.⁹ (Obr. 15, 16) Jednoloďový kostol s nepravidelným polygonálnym presbytériom prešiel v 17. storočí do rúk kalvínov (reformovanej cirkvi). Mimoriadne hodnotnými súčasťami kostola sú stredoveké fresky vo svätyni a na víťaznom oblúku, barokový kazetový maľovaný strop s ornamentálnou výzdobou, drevená organová empóra a v neposlednom rade nedávny objav pôvodného stredovekého zastropenia lode.

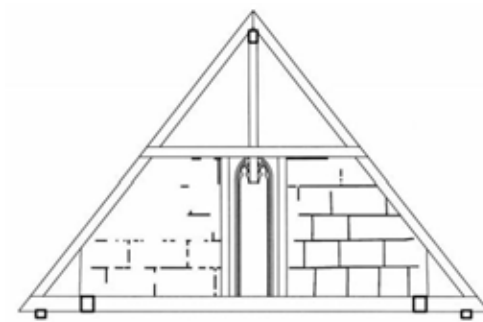
Strecha nad loďou je sedlová s miernymi námetkami, situovaná medzi murované trojuholníkové štíty. Krytina je zo štiepaného šindľa z 2. polovice 20. storočia.

Krov nad loďou kostola je modernej väznicovej klieštinovej konštrukcie zo 70. rokov 20. storočia. V plných väzbách sú krokvy s dvoma stĺpikmi na každej strane viazané klieštinami nad odkvapovou väznicou a dvoma stredovými väznicami. Práve pod stredovými väznicami sú párové klieštiny priebežné, dole nad väzným trámom končia za vnútorným stĺpikom – sú len po stranách. Krov je z pílených prvkov, použité sú klincované spoje a svorníky. Okrem toho sú použité aj výraznejšie kramle. Po-

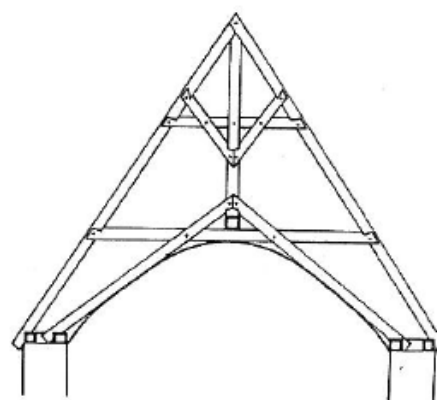

Liptovský Michal, rím. kat. kostol.

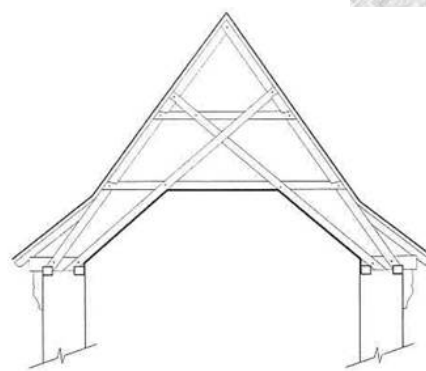
◀◀
19. Pohľad v podstreší na západný štít s odtlačkom pôvodného dreveného stropu.
Foto: L. Suchý, 2016.

◀
20. a–b Západný štít. Náčrt s odtlačkom pôvodného dreveného stropu.
Autor: P. Krušínský, 2010.

21. Szynwald (Poľsko), rím. kat. kostol. Náčrt pôvodného dreveného stropu, analógia k Žípu.
Repro: KOZACZEWSKA-GOLASZ, ref. 10.

Praha-Podolí (Česko), rím. kat. kostol sv. Michala.

◀◀
22. Odtlačok pôvodného dreveného stropu, tvarová analógia k Žípu.
Repro: VESELÝ, ref. 11, s. 94.

0 1 5m

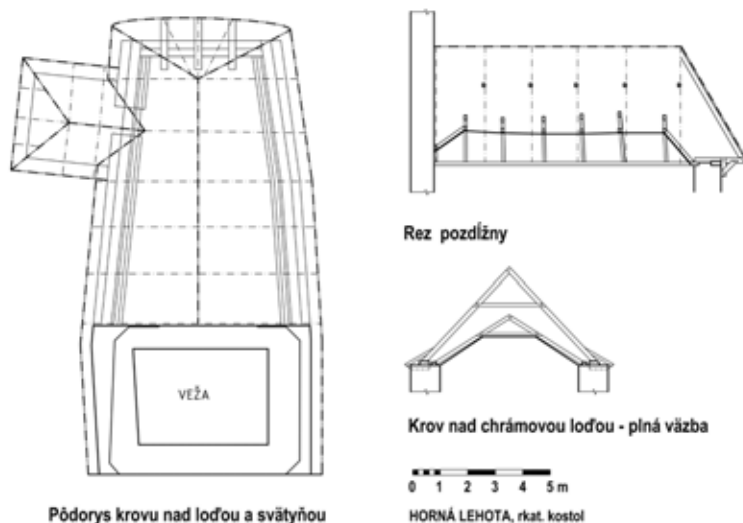
◀
23. Náčrt pôvodného dreveného stropu, analógia k Žípu.
Repro: VESELÝ, ref. 11, s. 96.

⁹ SEDLÁK, Vincent (ed.). *Monumenta Vaticana Slovaciae I*. Trnava – Rím : Universitatem Tyrnaviensem – Institutum historicum Slovacum in Roma, 2008, č. 151, s. 43.

24. Horná Lehota
(okr. Dolný
Kubín), rím.
kat. Kostol sv.
Trojice.
Foto: Ľ. Suchý,
2016.

25. Horná Lehota
(okr. Dolný
Kubín), rím.
kat. Kostol sv.
Trojice. Nákr.
zachovaného
dreveného
korýtkového
stropu, tvarová
analógia k Žípu.
Repro: SUCHÝ
- KRUŠINSKÝ
- GRŮŇOVÁ
- ĎURIAN -
ZACHAROVÁ -
KORENKOVÁ,
ref. 3, s. 32 - 33.

26. Horná Lehota
(okr. Dolný
Kubín), rím.
kat. Kostol sv.
Trojice. Pohľad
na zachovaný
drevený
korýtkový strop,
tvarová analógia
k Žípu.
Foto: K. Ďurian,
2010.

zdĺžne stuženie krovu medzi murovanými štítmi zabezpečujú stĺpiky (po dva na každej strane), čapované do väzných trámov, na ktoré sú zhora čapované väznice. Zavetrenie zabezpečujú kútové vzpery - pásiky medzi väznicami a stĺpikmi.

V podstreší na štítových murivách sú významné nálezy pôvodných stredovekých omietok so zvyškami po nástenných maľbách (dnes už ťažko rozpoznateľnými) a rovnako je zachovaná pôvodná forma (tvar) štítov. (Obr. 17) Z nálezov je možné zadefinovať pravdepodobný tvar pôvodnej strechy, ale čo je pozoruhodné, že predchodcom súčasného plochého - trámového stropu s kazetovým podhlľadom nad loďou kostola bola v stredoveku nepravá drevená dosková klenba (v tvare otočeného koryta), ktorá kopírovala vnútornú časť krovu, ktorý ju niesol. (Obr. 18) Neveľké lomené okno v západnom štíte pôvodne presvetľovalo loď kostola - mystérium svetla ako Božej prítomnosti v chráme. Ide o mimoriadne významný nález, ktorý na našom území patrí v súčasnosti k ojedinelým, ktoré dopĺňajú poznanie o formách zastropení stredovekých sakrálnych stavieb - rovné doskové alebo trámové stropy, doskové klenby, pravé a nepravé, ako aj tradičné murované klenby, resp. rôzne typy krížových klenieb.

Možné analógie a nálezy stôp po obdobných zastropeniach, vtiahnutých do priestoru strechy, sú dodnes známe len výnimočne. V prípade stredoveku poznáme len dva objekty s obdobným riešením „ukončenia“ priestoru lode, kde sú tieto stopy zachované v podstreší. Okrem rímskokatolíckeho Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Turni nad Bodvou je najjednoduchší nález aj so

stredovekou maľbou v podobe ilúzie kvádrovania zachovaný zo strany podstrešia na západnom murovanom štíte rímskokatolíckeho Kostola sv. Michala v Liptovskom Michale.

Rímskokatolícky Kostol sv. Michala v Liptovskom Michale patrí spolu s reformovaným kostolom v obci Žíp u nás k najvýznamnejším známym príkladom, keď pôvodným zastropením stredovekej sakrálnej stavby v lodi nebol rovný doskový strop, ale prevýšená drevená konštrukcia, vtiahnutá do podstrešia a jej tvar bol definovaný tvarom jednoduchého hambáľkového krovu, pravdepodobne s krátkymi pätnými vzperami po stranách – pri korune muriva. Tvar nepravých klenby v tvare otočeného koryta je možné odvodiť od otláčkov, vymedzujúcich jej tvar na vnútornej strane murovaného západného štítu. (Obr. 19)

Vstup do dnešného podstrešia je možný len rebríkom cez pôvodné hrotité okno v štíte. Už samotný stredoveký okený otvor v štíte musí pozorného návštevníka upútať a upozorniť, resp. navodiť otázku, prečo je takýto honosný a dominantný otvor s tvarovaným gotickým ostiením, pôvodne so stredným prútom a zvyškom kružby vo vrchole, umiestnený tak vysoko. To predsa nemôže byť vstup do podstrešia, ktorý býva často neprístupný, resp. ukrytý. Odpoveď je zrejmá hneď po návšteve podstrešia. Západný štít podstrešia má zachovanú stredovekú, výtvarne upravenú omietku jednoduchým kvádrovaním, ktorá potvrdzuje, že priestor súčasného podstrešia nad loďou kostola bol pôvodne, zrejme až do vztýčenia hambáľkového krovu v 1. polovici 19. storočia (v rokoch 1824 – 1831) a uzavretia lode trámovým stropom, otvorený. Murovaný štít s vysokým oknom bol pôvodne súčasťou interiéru lode, čím sa umocňovala výška zhromažďovacieho priestoru. (Obr. 20)

Zo zahraničia sú známe príklady sakrálnych stavieb, ktorých pôvodné doskové stropy neboli vždy plochostropé, ale tvorili klenby, často v podobe tzv. nepravých, alebo prípadne korýtkových klenieb. Ich nosnou konštrukciou boli práve krovy, do ktorých boli stropné dosky pribíjané. Príklady sú známe z oblasti strednej, severnej aj západnej Európy (napr.: Poľsko – rím. kat. Kostol Zvestovania Panny Márie v Božnowe, rím. kat. Kostol sv. Jakuba v Malujowiciach, rím. kat. kostol v sliezskom Szynwalde¹⁰ (Obr. 21), farský Kostol sv. Bartolomeja v Chelmonie, rím. kat.

27. Rožňava, ev. a. v. kostol. Pohľad na kostol so sedlovou strechou. Foto: Ľ. Suchý, 2016.

28. Rožňava, ev. a. v. kostol. Pohľad do krovu s ležatými a stojatými stolicami. Foto: Ľ. Suchý, 2016.

¹⁰ KOZACZEWSKA-GOLASZ, Hana. *Problem kolebki drewnianej w polskich budowach sakralnych wzniesionych w XIII i na początku XIV w.* Wrocław : Wydawnictwo Naukowe Politechniki Wrocławskiej, 1984.

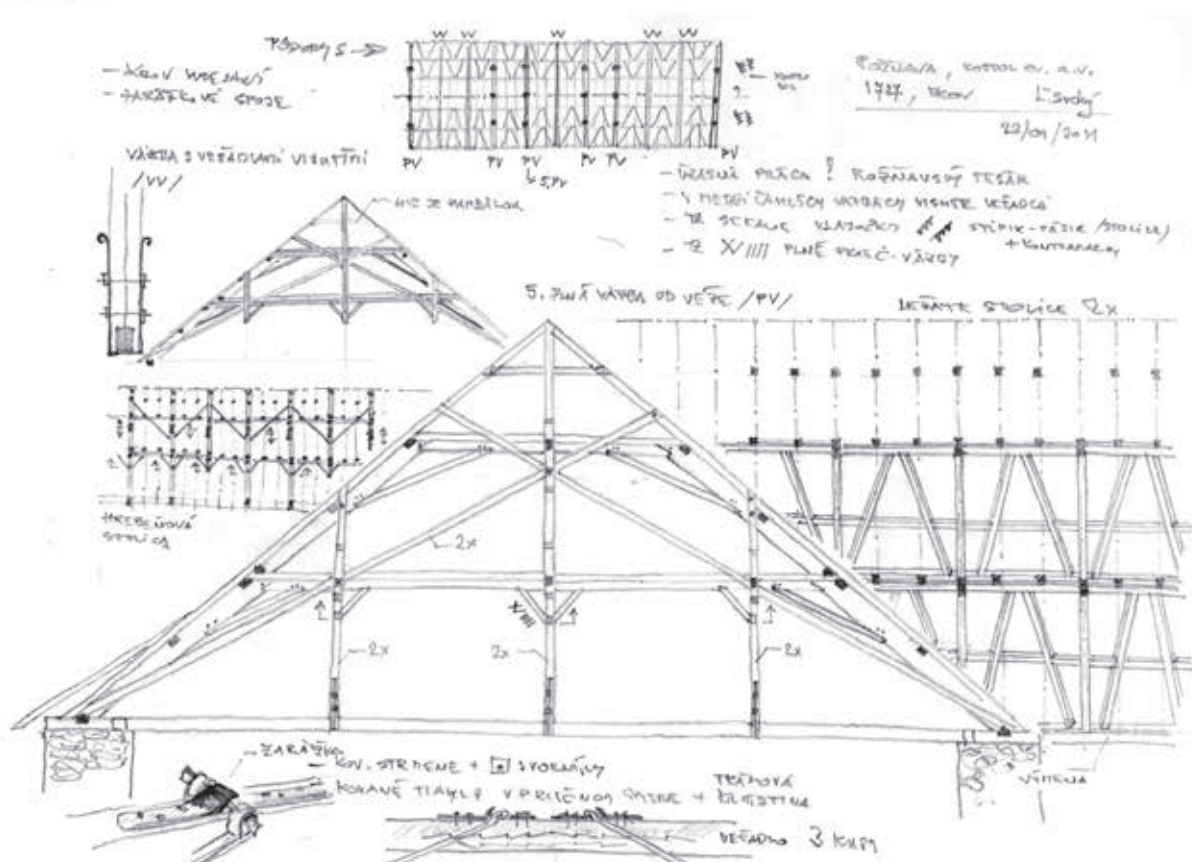
Kostol Svätého Ducha v Chelme; Čechy – rím. kat. Kostol sv. Jána Krstiteľa v Chudeniciach, rím. kat. Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Skutči, rím. kat. Kostol sv. Bartolomeja v Třebovli, rím. kat. Kostol sv. Michala v Prahe-Podolí¹¹ (Obr. 22, 23); Francúzsko – Bazilika Saint Sulpice v Secqueville-en-Bassin; Taliansko – Bazilika sv. Zena vo Verone; Švajčiarsko – Lauenen, kostol reformovanej cirkvi).

Z mladšieho obdobia je u nás známy príklad s dodnes dochovaným (nedávno reštaurovaným) maľovaným doskovým ukončením lode plytkou nepravou, resp. korýtkovou klenbou na murovanom rímskokatolíckom Kostole sv. Trojice v Hornej Lehote na Orave (datovanie krovu 1684d). (Obr. 24 – 26) Príklady je možné zriedkavo pozorovať aj na niektorých drevených kostoloch severovýchodného Slovenska.

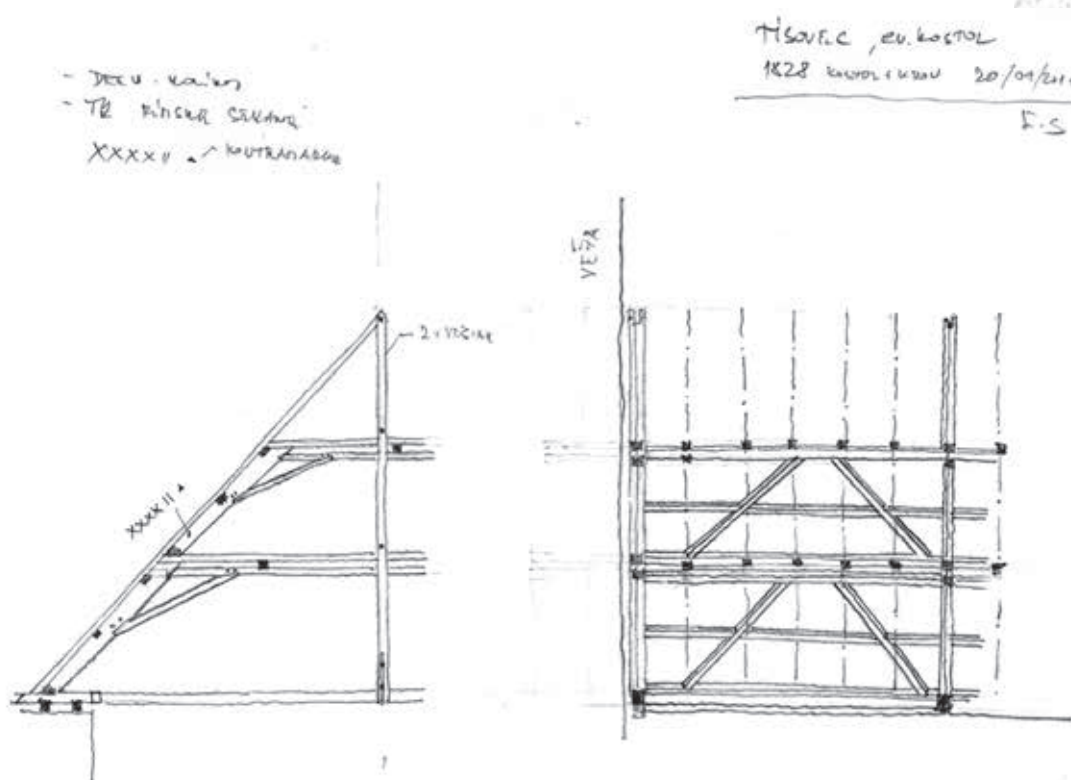
3. Rožňava – evanjelický kostol a. v. (tolerančný) z roku 1786 s pozoruhodnou a mimoriadne hodnotnou primárnou tesárskou štvoretážovou konštrukciou hambáľkového krovu s ležatými stolicami v dvoch výškových úrovniach (okr. Rožňava)

Bezvežový kostol je typickým tolerančným chrámom stavaným na obdĺžnikovom pôdoryse, s obiehajúcou murovanou emporou z troch strán priestoru zaklenutým českými plackovými klenbami. Patrí k najvýznamnejším tolerančným chrámom Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku. (Obr. 27) Staviteľom bol Ján Mayer z Rožňavy, interiér kostola je zariadený mobiliárom z obdobia jeho výstavby, z 80. rokov 18. storočia. Oltár, kazateľnica i krstiteľnica boli vyhotovené v luiséznom slohu v známej dielni Jozefa Godeho (*1743 Bratislava – †1806 Rožňava), syna Ľudovíta Godeho, ktorý bol žiakom rakúskeho sochára Georga Rafaela Donnera.

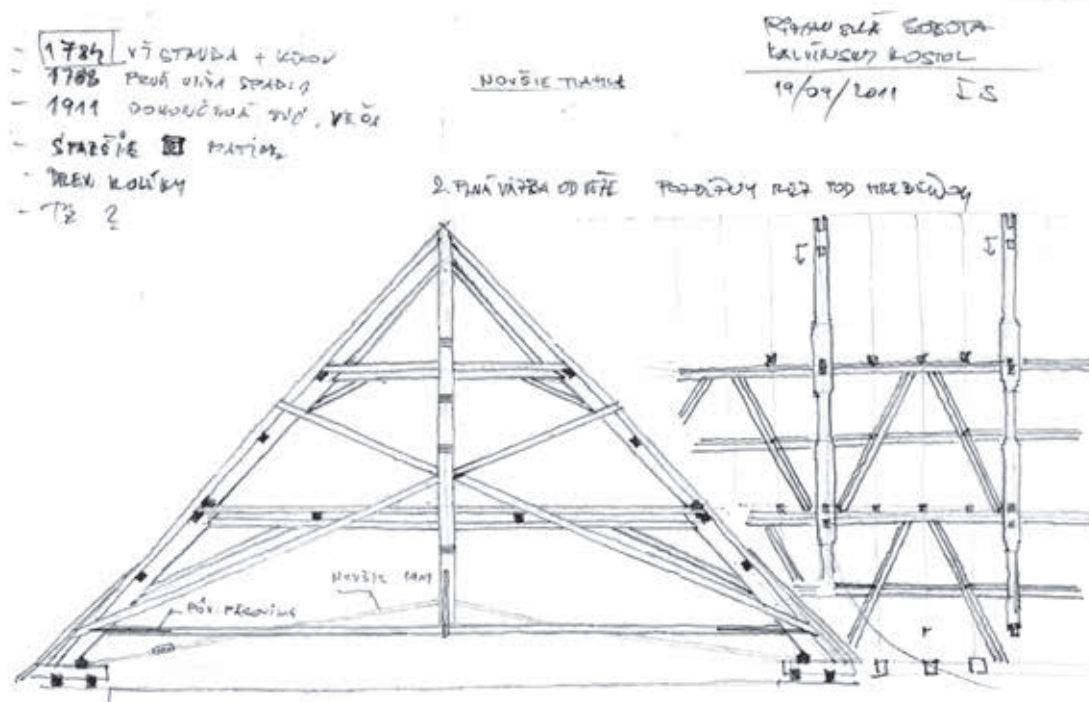
29. Rožňava, ev.
a. v. kostol. Rezy
krovom, terénna
skica.
Autor: Ľ. Suchý,
2011.

¹¹ VESELÝ, Jan. Areál farního kostela sv. Michaela archanděla v Praze-Podolí. In *Průzkumy památek*, roč. 13, 2006, č. 1, s. 94, 96.

30. Tisovec, ev. a. v. kostol. Rezy krovom s ležatou stolicou, terénna skica. Autor: Ľ. Suchý, 2011.

31. Rimavská Sobota, ev. a. v. kostol. Rezy krovom s ležatou stolicou, terénna skica. Autor: Ľ. Suchý, 2011.

Mimoriadnu hodnotu okrem samotného kostola s mobiliárom má aj krov, ktorý sa dodnes zachoval v origináli. (Obr. 28) Ide o krokrovú hambáľkovú konštrukciu s využitím viacnásobných vešadiel v priečných väzbách, a to ako tradičných, tak aj tzv. visutých. V pozdĺžnom smere okrem systému hrebeňových a postranných stĺpikov (zdvojených aj visutých alebo skrátenejších), zavetrených pásikmi pod väznicami (kvázi stojaté stolicie), je pozoruhodný aj systém viazania krovu ležatými stolicami v dvoch výškových úrovniach krovu, ktoré sú sklopené pod krokvy. (Obr. 29) Výrazné rozpätie kostola s rozľahlými plackovými klenbami okrem samotného krovu zabezpečujú horizontálne zdvojené trámy s bočnými železnými kovanými tiahľami, ktorých horné konce obopínajú trámy a dolné sú kotvené do obvodového muriva v úrovni piat klenieb. Spolu s krovom, ktorý má

dokonalé technické riešenie s množstvom detailov a dekoratívnych zdobení rezbou (nábehy, štítiky a prechody s profiláciou), patria aj aktívne horizontálne trámové vešadlá s postrannými kovovými tiahkami k vrcholom tesárskeho remesla 18. storočia v podstrešiach historických objektov, a to nielen na Gemeri, ale aj na území Slovenska, možno aj blízkeho okolia strednej Európy. Vzhľadom na skutočnosť, že kostol sa do dnešných dní zachoval so všetkými nosnými aj nesenými konštrukciami v origináli (murivá, klenby, emporý, krov) zo záveru 18. storočia, pričom vrcholom technickej zručnosti a dokonalosti je práve jeho krovová konštrukcia, je možné bez preceňovania konštatovať, že evanjelický (tolerančný) kostol a. v. v Rožňave patrí k najcennejším národným kultúrnym pamiatkam na území Slovenska. Zároveň je potrebné upozorniť na prevenciu, ktorá je dôležitá pri zachovaní dobrého stavu objektu a v prípade krovu je čas pristúpiť k istým opravám niektorých častí konštrukcie, kde sú niektoré prvky uvoľnené a poškodené.

V regióne Gemera a Malohontu sú ešte zachované dva historické krovy s ležatými stolicami, ktoré presahujú dve výškové úrovne, avšak ich technické a tesárske riešenie zďaleka nedosahuje úroveň náročnosti a dokonalosti rožňavského krovu. V prípade spomínaných objektov ide o evanjelické kostoly augsburského vyznania v Tisovci (krov 1825 – 1832) a Rimavskej Sobote (krov 1784). (*Obr. 30, 31*)

Valuable Finds in Underroofs and Historic Roof Trusses of Gemer – Vyšné Valice, Žíp, Rožňava

It is highly important for the systematic knowledge of historic roof trusses to continuously document interesting discoveries and to evaluate them in the wider development context or to compare them with existing analogies. The article presents three such cases of finds which are, so far, unique in the framework of Slovakia. The first one are the alphabetic carpenters' marks on the roof truss of the Reformed church in Vyšné Valice dated by the year 1777, i.e. the year of the truss construction after the fire of the church. These marks are compared with similar signs documented in Slovakia (Turie, Komárany) as well as within the context of the current state of knowledge of carpenter's marks in Germany, France, Poland and the Czech Republic. The second documented find is the imprint of the medieval roofing of a church nave with a false vault of timber planks, which has been identified in the preserved medieval plaster on the gable wall of the Reformed church in Žíp. In Slovakia, similar finds of medieval wooden ceilings are documented in Turňa nad Bodvou and in Liptovský Michal. However, it is probable that this solution has been used more frequently in the past. The domestic examples mentioned above are accompanied by several foreign analogies from Poland, the Czech Republic, Italy, but also from more remote regions of Switzerland and France. The third and last documented discovery is the primary two-level collar beam roof truss construction of the Evangelical church in Rožňava, built between 1784 and 1786. Besides the technical solution of the roof truss, it is especially the carpentry work with numerous decorative elements that is extremely valuable. There are similar two-level roof trusses also in Tisovec and Rimavská Sobota, but in a simpler version. The three presented finds are just a partial contribution to the knowledge of the technical details of historic roof trusses and ceilings, but they allow us to form a picture of their constructional diversity and thus provide a much clearer specification of their heritage value.

Kaštieľ v Jelšave z pohľadu stavebného vývoja a problémy jeho obnovy¹

Mgr. Ľubica Fillová

Krajský pamiatkový úrad Banská Bystrica
lubica.fillova@pamiatky.gov.sk

Ing. Miroslav Matejka

privátny bádateľ, Bánovce nad Bebravou
miromat@centrum.sk

Mgr. Tomáš Janura, PhD.

Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava
histjanu@savba.sk

The paper presents the most recent results of the architectural-historical and artistic-historical research of the Baroque-Classical manor house in Jelšava, focused especially on its construction development and the historical circumstances that shaped it. At the end, the proposed methodological principles of this long-declining monument's conservation and the activities supporting its revival are briefly defined..

Jelšava, kaštieľ, stavebný vývoj, rod Széchy, rod Koháry-Coburg, pamiatková obnova
Jelšava, manor house, construction development, Széchy family, Koháry - Coburg family, monuments conservation

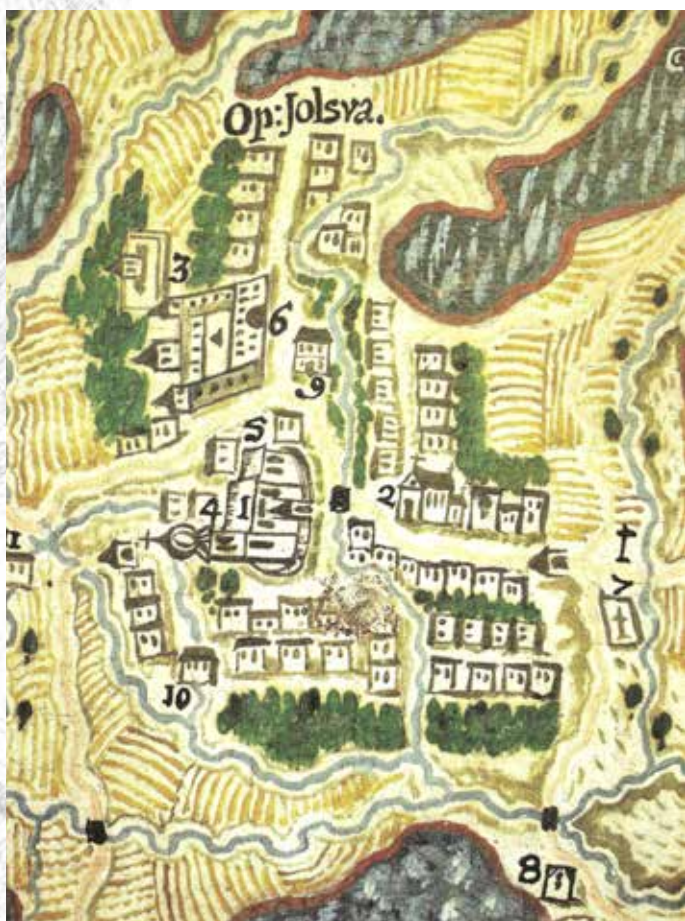
Jelšava v stredoveku tvorila súčasť miestneho hradného panstva, patriaceho viacerým rodom. V druhej polovici 15. storočia po zániku hradu v Jelšave sa stala súčasťou Muránskeho hradného panstva, v ktorého obvode zostala až do 19. storočia. V stredoveku v chotári Jelšavy existovali dva hrady, pričom listinne je *castellum* v Jelšave doložené v roku 1461.² O existencii obytnej budovy na mieste dnešného kaštieľa sa zachovali priame písomné zmienky až z polovice 16. storočia, z čias, keď Muránske hradné panstvo prešlo po vyhnaní Mateja Baša do rúk Uhorskej komory a stalo sa kráľovským majetkom. Vo februári 1558 vyhotovili súpis panských budov v jednotlivých dedinách domínia a v zemepanskom meste Jelšava zachytili existenciu *spustošeného kráľovského domu*, zničeného zo strachu pred Osmanmi.³ Z tejto zmienky by sme mohli usudzovať, že spomínaná stavba vznikla pred polovicou 16. storočia a neskôr bola zničená, aby sa v nej nemohli usadiť osmanské vojská, ktoré by získali základňu pre pustošenie obcí panstva. (Obr. 1 – 3)

¹ Príspevok je spracovaný na základe výsledkov pamiatkového výskumu: MATEJKA, Miroslav – FILLOVÁ, Ľubica. PZ Jelšava, kaštieľ č. ÚZPF 509/1. Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum. 2014, rkp. 788 s., uložený na Krajskom pamiatkovom úrade v Banskej Bystrici, pracovisko Lučenec. Súčasťou dokumentácie sú prílohy: KYNCL, Tomáš. Dendrochronologické datovanie. Brno a JANURA, Tomáš. Archívny výskum.

² Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL – OL), fond (ďalej f.) Diplomatikai Levéltár, Kincstári levéltárból (E), MKA, Neo-regestrata acta (Q 311), signatúra DL 15 589.

³ MNL – OL, f. Urbaria et conscriptiones (ďalej UC), fascikel (ďalej fasc.) 4, numero (ďalej no.) 49, pagina (ďalej pag.) 6.

1. Jelšava
na mape
Muránskeho
panstva z roku
1743, pod č. 6
označený kaštieľ.
Zdroj: Múzeum
vo Svätom
Antone,
sign. 225.

2. Detail
historickej
katastrálnej
mapy Jelšavy
z roku 1864.
Zdroj: GKÚ
Bratislava.

Obavy z osmanských nájazdov boli oprávnené a už v roku 1559 sa Jelšava po vpáde nepriateľských vojsk stala poplatná Osmanom a podliehala osmanskej správe.⁴ Moc Osmanov sa v Jelšave udržala až do 80. rokov 16. storočia. Pri zapisovaní urbára Muránskeho hradného panstva v auguste 1573 zaznamenali, že v zemepanskom meste stál *spustošený dom Kráľovského Majestátu* s priliehajúcimi poľami v jeho bezprostrednej blízkosti.⁵ Na základe tejto poznámky o pozemkoch pri dome možno jednoznačne preukázať, že išlo o objekt na mieste dnešného kaštieľa. Existencia poľí v tesnom susedstve rezidencie sa totiž od 17. storočia spomínala pravidelne, pričom ich časť bola premenená na ovocnú záhradu.

Aj počas vyhotovovania urbára Muránskeho hradného panstva 28. marca 1584 napísali, že Jelšava bola poddaná Osmanom a na jej území sa už nezmienili o existencii *kráľovského domu*.⁶ Podľa urbára panstva z 11. marca 1598 síce Jelšava nebola priamo poddaná Osmanom, ale musela každoročne platiť tribút 1 500 zlatých, aby ju nevyplienili. V zemepanskom meste spomenuli iba existenciu panského mlyna a špitála.⁷

Z najstaršej zistenej stavebnej etapy z prelomu 16. – 17. storočia pochádza časť valene klenutých priestorov pod juhovýchodným a severovýchodným krídlom kaštieľa, vizuálne rozčlenených len klenbovými pásmi. Zaujímavé je ich sprístupnenie z voľnej plochy námestia vstupnou šíjou, ktorá mala po stranách vetracie priedychy. Orientácia okienok do exteriéru by bola pre kaštieľ, postavený počas bojov proti Osmanom z obranného hľadiska nevhodná. Z uvedených skutočností možno vyvodiť záver, že najstarším jadrom je zrejme dom, ktorý bol v priebehu 1. polovice 17. storočia začlenený do kaštieľa.

Jelšava sa spod vplyvu Osmanov dostala až začiatkom 17. storočia, keď sa územie osmanského zdanenia v Gemerskej stolici v dôsledku úspechov cisárskej armády posunulo južným smerom. Začiatkom 17. storočia sa zmenila aj

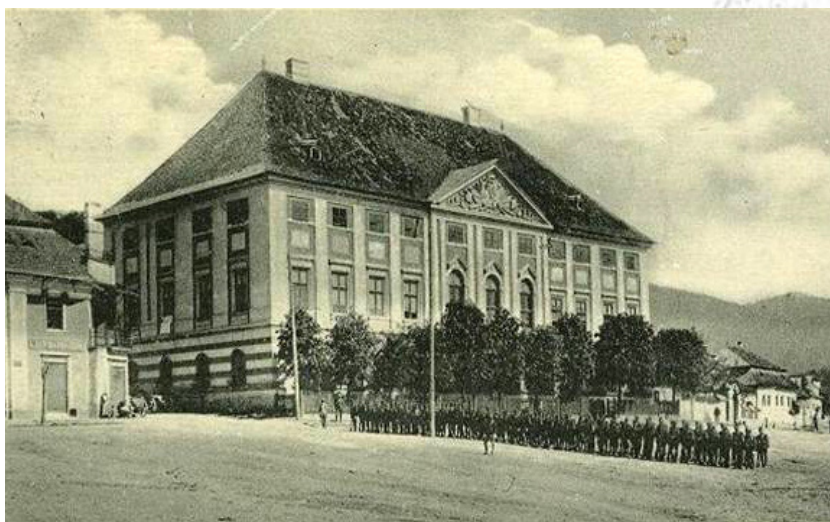
⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 74, pag. 1, 2, 5, 6.

⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 76, pag. 47, 51.

⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 1, 2.

⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 79, pag. 2, 4, 15, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 39, 41, 45.

situácia vo vlastníctve hradu Muráň, ktorý postupne prešiel do šľachtických rúk, s čím súvisela potreba vybudovať na panstve dôstojné šľachtické sídlo. Iniciatívu pri výstavbe prevzali noví majitelia z členov rodu Széchy. 20. decembra 1609 panovník Matej II. potvrdil prenos zálohovacích práv na Muránske hradné panstvo na kráľovského radcu, hlavného hornouhorského kapitána a hlavného dvormajstra Tomáša Széchyho (†1618). Tomáš musel pred-

3. Pohľad na kaštieľ z juhozápadu, dobová pohľadnica z roku 1915. Zdroj: www.profila.hu.

tým zaplatiť predošlému záložnému majiteľovi Jánovi Jakubovi Rottalovi 77 307 uhorských zlatých a do kráľovských rúk zložiť ďalších 10 000 uhorských zlatých. Záloh panstva mal zostať v platnosti do času, kým by nebol vyplatený.⁸ Tomáš sa okrem hradu Muráň častejšie zdržiaval v Lubeníku, kde mal vlastnú kúriu, v ktorej vydal viacero listín.⁹ Pravdepodobne Lubeník zo začiatku za Széchyovcov plnil funkciu rezidencie na panstve, kým nedošlo k jej premiestneniu do Jelšavy.

Po smrti Tomáša Széchyho panstvo prevzal jeho syn, gemerský župan a rytier Zlatej ostrohy Juraj Széchy (†1625), ktorý si nechal 17. júla 1621 potvrdiť od Ferdinanda II. platnosť staršej záložnej listiny z roku 1609. Panovník starší dokument potvrdil, ale záložnú sumu zvýšil na 100 000 uhorských zlatých. Juraj však nemusel zaplatiť celú sumu, pretože išlo o zvýšenie predošlej sumy a Ferdinand II. nariadil, aby Juraj uhradil 20 000 uhorských zlatých.¹⁰ V rovnaký deň Juraj získal za 84 000 uhorských zlatých záloh na hradné panstvo Ľupča v susednej Zvolenskej stolici.¹¹ Na rozdiel od hradu Muráň, obývaného cisárskou posádkou, Ľupča poskytovala bezpečné sídlo bez prítomnosti cudzích vojsk.

Hrad Muráň permanentne obývala nemecká cisárska posádka, ktorá nebola vždy dobre zabezpečená financiami od panovníka. Juraj Széchy vydržoval hradné vojsko aj zo svojich prostriedkov, a preto 9. júla 1623 Ferdinand II. ocenil výdavky gemerského župana, hornouhorského hlavného kapitána, komorníka a kráľovského radcu Széchyho na 20 000 rýnskych zlatých. Ferdinand II. sa uvedenou listinou zaručil, že ak by došlo k spätnému odkúpeniu panstva, muselo by sa Jurajovi alebo jeho dedičom doplatiť k staršej záložnej sume 100 000 uhorských zlatých ešte 26 206 rýnskych zlatých.¹²

Széchyovcom môžeme v Jelšave pripísať výstavbu rezidencie, ktorá sa zachovala čiastočne v hmote juhozápadného krídla dnešného kaštieľa. Okrem suterénnych priestorov bola v nadzemných podlažiach tvorená dvojpodlažným trojpriestorovým objektom blokového charakteru. Priechodné priestory na 1. nadzemnom podlaží zaklenuli lunetovými tehlovými klenbami s profilovanými omietkovými pätkami, na 2. nadzemnom podlaží mali zrejme ploché trámové stropy. Na dvorových fasádach sa zachovali kamenné okná s profilovanými ostienami a nadokennými rímami. Do priestorov 1. nadzemného podlažia sa vstupovalo portálmi z plochy dnešného nádvorja. Od zbúranej južnej časti popri severovýchodnej fasáde pre-

⁸ MNL – OL, f. Magyar Kancelláriai Levéltár (ďalej MKL), Libri regii (ďalej LR) 6, pag. 36, 37; MAREK, Miroslav. *Genealogy.eu. Genealogická tabuľka rodu Széchy*. Internetová stránka. 2004. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/szechy2.html, [online 4.4.2018].

⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 37, no. 12, pag. 16.

¹⁰ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 103 – 104; MAREK, ref. 8.

¹¹ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 105, 106.

¹² MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 235, 236.

4. Dvorová
fasáda
juhozápadného
krídla s nálezmi
odtlačkov
asanovanej
pavlače.
Foto: L. Fillová,
2014.

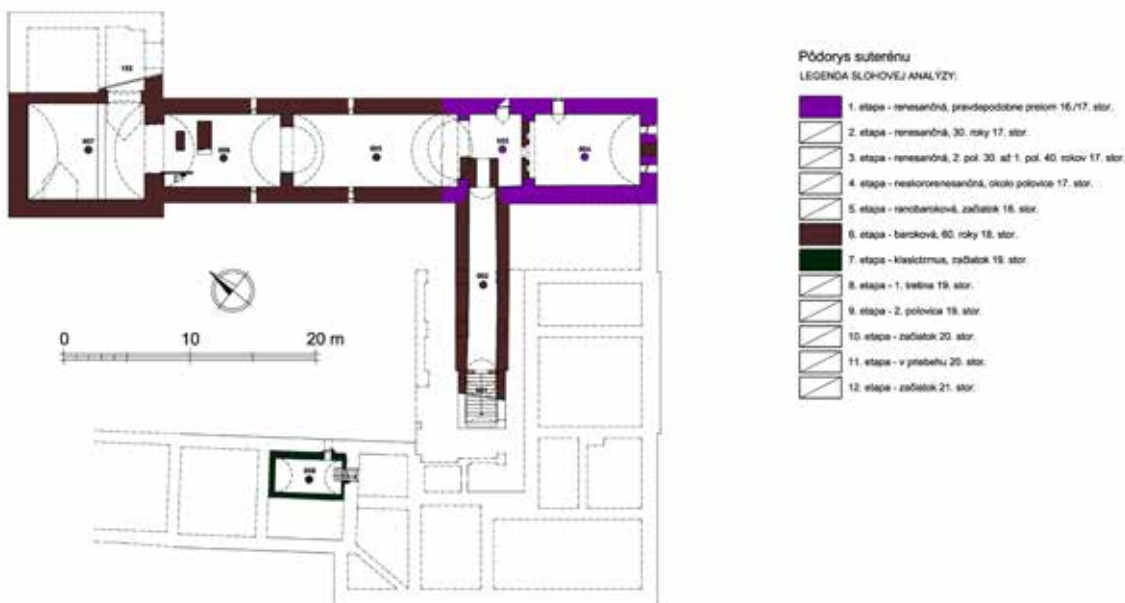

biehala drevená pavlač, potvrdená nálezmi odtlačkov zvislých nosných prvkov. (Obr. 4) Kopírovala líniu terénu stúpajúceho severozápadným smerom, pričom však nesprístupňovala miestnosti na 2. nadzemnom podlaží, ale pravdepodobne viedla na ochodzu opevnenia, ktoré sa na objekt napojilo v následnej etape. Nad úrovňou okien 1. aj 2. nadzemného podlažia sa v murive zachovali drevené prvky, ktoré plnili funkciu stužovacieho venca. Priestory na oboch nadzemných podlažiach boli vykurované pecami, potvrdenými nálezmi pravouhlých priekurovacích otvorov, rámovaných

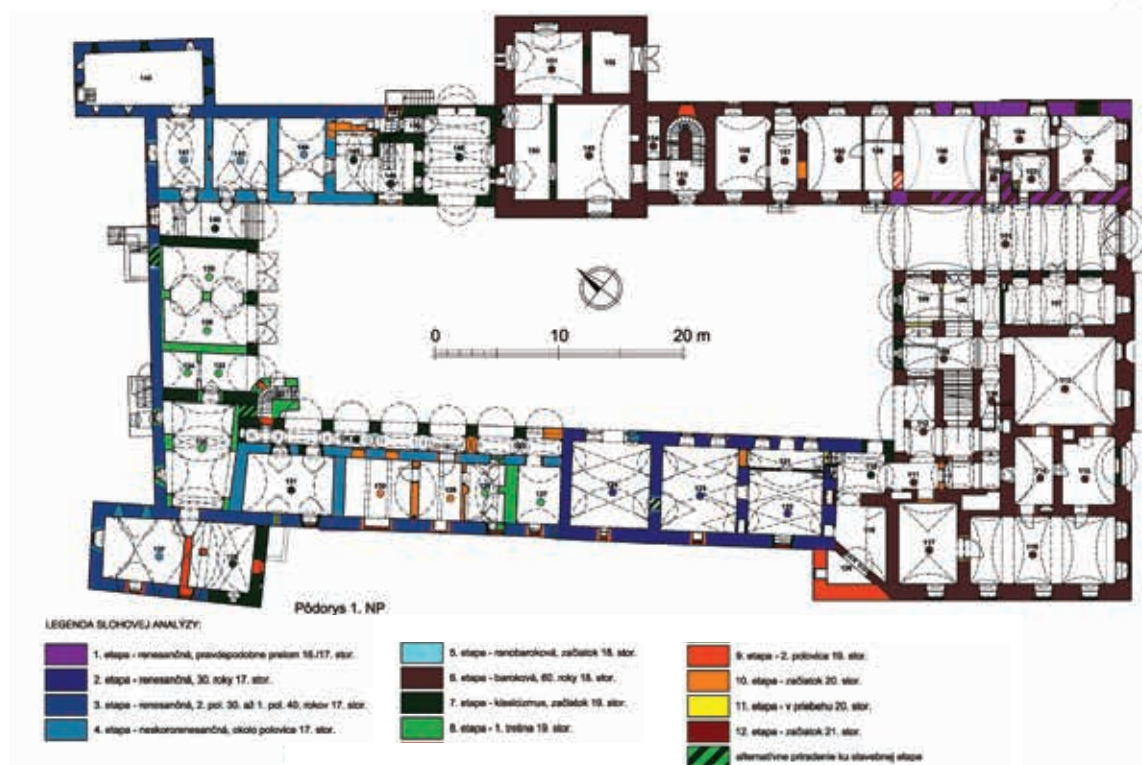
osteniami s hladkou obvodovou lištou. Pece mali svoje samostatné komíny. Pre datovanie tejto časti kaštieľa mali zásadný význam dendrochronologicky skúmané vzorky zo stužujúceho venca v severovýchodnej, a lešenárskej guľatiny v juhozápadnej stene objektu z 30. rokov 17. storočia. Táto časť kaštieľa tvorila v renesancii zrejme bočné krídlo dispozície, preto je odôvodnený predpoklad, že o niečo staršia renesančná časť bola na mieste dnešného juhovýchodného krídla. Existenciu kaštieľa pred 30. rokmi 17. storočia nepriamo naznačuje skutočnosť, že v roku 1627 Mária Drugethová zorganizovala v Jelšave svadbu svojej dcéry Márie Széchyovej (*1610 – †1679) s jej prvým manželom grófom Štefanom ml. Bethlenom (†1633). Z 1. júna 1627 sa zachoval súpis klenotov a oblečenia, ktoré Mária prenechala svojej dcére pri príležitosti sobáša.¹³ (Obr. 5, 6, 8 – 10)

Po dokončení objektu v juhovýchodnej časti juhozápadného krídla v priebehu 2. polovice 30. rokov 17. storočia začala výstavba opevnenia pozostávajúceho z hradbového múru, zosilneného na západnom a severnom nároží dvojpodlažnými baštami obdĺžnikového pôdorysu. Asi 25 m dlhý juhozápadný úsek opevnenia sa napojil na západné nárožie objektu z II. etapy. V hradbovom múre sa zachovalo päť z celkového počtu 6 – 7 strielní. Strielne boli štrbinové s dnu i von roztvorenými špaletami a prekryvali ich doskové preklady. Z vnútornej strany ich sprístupňovala drevená ochodza, ktorá sa napojila na pavlač objektu z II. etapy. Opevnenie prebiehalo k hranolovej dvojpodlažnej nárožnej bašte. 1. nadzemné podlažie bašty obsahovalo štrbinové strielne, z ktorých tri zamurované sa zachovali v juhozápadnej, a zrejme dve aj v severovýchodnej stene bašty. Na 2. nadzemnom podlaží bola v juhozápadnej stene trojica strielní s von sa roztvárajúcimi špaletami prekrytými drevenými prekladmi. Podobná zamurovaná strieľňa sa zachovala aj v severovýchodnej stene. Dendrochronologickým datovaním guľatín lešenia na prelom rokov 1637/1638 bola stanovená výstavba bašty do obdobia konca 30. rokov 17. storočia. Od západnej bašty pokračoval hradbový múr severovýchodným smerom v dĺžke 31,5 m ku severnej bašte. V hradbovom múre boli štrbinové strielne s dnu i von roztvárajúcimi špaletami a doskovými prekladmi pre ručné palné zbrane. V ucelejšom stave sa zachovali tri strielne a z jednej sa zachoval iba zvyšok doskového prekladu. V severnej bašte sa zachovalo viacero štrbinových strielní v dvoch výškových úrovniach s vnútornými segmentovo zaklenutými nikami. Podlažia oddeľoval drevený trámový strop. Konzola dreveného lešenia bola dendrochronologicky datovaná obdobím zoľatia dreva do leta 1637. Z rovnakého obdobia pochádzajú aj doskové preklady strielní v hradbovom múre medzi severnou baštou a vežovou stavbou. (Obr. 7) Zachoval sa z neho úsek v dĺžke asi 15 m, strielne sprístupňovala

¹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 98, no. 14, pag. 1,2; MAREK, ref. 8.

5. Jelšava,
kaštieľ. Slohová
analýza, pôdorys
suterénu.
Autori:
M. Matejka –
Ľ. Fillová.

6. Jelšava,
kaštieľ. Slohová
analýza, pôdorys
1. nadzemného
podlažia.
Autori:
M. Matejka –
Ľ. Fillová.

drevená ochodza. V susedstve severnej bašty bol v múre arkierový prevet s murovanými stenami nesenými drevenými konzolami.

Po smrti Juraja Széchyho musela jeho vdova grófka Mária Drugethová (†1643) zabezpečiť vlastníctvo oboch hradných panstiev v rukách ženských dedičov, nakoľko v čase smrti otca už žili iba dcéry. Mária odišla za Ferdinandom II. do Viedne, kde jej 14. apríla 1626 potvrdil zálohovanie panstva a hradu Ľupča pod podmienkou, že v najbližšom čase do kráľovskej pokladnice donesie 30 000 ríšskych toliarov.¹⁴ V rovnaký deň panovník prisľúbil ponechanie zálohovania panstva a hradu Muráň, ak Mária v krátkom čase prinesie 22 000 ríšskych toliarov.¹⁵

Po smrti Márie Drugethovej získali podiely na Muránskom hradnom panstve všetky jej tri dcéry. Postupne sa najväčším vlastníkom podielov stal gróf František

¹⁴ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 530, 531; MAREK, ref. 8.

¹⁵ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 531, 532.

7. Detail vonkajšej fasády severovýchodného krídla so strieľňami.
Foto: Ľ. Fillová, 2014.

Wesselényi (*1605 – †1667), ktorý si zobral v roku 1644 za manželku vyššie spomínanú Máriu Széchyovú. František vo svojich rukách sústredil veľký pozemkový majetok a v roku 1652 vyhotovili urbár všetkých jeho hradných panstiev – Muráň, Balog a Drienčany v Gemerskej stolici, Szendrő v Boršodskej stolici a Fiľakovo v Novohradskej stolici. Súpis na panstve Muráň sa začal 22. marca 1652 a v zemepanskom meste Jelšave zaznamenali *kaštieľ Jeho Excelencie so všetkými prináležitostami a tiež kamenný dom na Muránskej ceste*.¹⁶

Hlavný fiľakovský kapitán, kráľovský komorník a radca

František Wesselényi sa snažil získať hrad Muráň do dedičného vlastníctva, aby nemohlo kedykoľvek dôjsť k jeho spätnému odkúpeniu. Ferdinand III. 18. februára 1646 udelil Františkovi Muráň do dedičného vlastníctva, pričom časť podielov ešte stále držali v rukách jeho švagriné – Eva Széchyová s manželom Gabrielom Illés-házym a Katarína Széchyová s manželom Jánom Lisztiusom. Tieto podiely, ktoré boli čiastočne založené tretím osobám, mohol František plným právom odkúpiť a vyhlásiť ich za dedičné.¹⁷ Znenie donačnej listiny sa 22. septembra 1646 pozmenilo a Ferdinand III. vytvoril novú donáciu na panstvo Muráň, ktorá sa vzťahovala aj na podiely Františkových švagrín. Švagrinami založené podiely tretím osobám mohol vykúpiť a znovu začleniť do Muránskeho hradného panstva, čím sa stanú dedičnými.¹⁸

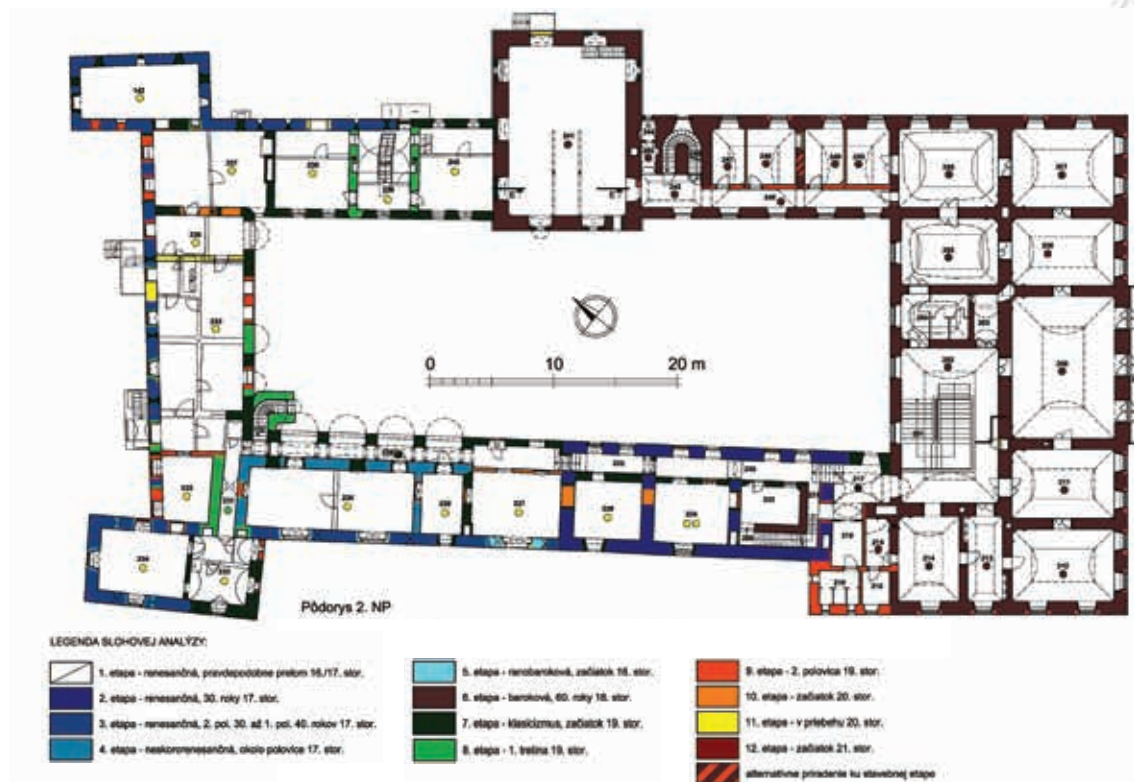
Okolo polovice 17. storočia došlo k väčšej prestavbe kaštieľa dávanej do súvisu s Františkom Wesselényim. K staršiemu juhozápadnému krídlu kaštieľa z II. stavebnej etapy pribudla užšia dvojpodlažná dvojpriestorová prístavba, ktorej severozápadná stena lícovala s juhovýchodnou stenou bašty. Prízemie smerom do nádvorja osvetľovali malé okná s kamennými ostienami s hladkou lištou. Strop nad 1. nadzemným podlažím bol drevený. V rozhraní 1. a 2. nadzemného podlažia prebiehala po dvorovej severovýchodnej stene pavlač, v ktorej boli druhotne použité trámy ochodze hradbového múru. V tejto etape bola výrazne prestavaná západná bašta, ktorá tak aspoň čiastočne stratila fortifikačný charakter. 1. nadzemné podlažie bolo zaklenuté valenou lunetovou klenbou, boli zamurované strielne. Priestory 2. nadzemného podlažia, sprístupnené pravdepodobne pavlačou, zmenili funkciu na obytnú. Priestor osvetľovalo okno s ostiením lemovaným hladkou lištou, ktoré je rozmermi zhodné s oknami prístavby juhozápadného krídla. Priestor osvetľovali okná, z ktorých sa zachovali tri (v miestnosti č. 234). Zvyšky zástavby z tejto stavebnej etapy boli výskumom identifikované aj v severozápadnej časti severovýchodného krídla v úrovni 1. nadzemného podlažia. Zo zástavby sa zachovala trojica miestností s tehlovými valenými lunetovými klenbami (č. 141, 143, 144), sprístupnené portálmi z nádvorja. Nadsvetlík s hladkou obvodovou lištou sa zachoval z portálu do miestnosti č. 143, ktorú zároveň osvetľovalo obdĺžnikové okno s podobnou profiláciou. Poloha okna v južnom kúte interiéru nevylučuje možnosť existencie nejakej zástavby aj pri severozápadnom hradbovom múre, z ktorej by mohlo pochádzať zamurované okno v severnom kúte miestnosti č. 139.

Po smrti palatína Františka Wesselényiho a následnom odhalení sprisahania sa do podozrenia dostala aj Mária Széchyová. Postupne sa začala konfiškácia jej ma-

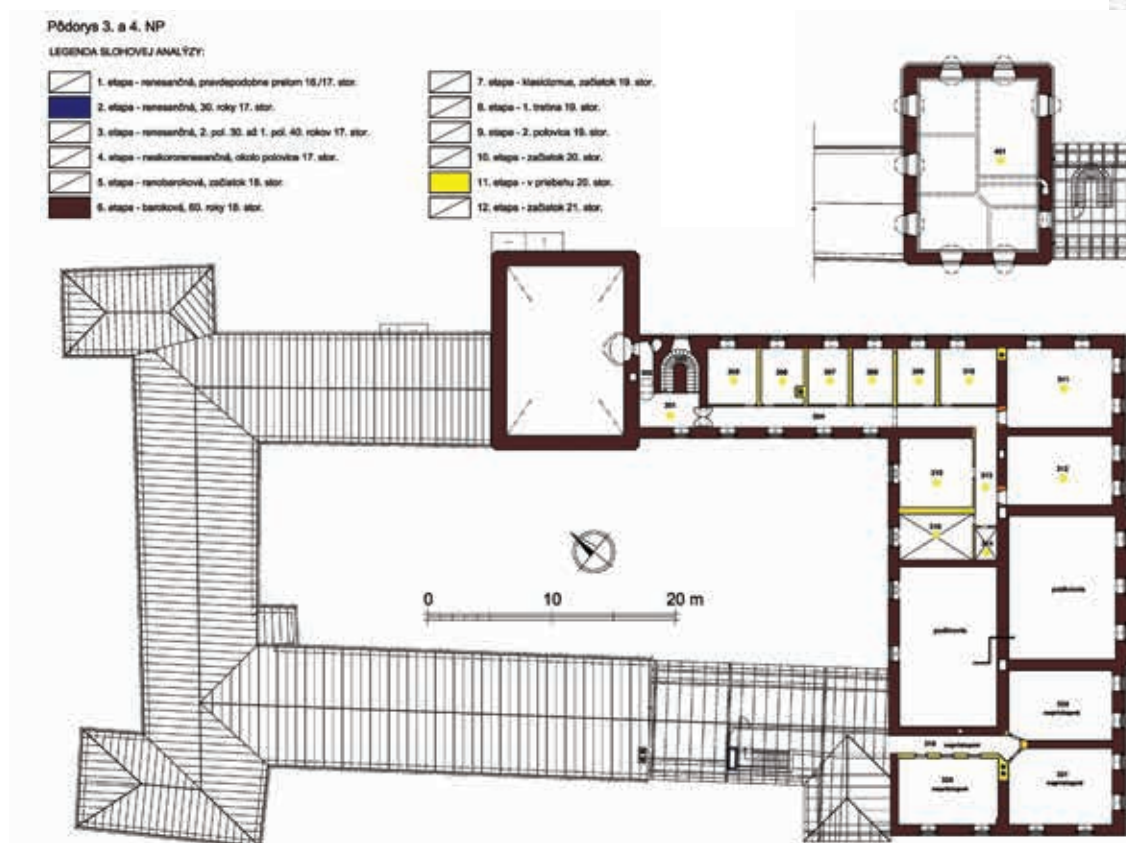
¹⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 80, pag. 37; MAREK, ref. 8.

¹⁷ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 692 – 694.

¹⁸ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 736 – 738.

8. Jelšava, kaštieľ. Slohová analýza, pôdorys 2. nadzemného podlažia.
Autori:
M. Matejka –
Ľ. Fillová.

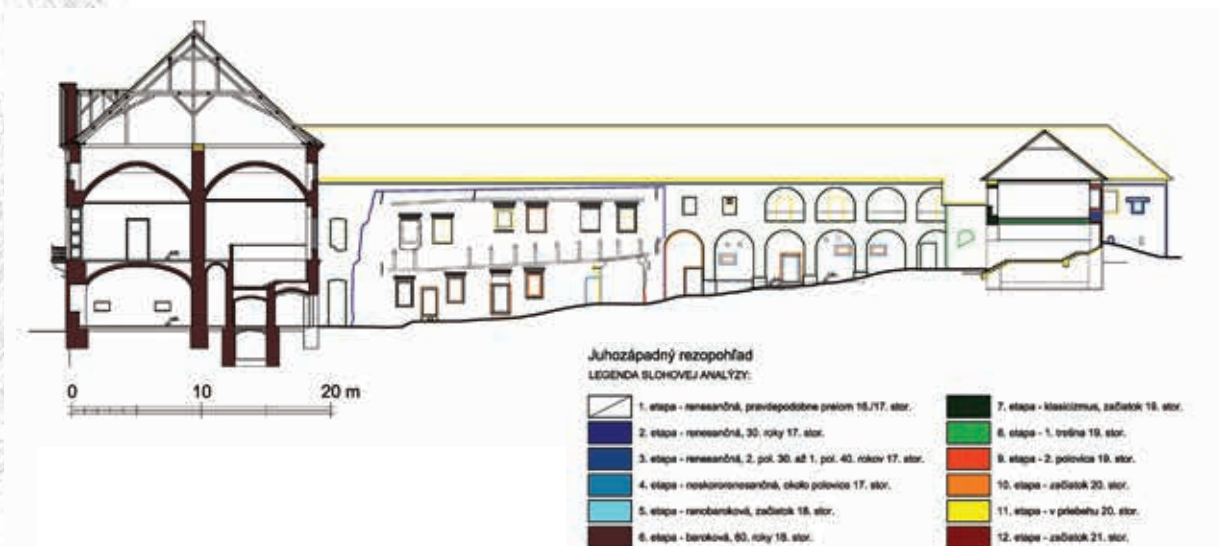

9. Jelšava, kaštieľ. Slohová analýza, pôdorys 3. nadzemného podlažia.
Autori:
M. Matejka –
Ľ. Fillová.

jetkov. Ešte pred jej uskutočnením stihla Mária 14. decembra 1669 založiť košickým jezuitom zemepanské mesto Jelšavu s miestnym kaštieľom za 33 333 uhorských zlatých a 33 denárov.¹⁹ Mária predošlý dokument potvrdila 14. decembra 1670 znovu, nakoľko od 13. decembra prebiehalo zapisovanie konfiškovaného Muránske-

¹⁹ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠABB), f. Koháry – Coburg (ďalej KC), elench k II. časti, pímeno J., no. 810

10. Jelšava,
kaštieľ. Slohová
analýza,
rezopohľad.
Autori:
M. Matejka –
Ľ. Fillová.

ho hradného panstva.²⁰ Založenie Jelšavy znamenalo stratu najväčšej a najbohatšej sídliskovej jednotky na panstve. Oficiálne sa naďalej uvádzala v urbároch panstva, ale s poznámkou, že patrí jezuitom, nakoľko na tento majetok sa nevzťahovala konfiškácia.

Kaštieľ v Jelšave bol vážne poškodený prechodom vojsk a v jednom nedatovanom dokumente sa spomínalo, že *palatínov kaštieľ je kvôli vojne úplne rozvrátený*.²¹ Archivári z Maďarského krajinského archívu tento dokument dávali do obdobia okolo roku 1674, čo by mohlo nasvedčovať, že stavba bola poškodená v priebehu roku 1670 v súvislosti s ozbrojeným povstaním Františka I. Rákócziho. V svetle nasledujúceho dokumentu by sa dalo prikloniť aj k neskoršiemu datovaniu, alebo len došlo k ďalšiemu vyplieneniu kaštieľa za čas povstania Imricha Thökölyho v rokoch 1678 – 1685. V súpise z roku 1688 sa v Jelšave spomínal *rozvrátený kaštieľ s prázdnyimi dverami, oknami a poškodenými kachľovými pecami*.²² O viacnásobnom poškodení obomi konfliktami by nasvedčovala zmienka z roku 1690, že je *kaštieľ rozvrátený rôznymi vojnami*.²³

Z obdobia poslednej tretiny 17. storočia sa zachovali dva dokumenty, ktoré ocenili hodnotu kaštieľa v Jelšave. Podľa ocenenia zo 7. októbra 1677 mal kaštieľ hodnotu 600 zlatých.²⁴ V roku 1686 vyčíslili hodnotu kaštieľa na 1500 zlatých, pričom hodnota hradu Muráň predstavovala 3000 zlatých.²⁵

Od 80. rokov 17. storočia začal o komplex bývalých gemerských wesselényiovských statkov prejavovať záujem hlavný kapitán preddunajských vojsk gróf Štefan Koháry (*1649 – †1731). Leopold I. 8. júna 1689 udelil Štefanovi súhlas s prevzatím panstva Muráň za postupné odkupovanie dedičných práv. Štefan začal získavať založené dediny panstva a v jeho záujme bolo aj získanie najväčšej sídlenej jednotky – zemepanského panstva Jelšava. Štefan 2. augusta 1694 dostal súhlas Leopolda I. s odkúpením mesta a kaštieľa od košických jezuitov.²⁶ 12. augusta toho istého roku vo Viedni grófovi a jezuitskí zástupcovia podpísali dohodu. Na jej základe mal Štefan zaplatiť jezuitom 33 333 uhorských zlatých a 33 denárov za mesto, 4 333 uhorských zlatých a 33 denárov za kaštieľ a 7 000 uhorských zlatých

²⁰ MV SR, ŠABB, f. KC, elench k II. časti, pímeno J. no. 871. MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 2.

²¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 15, no. 18, pag. 65.

²² MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 26, pag. 2.

²³ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 28, pag. 8.

²⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 8, pag. 3.

²⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 10, no. 20, pag. 1, 9, 12.

²⁶ MNL – OL, f. MKL, LR 26, pag. 140 – 145; MAREK, Miroslav. *Genealogy.eu. Genealogická tabuľka rodu Koháry*. Internetová stránka. 2009. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/kohary.html, [online 4.4.2018].

za daňové nedoplatky mesta. Peniaze boli zaplatené v nasledujúcom roku a 12. júla 1695 vydali zástupcovia jezuitov o tom listinu.²⁷

Faktické vlastníctvo hradného panstva Muráň kráľovským komorníkom, radcom a hlavným preddunajským kapitánom Štefanom Kohárom potvrdil cisár Leopold I. 24. júna 1701, keď vydal donáciu na domínium pre Štefana a jeho mužských potomkov. Ak by vymreli, mal ho zdediť Štefanov brat gróf Wolfgang Koháry alebo jeho mužskí potomkovia. Štefan získal donáciu ako vďaka za jeho verné služby a vojenské činy v boji proti povstalcovi i Osmanom od roku 1664. Udelenie panstva nebolo zadarmo, do roku 1701 Štefan zaplatil 74 457 uhorských zlatých za zálohovanie panstva, 5 000 uhorských zlatých za daňové reštancie a ďalších 99 557 uhorských zlatých. Do týchto nákladov nezapočítali prostriedky, vynakladané Štefanom na vykúpenie založených majetkov panstva tretím osobám.²⁸

Štefan Koháry sa po udelení panstva pustil do prestavby poničeného kaštieľa, aby získal primeranú rezidenciu na panstve. Podľa údajov v staršom elenchi písomností rodu Koháry v roku 1703 informovali Štefana o postupe murárskych prác na kaštieli v Jelšave a ich napredovaní. Dodnes sa tento dokument nezachoval.²⁹

Počas povstania Františka II. Rákócziho došlo k opätovnému poškodeniu kaštieľa v Jelšave. 18. februára 1711 informoval Ján Laszkáry Štefana Koháryho o stave rezidencií Jeho Excelencie v Jelšave a Balogu (dnes Vyšný Blh) po skončení Rákócziho povstania. Dom v Blhu sa nachádzal v dobrom stave, ale kaštieľ v Jelšave zničili nemecké vojská z murárskej hradnej posádky. Nemci poničili tehlové dlážky, kachľové pece, dvere a zasklené obloky. Zo získaných tehál si stavali pece na pečenie chleba. Povyberali aj železo, aby ho mohli použiť na ďalšie spracovanie. V pivniciach a „sklepoch“ ustajnali kone. Horné izby a kaplnku zohyždili. Od skončenia povstania zatiaľ opravili iba bránu s padacím mostom, vedľa ktorej v kaštieli žil jeden človek, dávajúci pozor na stavbu.³⁰

Z roku 1716 sa zachoval projekt rozpočtu na prestavbu kaštieľa v Jelšave pre Štefana Koháryho. Projekt obsahoval iba údaje o predpokladanom celkovom množstve použitého materiálu a presné stanovenie cien za konkrétny druh murárskej práce. Neuádzal konkrétny popis, čo sa postavilo a či sa projekt vôbec realizoval. Bolo stanovené, že bude potrebné 150 klastrov murárskeho kameňa, 400 000 tehál, 1 194 kusov stavebného dreva pri štukatérskych prácach na stropoch, 212 313 kusov šindľa, 2 976 lát a iné.³¹

Po smrti slobodného a bezdetného Štefana Koháryho sa jediným dedičom rozsiahlych majetkov na území Hontianskej a Gemerskej stolice stal Štefanov synovec gróf Andrej Koháry (*1694 – †1757), ktorý sa zdržiaval hlavne v kaštieli vo Svätom Antone. V jeho časoch 16. a 17. septembra 1753 vznikol súpis panstva Jelšava. Do dokumentu napísali, že jednu časť kaštieľa dal postaviť gróf František Wesselényi, druhá časť kaštieľa, ktorá sa v súčasnosti nachádzala v lepšom stave, bola vybudovaná nebohým grófom Štefanom Kohárom.³² Za Andreja sa prišlo k menším úpravám rezidencie. 5. augusta 1757 informoval provizor Ján Fabry o začatí prác pri búraní schodov v kaštieli v Jelšave. Z listu vyplynulo, že práce nariadil samotný Koháry svojim listom z 28. júla toho istého roku. Pri búraní schodov sa našli peniaze z čias povstania Františka II. Rákócziho.³³

Po smrti Andreja Koháryho dedičstvo prevzali jeho traja synovia, ktorí sa o vlastníctvo podelili. V skúmaných dokumentoch sa však deľba majetku nenachádzala, ale z vývoja na ostatných panstvách vyplynulo, že majetky panstiev Balog a Muráň v Gemerskej stolici získal hontiansky hlavný župan gróf Mikuláš Koháry (*1721 – †1769). Župan sa významne angažoval v armáde – v roku 1754 ho vymenovali

²⁷ MV SR, ŠABB, f. KC II, no. 819, 878, 887.

²⁸ MNL – OL, f. MKL, LR 26, pag. 140 – 145.

²⁹ MV SR, ŠABB, f. KC, elench k II. časti, písmeno J, no. 7616.

³⁰ MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 923.

³¹ MV SR, ŠABB, f. KC III., no. 3290.

³² MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 840; MAREK, ref. 26.

³³ MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 3961.

za plukovníka a v roku 1758 za generálmajora. Mikuláš sa rozhodol pre nákladnú prestavbu kaštieľa na moderné barokové sídlo. Podľa neskoršieho hodnotenia z roku 1774 však prestavbu nikdy nedokončil a nebola ani veľmi stabilná.³⁴ Prestavba znamenala výrazný zásah do objemu a hmoty kaštieľa. Podľa kolkovaných tehál zistených v suteréne pod severovýchodným krídlom a v klenbe nad schodiskom juhovýchodného krídla prebiehala stavba v 60. rokoch 18. storočia (tehly s kolkom MCKM 1763) do roku 1769, keď Mikuláš Koháry zomrel. (Obr. 11) Stavba bola v hmote dokončená a zastrešená, ale nie úplne dohotovená.

Výstavbe trojpodlažného barokového juhovýchodného a severovýchodného krídla predchádzalo zbúranie časti renesančného kaštieľa, do objektu bola zahrnutá len časť staršieho suterénu vo východnej časti areálu. Centrálnym komunikačným priestorom bol prejazd v juhovýchodnom krídle, ústiaci do nádvorja, na ktorý nadväzovalo reprezentačné trojramenné schodisko. Miestnosti zaklenuli korýtkovými a pruskými klenbami, klenba vo vstupnej hale na 2. nadzemnom podlaží bola zdobená freskou čerpajúcou námety z antickej mytológie. Veľká sieň orientovaná do námestia mala steny členené iluzívnou maľbou so zrkadlami s rokajovými motívami. Viaceré priestory juhovýchodného krídla mali maľovaný iluzívny sokel alebo sokel obložený kamennými platňami s reliéfnymi zrkadlami. (Obr. 12) Rozsiahla

11. Pálená tehla s iniciálami Mikuláša Koháryho a datovaním.
Foto: L. Fillová, 2015.

12. Detail neskorobarokovej výzdoby sokla na 2. nadzemnom podlaží severovýchodného krídla.
Foto: L. Fillová, 2015.

prestavba zmenila aj trojpodlažné severovýchodné krídlo. Miestnosti na 1. nadzemnom podlaží boli prístupné z nádvorja portálmi a mali korýtkové aj valené tehlové klenby. Osvetľovali ich okná s kamennými ostienami.

Barokovú časť severovýchodného krídla uzatvárala vežová vyvýšená časť, situovaná v strednej časti severovýchodného krídla kaštieľa. (Obr. 13) V čiastočne zahĺbenom 1. nadzemnom podlaží bol vstup do suterénu a dva väčšie priestory. K vežovitej časti na juhovýchodnej strane pristavali schodisko v tvare U, ktoré sprístupňovalo podlažia veže a tiež 3. nadzemné podlažie severovýchodného krídla, vedľa neho sa na 2. a 3. nadzemnom podlaží nachádzal prevet. 2. nadzemné podlažie vežovitej časti vypĺňala sála zaklenutá kupolovitou klenbou, ktorú malo podľa projektu osvetľovať osem veľkých polkruhovo zakončených okien s bohato profilovanými ostienami. V hornej úrovni sály pod päťou klenby sa v juhovýchodnej stene nachádzalo okno umožňujúce vizuálnu komunikáciu s interiérom sály z chodbičky vedľa schodiska. 3. nadzemné podlažie vežovej časti bolo zrejme hrádzenými priečkami rozdelené na šesť miestností, priestory osvetľovali veľké okná

³⁴ MV SR, ŠABB, f. KC I., elench k I. časti. MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 5600; MAREK, ref. 26.

s polkruhovo zakončenými profilovanými osteniami. Miestnosti západnej a vo východnej časti dispozície boli vykurované. Vežovitá časť severovýchodného krídla nebola stavebne dokončená. Dokladajú to veľké okenné otvory v úrovni 2. nadzemného podlažia, do ktorých neboli osadené kamené ostenia. Stavebne neukončené ostalo aj napojenie juhovýchodnej časti juhozápadného krídla na juhovýchodné krídlo.

Po smrti slobodného a bezdetného Mikuláša Koháryho majetky prevzal jeho mladší brat gróf Ignác Koháry (*1726 – †1777), ktorý sa zdržiaval predovšetkým v paláci vo Viedni a rezidenciách v Ebenthali a Svätom Antone. Preferencia týchto troch objektov pretrvala až do vymretia rodu, a preto Jelšavu nikdy barokovo nedostavali a kaštieľ slúžil hlavne ako sídlo správy majetkov a obydlie koháryovských úradníkov a zamestnancov.³⁵

Z čias Ignáca Koháryho sa zachoval podrobný popis panstva Muráň z roku 1774. Okolo kaštieľa v Jelšave sa rozkladala malá záhradka pre služobníkov a úradníkov bývajúcich v kaštieli, konopné a kapustné záhrady. Kaštieľ sa nachádzal v strede námestia, pričom bol nákladne postavený, ale nie veľmi stabilný a nedovedený do dokonalosti nebohým grófom Mikulášom Kohárym. Pri stavbe nechal zvaliť časť starších budov, ktoré boli omnoho pevnejšie. Kaštieľ by si vyžadoval veľké náklady na udržiavanie, a preto sa s ním nespájali takmer žiadne výhody pre súčasného majiteľa. Pod kaštieľom sa rozprestierala rozsiahla pivnica. Stará časť kaštieľa, ktorú nezrútili pri Mikulášovej prestavbe, slúžila na bývanie panskému fiškálovi – priestor z dolnej strany od stajní a väznice. Zadnejšiu časť starej stavby premenili na sýpku pre uskladnenie plodín z panstva Balog. V areáli stála aj drevená stodola na seno a drevo. Okrem panského fiškála v kaštieli býval kľučiar, traja hajdúsi a jeden hebdomadarius (kňaz slúžiaci raz za týždeň omšu, pravdepodobne v kaplnke kaštieľa).³⁶

V júni 1795 v Jelšave vypukol požiar, ktorý zasiahol aj samotný kaštieľ, zhorel katolícky kostol, škola, fara a aj niektoré domy. O rozsahu škôd nemožno bližšie hovoriť, nakoľko dodnes neboli archívne sprístupnené účtovné materiály. Z dostupných dokumentov je zrejmé, že sa poškodila strecha kaštieľa.³⁷ Vo februári 1796 prebiehali práce na zasklievaní okien sklenárskym majstrom Jánom Valkovičom.³⁸ Výsledkom stavebných úprav, zameraných na odstránenie následkov požiaru z konca 18. storočia, bola aj výstavba arkádovej chodby v časti juhozápadného krídla, ktorá nahradila staršiu zhorenú drevenú pavlač. Výstavba arkádovej chodby viedla k rozdeleniu renesančnej juhovýchodnej časti krídla na dvojtrakt, čo si vyžiadalo vybúranie okenných otvorov v juhozápadnej stene krídla. S výstavbou arkádovej chodby došlo aj k jej prepojeniu s juhovýchodným krídlom. Prestavba sa dotkla aj juhovýchodnej časti západnej bašty, ktorá bola od základu prestavaná a mierne predĺžená juhovýchodným smerom. 2. nadzemné podlažie bašty dostalo novú dispozíciu s veľkou miestnosťou v severozápadnej časti a trojicou miestností

13. Vežová stavba v severovýchodnom krídle, prestavaná na sýpku.
Foto: Ľ. Fillová, 2014.

³⁵ BENCOVÁ, Jarmila. Kaštieľ Svätý Anton. In: RUSINA, Ivan (ed.). *Barok – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, 1998, s. 409; MAREK, ref. 26.

³⁶ MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 5600.

³⁷ MV SR, ŠABB, f. KC, elench k III. časti, písmeno I, J, rok 1795.

³⁸ MV SR, ŠABB, f. KC, elench k III. časti, písmeno I, J, rok 1796.

v juhovýchodnej časti bašty. Na severozápadnej strane nádvorí bola postavená vozovňa, otvorená trojicou oblúkov do nádvorí. Severovýchodné krídlo bolo do-
stavované až ku vežovitej časti, adaptovanej na sýpku.

Po smrti posledného mužského člena rodu kniežaťa Františka Koháryho (*1760 – †1826) sa správa obrovského domínia dostala dočasne do rúk Uhorskej komory ako odúmrt'. Komora si po prevzatí nechala v roku 1830 vyhotoviť vyčerpávajúci popis celého panstva Muráň na 1122 stranách.³⁹ V Jelšave sa vtedy nachádzal panský kaštieľ, situovaný na námestí a postavený z pevného materiálu, zakrytý šindľom a rozdelený do dvoch dvorov. Na prvom obdĺžnikovom nádvorí sa oproti námestiu zdvíhalo krídlo s dvomi poschodiami, pričom dvojposchodové krídlo sa nachádzalo aj na bočnej strane. Tretie krídlo malo jedno poschodie a štvrté krídlo nemalo nad dvorom nič iné postavené. Tam, kde sa cez vozovú bránu vstupovalo do dvora kaštieľa z pravej strany, existovala jedna izba, ktorá hraničila s pitvorom a ďalšie dve izby určili pre hostí. Ďalšie dve izby slúžili ako obydlie kancelistov, nasledovala ďalšia izba so šafárou a kuchyňou, kde býval furman. Mierne stúpajúcu časť stavby, ktorú tvorila časť dvojposchodového krídla s ďalším pripojeným jednoposchodovým bočným krídlom, adaptovali na sýpku. Ľavá časť kaštieľa, začínajúca od vozovej brány, mala štyri izby pre lesmajstra, a ďalej dve komory, kuchyňu. K tomu sa pripočítavali ešte dve stajne pre štyri kone panských úradníkov, ďalšie tri stajne pre kone s kapacitou aj pre štyri kusy dobytky, dreváreň na objem ôsmich siah a panská väznica. V štvrtom krídle, ktoré nemalo prvé poschodie, boli dve vozovne s kapacitou každej pre tri vozy (resp. koče).

Prvé krídlo kaštieľa, otočené do námestia, malo naľavo od vozovej brány vstup do schodiska so sivým mramorovým zábradlím. Na prvom poschodí bolo jedenásť veľkých zaklenutých izieb. Z toho deväť bolo obývatel'ných, avšak dve a všetkých jedenásť na druhom poschodí mohli byť obývatel'né až po mnohých vynaložených nákladoch. Zo stredu najrozľahlejšej izby, zvanej sála, sa vchádzalo na balkón so železnou podlahou a železným zábradlím. Ľavé krídlo stavby na prvom poschodí obsahovalo sedem izieb, dve kuchyne, tri šafárne, ktorých zásobovanie zabezpečoval sčasti obilník panstva a sčasti miestny obilník. V pravom bočnom krídle stavby sa za sýpkou na prvom poschodí nachádzali dve kuchyne a dve izby obývané hajdúchmi. V strede nádvorí stála murovaná studňa, zakrytá šindľom.

V druhom dvore kaštieľa, kam sa prechádzalo z prvého povýše spomenutých dvoch vozovní cez vstup z prvého nádvorí, sa nachádzal jeden malý domček kastelána z pevného materiálu, zložený z izby, komory a kuchyne, zakrytý šindľom. Ďalším objektom v druhom nádvorí bola panská stodola z pevného materiálu, zakrytá šindľom, kde sa skladovalo seno. Nasledoval sklad dosiek a šindľa, sčasti postavený z pevného materiálu, sčasti z dosiek a zakrytý šindľom. Vozovňu s kapacitou pre dva vozy postavili z pálených tehál a zakryli šindľom. Šesť vedľa seba postavených stajní z dobrého materiálu slúžilo pre panských služobníkov. Dreváreň furmana z doskových stien zakrýval šindeľ. Posledným zaznamenaným priestorom bola panská pivnica pod kaštieľom s kapacitou 500 urien vína, spojená s druhou časťou s kapacitou 60 urien. V druhom nádvorí stála ďalšia murovaná studňa zakrytá šindľom s reťazou a kolesom a murovaná ľadovňa, pokrytá šindľom.

Miestnosti druhého poschodia ale aj časti prvého si vyžadovali opravy, aby boli vôbec obývatel'né. Ostatné prevádzkové časti sa nachádzali v prostrednom stave. Podľa ďalších dodatkov do súpisu zaznamenali, že jednoposchodové časti kaštieľa postavili za palatína Wesselényiho. Avšak dvojposchodové časti dal buď od základu alebo nadstaváním druhého podlažia vybudovať gróf Mikuláš Koháry, ktorého iniciály boli viditeľné na štíte krídla, otočeného do námestia.⁴⁰

Koháryovské panstvá síce spravovala Uhorská komora, ale určitý výnos z majetkov patrila vdove po kniežati Františkovi Kohárym – grófke Antónii Waldstein-Wartenbergovej (*1771 – †1854). Knieža si vo svojej poslednej vôli želal, aby boli všetky dedičské práva prenesené na jeho dcéru knážnú Antóniu Koháryovú (*1797 – †1862)

³⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 216, no. 1, pag. 4 ; MAREK, ref. 26.

⁴⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 216, no. 1, pag. 309 – 312.

a jej manžela princa Ferdinanda Sachsen-Coburg-Gotha (*1785 – †1851). Nakoľko v darovacej listine Leopolda I. z roku 1701 sa nachádzala klauzula o dedičnosti Muráňa len po mužskej línii, cisár František I. musel vydať novú listinu. Panovník 21. marca 1831 potvrdil vôľu nebohého kniežaťa Koháryho o prenose práv na jeho dcéru a zaťa. Ferdinand Sachsen-Coburg-Gotha za právo zdediť panstvá Muráň, Sitno a Čabrad' zaplatil 225 000 zlatých konvenčnej meny. Za hlavu všetkých panstiev ustanovili Muráň.⁴¹

Prestavby jelšavského kaštieľa, realizované v 1. tretine 19. storočia, už zásadne nezmenili jeho architektonický výraz, sústredili sa na dispozičné úpravy v juhozápadnom, ale hlavne v severozápadnom krídle. 1. nadzemné podlažie vozovne bolo rozdelené na menšie časti a zaklenuté valenými klenbami, do vstupných otvorov boli osadené nové výplne s polkruhovým ukončením, kopírujúcim tvar otvoru. Priestor novovzniknutého 2. nadzemného podlažia severozápadného krídla bol priečkami rozdelený na dve bytové jednotky, z ktorých západnú sprístupňovalo murované schodisko pristavané ku severozápadnej fasáde. Prestavba 2. nadzemného podlažia si vyžiadala úpravu dvorovej fasády severozápadného krídla. Východná bola prístupná samostatným dreveným schodiskom taktiež zo záhrady. Murované schodisko bolo postavené aj v západnom kúte nádvorja, čím sa výrazne skrátil prístup do priestorov pri západnej bašte a v juhozápadnom krídle. Úpravy v severovýchodnom krídle spočívali vo výstavbe dvojice čiernych kuchýň spomínaných v inventári kaštieľa z roku 1830 (miestnosti č. 145 a 239). Pravdepodobne v tomto čase dostali fasády vzhľad spočívajúci v tmavých okrových plochách stien medzi bledookrovými hladkými lizénovými rámami.

V 2. polovici 19. storočia barokové jednotraktové severovýchodné krídlo na 2. nadzemnom podlaží bolo upravené na dvojtrakt s chodbou orientovanou do nádvorja. Z väčšiny okenných otvorov na 2. nadzemnom podlaží na vonkajších fasádach juhovýchodného a severovýchodného krídla boli odstránené kamenné ostenia a následne tu boli osadené dodnes zachované dvojité štvorkrídlové kastlíkové okenné výplne so subtilnými rámami a dovnútra otváracími krídlami. Na niektorých fasádach sa líšia profiláciou krycích líšt okenných krídiel, niekedy kovovými kĺbovými závesmi. Okenné otvory v reprezentačných priestoroch juhovýchodného krídla mali na 2. nadzemnom podlaží kazetované obklady ostení a prekladov. Podľa výsledkov dendrochronologického prieskumu bola v sýpke kvôli zvýšeniu kapacity z trávov zoŕatých na prelome rokov 1850/1851 vybudovaná drevená konštrukcia, rozdeľujúca miestnosť na dve podlažia.

Začiatkom 20. storočia popri fasáde juhovýchodného krídla, orientovaného do námestia a pozdĺž prístupovej cesty z Revúcej bola vysadená jednoradová lipová aleja, oddelená od komunikácie latkovým plotom. Na námestí pred kaštieľom bol osadený pilier s plastikou orla, na čelnej strane piliera s reliéfnym štátnym znakom Rakúsko-Uhorska. Socha bola po rozpade Rakúsko-Uhorska odstránená. Priestor často slúžil pri vojenských prehliadkach tamojšej posádky. Na dvorových fasádach došlo k zamurovaniu jedného poľa arkády, miestnosti č. 129 a 130 boli prestropané žele-

14. Pohľad na rímskokatolícky kostol, vpravo kaštieľ so vstupnou bránkou do areálu na mieste, kde dnes stojí bytovka, kolorovaná pohľadnica okolo roku 1920. Archív Ľ. Fillovej.

⁴¹ MNL – OL, f. MKL, LR 65, pag. 738 – 742; MAREK, ref. 26.

15. Jelšava,
kaštieľ na dobovej
pohľadnici z roku
1925.
Archív
Ľ. Fillovej.

zobetónovými stropmi, presvetlené veľkými pravouhlými oknami. V 20. rokoch minulého storočia došlo aj k výmenám výplní prechodových a okenných otvorov. Z tohto obdobia pochádzajú 3-krídlivé okenné výplne skriňového typu s horným sklápacím krídlom, zachované v okenných otvoroch na 2. nadzemnom podlaží dvorovej fasády severozápadného (dnes priestor č. 235) a severovýchodného krídla z priestorov č. 238 – 240. Vo viacerých fázach boli vymieňané dvere, ktoré majú jednoduchú profiláciu obloženia, kazetovanie na krídlach dverí, niektoré typy v rohoch na prekladoch vyrezávané obdĺžniky. (Obr. 14, 15)

Povoynové úpravy sa realizovali v súvislosti s adaptáciou objektu pre potreby Poľnohospodárskeho odborného učilišťa. Na 1. nadzemnom podlaží bola v priestore reprezentačného schodiska vstavaná vrátnica, na podeste schodiska vybudované sociálne zariadenia. Priestory juhovýchodného krídla boli upravené na učebne, veľká sála na 2. nadzemnom podlaží slúžila ako telocvičňa. V kaštieli bol okrem učební zriadený aj internát, čo si vyžiadalo úpravu priestorov 3. nadzemného podlažia severovýchodného krídla, ktoré boli rozdelené priečkami na menšie izby, boli vybudované spoločné sociálne zariadenia a kúpeľne. Na dvorovej fasáde juhozápadného krídla boli zmenšené arkádové otvory, do nich osadené pravouhlé dvojkrídlivé okenné výplne. V priestoroch, ktoré slúžili pre potreby učilišťa a internátu boli vo veľkej miere vymenené staršie dvere za novodobé typizované s oceľovými zárubňami. V severovýchodnom susedstve kaštieľa boli zbúrané hospodárske a obytné objekty z 19. storočia, ktoré tvorili hospodárske zázemie kaštieľa a na ich mieste vznikol bytový dom. Po 2. svetovej vojne bol na mieste bývalého rakúsko-uhorského pomníka osadený pomník padlým.

Po dlhodobom chátraní, ktoré spôsobilo zatekanie cez poškodenú strechu a následné poškodenie stropov, v 80. rokoch 20. storočia bola začatá obnova kaštieľa. Na 2. nadzemnom podlaží severozápadného krídla boli odstránené mladšie sekundárne deliace priečky, ktoré vznikli prestavbou podlažia na dve bytové jednotky a boli asanované aj verandy a schodiská, pristavané k severozápadnej fasáde severozápadného krídla. Bol zamurovaný vstup cez prejazd č. 138 do záhrady. Zo záhrady bol zamurovaný vstup do vežovej stavby, drevený prístrešok pred vstupom bol postupne rozoberaný. V priestoroch na 2. nadzemnom podlaží severozápadného a severovýchodného krídla boli odstránené mladšie sekundárne priečky, zo záhra-

dy zamurovaný vstup na schodisko č. 147, ktoré viedlo na 2. nadzemné podlažie do priestoru č. 239. Poškodené stropy na 2. nadzemnom podlaží boli odstránené a nahradené spriahnutými stropmi z oceľových nosníkov, trapézového plechu a betónu zatepleného polystyrénom. Na celom kaštieli bol vymenený krov, ktorý bol nahradený novým uchyteným do venca. Krytinu tvoril falcovaný medený plech. Stromy na nádvorí a lipy pred juhozápadnou fasádou boli vyrúbané. V začatej obnove sa po zmene režimu v roku 1989 nepokračovalo.

V dôsledku dlhodobého poškodzovania a vykrádania opusteného objektu neprispôsobivými občanmi kaštieľ postupne chátral. Z dôvodu zabezpečenia proti vykrádaniu boli v roku 2004 postupne zamurované všetky okenné otvory a vstupy v úrovni 1. nadzemného podlažia (okrem brány v juhovýchodnom krídle) a okenné otvory severozápadného krídla aj v úrovni 2. nadzemného podlažia. Rozkrádanie plechovej krytiny viedlo ku ďalšej devastácii objektu. V roku 2013 z časti strechy juhozápadného krídla víchrica strhla plechovú krytinu, ktorá bola nahradená pozinkovanou. V iných častiach bez krytiny strechu pokryli asfaltovými pásmi. Tieto poškodenia mali za následok deštrukciu klenieb v dvoch podlažiach nad sebou (č. 106 a 206), deštrukciu klenby nad miestnosťami č. 205 a 206 a vážne poškodenie klenby nad schodiskom.

Súčasný vlastník Mesto Jelšava získalo štátnu finančnú podporu na spracovanie prípravnej dokumentácie obnovy: architektonicko-historického a umeleckohistorického výskumu (Ľubica Fillová, Miroslav Matejka, Tomáš Janura 2014), reštaurátorského prieskumu (Miroslav Janšto 2016), záchranného archeologického výskumu (Róbert Malček 2017) a statického posudku. Vzhľadom na stavebno-technický stav kaštieľa, sociálno-geografické danosti sídla, návrh sanačných prác, definovaný v spracovanom statickom posudku (Hladký, 2014) a finančné možnosti investora, bola v pamiatkovom výskume navrhnutá **konzervačná metóda obnovy**, preferujúca klasické materiály a technológie. Jej cieľom bude predovšetkým záchrana kultúrnej pamiatky, ktorá navrhovaným rozsahom prác má stabilizovať ohrozené konštrukcie kaštieľa a zamedziť ďalej degradácii objektu. Konzervačný prístup si bude vyžadovať minimalizáciu zásahov do historických konštrukcií a detailov, murivá budú dopĺňané len v prípadoch, kde si to bude vyžadovať stavebno-technický stav konštrukcií, ich havarijný stav, ohrozujúci statiku murív (väčšie kaverny). Súčasťou pamiatkovej obnovy bude aj korekcia a eliminácia nevhodných úprav, realizovaných hlavne v 20. storočí. Chýbajúce kamenné prvky budú doplnené len v prípadoch, kde si to bude vyžadovať statika otvorov (chýbajúce ostenia okien, portálov) alebo pri vysokom stupni poškodenia, degradácie. Technologicky náročnejšia obnova hlavne kamenných detailov bude realizovaná reštaurátorským spôsobom, kamenné detaily bez profilácie budú obnovené umeleckoremeselným spôsobom.

Kaštieľ bol viac ako 30 rokov neprístupný verejnosti. V auguste 2016 sa vďaka iniciatíve mestskej samosprávy a koordinátorky projektu za záchranu kaštieľa Viere Kozárovej konali dni otvorených dní pod názvom „Kováčske umenie pre Jelšavský kaštieľ.“ Umeleckí kováči vyrábali mreže určené pre zabezpečenie kaštieľa proti nepovolaným návštevníkom. Návštevníci si mohli s odborným sprievodom prehliadnuť kaštieľ, v bývalej reprezentačnej sále na 2. nadzemnom podlaží sa konal koncert bassetových rohov, večer sa na nádvorí premietali dokumentárne filmy o histórii a vlastníkoch, ktorí pôsobili v jelšavskom kaštieli i v blízkom Muránskom hrade. Vyvrcholením akcie bola ukážka svadby Márie Séchyovej a Františka Wesselényiho.

Manor house in Jelšava in the perspective of its construction development and problems of its conservation

Results of the presented cultural heritage research have defined basic stages of the manor house's construction development, its gradual increase from a block building to a relatively large fortification and its subsequent conversion into the Late Baroque residence. The building's survey prior to the probe research have confirmed the assumption that its core is formed by the fortified Renaissance manor house. Basic development stages were defined in a 1974 research (Eva Križanová, Radmila Ondreičková), where the requirement of a supplementary probe research was specified with the aim of verifying the embrasures, walled up openings, and colouring of the interiors. The degradation of both interior and exterior plasters has progressed to such an extent that the drop of plaster revealed other finds and find situations. The probe research therefore had a complementing character in places where the cracks or irregularities of layout indicated the possibility of finds illustrating the building's development. The cultural heritage research has expanded the knowledge of the manor house's oldest development phases associated with completion of the fortification object with the embrasures found in its peripheral walls. It should be emphasized at this point that further knowledge about the manor house could be brought by archival research of the still unexplored Koháry-Coburg fund – part Jelšavské panstvo (Jelšava Estate) – deposited in the State Archive in Banská Bystrica, which has been inaccessible in a long period. The research has identified a total of twelve building stages, the oldest of which appears to be linked to the origins of the Renaissance mansion. The other three construction stages represent its gradual reconstruction into the fortified Renaissance manor house with residential wings. When the political situation calmed, the object began to lose its fortification function and the extensive Baroque rebuilding of the seat took place. It was initiated by Mikuláš Koháry and aimed at enhancing comfort but it was never completed. Building modifications during the 19th century did not have a fundamental style character; the last adaptation of interiors was carried out after World War II.

Hrad Muráň z pohľadu najnovšieho archívno-historického a architektonicko-historického výskumu

Mgr. Tomáš Janura, PhD.

Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava
histjanu@savba.sk

Mgr. Monika Tihányiová, PhD.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta UK, Bratislava
monika.tihanyiova@gmail.com

Mgr. Michal Šimkovic

privátny bádateľ, Zvolen
simkovic.miso@gmail.com

The ruin of Muráň Castle is currently undergoing cleaning and conservation works, which have caused the need to summarize the state of knowledge about its historic architectural form. The paper presents current results of a detailed archival-historical research on the castle's historic development, supplemented by findings of a partial architectural-historical research of its most preserved architectural torsos.

Muráň, fortifikačná architektúra, torzálna architektúra, stredovek, novovek, bratříci
Muráň, fortification architecture, torsional architecture, Middle Ages, Modern Times, Bohemian Brethren

Hrad Muráň svojou veľkou rozlohou a úlohou v dejinách patrí medzi najvýznamnejšie pamiatky svojho regiónu a aj celej krajiny. Paradoxne však stále čaká na komplexné bádanie jeho dejín a architektúry. Tento dlh sa podarilo čiastočne splatiť vďaka iniciatíve obce Muráň, ktorá od roku 2011 realizuje práce zamerané na záchranu najohrozenejších častí zrúcaniny. V rámci prípravy záchrany hradu bol spracovaný podrobný archívno-historický a čiastkový architektonicko-historický výskum. Výskum zameraný na stavebný vývoj hradu nemá na rozdiel od archívneho bádania zatiaľ systematický charakter. Vzhľadom na značnú rozlohu hradného areálu a množstvo zachovaných objektov bola prebádaná len malá časť hradného komplexu, preto nie je zatiaľ možné ucelene sformulovať tézy o vývoji hradu. Významne k tomu prispieva aj atypická dispozícia, ktorú tvorí prevažne množstvo samostatne stojacich budov rozložených v rámci rozsiahleho opevneného areálu.

V slovenskej a maďarskej odbornej literatúre prevláda nejednotný názor na viacero momentov zo stredovekých dejín hradu Muráň. V ich popredí stojí predovšetkým otázka obdobia výstavby a osoby stavebníka hradu. Ďalej sa v literatúre stretáme s rôznymi názormi na prvého známeho šľachtického vlastníka hradu, na okolnosti jeho spustnutia koncom 13. storočia, či na úlohu hradu v čase boja Matúša Čáka proti kráľovi Karolovi Róbertovi. Po dlhom čase sa s Muránskym hradom stretávame v prameňoch až v polovici 15. storočia. Jeho účasť na bratráckom hnutí

1. Pôdorys hradu
s označením objektov.
Autor: Tender media
group pre PÚ SR, doplnil
M. Šimkovic, 2016.

1. Hradbový múr, 2. Bránová bašta, 3. Predbránie s bránovou vežou, 4. Západná bašta, 5. Veža, 6. Bastión, 7. Východná bašta, 8. Juhovýchodná bašta, 9. Veža (tzv. Cigánska veža), 10. Veža (tzv. Hlavná veža), 11. Palác (tzv. Hlavný palác), 12. Južný palác (tzv. Koháryho palác), 13. Obytná budova (tzv. Veliteľská budova), 14. Kaplnka, 15-21. Hospodárske a obytné budovy, 22. Hradný žerjav.

v Uhorsku je nepochybná. Z obdobia konca účinkovania bratříkov na Muráni sa zachovali vzácné zmienky o jeho dobýjaní z ich rúk. Z tohto obdobia je málo známa zmienka o Muráni z roku 1493 v známom výhražnom liste zbojníckej družiny Fedora Hlavatého Bardejovčanom, ktorej sa však dosiaľ nikto nevenoval. Ďalším, v literatúre nejednotne opísaným obdobím z dejín hradu, je prvá tretina 16. storočia, keď sa často nesprávne uvádzajú ako jeho majitelia páni z Tornale. Títo však boli len správcami hradu v službách Zápoľských. V tejto úlohe sa podieľali aj na oprave a opevnení hradu.

Výstavba hradu

Prvá písomná zmienka o existencii Muránskeho hradu je z roku 1271.¹ S výstavbou hradu sa teda začalo niekedy pred týmto rokom, azda krátko po tatárskom vpáde (1241 – 1242). Istotu v tomto tvrdení nám podáva aj rozsiahla metácia pôvodného Plešiveckého panstva a dnešných Kamenian z roku 1243.² Majetky, ktoré v uvedenom roku získali Detrik a Filip z rodu Ákošovcov, na viacerých miestach su-

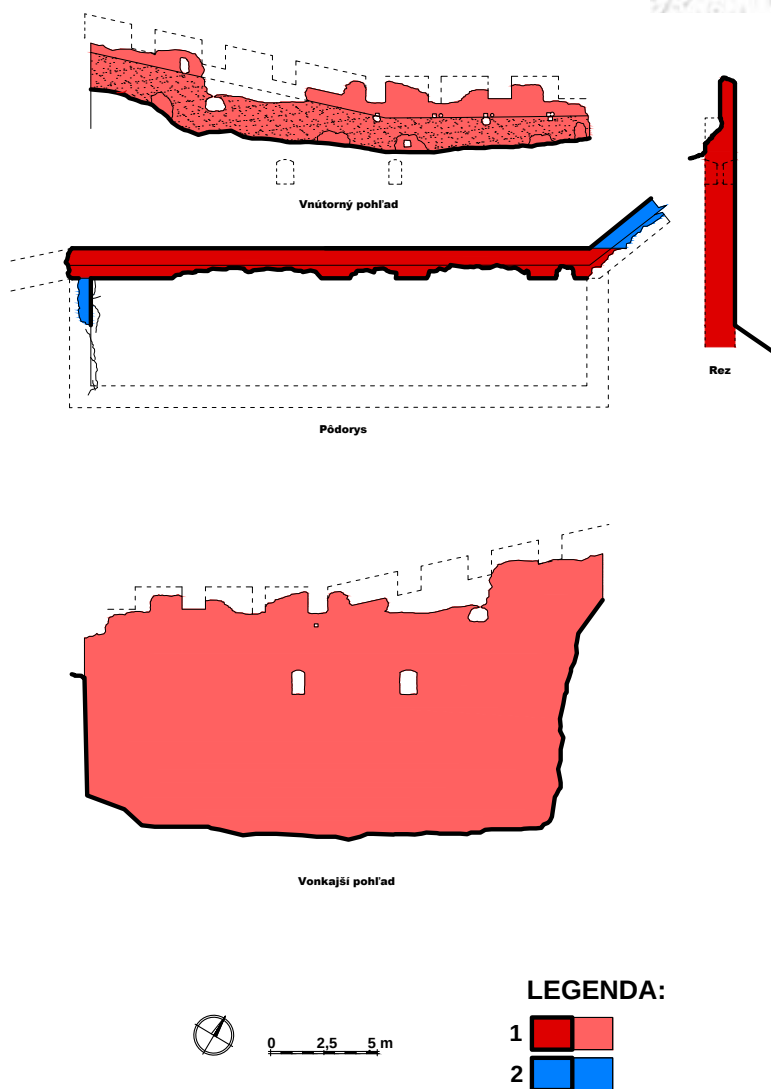
¹ WENZEL Gusztáv (ed.). *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Árpád-kori új okmánytár VIII. (ďalej len CDAC VIII). Pest 1870, č. 225, s. 334.

² MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. (ďalej len CDSI II.). Bratislava : Obzor, 1987, č. 130, s. 80.

sedili s územím neskoršieho Jelšavského, od konca 15. storočia Muránskeho panstva.³ Územie, kde boli postupne vybudované všetky príslušenstvá hradu Muráň sa rozprestieralo v hornom povodí rieky Muráň (v stredoveku Jelšava), v doline obklopanej Slovenským rudohorím, pod jeho dvoma najvyššími vrchmi, Stolicou (1476 m n. m.) a Kohútom (1409 m n. m.). Na severe dolinu ukončuje Muránska planina s vrchom Cigánka (935,4 m n. m.), na ktorom bol vybudovaný hrad Muráň. V roku 1243 sa však v doline Muráňa spomína iba hrad Jelšava (v polohe Hradovisko nad dnešným jelšavským cintorínom) a bližšie neopísaná *terra Martini*. Hradu sa v súčasnosti pripisuje ochranná úloha nad okolitou banskou ťažbou železnej rudy, ktorá je doložená v rovnakom prameni, a to vôbec prvýkrát z celého územia Uhorského kráľovstva.⁴ Skutočnosť, že z rovnakej oblasti pochádza tiež prvý doklad o využívaní hámra v železohutníctve,⁵ nám dosvedčuje, že ťažba nerastných surovín prebiehala v hornom Gemeri od najstarších čias.

Martinova zem bola v minulosti rôzne lokalizovaná. Vzhľadom na stručnosť zmienky je jej presné určenie zložité. Stretneme sa s jej stotožnením so širším okolím dnešnej Revúcej,⁶ ale aj s názorom, že v metácii došlo k chybe, keď namiesto „zem Muráňa“ tam bolo uvedené „zem Martina“.⁷ V posledných rokoch maďarský historik Béla Sarusi Kiss prijal pomenovanie Martinova zem. Podľa neho išlo o územie, ktoré neskôr patrilo hradu Muráň. Dokonca uvažuje, že hrad mal svojho predchodcu niekde v priestoroch dnešnej obce Muráň. Zmena názvu tohto územia nastala po výstavbe hradu. Motiváciou pri jeho pomenovaní boli skalné bralá – múry dobre viditeľné z doliny.⁸

Podľa listiny z roku 1243 patrilo územie na západ od dnešnej Jelšavy, ako jedno z posledných gemerských území, uhorskému kráľovi. Tento stav pretrval do roku 1271. Preto je viac ako isté, že pokyny na výstavbu hradu dal sám panovník. V li-

2. Severozápadný úsek hradby s architektonicko-historickou analýzou.

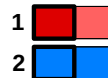
Legenda:

1) koniec 15. až 1. štvrtina 16. storočia,

2) 16. storočie.

Autor: M. Šimkovic, 2016.

LEGENDA:

³ Ako sa ukáže aj z nasledujúceho textu, hrad Muráň sa nestal hneď centrom panstva. Túto úlohu približne do konca 15. storočia plnila dnešná Jelšava a Jelšavský hrad, vybudovaný západne od mesta.

⁴ 1243: fluvius ferrifodinae; CDSI II, ref. 2, č. 130, s. 85.

⁵ 1344: fabrilibus domibus, qui wulgo hamur vocantur; Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej len MNL – OL), Diplomatikai Levéltár (ďalej len DL) 3 698; SKALSKÁ, Monika. *Jelšava a Jelšavské panstvo. K osídleniu severného Gemera*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2009, s. 159.

⁶ MARSINA, Richard. Die Entwicklung der Besiedlung in Komitat Gemer bis Anfang des 14. Jahrhunderts. In *Studia historica slovacae*, XVIII, 1994, s. 199.

⁷ GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarországi történelmi földrajza II.* (ďalej len ÁMTF). Budapest: Akadémiai kiadó, 1987, s. 527.

⁸ SARUSI KISS, Béla. *A természet által megerősített vár: Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008, s. 27 – 28.

3. Pohľad na severozápadný úsek hradby so zvyškami cimburia.

Foto:
M. Šimkovic,
2015.

4. Vonkajší pohľad na severozápadný úsek hradby.

Foto:
M. Šimkovic,
2015.

teratúre sa však môžeme stretnúť aj s názorom, že hrad dali vybudovať Bubekovci (potomkovia Detrika Ákoša), či Ratoldovci.⁹ Autori týchto tvrdení však nevychádzajú zo stavu majetkových pomerov v doline Muráňa v polovici 13. storočia, ale z obdobia oveľa neskoršieho, prípadne toto tvrdenie bez overenia preberajú z prác 18. a 19. storočia (L. Bartholomaeides, K. Wagner ...).

Keďže bol hrad vybudovaný na kráľovskom majetku po tatárskom vpáde, a to na vrcholových bralách 935,4 m vysokého vrchu Cigánka, je zrejmé, že jeho úloha bola predovšetkým refugiálna. Podľa E. Fügediho bol hrad vystavaný nad jednou z hlavných ciest z Gemera do Spiša, ako aj do Zvolenského domínia, aby ju strážil.¹⁰ Aj B. Ila pripisuje hradu strážnu funkciu, predovšetkým nad Muránskou dolinou, a tiež nad cestou smerujúcou do Zvolenskej a Liptovskej stolice.¹¹ Podľa P. Ratkoša mal hrad z východnej strany strážiť najmä kráľovskú oboru Zvolenský les, v ktorom sa často konali kráľovské poľovačky či panské rytierske zábavy.¹²

To, že už v roku 1271 išlo o výnosné územie, nám dosvedčuje donácia kráľa Štefana V., ktorý v uvedenom roku daroval dnešnú

Jelšavu spolu s Muránskym hradom krajinskému sudcovi Mikulášovi.

K úvahám o refugiálnom charaktere pôvodného hradu môže zvädzať veľká rozloha hradného areálu s maximálnymi rozmermi 370 x 180 m a plochou 2,5 ha, najmä v súvislosti s tým, že najnovšie bádanie doložilo na viacerých kráľovských hradoch rozsiahle útočiskné opevnenia.¹³ Až budúci výskum ukáže či je zachovaná rozloha hradu daná starším sídlom z 13. storočia, alebo vznikla až rozširovaním hradu v neskorom stredoveku. Na základe aktuálneho architektonicko-historického výskumu je možné konštatovať, že podoba stredovekého Muránskeho hradu ostáva neznáma a o jeho podobe nevieme v podstate nič. Pôvodný hrad prekryli rozsiahle nesko-

⁹ O Bubekovcoch ako staviteľoch hradu píše: KUŠNIEROVÁ, Edita. Hrad Muráň. In *Pamiatky a múzeá*, 1996, č. 4, s. 32; GALLO, Ján. *Muráň*. Prešov : Dominanta, 2001, s. 31. HLODÁK, Pavol – ŽILÁK, Ján. *Panstvo Muráň*. Kalinovo : Kermat, 2006, s. 7.

¹⁰ FÜGEDI, Erik. *Vár és tarsádalom a 13. – 14. századi Magyarországon*. Budapest : Akadémiai kiadó, 1977, s. 168.

¹¹ ILA, Bálint. *Gömör megye III*. Budapest : A Magyar tudományok akadémia kiadása, 1946, s. 56 – 57.

¹² RATKOŠ, Peter. Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. In *Slovenský národopis*, roč. 13, 1965, č. 2 – 3, s. 136.

¹³ BÓNA, Martin – ŠIMKOVIC, Michal. Opevnené sídla do začiatku 14. storočia. In BURAN, Dušan (ed.). *Gotika – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, Slovart 2003, s. 60 – 67; PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava – Slovart : Praha – Libri, 2007, s. 211.

roštredoveké a predovšetkým novoveké prestavby. Jediným pozostatkom môže byť hranolová veža (tzv. Cigánska veža) na juhozápadnej strane hradného areálu (Obr. 1 : 9), tak ako to predpokladala už najnovšia odborná literatúra.¹⁴ Stavba sa javí ako staršia oproti príľahlej neskorostredovekej hradbe.

V súvislosti s najstaršími dejinami Muráňa ostáva nevyjasnený jeho vzťah k nedostavanému hradu v 10 km vzdialenom Tisovci. Zvyšky sídla na Hradovej (887 m. n. m) svojou polohou na ťažko dostupnom, bralami prirodzene chránenom vrchu, veľmi pripomínajú polohu Muráňa. Tisovec sa svojou veľkou rozlohou radí k refugiálnym hradom a jeho počiatky tiež zrejme spadajú do 13. storočia.

Prvý šľachtický vlastník hradu Muráň

Vzhľadom na to, že v listine z roku 1271 sa nespomína rodová príslušnosť krajinského sudcu Mikuláša, vzniklo v minulosti viacero verzií o jeho pôvode. V doterajšej literatúre sa mu pripisovala príslušnosť k rodu Abovcov,¹⁵ či Ákošovcov,¹⁶ no najmä k rodu Ratoldovcov.¹⁷ Už v roku 1901 maďarský historik M. Wertner kombináciou viacerých zachovaných prameňov pripísal Mikulášovi pôvod z významného uhorského rodu Gutkeledovcov.¹⁸ Toto neskôr prijal aj maďarský historik P. Havassy vo svojej štúdii o stredovekých dejinách gemerských hradov,¹⁹ ako aj spoluautorka tohto príspevku v monografii o Jelšavskom panstve.²⁰ Približne v rovnakom období Historický ústav Maďarskej akadémie vied pracoval na archontológii hodnostárov z čias vlády Arpádovcov. V tejto súvislosti sa A. Zsoldos stretol v prameňoch s krajinským sudcom Mikulášom, spomínaným tiež v listine z roku 1271 a začal sa zaoberať jeho pôvodom. Výsledkom tohto precízneho výskumu bolo nové určenie pôvodu Mikuláša, ktorého A. Zsoldos zaradil do rodu pánov z Monoszló.²¹

Dejiny tohto rodu siahajú už do 12. storočia a až do roku 1271 sa spájajú výlučne s južnými časťami Uhorského kráľovstva, kde vlastnili početné majetky a zastávali dôležité hodnosti v cirkevnej i svetskej správe. Viacerí príslušníci tohto rodu, tak ako aj samotný Mikuláš sa aktívne podieľali na bojoch kráľa Bela IV. s jeho synom Štefanom v prvej polovici 60. rokov 13. storočia. O účasti Mikuláša na týchto bojoch sa dozvedáme priamo z listiny z roku 1271. Štefan bol v tom čase sedmohradským vojvodom a Mikuláš sriemskym županom. Svoju priazeň prejavil Štefanovi aj opustením svojich majetkov na oboch brehoch rieky Dráva, a aby mu mohol pohotovo slúžiť, pri-

5. Severozápadný úsek hradby, detail strielne.
Foto:
M. Šimkovic,
2015.

¹⁴ SLIVKA, Michal – VALLAŠEK, Adrián. *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 167 – 170. PLAČEK – BÓNA, ref. 13, s. 210.

¹⁵ ILA, ref. 11, s. 56.

¹⁶ PLAČEK – BÓNA, ref. 13, s. 147.

¹⁷ HAJSTER, Ľudovít. *Jelšava*. Jelšava : Mestský úrad, 1998, s. 29; HLODÁK – ŽILÁK, ref. 9, s. 173; KRIŽANOVÁ, Eva – FIALA, Andrej. Jelšava – príspevok k stavebnému vývoju a pamiatkovej ochrane historického jadra. In *Pamiatky a príroda*, 1976, č. 2, s. 17.

¹⁸ WERTNER, Mór. Az Árpádkori orszá- és udvarbirák genealogiája. In *Turul*, 1901, č. 1, s. 26.

¹⁹ HAVASSY, Péter. Adatok a Gömör megyei várak középkori történetéhez. In *A nyíregyházi Jós András múzeum évkönyve*. roč. 43, 2001, s. 292.

²⁰ SKALSKÁ, ref. 5, s. 84.

²¹ ZSOLDOS, Attila. Miklós országbíró. In *Honoris causa: tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest : MTA – Történettudomány Intézet, 2009, s. 519 – 549.

6. Východná
bašta.
Foto:
M. Šimkovic,
2014.

šiel k nemu až do Sedmohradska aj so svojou početnou družinou. Belo IV. Mikuláša údajne potrestal odobratím jeho drávskych majetkov. Preto sa kráľ Štefan V. v roku 1271 odvd'čil Mikulášovi a daroval do večnej držby jemu a jeho potomkom majetok Forró, Ináncs a Heveš s príslušenstvami v dolnom poriečí Hornádu, ako aj majetok Jelšava spolu s hradom Muráň a všetkými ostatnými príslušenstvami a úžitkami.²² Okrem majetkov odmenil Štefan Mikuláša hneď po svojom nástupe na trón aj udelením dôležitej hodnosti krajinského sudcu, v roku

1272 hodnosti kráľovského koniarnika a župana Szebenskej stolice.²³

Všetky hodnosti na kráľovskom dvore zastával Mikuláš len do smrti kráľa Štefana, čo bolo už v roku 1272. Vzhľadom na to, že ho už následne nenachádzame vo verejnom živote a rovnako sa vytráca aj z dejín všetkých majetkov, ktoré mu kráľ v roku 1271 daroval, zdalo by sa, že tiež zomrel, a to bez mužských potomkov. Z neskorších prameňov však vieme, že Mikuláš mal dvoch synov. No aj napriek tomu všetky uvedené majetky, vrátane Jelšavy s Muráňom, už v nasledujúcich rokoch mali iných vlastníkov. A. Zsoldos túto skutočnosť vysvetľuje tým, že krátko po smrti Štefana V., v čase neprehľadných pomerov v krajine, bol Mikuláš odsúdený za neveru a všetky majetky mu boli zhabané.²⁴ Viaceré z nich už v nasledujúcich rokoch nachádzame opäť v súkromných rukách. Jelšava spolu s hradom Muráň na rozdiel od nich ostala kráľovským majetkom.

Hrad Muráň na prelome 13. a 14. storočia

O osude hradu na samom konci 13. storočia sa dozvedáme z listiny z roku 1299.²⁵ Hoci sa v nej názov hradu vyslovene nespomína, bola vo väčšine odbornej literatúry prijatá ako ďalší z dokladov k raným dejinám hradu.²⁶ O tom, že ide skutočne o Muránsky hrad, by nás mala presvedčiť previazanosť s dnešnou Jelšavou, ktorá sa v listine opäť spomína.

Z listiny kráľa Ondreja III. sa dočítame o rozsiahlom spore medzi synmi magistra Štefana z rodu Tekušovcov a magistróm Henrikom, synom Ota z rodu Balogovcov ohľadom neoprávneného využívania Henrikových majetkov Tekušovcami v Turrianskej stolici. Aby vynahradili Henrikovi škody, ktoré mu spôsobili, boli prinútení vzdať sa svojho majetku Jelšava. V závere rozsiahlej listiny sa dočítame, že k Jelšave patrí aj hrad, ktorý sa nachádza v neobývanej oblasti a sám je opustený (spustnutý).²⁷

²² 1271: possessiones, videlicet Furro, iuxta aquam Herrad, Inanch, cum villis ad easdem spectantibus, Hewes similiter cum villis ad ipsam pertinentibus, ac possessionem Elsua, simul cum castro Muran, quaslibet ipsarum cum omnibus pertinentiis, appendiciis, circumstanciis et utilitatibus suis universis...; CDAC VIII, ref. 1, č. 225, s. 334.

²³ ZSOLDOS, Attila. *Magyarország világi archontológiája 1000 – 1301*. Budapest : MTA Történettudományi intézete, 2011, s. 335.

²⁴ Tento svoj predpoklad zakladá na listine kráľovnej Alžbety, vdovy po Štefanovi, ktorá opisuje ako krátko pred korunováciou jej syna vtrhli do jej domu pri Stoličnom Belehrade niekoľkí ozbrojenci, ktorí sa ale následne podarilo utiecť. Medzi týmito ozbrojencami predpokladá A. Zsoldos aj Mikuláša a jeho synov; ZSOLDOS, ref. 21, s. 546.

²⁵ FEJÉR, Georgius (ed.) *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII/4*. (ďalej len CDH). Buda, 1837, č. CCL, s. 243 – 251.

²⁶ Z posledných prác: SARUSI KISS, ref. 8, s. 29, ZSOLDOS, ref. 21, s. 539.

²⁷ 1299: Ilsva cum castro desolato existenti in deserto; CDH VII/4, ref. 25, č. CCL, s. 250.

Zmienka o neobývanej oblasti vylučuje možnosť, že išlo o hrad Jelšava, známy z roku 1243.

Z prameňov sa nedozvedáme, kedy a za akých okolností sa známy turniansky rod Tekušovcov dostal do držby Jelšavy a celého územia neskoršieho panstva. Udialo sa tak zrejme niekedy po roku 1272. Zo zmienky o hrade je zrejmé, že tento nijako nevyužívali a nechali ho spustnúť.

Vzhľadom na viaceré nejasnosti vyplývajúce z listiny, predovšetkým žiadnymi inými prameňmi presvedčivo nedoložená prítomnosť Tekušovcov či Balogovcov v Muránskej doline, by bolo možné uvedenú listinu v súvislosti s dnešnou Jelšavou a Muránskym hradom spochybniť. Navádza k tomu absencia opisu tejto listiny v diele B. Ilu (autor štvorzväzkovej monografie o Gemerskej stolici), či stotožnenie Jelšavy spomínanej v tejto listine s dnešnou maďarskou obcou Jósfať (Turnianska stolica) v diele J. Karácsonyiho.²⁸ Hradom v blízkosti turnianskej Jelšavy by mohol byť Sokolí hrad, vybudovaný na skalnom výbežku Silickej planiny približne 10 km severozápadne od dediny Jósfať.²⁹ Hoci sa táto interpretácia zdá byť oveľa bližšie k pravde, nakoľko oba spomínané rody mali svoje rodové majetky práve v južnom Gemeri a v Turnianskej stolici, zmienka o Jánovi, synovi Henrika z roku 1327 ako zemepánovi gemerskej Jelšavy, nám nedovoľuje túto listinu v súvislosti s Jelšavou a Muránom úplne vylúčiť.³⁰

Ak by sme chceli vysvetliť spustnutie Muránskeho hradu koncom 13. storočia, len ťažko nájdeme dôvody. Tejto oblasti sa totiž v uvedenom období nedotkli žiadne vojenské udalosti, ktoré prebiehali v Uhorsku. K spustnutiu došlo najskôr v dôsledku nevyužívania hradu, a to zrejme práve kvôli tomu, že rody, ktoré ho od roku 1271 mali vo svojej držbe, mali svoje rodové sídla úplne inde.³¹ Henrik, syn Ota, sa dokonca považuje za stavebníka rodového sídla Balogovcov, hradu Blh, pri dnešnej obci Veľký Blh v južnom Gemeri.³² Tekušovci, ako sme už spomenuli, mali svoje rodové sídlo v dnešnej maďarskej obci Jósfať, v blízkosti ktorej si vybudovali Sokolí hrad.

O technickom stave Muránskeho hradu sa dozvedáme aj z ďalšieho prameňa, ktorý sa zachoval nielen k dejinám hradu, ale aj k dejinám celého neskoršieho panstva. Listina, vydaná v roku 1321 dokladá, že v najbližšej dobe sa malo výrazne dosídlieť územie patriace k hradu Murán a samotný hrad sa mal v budúcnosti, ak by bolo treba, opevniť či prestavať.³³ Táto zmienka býva v literatúre považovaná

7. Východná bašta, detail strielne.

Foto:
M. Šimkovic,
2014.

²⁸ KARÁCSONYI János. *A magyar nemzetség a XIV. század közepéig*. Budapest : A Magyar tudományos akadémia, 1900 – 1901, s. 197.

²⁹ Hoci sa v prameňoch prvýkrát spomína až v roku 1386, jeho oveľa skorší vznik možno predpokladať v súvislosti so zmienkou o prírodnom útvere Sokolí kameň v už spomínanej metácii Plešiveckého panstva z roku 1243. Hrad v tom období síce ešte neexistoval, no vhodná lokalita na jeho výstavbu už bola známa. Jeho staviteľmi azda už v druhej polovici 13. storočia boli celkom isto Tekušovci; ENGEL, Pál. *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457 és Középkori magyar genealógia*. In *Arcanum DVD KÖNYVTÁR IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. Budapest : Arcanum, 2003. [DVD-ROM], Várnagyok és várbirtokosok, Súlyomkö, szlk. Sokolí hrad (Torna m., ma SL.).

³⁰ NAGY Imre (ed.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár II.* (ďalej len CDA). Budapest : MTA, 1881, č. 281, s. 318; ÁMTF II, ref. 7, s. 513. Stotožnenie Jána spomínaného v roku 1327 s Jánom, synom Henrika z rodu Balogovcov nenájdeme v žiadnej z väčších genealogických prác.

³¹ Celkom isto môžeme predpokladať, že o osobné využívanie hradu nemal veľký záujem ani krajinský sudca Mikuláš.

³² ENGEL, ref. 29, Balog, szlk. Blh (Gömör m., ma SL.).

³³ 1321: ceterum quocunque tempore ex aliquo casu castrum Muran confirmare seu reedificare ipsos magistros contingat; SEDLÁK Vincent (ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II.* (ďalej len

8. Tzv.

Hlavná veža
na historickej
pohľadnici zo
začiatku 20.
storočia.

Repro: SLAMKA
- PETRIKOVÍČ
- HORANSKÝ,
ref. 254.

Részlet a murángi várból.

za ďalší doklad spustnutia hradu na začiatku 14. storočia (alebo stále pretrvávajúceho pustnutia), no samotný text listiny to vyslovene nespomína. Aj napriek tomu sa zvykne uvažovať (bez ohľadu na zmienku z roku 1299), že hrad bol zničený v období boja kráľa Karola Róberta s Matúšom Čákom Trenčianskym.³⁴ Či bol hrad zapojený do týchto bojov, nám nedokladá žiaden zo zachovaných prameňov. Nedozevujeme sa z nich dokonca ani len to, či sa tieto boje vôbec dotkli územia horného Gemera. Môžeme to skôr vylúčiť ako predpokladať.

Listina z roku 1321 nám prináša tiež informáciu o území, ktoré k hradu patrilo. Na juhovýchode hraničilo s veľkým chotárom Kamenian, majetkom synov Benedikta (syna Detrika z rodu Ákošovcov), na juhozápade s majetkom kaločského arcibiskupa, s panstvom Rimavská Sobota. Západné a severozápadné hranice sa stretávali až so zvolenskými a liptovskými hranicami. Na severe a severovýchode siahalo až na Spiš a k severozápadným hraniciam panstva Štítnik, patriaceho taktiež Benediktovým synom, približne pri prameni Slanej.³⁵ Z textu listiny sa tiež dozvedáme, že v doline rieky Muráň končilo územie hradu v priestoroch dnešnej Mokrej Lúky, a teda už v sebe nezahŕňalo dnešnú Jelšavu. Ako zistíme z už spomínanej listiny z roku 1327, táto do uvedeného roku patrila Jánovi, synovi Henrika.³⁶ Podľa B. Ilu, hoci sa to v listine vyslovene nespomína, existoval v roku 1321 v priestoroch dnešnej dediny Muráň panský majer.³⁷

Kedy došlo k odlúčeniu hradu Muráň od Jelšavy, nie je známe. V literatúre sa zvykne uvažovať, že hrad Balogovcom odobral sám Karol Róbert, tak ako to urobil v prípade hradu Blh v roku 1320, a to z dôvodu ich spolčenia sa s Matúšom Čákom.³⁸ Ak by to tak ale skutočne bolo, zhabal by im pravdepodobne celé pôvodné územie panstva, vrátane Jelšavy.

To, že rod Balogovcov vlastnil Jelšavu ešte aj v roku 1327 nám dáva tušiť, že Muránskeho hradu sa mohli vzdať aj dobrovoľne, keď ho niekedy pred rokom 1321 predali rodu Ratoldovcov. Napokon aj samotnej Jelšavy sa neskôr (v roku 1327 alebo krátko po tom) vzdali v prospech tohto rodu.

Rod Ratoldovcov v dejinách Muránskeho hradu

Listina, vydaná v roku 1321, hovorí predovšetkým o dohode na osídlení územia patriaceho k hradu Muráň medzi Deziderom, Leustachom, Rolandom a Štefanom, synmi nebohého palatína Rolanda z rodu Ratoldovcov a príslušníkmi významnej spišskej rodiny dedičných richtárov zo Stoján, Helbrandom a Eliášom.³⁹ Na vtedajšie pomery bola spísaná pomerne nezvyčajná lokačná dohoda, ktorej predmetom bolo osídliť nielen rozsiahle územie horného povodia rieky Muráň, ale aj zámer založiť značne veľké dediny. V tých, nad 40 a viac usadlostí, boli spišským lokátorom prisľúbené dve kúrie. Pre Helbranda a Eliáša to bola výzva na založenie čo najväč-

RDSI), č. 737, s. 327.

³⁴ FÜGEDÍ, ref. 10, s. 168; PLAČEK – BÓNA, ref. 13, s. 210.

³⁵ RDSI II, ref. 33, č. 737, s. 327 – 328.

³⁶ CDA II, ref. 30, č. 281, s. 318; ÁMTF II, ref. 7, s. 513.

³⁷ ILA, ref. 11, s. 56.

³⁸ RDSI II, ref. 33, č. 920, s. 400.

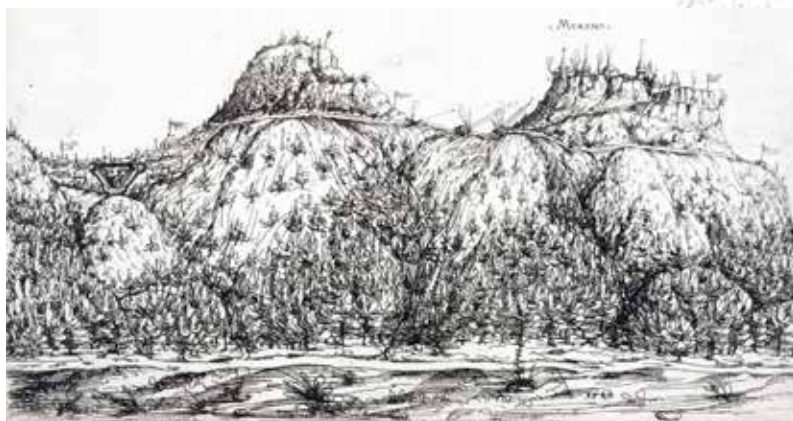
³⁹ RDSI II, ref. 33, č. 737, s. 327 – 328.

šieho možného počtu dedín, čo sa im aj podarilo. Výsledkom ich dosídľovacej⁴⁰ aktivity sú dnešné, ako aj niektoré už v minulosti zaniknuté dediny: Muráň, *Malá Jelšava (v chotári Muránskej Lehoty), Muránska Dlhá Lúka, Revúca, Revúčka, *Lehota (*Sarló, *Olahfalu; v chotári Zdychavy), Mokrú Lúka a po získaní Jelšavy aj Lubeník, Chyžné, *Monyorós (v chotári Kopráša), *Monorét (v chotári Mníšan).

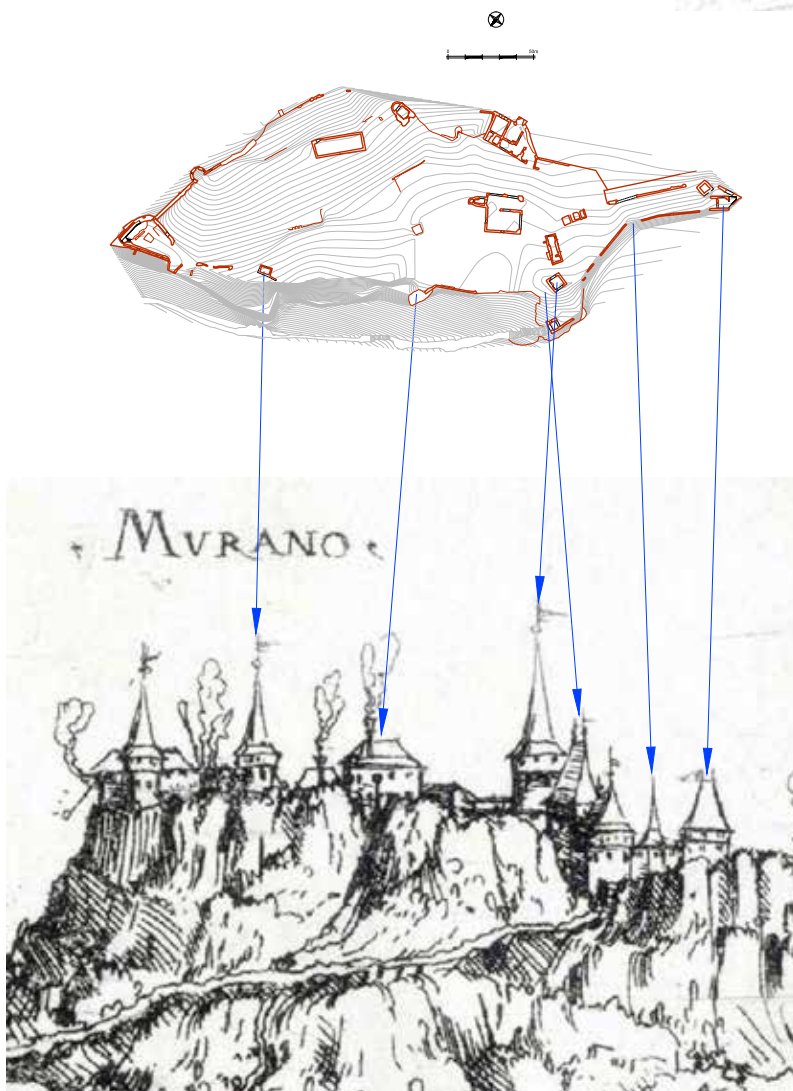
Úmyslom synov palatína Rolanda bolo priviesť do tejto oblasti čo najviac nových osadníkov a vytvoriť z nej doslova jednotné a hospodársky efektívne panstvo. Noví majitelia Muránskej doliny a jej okolitých hôr boli k dvom lokátorom mimoriadne štedrý vo veci ich zisku a právomocí. Výlučne im zverili všetky práva týkajúce sa výstavby a spravovania mlynov a pivovarov na celom vymedzenom území. Aj v oblasti súdnictva získali neobyčajnú moc, a to samostatne viesť aj také súdne spory (podvody, vraždy, či iné násilnosti), ktoré si obyčajne vyhradzovali pre seba len samotní zemepáni. Rovnako získali právo na tretinu z ťažby nerastných surovín, ktorých objavenie na danom území bolo viac ako pravdepodobné. Taktiež v tejto oblasti, obklopenej hlbokými lesmi, bol pre Helbranda a Eliáša výhodný tretinový zisk z poľovníctva. Napokon im a ich deďom bola pridelená aj tretina z obecnej dane každej jednej založenej dediny.

Touto dohodou sa rod Ratoldovcov, konkrétne jeho rodová línia neskôr nazývaná z Jelšavy, zapísal do dejín Gemera ako jeden z mála tunajších iniciátorov programového osídlenia na nemeckom práve a vybudovania jednej z najrozsiahlejších gemerských majetkových domén, ktorú spravoval viac ako sto rokov.

Hoci nepoznáme obdobie ani okolnosti, za akých sa Ratoldovci (konkrétne Roland a jeho synovia) dostali do držby územia v hornom Gemeri, sledovanie ich pôsobenia v kráľovstve pred rokom 1321, ako aj ich ostatných majetkov v Gemeri,

9. Grafický list Augustína Hirschvogela z roku 1549. Repro: BÓNA – TIHÁNYIOVÁ, ref. 78.

10. Pokus o stotožnenie Hirschvogelovej grafiky so zachovanými objektami. Autor: M. Šimkovic, 2016.

⁴⁰ Z predchádzajúcich prameňov sme videli, že už pred rokom 1321 tu existovalo isté osídlenie, najskôr súvisiace s banskou ťažbou v okolitých horách, na ktoré Helbrand s Eliášom nadviazali. Označenie * znamená zaniknutú dedinu.

11. Pohľad
na bastión
z priestoru
nádvorie.
Foto:
M. Šimkovic,
2014.

12. Pohľad
na bastión
z prístupovej
cesty.
Foto:
M. Šimkovic,
2014.

nás nabáda pripísať získanie hornogemerského územia ešte palatínovi Rolandovi († krátko po roku 1307). Možno tak usudzovať na základe jeho plánovitého budovania majetkovej domény v južnom Gemeri na prelome 13. a 14. storočia. Kúpou či donáciou sa dostal k hradu Hodejov, k dedinám ležiacim v dolnom povodí Rimavy, ktorých centrom bol dnešný Chrámec, ďalej k dedine Hostice, Barca, Žiar a *Mihályföldre (zaniknutá dedina v chotári dnešnej Levkušky).⁴¹ Čo sa týka jeho pôsobenia vo verejnom živote, stretávame ho tu už za vlády kráľa Ladislava IV., a to v hodnosti kráľovského koniarnika (1283). Až dvakrát vo svojom živote zastával hodnosť palatína. Prvýkrát to bolo za Ondreja III. v rokoch 1298 – 1299 (v tom čase bol aj sudca Kumánov), druhýkrát v rokoch 1303 – 1307, najprv na dvore kráľa Ladislava V. (českého kráľa Václava III.), potom

na dvore kráľa Karola Róberta.⁴² O aktivitách jeho synov v období pred rokom 1321 nemáme takmer žiadne správy.

Nepoznáme síce presný rok a okolnosti, za akých sa Ratoldovci dostali do držby Muránskeho hradu a rozsiahleho územia patriaceho k nemu, veľmi dobre však vieme, do kedy tento hrad vlastnili. Vo svojich rukách ho držali až do roku 1427. Hoci boli jeho pánmi viac ako 100 rokov, nezachovala sa nám k nemu z tohto obdobia ani jedna hodnoverná písomná správa. Pritom je zaujímavé, že dlhé obdobie bol jeho držiteľom Leustach z Jelšavy, významný predstaviteľ rodu, ktorý dosiahol úspešnú kariéru na kráľovskom dvore (v rokoch 1392 – 1396 bol uhorským palatínom), čo vzápätí využíval na zveľádovanie svojich majetkov. Po ňom bol držiteľom hradu a panstva jeho syn Juraj, rovnako úspešný na dvore kráľa Žigmunda a jeho manželky, kráľovnej Barbory (v rokoch 1419 – 1427 bol zvolenským županom). Z tohto možno usúdiť, že žiadosť o opevnení či prestavanie hradu, ktorú adresovali Ratoldovci spišským lokátorom v roku 1321, nebola zrealizovaná. To si možno vysvetliť predovšetkým tým, že Helbrand a Eliáš (ako ani nik z ich rodiny, ktorá sa dlhodobo venovala osídľovaniu na nemeckom práve, najmä na Spiši) nemali žiadne skúsenosti so starostlivosťou o hradné objekty. Podľa listiny z roku 1321 sa mali oni, a potom aj ich dediči, v prípade prestavby hradu stať jeho správcami, či kastelánmi. Je však viac ako isté, že v prvom rade sa niekoľko rokov starali o založenie viacerých rozsiahlych dedín v doline Muráňa, a keď prišiel čas postarať sa o hrad, mali už Ratoldovci vo svojich rukách aj Jelšavu a realizovali práve výstavbu (druhého) Jelšavského hradu. Tento sa následne stal centrom panstva a rodovým sídlom potomkov palatína Rolanda, ktorí si od Jelšavy začali odvodzovať aj svoj predikát. Ako sa ukazuje, jeho výstavba ako centra panstva, bola oveľa výhodnejšia, ako starostlivosť o vydržiavanie vysoko

⁴¹ SKALSKÁ, Monika. Rod Ratoldovcov v dejinách Gemera do začiatku 14. storočia. In BODOROVÁ, Oľga (ed.). *Gemer – Malohont, Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote*. Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote, roč. 5, 2009, s. 51 – 53.

⁴² ZSOLDOS, ref. 23, s. 349; ENGEL, ref. 29, Nádor, Lovászmester.

položeného a pomerne odľahlého Muránskeho hradu. Aj z tohto dôvodu o ňom v nasledujúcich viac ako sto rokoch vôbec nepočujeme.

Jediným dokladom na jeho prípadné využívanie je zmienka v listine, ktorá je dnes považovaná za falzum. Skutočnosti, ktoré táto listina obsahuje, sa síce zakladajú na reálnych udalostiach, no minulosť, na ktorú sa v tomto dokumente sporné stránky odvolávajú, sa vymyká stavu, doloženému hodnovernými stredovekými prameňmi.⁴³ V roku 1701 predstupujú pred kráľa Leopolda I. (1657 – 1705) poddaní Muránskej Dlhej Lúky a žiadajú potvrdenie svojich práv na základe mnohých dovtedy vydaných listín uložených v sakristii Jágerskej kapituly. Panovník reaguje poverením Jágerskej kapituly, aby túto vec prešetrila a následne vykonala odpis listiny, ktorá má zaručiť Dľholúčanom ich práva. Jágerská kapitula toto nariadenie prijala, odpísala a svojou pečaťou opatrla listinu z roku 1419, ktorá v sebe zahŕňa doklady o právach poddaných z Muránskej Dlhej Lúky, spísané v roku 1357. Pre výskum hradu Muráň je dôležitá práve listina z roku 1419, z ktorej sa dozvedáme o kastelánovi hradu, Jánovi z Rožkovian. Tento mal v uvedenom roku žiadať o potvrdenie práv obyvateľov dnešnej dediny Muráň.⁴⁴ Hoci všetky osoby, vystupujúce v oboch stredovekých prameňoch ako zemepáni Revúcej, Muráňa a Muránskej Dlhej Lúky, sú nadmieru podozrivé a oporu v ich identifikovaní nenachádzame v žiadnom z hodnoverných prameňov, samotný Ján z Rožkovian je dobre doloženou, skutočne žijúcou osobou. Ďalšie doklady o Jánovi pochádzajú z rokov 1418 a 1419, keď ho máme doloženého ako člena kráľovského dvora. Táto skutočnosť však poukazuje skôr na nereálnosť Jánových služieb pre hrad Muráň, a to dokonca pre zemepánov, ktorí neboli v nijakom zväzku s Ratoldovcami a o ich reálnej existencii sa nedeťujeme v žiadnom inom prameni. Napokon, už o pár rokov neskôr, v roku 1427, všetky spomínané lokality Muránskej doliny, sú hodnoverne doložené ako majetky Juraja, syna Leustacha z rodu Ratoldovcov.⁴⁵ Hodnovernosť listiny z roku 1701, ktorá v sebe zahŕňa údaje k roku 1419 a 1357 napokon podlamuje existencia listiny rovnakého znenia, avšak týkajúca sa oblasti v okolí dnešného maďarského mesta Jászberény.⁴⁶

Hrad Muráň po smrti Juraja z Jelšavy

To, že páni z Jelšavy nijako nevyužívali Muránsky hrad, nám dosvedčujú viaceré pramene, súvisiace so zálohovaním a donáciou panstva po roku 1427. Po tom, ako Juraj z Jelšavy zomrel bez mužských dedičov, všetky jeho majetky pripadli kráľovi Žigmundovi Luxemburskému. Stali sa tak pre neho vhodným prostriedkom získavania financií, vďaka jeho politike zálohovania. Možno hneď v roku 1428, najneskôr v roku 1430, dáva niekdajšie Jurajove hrady Jelšava a Fiľakovo s ich príslušenstvami do zálohu svojej manželke Barbore. Z neskorších prameňov sa dozvedáme, že to bolo za sumu 5 707 zlatých. V rukách kráľovnej však tieto majetky nezotrvali dlho. V dôsledku zlých skúseností z husitských vpádov a z obáv pred ďalším útokom zo strany Osmanskej ríše pristupuje kráľ Žigmund v roku 1435 k ďalšiemu zálohovaniu tohto panstva.⁴⁷

V uvedenom roku ho dáva za 2 000 zlatých (spolu s panstvom Fiľakovo) do zálohu pánom z Plešivca (Bubekovci), s podmienkou, že musia najprv vyplatiť kráľovnej spomínanú sumu 5 707 zlatých. Týmto celková suma, za ktorú Bubekovci získali obe panstvá, stúpla na 7 707 zlatých. V závere zálohovacej listiny kráľ Žigmund dodáva, že ak by niekto chcel od nich spomínané panstvá vykúpiť, vtedy to majú

⁴³ Naposledy sa tejto listine venovala spoluautorka tohto príspevku: TIHÁNYIOVÁ, Monika. Muránska Dľhá Lúka od stredoveku po rok 1918. In. MANDÚCH, Marián (ed.). *Muránska Dľhá Lúka*. Bratislava: Elán, 2013, s. 29 – 34, 71 – 75.

⁴⁴ MNL – OL, DL 24 905; SKALSKÁ, ref. 5, s. 222.

⁴⁵ MNL – OL, DL 35 801.

⁴⁶ TIHÁNYIOVÁ, ref. 43, s. 29 – 34.

⁴⁷ BÁRTFAI, Szabó László (ed.). *A Kőröszeghi és Adorjáni gróf Csáky család története I/1. Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1919, s. 358 – 361.

13. Tzv.
Veliteľská
budova,
pohľad na
severovýchodnú
fasádu so
zvýškom staršej
stredovekej
stavby.
Foto:
M. Šimkovic,
2013.

14. Tzv.
Veliteľská
budova, celkový
pohľad od
juhozápadu.
Foto:
M. Šimkovic,
2011.

priať a v prospech kráľa sa zrieknuť spomínaných 7 707 zlatých, ktoré im prípadný záujemca musí zložiť. Novými zemepánmi hradu Muráň a Jelšavského panstva sa stávajú príslušníci významného gemerského rodu – Peter, syn palatína Detrika (1397 – 1402), Imrich, vnuk sedmohradského vojvodu Imricha (1392 – 1393), a Ladislav, vnuk Detrika a syn taverníka kráľovnej Mikuláša (1430). V listine, ktorou získali Jelšavské panstvo, vôbec prvýkrát dochádza k spísaniu všetkých príslušenstiev hradu Jelšava.⁴⁸ Muránsky hrad, či jeho lokalita sa v tomto výpočte vôbec nespomína. Je tu však zmienka o mýtnej stanici v dnešnej obci Muráň, čo len potvrdzuje, že hrad bol v minulosti vystavaný nad obchodnou komunikáciou, spájajúcou Malohont, Spiš a Zvolen s územím horného Gemera.

Zmienka o hrade chýba rovnako aj v prípade listiny z októbra toho istého roku, keď dal kráľ Žigmund Jelšavské panstvo do zálohu Jánovi a Štefanovi z Perína, v tom čase kráľovským stolníkom a zároveň zemplínskym županom. Tentokrát sa suma za panstvo (spolu s panstvom Fiľakovo) vyšplhala na 11 007 zlatých. Naj-

prv mali páni z Perína požičať kráľovi 3 000 zlatých a následne pre získanie oboch panstiev mali vyplatiť Bubekovcom spomínanú sumu 7 707 zlatých.⁴⁹ K tomuto však dlho nedošlo, keďže Bubekovci figurujú ako držitelia oboch panstiev aj v nasledujúcom období. V tom čase bol hlavným predstaviteľom rodu sedmohradský vojvoda Imrich, ktorý sa v roku 1445 stal aj jedným z hornouhorských kapitánov. Z viacerých prameňov sa dozvedáme, že pánom z Perína hornogemerské panstvo nechceli Bubekovci odovzdať zámerne, aj napriek tomu, že medzičasom naň dostali donáciu najprv od kráľa Albrechta v roku 1438, neskôr od kráľa Ladislava V. v roku 1453.⁵⁰ Zámer Bubekovcov bol jasný. Držbou Jelšavského panstva, o ktoré sa snažili od 14. storočia, si vytvorili spolu so svojimi ďalšími majetkami (panstvo Plešivec, Krásna Hôrka, Rákoš, časť panstva Štítnik) rozsiahle domínium, ktoré tvorilo takmer kompaktné územie veľkej časti horného Gemera.⁵¹

Uvedené nezhody v majetkových pomeroch panstva však v dejinách hradu nezohrávali veľkú úlohu. Ani jeden zo spomínaných rodov totiž celkom isto nemal

⁴⁸ V roku 1435 sa ako príslušenstvá hradu Jelšava spomínajú – Revúca, (Muránska) Dlhá Lúka, Chyžné, Lubeník, *Malá Jelšava, (Jelšavská) Teplica, Šivetice, Prihradzany, *Monorét, *Monyorós, Muráň s mýtnou stanicou, Revúčka, Mokrá Lúka, (Revúcka) Lehota a *Sarló, spolu s hámmami a železnou rudou, nachádzajúcou sa v okolitých horách.

⁴⁹ MNL – OL, DL 12 770.

⁵⁰ MNL – OL, DL 38 655, 13 248, 13 249.

⁵¹ O geneológii rodu a jeho majetkoch v Gemeri a mimo neho naposledy SKALSKÁ, Monika. Rod Bubekovcov z Plešivca do začiatku 15. storočia. In *Historický zborník*, roč. 20, 2010, č. 2, s. 29 – 45.

záujem o vysoko položený kamenný hrad nad obcou Muráň ako o svoju rezidenciu, keďže oba rody mali svoje rodové sídla úplne inde (Peréniovci v Trebišove a vo Veľkej Ide, Bubekovci v Plešivci a v Sajóvámosi). Hospodársko-správnym centrom panstva naďalej zostáva hrad Jelšava.

Bratríci v dejinách hradu Muráň

V roku 1454 sa do Uhorského kráľovstva na žiadosť viacerých veľmožov vracia z vyhnanstva Ján Jiskra, aby pomohol s vyhnaním bratříkov z krajiny. Z prameňa, vydaného v tom istom roku sa dozvedáme, že bývalí Jiskrovi žoldnieri, ktorí sa už približne desať rokov potulovali po krajine a žili z lúpeží, sa usadili aj v Muránskej doline. S pomocou poľského šľachtica Petra Komorovského si tu vybudovali dve pevnosti, jednu na lokalite prvého Jelšovského hradu a druhú na lokalite Muránskeho hradu. V roku 1454 sa Komorovský zaviazal vzdať týchto pevností, tak v Muránskej doline, ako aj na ostatnom území Gemera a v ďalších 10 stoliciach.⁵² Je nepochybné, že bratříkom sa v tejto oblasti podarilo usadiť aj kvôli neprehľadným majetkovým pomerom a kvôli opustenosti hradných lokalít, ktoré si zvolili za sídla svojich táborov.⁵³

Ak sa aj náhodou podarilo bratříkov z Muránskej doliny vyhnať, zrejme sa tam už čoskoro vrátili. V roku 1455 si vdova po vojvodovi Imrichovi dokonca musela na ich vytlačenie z Jelšavy požičať od Jána Huňadyho 1 160 zlatých.⁵⁴ Avšak ani to zrejme nepomohlo. Z prameňa vydaného v roku 1466 sa dokonca dozvedáme, že ich tunajším spojencom bol práve Ján z Perína. V roku 1456 sa údajne spolčil s vodcom bratříkov, Jánom Talafúzom a so spoločným vojskom prepadli zhromaždenie Gemerskej stolice. Dôvodom bolo prejednávanie jeho nezákonného okupovania Jelšovského panstva.⁵⁵

Prítomnosť bratříkov na Muráni ešte aj začiatkom 60. rokov 15. storočia dokladá aj ďalší prameň, ktorý nás zároveň informuje o okolnostiach ich tunajšej porážky. V októbri 1461 kráľ Matej Korvín nariadil obyvateľom Levo-

15. Tzv. Veliteľská budova, detail zvyškov renesančnej výzdoby fasády. Foto: M. Šimkovic, 2016.

16. Tzv. Veliteľská budova, základy polkruhového rizalitu odkrytého archeologickým výskumom. Foto: M. Šimkovic, 2013.

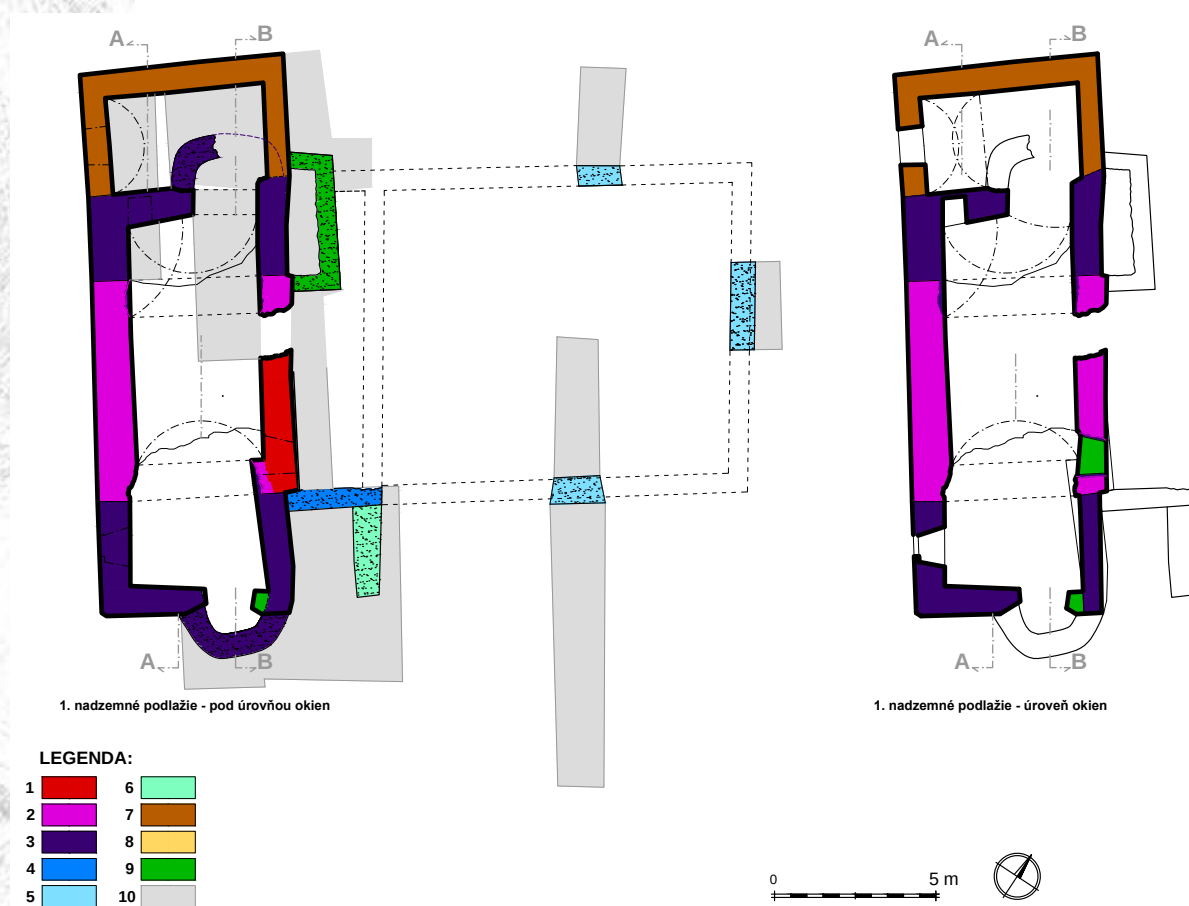
⁵² 1454: Olczwa, Muran; MNL – OL, DL 15 307.

⁵³ Ich tunajšiu prítomnosť dokladajú aj početné archeologické nálezy z Jelšavy. Prepálenie všetkých nálezov a prekrytie kultúrnej vrstvy popolom dáva tušiť zánik požiarom, ktorý mohol byť práve výsledkom vojenského zničenia bratrického tábora. OLEXA, Ladislav – TÖKÖLY, Gabriel. Zisťovací výskum na stredovekej lokalite Hradovisko v Jelšave. In *AVANS v roku 1975*, Nitra, 1976, s. 207.

⁵⁴ MNL – OL, DL 14 978, 14 983.

⁵⁵ Za Talafúzovu pomoc sa potom na revanš spolupodieľal na obsadení Jasovského prepoštstva, kde si Talafúzova posádka zriadila tábor, odkiaľ robili pustošivé nájazdy do Turnianskej stolice. MNL – OL, DL 16 451; TÓTH-SZABÓ, Pál. *A Cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest : Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1917, s. 449 – 450.

17. Tzv.
Veliteľská
budova,
architektonicko-
historická
analýza 1. NP.
Autor:
M. Šimkovic,
2016.

1) – 2) stredovek, 3) 2. polovica 16. až začiatok 17. storočia, 4) – 5) – 6) 17. storočie, 7) – 8) 18. storočie, 9) začiatok 19. storočia, 10) sondy archeologického výskumu.

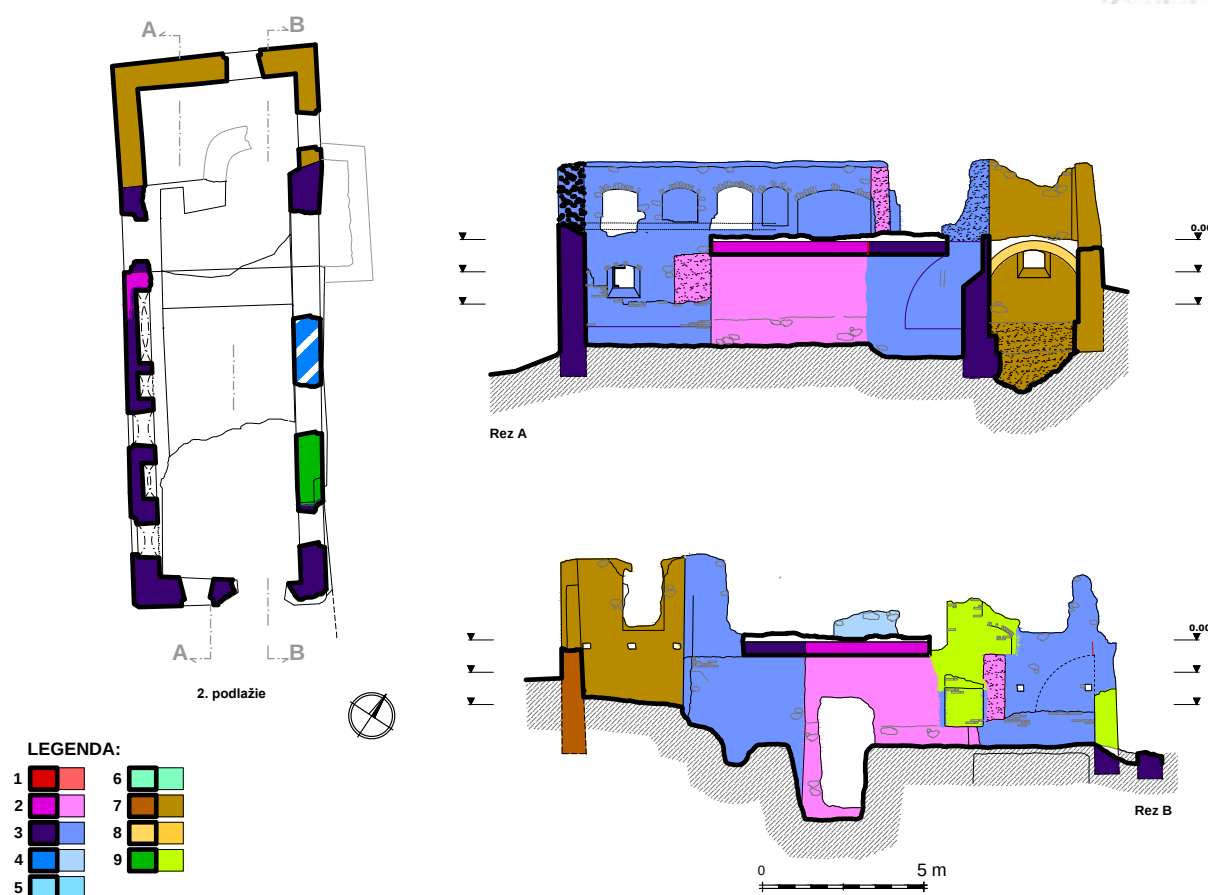
če, aby pomohli Štefanovi Zápoľskému pri dobýjaní hradu Muráň. Ten je vraj ešte stále v rukách bratříkov, ktorí odtiaľto podnikajú lúpežné výpravy. Štefan Zápoľský mal pre účinné dobytie hradu vystavať na vhodnom mieste pevnosť (*castellum*), z ktorej mal následne podniknúť útoky na Muráň.⁵⁶ Lokalizácia tohto objektu, v Matejovom nariadení nekonkrétne určená spojením *sub alpibus*, najčastejšie prekladaným pod Tatrami,⁵⁷ z iných písomných prameňov však celkom isto chápaným ako pod akýmikoľvek vrchmi a horami okolo nadmorskej výšky 1000 m, priniesla v doterajšej odbornej literatúre niekoľko jej interpretácií. Vzhľadom na ľudové označenie lokality niekdajšej bratrickej pevnosti Muránčok pri Nižnej Slanej, zvykne byť pevnosť, vybudovaná Štefanom Zápoľským za podpory Levočanov, pripisovaná práve tomuto objektu.⁵⁸ To, že skutočne išlo o objekt v blízkosti Muránskeho hradu, nám prezrádza sám Imrich Zápoľský vo svojom liste z roku 1465, ktorý adresoval mestu Bardejov. Píše v ňom, že po tom, čo dokončili pevnosť pod vrchom (či skalou) Muráň (*sub monte Mwrán*), chcel so svojím vojskom napredovať smerom k Bardejovu.⁵⁹ Ani v tomto prameni, žiaľ, nie je spomenutá bližšia lokalizácia tejto pevnosti (v liste kráľa Mateja uvádzanej pod termínom *castellum*, u Zápoľského zas ako *fortalitium*), no predsa

⁵⁶ 1461: ipse unum castellum sub alpibus in locis aptis cum vestro adiutorio erigat; WAGNER, Carolus (ed.). *Analecta Scepusii sacri et profani I*. Viennae 1774, s. 85.

⁵⁷ ŠPIRKO, Jozef. *Husiti, jiskrovci a bratříci v dejinách Spiša (1431 – 1462)*. Spišská Kapitula : Spišský dejepisný spolok v Levoči, 1937, s. 111.

⁵⁸ BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus. *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis Notita historico-geographico-statistica*. Leutschoviae, 1806 – 1808, s. 615; DROPPA, József. *Murány váranak története*. Pohorella : Bahéry József kiadása, 1905, s. 12; HLODÁK – ŽILÁK, ref. 9, s. 28.

⁵⁹ 1465: ... statim postquam sub monte Mwrán fortalitium exigere fecimus, versus vos tendere volebamus ...; MNL – OL, DF 214 295; Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej len MV SR) Štátny archív (ďalej len ŠA) v Prešove, pobočka Bardejov, č. 1600; HORVÁTH, Richárd. *A Felső Részek Kapitánysága a Mátyás-korban*. In *Századok*, 2003, č. 4, s. 945.

18. Tzv.
Veliteľská
budova,
architektonicko-
historická
analýza 2. NP
a rezy.
Autor:
M. Šimkovic,
2016.

1) – 2) stredovek, 3) 2. polovica 16. až začiatok 17. storočia, 4) – 5) – 6) 17. storočie, 7) – 8) 18. storočie, 9) začiatok 19. storočia.

len naznačuje konkrétnejšiu situáciu. Tou by pokojne mohla byť možnosť, že ju vybudovali neďaleko hradu Muráň, na niektorom z kopcov rozprestierajúcich sa pod ním. S týmto objektom sa v stredovekých prameňoch následne už vôbec nestretávame. Samotná existencia pevnosti však dokladá, že Muránsky hrad bol z rúk bratříkov získaný vojensky, čo znamená, že mohlo dôjsť aj k jeho poškodeniu.

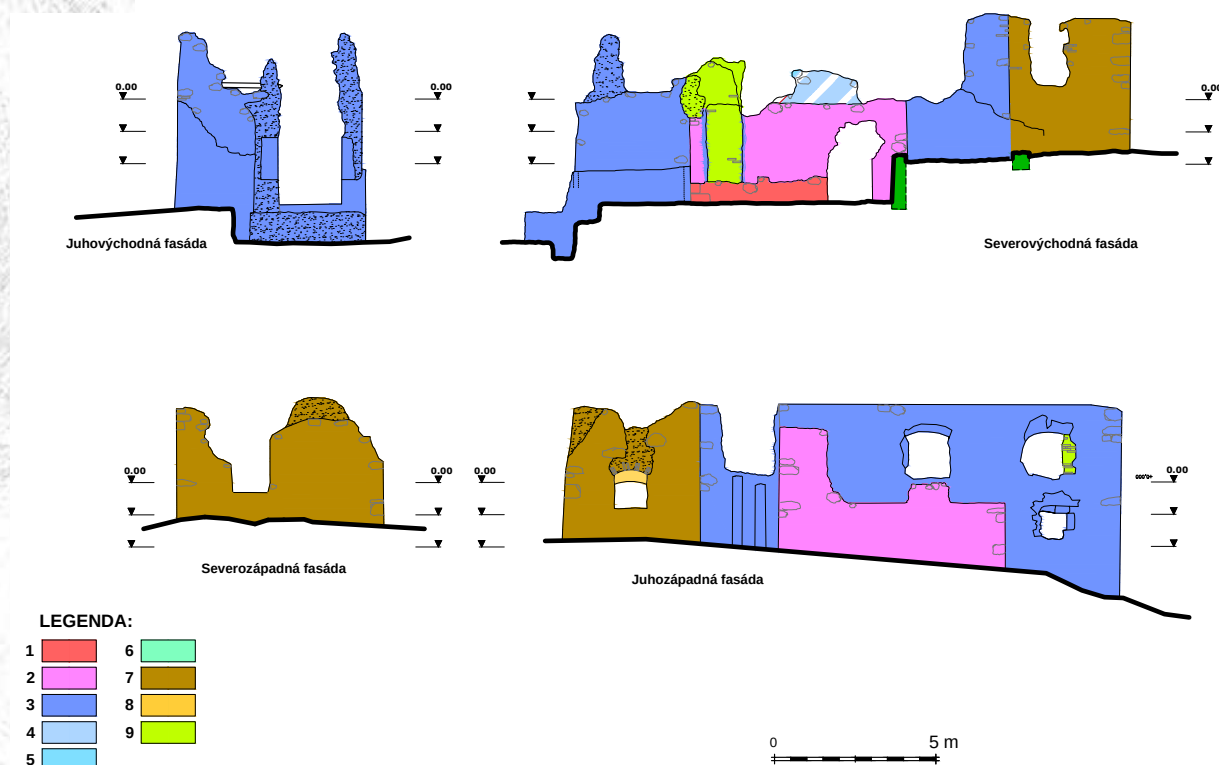
Je známe, že kapitáni horných častí Uhorského kráľovstva, ktorých kráľ Matej Korvín poveril bojmi s bratříkmi, si častokrát po vydobytí hradu nárokovali na jeho držbu. Aj v súvislosti s Muráňom sa ráta s touto možnosťou, keďže v nasledujúcom období patrila tento hrad s panstvom Jelšava práve vplyvnému magnátskemu rodu Zápoľskovcov, niekdajším hornouhorským kapitánom, bratom Imrichovi a Štefanovi. Na rozdiel od iných hradov, kde sa ich nároky stretli s protestom pôvodných majiteľov, v prípade Muráňa si jeho držbu zabezpečili aj príbuzenstvom s Bubekovcami, a to sobášom Uršuly, dcéry sedmohradského vojvodu Imricha Bubeka s Imrichom Zápoľským.⁶⁰ Následne uzavreli Imrich a Štefan Zápoľský s vtedajšími držiteľmi gemerských bubekovských majetkov, Pavlom (syn vojvodu Imricha) a Jurajom (syn mačvianskeho bána Štefana), dohodu, že v prípade úmrtia oboch Bubekovcov bez mužských potomkov získajú všetky ich majetky práve Zápoľskí.⁶¹ V hre boli na území Gemerskej stolice okrem Jelšavského panstva s hradom Muráň aj hrady Krásna Hôrka, Rákoš a panstvo Plešivec.

Z tohto obdobia sa nám zachoval vzácny doklad o využívaní Muránskeho hradu zo strany Bubekovcov, konkrétne Pavla. Na začiatku roku 1469 sa na zhromaždení Gemerskej stolice sťažovala pani Helena, vdova po Ondrejovi zo Štítnika, že na príkaz Pavla podnikli jeho familiári niekoľko lúpežných akcií proti jej poddaným a familiárom. Okrem iného napadli aj jej dedinu Rochovce, odkiaľ odvliekli viacerých

⁶⁰ MNL – OL, DF 263 147.

⁶¹ MNL – OL, DL 16 278; MNL – OL, DF 263 147.

19. Tzv.
Veliteľská
budova,
architektonicko-
historická
analýza, pohľady.
Autor:
M. Šimkovic,
2016.

1) – 2) stredovek, 3) 2. polovica 16. až začiatok 17. storočia, 4) – 5) – 6) 17. storočie, 7) – 8) 18. storočie, 9) začiatok 19. storočia.

jej poddaných a uväznili ich v pevnosti Muráň.⁶² Tento doklad svedčí o opätovnom využívaní hradu a dovoľuje predpokladať, že počas jeho vydobyvania z rúk bratříkov, nedošlo k jeho výraznejšiemu poškodeniu. Práve naopak, ako sa ukazuje z nasledujúcich prameňov, postupne sem bola prenesená správa celého panstva. Toto už koordinovali kasteláni a správcovia panstva v službách Zápoľskovcov.

Koncom roka 1469 totiž zomiera Pavol z Plešivca bez mužských potomkov, a na základe predchádzajúcej dohody sa jeho majetkov zmocnili Zápoľskovci. Túto držbu im potvrdil aj kráľ Matej Korvín. K druhej časti Bubekovských majetkov sa dostali už v roku 1470. Zrejme pod ich tlakom im dal do zálohu najstaršie rodové majetky Bubekovcov v Gemeri, hrady Rákoš a Krásna Hôrka s príslušenstvami, ako aj samotný Plešivec a majetkové podiely v Štítniku aj Juraj Bubenek. Nezabránil tomu ani protesty pánov zo Štítnika pred Jágerskou kapitulou, kde argumentovali podozrivou zálohovacou dohodou medzi uvedenými stránkami.⁶³

Rod Zápoľskovcov a Muránsky hrad

Hrad Muráň a k nemu patriace územie, teda niekdajšie panstvo Jelšava, sa v poslednej tretine 15. storočia stáva jedným z mnohých majetkov Zápoľskovcov, bohatých magnátov a vojenských stratégov, ktorí stáli na čele každej významnej výpravy Mateja Korvína mimo hraníc Uhorského kráľovstva. Pomáhajú mu v boji proti Jurajovi z Poděbrad a pri získaní českého trónu. Štefan sa stáva najprv miestodržiteľom aj pod jeho vedením dobytého Sliezska a Lužice (1474 – 1481), neskôr kapitánom Viedne a gubernátorom Rakúska (1484 – 1485). Imrich sa skôr zameriava na vnútorné záležitosti, venuje sa obrane a zveľadeniu svojich majetkov. V roku 1486 sa stáva uhorským palatínom. Po jeho smrti v roku 1487 preberá všetky majetky jeho brat Štefan. V tom čase medzi jeho majetkami okrem hradu Muráň, mestiečka Jelšava a takmer dvadsiatky hornomuránskych dedín figurovalo ďalších 17 hradov, 4 kaštiele, 16 mestečiek a 220 dedín.⁶⁴ Aj vzhľadom na takto početné majetky, ako aj

⁶² 1469: in possessione Felsewrohfalva ... ad fortalitium Mvran; MNL – OL, DL 16 807.

⁶³ MNL – OL, DL 16 970.

⁶⁴ CHALUPECKÝ, Ivan. Zápoľskí a Spiš do roku 1526. In *Z minulosti Spiša*, roč. 8, 2005, s. 43 – 47.

na Štefanove postavenie v spravovaní krajiny (už v roku 1492 sa stáva palatínom), je prirodzené, že poveroval riadením týchto majetkov svojich početných familiárov, ktorým neraz zveroval aj mimoriadne právomoci.

Takto tomu bolo aj v prípade hradu a panstva Muráň. Až do konca stredoveku počujeme v spojitosti s panstvom Muráň len o jeho správcoch, ktorí boli vernými familiarmi najprv Štefana Zápoľského, neskôr jeho syna Jána, ktorý od roku 1510 zastával hodnosť sedmohradského vojvodu. Už od konca 80. rokov 15. storočia sa ako so správcami Muránskeho panstva postupne stretávame s Jurajom z Putnoku (pôvodne z rodu Ratoldovcov), Krištofom zo Smrečian a Jánom z Tornale.⁶⁵

V období prechodu panstva do rúk Zápoľskovcov postupne zaniká úloha Jelšavského hradu ako správneho centra panstva (práve pre opísané búrlivé časy). Centrum panstva sa prenáša na dominantnejší hrad Muráň. Tento sa v čase bojov s bratríkmi, v čase osmanskej hrozby a napokon stúpajúcej moci uhorských magnátov na úkor kráľovskej moci začína využívať ako správne, centrálné a predovšetkým obranné miesto horného Gemera. Jelšavský hrad v čase príchodu silného magnátskeho rodu Zápoľskovcov, ktorý svoju moc udržiaval práve veľkosťou majetkov, stráca na svojom význame šľachtickej rezidencie. Zápoľskovci v tomto čase totiž potrebujú v Gemeri pevnosť, hrad, z ktorého môžu dokonale ovládať a kontrolovať svoje tunajšie majetky. Týmto sa stáva hrad Muráň, ktorého veľkým pozitívom bola aj možnosť kontroly komunikácie na Spiš, kde mali Zápoľskovci svoju rodovú majetkovú základňu. Od momentu, keď Zápoľskovci získavajú hrad Muráň a územie panstva Jelšava, môžeme hovoriť už o panstve Muráň. K hradu, ako sa dozvedáme z prvých súpisov panstva z polovice 16. storočia, patrili všetky dediny, ktoré boli dovtedy príslušenstvami hradu Jelšava.⁶⁶

Odkedy sa hrad dostal do rúk Zápoľskovcov až do konca stredoveku sa v súvislosti s Muránskym hradom zachovalo len niekoľko málo prameňov, ktoré nám poskytujú predovšetkým mená jeho kastelánov. Zároveň je z nich evidentné, že hrad bol na sklonku stredoveku plne využívaný.

Štefan a potom aj jeho syn Ján mali na Muráni dosadených ako kastelánov a úradníkov svojich najvernejších familiárov. V prvých rokoch to bol Juraj z Putnoku a Krištof zo Smrečian.⁶⁷ Kým Juraja tu máme doloženého len v roku 1491, Krištof pôsobil v hodnosti kastelána Muránskeho hradu pomerne dlhé obdobie. Poslednýkrát ho v tejto funkcii stretávame v roku 1509.⁶⁸ Keďže popri tom vykonával viacero ďalších hodností v službách Zápoľskovcov, je isté, že na Muráni mal svojho zástupcu, meno ktorého však nepoznáme.

V súvislosti s Muráňom sa z tohto obdobia zachoval ešte jeden zaujímavý prameň. Ide o známy výhražný list lúpežníckej družiny Fedora Hlavatého z júla 1493.⁶⁹ V ňom príslušníci družiny vypovedali nepriateľstvo patriciátu mesta Bardejov za popravenie štyroch svojich druhov. Bardejovčanom sa vyhrážali pomstou na životoch a na majetku. Nástrojmi pomsty, ktoré tiež nakreslili, mali byť metla, šabl'a, ručnica a oheň. Pod týmito kresbami pisár napísal mená dvoch lokalít na území dnešného Slovenska: Orava a Muráň, a štyroch na území Poľska: Dunajec, Sanok, Rymanów a Przemyśl. Dnes vieme, že spomínaná takmer dvadsaťčlenná družina

⁶⁵ V regionálnej literatúre sa môžeme stretnúť s rôznymi interpretáciami tohto obdobia. Často sa uvádza, že v roku 1500 Zápoľskí darovali hrad Jakubovi, Jurajovi či dokonca Jánovi z Tornale, po ktorom ho mal zdediť jeho nedospelý syn Ján, resp. jeho tútor Matej Bašo. Stretáme sa tiež s možnosťou, že hrad a panstvo až do konca stredoveku držali vo svojich rukách Bubeckovci.

⁶⁶ Postupne k nim pribudli ešte horehronské obce, ktoré vznikali v priebehu 15. – 16. storočia: Vernár, Telgárt, Šumiac, Polomka, Pohorelá, Heľpa, Závadka.

⁶⁷ 1491: egregios Georgium de Puthnok castellanum castris nostri Mwan et Christoforus Zemerchenii ac homines eorum; MNL – OL, DL 90 206; 1499: Cristoforus de Zemerchen vicecomes ac castellanus spectabilis et magnifici domini Stephani de Zapolya palatini, per ipsum in castro suo Mwan vocato constitutus; MNL – OL, DL 20 867.

⁶⁸ Cristoforus Smreczensky, castellanus castris Muran; ŠA v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica, MMBS – MOL, I. – 845; MNL – OL, DF 235 479

⁶⁹ SEGEŠ, Vladimír – ŠEĎOVÁ, Božena (eds.). *Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/3*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2013, č. 67, s. 275.

zbojníčila predovšetkým v uhorsko-poľskom pohraničí. Ich vyčíňanie je prvýkrát zaznamenané v prameňoch v roku 1492, keď mali napadnúť majetky Štefana z Rozhanoviec. Z ďalších prameňov vidieť, že táto informácia sa veľmi rýchlo rozšírila v mestách, hradoch a zemepanských kúriách severovýchodného Slovenska. Na vyhnaní tejto družiny zo širšieho okolia Bardejova sa podieľal aj palatín Štefan Zápoľský.⁷⁰ Či bol práve toto dôvod zaznamenania Muráňa v liste, nie je známe a dosiaľ sa tým ani nik podrobnejšie nezaoberal.⁷¹ Z predchádzajúcich prameňov bezpečne vieme, že družina sa na hrade určite nezdržiavala (napokon hrady vôbec neboli ich sídlami) a v prípade, že by sme uvedené názvy brali ako mená zbojníkov, nenájdeme v doložených členoch družiny ani jedného s takýmto menom. Preto, kým sa nenájdu ďalšie pramene, ktoré by to objasnili, zostáva tento moment z dejín hradu Muráň neobjasnený.

Muránsky hrad na sklonku stredoveku

Posledné zmienky o Muránskom hrade z obdobia stredoveku sa spájajú s kastelánmi hradu, bratmi Jánom a Jakubom z Tornale. Jána máme prvýkrát v tejto hodnosti doloženého v roku 1523, keď v Jelšave vydal listinu, pojednávajúcu o istom zločine na panstve.⁷² Z rovnakého roku, avšak so spätným opisom udalostí spred dvoch rokov, pochádza ďalší doklad o Jánovi ako kastelánovi hradu. Ide o listinu opisujúcu vraždu dvoch ľudí v dome revúckeho richtára. Obvinení z tejto vraždy mali údajne vykonať aj ďalší zločin, a to vykradnutie domu jedného člena muránskej hradnej stráže.⁷³

Jakub z Tornale sa v hodnosti kastelána hradu spomína v listine z roku 1528.⁷⁴ V službách Jána Zápoľského sa však objavuje už oveľa skôr, minimálne od roku 1511, keď ho stretávame v hodnosti úradníka mesta Debrecín. Následne pôsobí v Sedmohradsku ako župan soľnej a mincovej komory (1521 – 1524). Po bitke pri Moháči sprevádzal Jána Zápoľského na jeho úteku z krajiny ako jeho pokladník.⁷⁵ V Poľsku vydáva Ján Zápoľský dôležitý dokument z hľadiska stavebného vývoja hradu. V listine z apríla roku 1528 sa zaväzuje, že dovedy, kým sa Jakubovi z Tornale nevrátia výdavky, ktoré mal s Muránskym hradom v súvislosti s jeho opevnením, ale aj s vydržiavaním početnej posádky, si nebude nárokovať na príjmy, patriace tomuto hradu.⁷⁶

Ján Zápoľský zrejme v tom čase ešte netušil, že Ferdinand Habsburský z titulu uhorského kráľa krátko po svojej korunovácii daroval hrad Muráň (spolu s hradom Rákoš) svojmu komorníkovi Gašparovi Horvátovi z Vingárdu, práve za jeho podporu pri voľbe Ferdinanda za uhorského kráľa.⁷⁷ Táto skutočnosť v čase občianskej vojny v krajine však nemala veľkú váhu. Po tomto roku aj naďalej zaznamenávame hrad Muráň a jeho príslušenstvá v správe Jakuba z Tornale, ktorý krátko pred svojou smrťou (medzi rokmi 1528 – 1531) zveril tento majetok do rúk poručníka svojho syna Jána. Týmto poručníkom bol gemerský šľachtic Matej Bašo z Čoltova.

⁷⁰ HÚŠČAVA, Alexander. O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci 15. storočia. In *Historické štúdie*, roč. 2, 1956, s. 195.

⁷¹ O dôvodoch vymenovania spomínaných lokalít v liste sa A. Húščava vo svojej rozsiahlej štúdii vôbec nezmieňuje. V edícii *Pramene k vojenským dejinám Slovenska* sú tieto miesta považované za lokality, kde zbojníci pôsobili; SEGEŠ – ŠEĎOVÁ, ref. 69, s. 275.

⁷² 1523: Datum ex oppido Iolswa; Johannes Thornaly comes comitatus Gewmeriensis ac capitaneus castrorum Muran et Rakos; MNL – OL, DF 235 463; MV SR, Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej len ŠA BB), pobočka Banská Štiavnica, MMBŠ – MOL, I. – 829.

⁷³ 1523: satrape castri Mwan; MV SR, ŠA BB, pobočka Banská Štiavnica, MMBŠ – MOL, I. – 549.

⁷⁴ SARUSI KISS, ref. 8, s. 34.

⁷⁵ Tamže.

⁷⁶ Tamže. Listina je uložená v Österreichisches Staatsarchiv Wien. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Fasc. 8 fol. 102. Tarnow, 8. apríl 1528.

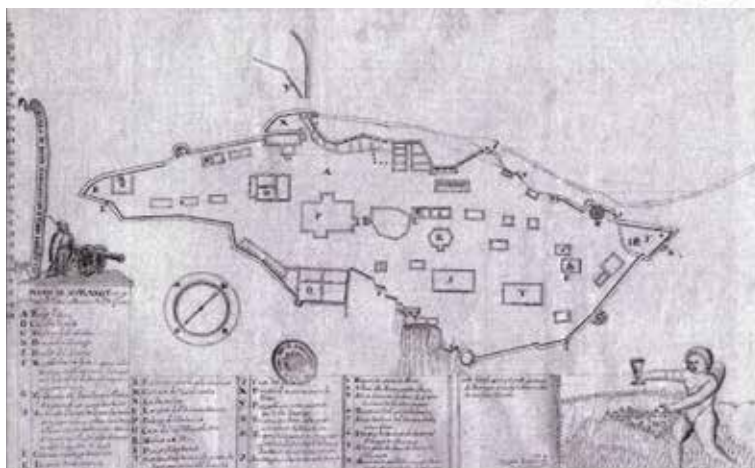
⁷⁷ MNL – OL, f. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 1, pagina 10 – 11. Podobný osud mali aj ďalšie majetky Jána Zápoľského. Tie na panstve Štítnik a Plešivec taktiež získal spomínaný Ferdinandov komorník Gašpar Horvát; Tamže, pag. 62.

Neskorostredoveké prestavby hradu

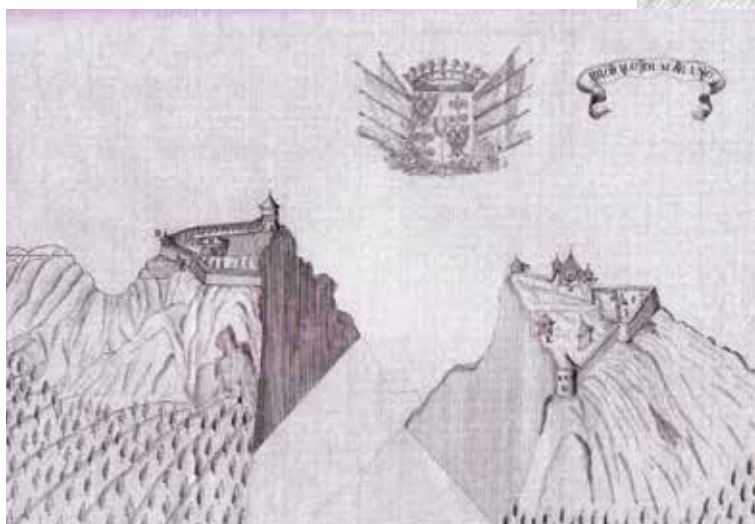
Spomenutá Zápoľského listina z roku 1528 o stavebných prácach realizovaných na hrade Jakubom z Tornale umožňuje prepojenie výsledkov historického a architektonického výskumu. Zdá sa, že práve jeho aktivity boli určujúce pre dodnes zachovanú podobu hradného areálu. Predpokladáme, že listina je dokladom o výstavbe rozsiahleho opevnenia, ktoré vymedzilo hradný komplex v súčasnom rozsahu. Jeho základom bol hradbový múr (*Obr. 1 : 1*) lemujúci okraje vrcholovej plošiny hradného vrchu. Priebeh neskorostredovekej hradby je možné dodnes sledovať takmer po celom obvode hradného areálu. Predstavu o charaktere opevnenia nám poskytujú predovšetkým ucelene zachované úseky na západnej a severozápadnej strane hradu. (*Obr. 3, 4*) Hradba bola ukončená obrannou odchodnou chránenou z čelnej strany predpršnou s cimburím. (*Obr. 2, 3*) Cimburie dopĺňali na niektorých miestach jednoduché strielne pre ľahšie palné zbrane položené v úrovni terénu. (*Obr. 2, 5*) Vzhľadom na neprístupnosť bočných svahov hradného vrchu bolo opevnenie napriek značnej dĺžke zosilnené len tromi oblými baštami. Jedna bola situovaná v západnej (*Obr. 1 : 4*) a dve vo východnej časti opevnenia. (*Obr. 1 : 7, 8*) Ucelene sa zachovala predovšetkým jedna z bást na východnej strane vybavená podobnými strieľňami (*Obr. 6, 7*) ako spomenutý úsek hradby na severozápadnej strane. (*Obr. 5*) Opevnenie svojím charakterom kombinuje tradičné stredoveké obranné prvky (cimburie) s modernejšími oblými baštami a strieľňami pre ľahšie palné zbrane, čo zodpovedá predpokladanej dobe výstavby na konci 15. a začiatku 16. storočia. Zdá sa, že od počiatkov bola súčasťou opevnenia aj mohutná bránová bašta spolu s príhlým vysunutým predbráním. (*Obr. 1 : 2, 3*)

Okrem opevnenia máme základné poznatky o vnútornej zástavbe neskorostredovekého hradu pozostávajúcej z viacerých samostatne stojacich stavieb. Z početných budov rozložených v opevnenom areáli je možné už do neskorého stredoveku zaradiť hranolovú, azda vežovú stavbu zistenú výskumom v hmote renesančnej, tzv. veliteľskej budovy (*Obr. 1 : 13, Obr. 15 – 18*) a neďalekú, o niečo väčšiu budovu, pre ktorú sa v súčasnosti používa označenie Hlavná veža (*Obr. 1 : 10, Obr. 8*). Voľne stojace stavby dopĺňala budova pristavaná k hradbe na severnej strane v mieste mladšieho renesančného bastiónu. (*Obr. 1 : 6*)

Vedomosti o podobe neskorostredovekého hradu významne dopĺňa grafický list od Augustína Hirschvogela z roku 1549 publikovaný M. Bónom a M. Tihányiovou.⁷⁸ (*Obr. 9, 10*) Grafika je najstarším hodnoverným vyobra-

20. Plán hradu z roku 1684 od von Casea. Repro: SARUSI KISS, ref. 8, s. 198.

21. Čiastkové rezy hradom z roku 1684 od von Casea. Repro: SARUSI KISS, ref. 8, s. 198.

⁷⁸ BÓNA, Martin – TIHÁNYIOVÁ, Monika. Najstaršie vyobrazenie hradu Muráň. In *Pamiatky a múzeá*, 2015, č. 2, s. 6 – 7. Originál grafického listu Augustína Hirschvogela z roku 1549 je uložený v grafickej zbierke Albertiny vo Viedni, inv. č. DG 1930/2163. (*Obr. 9*)

zením podoby Muráňa. Zobrazuje severozápadný pohľad na hradný areál s dobre čitateľným formovaním hradného brala, zástavby hradu a vedením prístupovej cesty. Hradbový múr lemujúci okraje brala na severnej strane je zosilnený dvoma vežami. Jedna, dnes zaniknutá, zrejme stála na mieste dnešného renesančného bastiónu (Obr. 1 : 6), pozostatky druhej veže obdĺžnikového pôdorysu sa dodnes zachovali. (Obr. 1 : 5) Okrem nich je do opevnenia zakomponovaná pozdĺžna obytná stavba, ktorej nepatrne zvyšky sú čitateľné na vystupujúcom bloku skalného brala v severozápadnej časti opevnenia. (Obr. 1 : 20) Väčšia koncentrácia stavieb je zakreslená predovšetkým okolo dnešnej vstupnej brány do hradu. Tá bola chránená bránovou baštou (Obr. 1 : 2), vedľa ktorej vystupuje mohutná hmota tzv. Hlavnej veže. (Obr. 1 : 10, Obr. 8) Pod nimi sa rozkladá predbránie (Obr. 1 : 3) s baštou, alebo vežou chrániacou vonkajšiu bránu. V pokračujúcom úseku opevnenia je pravdepodobne naznačená západná polkruhová bašta (Obr. 1 : 4) a hranolová stavba tzv. Cigánskej veže. (Obr. 1 : 9) Vernosť veduty dokladá aj zobrazenie skalného hrebeňa pokračujúceho juhozápadným smerom mimo hradný areál.

Matej Bašo a dobytie hradu cisárskym vojskom

Jakub z Tornale zveril Muránsky hrad šľachticovi, ktorý najneskôr od roku 1528 využíval feudálnu anarchiu v krajine na lúpežné prepady dedín a miest, predovšetkým v Gemeri, Malohonte a na Spiši. Hneď po Jakubovej smrti (medzi rokmi 1528 – 1531) Matej Bašo poslal jeho syna na výchovu do Poľska, len aby tak oddialil jeho nároky na Muránske panstvo. Hrad Muráň sa stal baštou Bašovcov, keďže onedlho sem za Matejom prišli aj jeho dvaja bratia s ďalšími prívržencami.⁷⁹ Hrad sa stal východiskovým bodom ich lúpežných akcií, ktoré čoskoro smerovali aj za severné hranice Uhorska, do Malopoľska a Sliezska. Okrem toho na Muráni sústredovali svoju korisť ako aj zadržovaných rukojemníkov, za ktorých žiadali vysoké výkupné.⁸⁰ Potom, čo Bašovci vyplienili Dobšínú, cistercijský kláštor v Spišskom Štiavniku, Levoču, Hnúšťu, Rimavskú Sobotu a napokon aj kartuziánsky kláštor na Skale útočiska, bola proti nim zorganizovaná trestná výprava.⁸¹ Jej vedením poveril kráľ Ferdinand Habsburský Mikuláša zo Salmu. Spísomnené spomienky veliteľa delostrelectva Bernarda de Aldanu a básne priameho účastníka bojov Martina Bošňáka prezrádajú, že útočiacie vojsko tvorili uhorskí pešiáci, španielske brigády, nemecké prápory a oddiely Gemerskej a Novohradskej stolice. Počet vojakov sa celkovo odhaduje na 3 až 5 tisíc.⁸² O podobe výpravy sa dozvedáme aj z Hirschvogelovho grafického listu z roku 1549, zachytávajúceho obliehanie Muráňa.⁸³ (Obr. 9, 10)

Jedným z prvých, ktorý reagoval na výzvu kráľa bol gemerský a novohradský župan František Bubek. Už v apríli roku 1549 sa so svojim vojskom dostavil pod hrad. Na príkaz panovníka tu za pomoci 300-člennej ľahkej jazdy a jednej stovky poddaných vybudoval za jeden mesiac dve obliehacie pevnosti (*castellum*).⁸⁴ Tieto znevažovali zásobovanie hradu, a to nielen potravinami, ale aj zbraňami.⁸⁵ Z polovice

⁷⁹ Prvý doklad o Matejovej prítomnosti na hrade pochádza z roku 1531; SARUSI KISS, ref. 8, s. 34.

⁸⁰ Bašo povolal údajne na hrad niekoľkých vzdencov, ktorí pre neho hľadali tzv. kameň mudrcov a oddávali sa alchymistickému bádaniu. Snažili sa premeniť neušľachtilé kovy na zlato. Z tohto dôvodu vybudoval Bašo na hrade bohatú knižnicu; HLODÁK, Pavol. *Dobytie Muráňa*. Kalinovo : Kermat, 2011, s. 101 – 103.

⁸¹ KOHÚTOVÁ, Mária. Bašovci na Muránskom hrade. In *Historická revue*, roč. 5, 1994, č. 3, s. 10 – 11.

⁸² Korpás, Zoltán. Egy spanyol zsoldvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. In *Fons*, roč. 6, 1999, č. 3, s. 47 – 76; BOŠŇÁK, Martin: *Píseň o zámku Muránském*. Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/188/Bosnak_Pisen-o-zamku-Muranskem/1, [3. marec 2015].; SARUSI KISS, ref. 8, s. 39.

⁸³ BÓNA – TIHÁNYIOVÁ, ref. 78, s. 6 – 7.

⁸⁴ SARUSI KISS, ref. 8, s. 39 – 40.

⁸⁵ Hirschvogelova veduta prezrádza, že jedna z uvedených dvoch pevností bola vybudovaná v horskom sedle cca 1400 m severne od hradu. Stála na okraji rovinatej planiny, odkiaľ dodnes prichádza jedna z prístupových ciest do hradu. Táto ešte aj dnes nezalesnená náhorná plošina poslúžila tiež ako miesto pre veľký vojenský stanový tábor, obkolesujúci centrálnu situovanú obliehaciu pevnosť. Poloha ďalšej obliehacej pevnosti zatiaľ nie je známa; BÓNA – TIHÁNYIOVÁ, ref. 78, s. 6.

mája sa zachoval list Michala Komlósiho, ktorý sa dostal do Bašovho zajatia. V liste píše, že hrad určite nebude možné dobyť obliehaním.⁸⁶

Prípravné práce na obliehanie vyvrcholili začiatkom júla, keď kráľovské vojsko na čele s generálom Mikulášom zo Salmu dorazilo pod Muráň. V hrade sa v tom čase malo nachádzať približne 150 vojakov a 50 civilistov. Organizácia obliehania hradu bola zverená do rúk veliteľa delostrelectva, Bernarda de Aldana. Tento

ako jediný z veliteľov mal skúsenosti s delostreleckým dobýjaním hradu. Vyznal sa v hradnom staviteľstve a ovládal taktiku úspešného streleckého dobýjania, ktorá spočívala v kvalitných delách a ich vhodnom postavení.⁸⁷ Keď prišiel pod hrad, usúdil, že štyri poľné delá, ktoré sem dotiahol nebudú na obliehanie stačiť a prikázal dopraviť ďalšie veľké obliehacie delá. Tieto boli privezené z hradu Šariš. Posilneniu artilérie prispel aj František Bubek, a to delami zo svojho Rákošského hradu. Z dovezených diel boli údajne funkčné len štyri a patrilo k nim takmer dvesto gúľ. Podľa Aldanových spomienok v priebehu dvoch týždňov rozmiestnili delá na viacerých vyvýšeninách západne od hradu tak, že dve s dostrelom 400 krokov mali ostreľovať hradnú časť v tvare podkovy a šesť diel s dostrelom 600 krokov bolo namierených smerom na bránu.⁸⁸ Hirschvogelova panoráma prezrádza, že hlavné obliehacie delostrelecké stanoviská boli situované v horskom sedle medzi hradným vrchom a severne susediacim vysokým bralom. Boli tu situované veľké obliehacie delá a šiancové koše, slúžiace na obranu palebného delostreleckého postavenia. Pod horským sedlom autor na nezalesnenom svahu zachytil aj drobné hospodárske stavby, patriace hospodárskemu zázemiu hradu.⁸⁹

Takto pripravené strelecké dobýjanie Muráňa sa začalo 4. augusta 1549 a trvalo 12 dní. V priebehu týždňa bolo na hrad vystrieľaných 1 700 gúľ. Nasledoval namáhavý peší útok, pri ktorom v priebehu dvoch hodín zahynulo na ťažko prístupných hradných múroch mnoho vojakov a ešte viac ich bolo zranených.

Veľké straty vznikli aj za hradbami Muráňa. Z pôvodných 150 vojakov údajne zostalo nažive len 95. V boji boli vážne zranení obaja Bašovi bratia. Aj preto bol Bašo odhodlaný vyjednávať, no keď jeho podmienky neboli prijaté a dokonca ho zradila časť posádky, v noci z 13. na 14. augusta z hradu tajne ušiel. Avšak nepodarilo sa mu ujsť ďaleko a dolapili ho už pri Telgárte. V tom istom čase sa podarilo nakoniec dobyť aj samotný Muráň, a to vďaka delostreľbe z pozbieraných gúľ a zrade časti hradnej posádky, ktorá v noci obliehateľom otvorila zadnú bránu.⁹⁰ Z tohto je vidno, že konečnému dobytíu Muráňa nepomohli ani tak veľké obliehacie delá, ako skôr útek kapitána hradu, smrť viacerých obrancov, nedostatok zbraní a jedla, a najmä spomínaná zrada časti posádky.⁹¹

Z inventára hradu spísaného v nasledujúcom roku sa dozvedáme, že aj Bašovci bránili hrad delami, a to dvoma menšími, z ktorých strieľali guľami, ďalšími troma

22. Tzv. Hlavný palác na maľbe Thomasa Endera z roku 1875. Zdroj: Wikipedia, ref. 249.

⁸⁶ MÁLYUSZ, Elemér. Országos Levéltár Nádasdy-levéltáranak magyar levelei: VIII. és utolsó közzemény. In *Levéltári Közlemények*, roč. 7, 1929, č. 3 – 4, s. 252, č. 187.

⁸⁷ KÖRPÁS, ref. 82, s. 4 – 6.

⁸⁸ SARUSI KISS, ref. 8, s. 37 – 44.

⁸⁹ BÓNA – TIHÁNYIOVÁ, ref. 78, s. 7.

⁹⁰ SARUSI KISS, ref. 8, s. 37 – 44; KÖRPÁS, ref. 82, s. 75 – 76.

⁹¹ BÓNA – TIHÁNYIOVÁ, ref. 78, s. 7.

delami, z ktorých strieľali drobné kamienky a jedno väčšie delo slúžilo na strieľanie ohňových gulí. Okrem toho nám inventár bližšie predstavuje obliehacie delá, ktoré sem boli dopravené zo Šarišskej stolice. Išlo o dve delá nazývané *quartaun* so 194 železnými guľami ťažkými 33 libier, dve delá nazývané *cantatrix sibilla* so 191 guľami ťažkými 30 libier a 48 guľami o váhe 25 libier. K týmto delám patrili ešte aj dva železné vozy, nemecky nazývané *protzen*.⁹² Po prevzatí panstva sa provizorom hradu stal Peter Faygel a kapitánom Gašpar Dominič. Inventár zachytil muníciu a zbrane na hrade, zachytáva tiež štyri budovy – zbrojnicu, sklad pšenice, kostol a oproti nemu úplne nový *biely dom*. Spomínajú sa aj dve veže. V oboch bol umiestnený strážca, ktorý tam aj býval. V prípade, že zbadal jazdca alebo pešiaka, mal povinnosť urobiť poplach (z jednej veže trúbením, z druhej zvonením).⁹³

Muráň v dobe osmanskej expanzie

Zdlhavé a náročné dobýjanie Muráňa zvýraznilo jeho strategický význam a dobrú obranyschopnosť. Práve z tohto dôvodu si ho v čase vrcholiacej osmanskej hrozby kráľ Ferdinand I. Habsburský ponechal a zaradil do uhorského obranného systému strážnych hradov.⁹⁴ V kráľovských rukách ostalo Muránske panstvo až do začiatku 17. storočia. Opäť však nešlo o priaznivé obdobie v dejinách hradu a panstva. Jeho vývoj zásadne ovplyvnili spomínané udalosti rokov 1526 – 1549, ako aj pustošivé osmanské výboje, ktoré po nich nasledovali.

5. novembra 1551 vznikol súpis potravín, uložených na hrade, pri príležitosti vymenovania nového obilníka Gašpara Khölera provizorom Petrom Feygelom.⁹⁵ Zapisovatelia postupne prešli celý hrad a zaznamenali množstvo uskladneného sena, obilia, mäsa a iných komodít, súvisiacich so zabezpečením stravy pre miestnu vojenskú posádku. Na rozdiel od predošlého inventára zapísali aj miesto uloženia, čím sme získali zatiaľ najstaršie údaje o vnútornom členení hradu. Na jednotlivých stránkach zachytili existenciu *strážnice, zbrojnice, skladu vlny, pivoňice, mäsovej komory, kováčskej dielne a pekárne*. Ďalším priestorom bola *Wasserkunst stubee*, čo predstavovalo miestnosť, kde sa čerpala voda a mohla sa ďalej formou potrubia rozvádzať na potrebné miesto. Spomína sa tiež sklad múky, izba provizora Feygela, dielňa kolára, maštal povozníkov, kuchyňa a kostol.⁹⁶

Zo správy komisárov z roku 1551 sa taktiež dozvedáme, že je nutné vybudovať na hrade mlyn, lebo ten starý, spolu s inými vecami, bol zničený. Mlyn sa mal postaviť tak, aby mohol byť poháňaný dobytkom. Na základe tejto správy panovník nariadil Uhorskej komore, aby bol na hrade zriadený výťah s konským pohonom, kvôli namáhavému dovozu dreva, potravín a stavebného materiálu. Výťah mal mať rovnakú konštrukciu ako výťah na Hainburgskom hrade. Z ďalšieho prameňa sa dozvedáme, že už v roku 1550 sa začalo s kopaním studne a plánovali sa opraviť

23. Celkový pohľad na južný (tzv. Koháryho) palác.
Foto:
M. Šimkovic,
2014.

⁹² MNL – OL, fond (ďalej f.) Urbaria et conscriptiones (ďalej UC), fascikel (ďalej fasc.) 75, numero (ďalej no.) 43, pagina (ďalej pag.) s. 35 – 37, 45.

⁹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 34 – 46; SARUSI KISS, ref. 8, s. 163 – 164.

⁹⁴ Ján z Tornale sa po návrate z Poľska neúspešne dožadoval u Mateja Baša vrátenia Muránskeho hradu a panstva. Po tom, čo sa pridral na stranu kráľa Ferdinanda, udelil mu tento ako náhradu za Muráň finančné odškodnenie.

⁹⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 13.

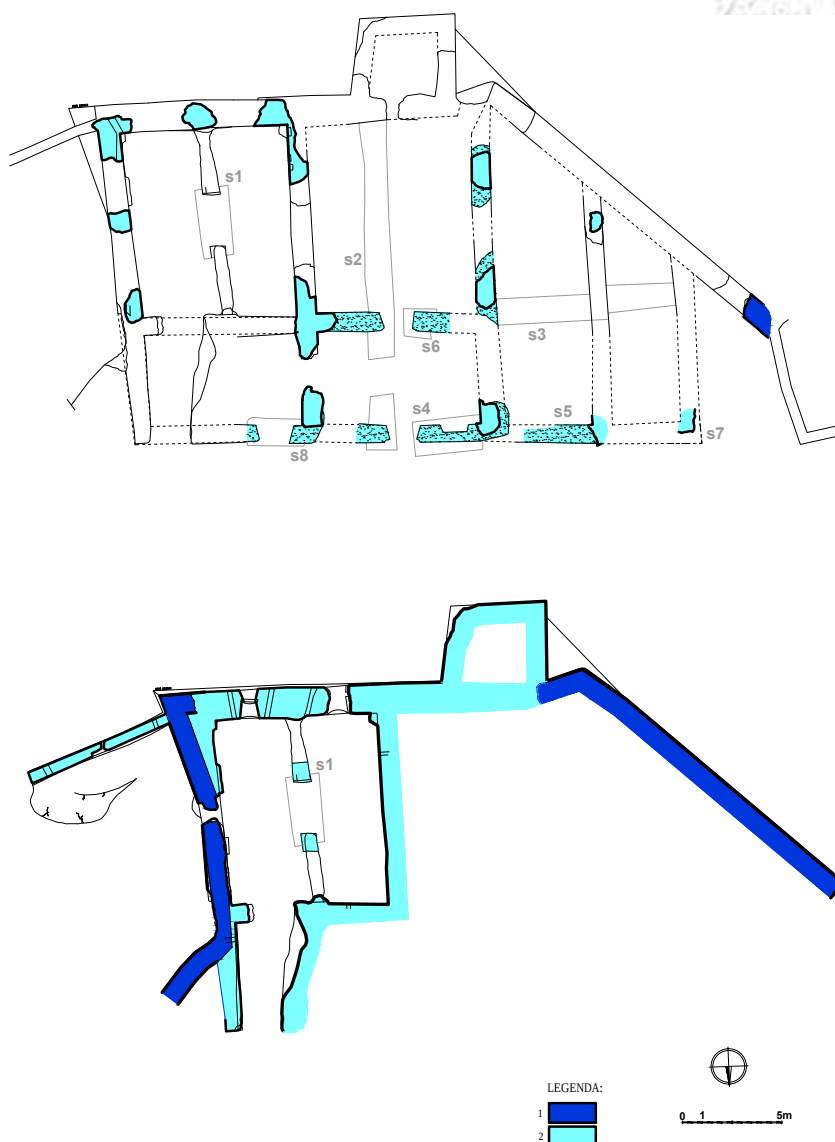
⁹⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 14 – 19; SARUSI KISS, ref. 8, s. 163 – 164.

múry, ktoré boli poškodené počas obliehania hradu. Taktiež sa chystalo zničenie skaly, z ktorej sa strieľalo počas obliehania. Provizor hradu Feygel v apríli 1551 žiadal panovníka, nech kapitánovi hradu zakáže umiestňovať vojakov do chlebovej kuchyne, kde sa preosieva múka a pečie chlieb.⁹⁷

Zo zamerania podľa mena neznámeho talianskeho staviteľa, zostaveného v roku 1553, sa dozvedáme, ktoré ďalšie stavby boli na hrade potrebné. Staviteľ navrhoval zvýšiť predprseň múru hlavnej brány, odkiaľ sa dalo ľahko dostať von z hradu. Súčasne odporučil, aby bola zbúraná skala oproti vchodu, ktorá je vhodnou lokalitou na ostreľovanie hradu. Opätovne navrhoval vybudovať výťah a prehĺbiť studňu (nech je hlboká 45 siah). Ešte z toho istého roku pochádza správa o tom, ako panovník urgoval Uhorskú komoru, nech sú všetky stavebné práce na hrade už ukončené. V súvislosti s výťahom nariadil, že ak nebude inej možnosti, nech povolajú na Muráň odborníka z Rakúska.⁹⁸

Keď obilník Gašpar Koeller v septembri 1554 zomrel, dočasným správcom jeho vecí sa stal provizor Valentín Peleny. Súpis obilníkom spravovaných vecí sa urobil neskôr 10. januára 1555.⁹⁹ Pri súpise zaevidovali *pivnicu pod provizorovým domom*, kde uskladnili dežmové vína z Gemerskej stolice v 40 sudoch s celkovým obsahom 281 urien (okovov) a ďalšie vína s celkovým obsahom 104 urien. Pod *delostreleckým domom* sa nachádzalo 47,5 korca pšenice, 65 korcov múky, 85 syrov, maslo, jeden korec hrachu, 120 korcov ovsa a iné.¹⁰⁰ V *provizorovom dome* našli dva stoly, dve lavice, 6 000 šindľových klinec, 48 lát, 80 kusov šindľa, dve sekery, jeden centnár pušného prachu v súdke a iné predmety.¹⁰¹ Súpis ďalej pokračoval v dedine Muráň, kde stál majer a kaštieľ.

Z účtov provizora hradu, zachovaných z roku 1556, sa dozvedáme, že došlo k oprave hradného mlyna, bolo tu vybudovaných osem nových pecí a opravených 14, bola vybudovaná pec na odlievanie diel, bol vybudovaný nový dom provizora a pivovar.¹⁰² Hrad Muráň sa tak zaradil k prvým hradom v Uhorsku, kde sa od-

24. Tzv. Koháryho palác, architektonicko-historická analýza suterénu a 1. NP.

1) 16. storočie,
2) 17. storočie.

Autor:
M. Šimkovic,
2016.

⁹⁷ SARUSI KISS, ref. 8, s. 160 – 161.

⁹⁸ Tamže.

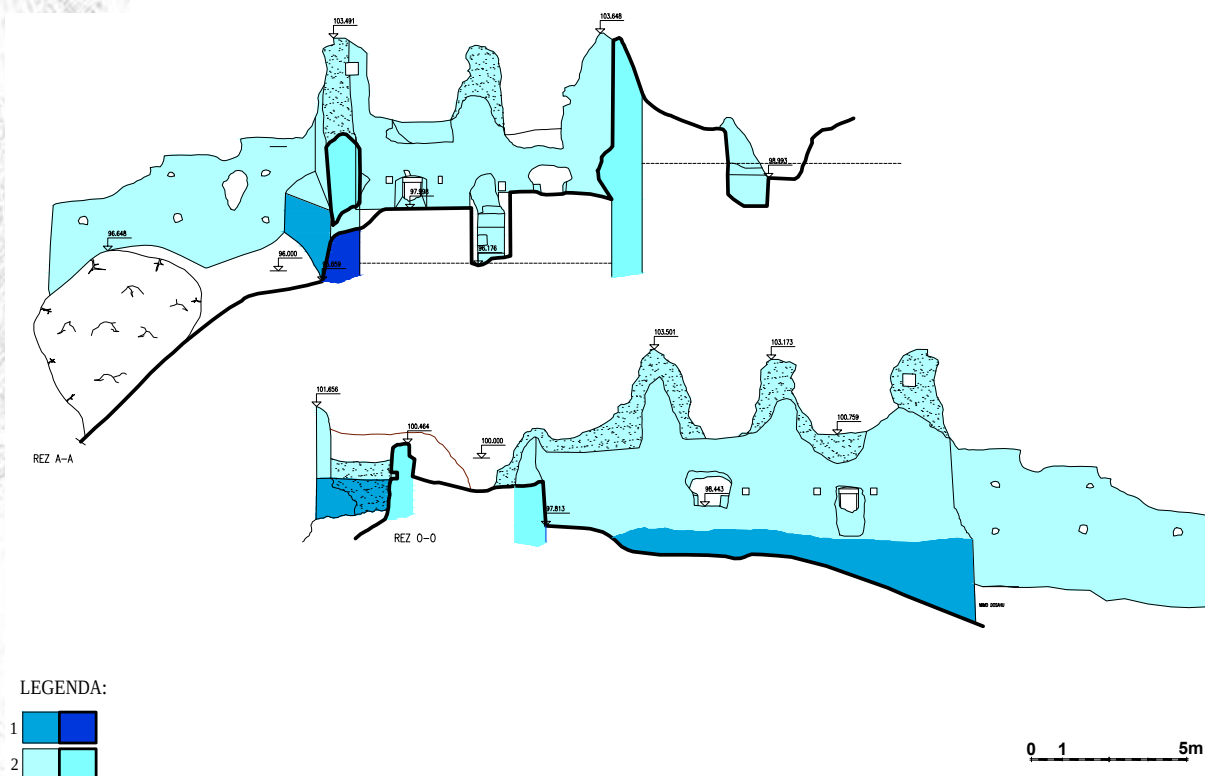
⁹⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 11.

¹⁰⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 2.

¹⁰¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 75, no. 43, pag. 3.

¹⁰² SARUSI KISS, ref. 8, s. 162.

25. Tzv.
Koháryho palác,
architektonicko-
historická
analýza, rez
a južný pohľad.
1) 16. storočie,
2) 17. storočie.
Autor:
M. Šimkovic,
2016.

lievali delá. Prispeli k tomu aj vhodné prírodné podmienky, najmä bohaté ložiská železnej rudy na panstve.¹⁰³

Územný rozsah kráľovského Muránskeho panstva v prvom desaťročí po konfiškácii hradu ilustroval súpis poplatkov od obyvateľov domínia z februára 1558. Príslušenstvo opevneného sídla tvorilo zemepanské mesto Jelšava, dediny Muráň, Revúca, Chyžné, Dlhá Lúka (dnes Muránska Dlhá Lúka), Mokrú Lúka, Mníšany (dnes miestna časť Magnezitoviec), Kopráš (dnes miestna časť Magnezitoviec), Zdychava (dnes Muránska Zdychava), Veľká Lehota (dnes Muránska Lehota), Malá Lehota (dnes Revúcka Lehota), Malá Revúca (dnes Revúčka - miestna časť Revúcej), Prihradzany, Šivetice, Vernár, Telgárt, Šumiac, Heľpa, Polomka, Lubeník, Milhošť a Teplica (dnes Jelšavská Teplica - miestna časť Gemerských Teplíc).¹⁰⁴ Z uvedených dedín a zemepanského mesta sa podľa sumárneho výpisu z roku 1559 pod osmanskú správu dostala Jelšava, Chyžné, Dlhá Lúka, Prihradzany a Šivetice, čo iba potvrdzovalo oprávnenosť využitia Muráňa ako protiosmanskej pevnosti a jeho prenechanie v kráľovských rukách. Navyše dedinu Malá Revúca Osmani úplne zdevastovali.¹⁰⁵

Územie Gemerskej stolice sa s Osmanmi prvýkrát dostalo do kontaktu v roku 1556, krátko po dobytí hradu Fiľakovo, ktorý sa stal centrom novoutvoreného Fiľakovského sandžaku. Čoskoro si podrobili aj Rimavskú Sobotu, v blízkosti ktorej si postavili pevnosť Sobôtka. Táto sa stala východiskom ich lúpežných výprav predovšetkým do Gemera. Ich vyčistiť sa nevyhla ani Muránska dolina. Po Dobšinej a Štítniku Turci vyplienili v roku 1556 aj Jelšavu, Revúcu a ostatné poddanské dediny hradu Muráň.¹⁰⁶ Kapitán hradu Gašpar Dominič vtedy žiadal panovníka o pomoc zo strany Hornouhorského kapitanátu a Banského kapitanátu, nakoľko hrad Muráň ostal v širokom okolí jediným hradom v rukách kresťanov.¹⁰⁷ Do bezprostrednej blízkosti hradu sa Osmani dostali aj v rokoch 1558, 1562, 1569, 1570 a 1574. Zakaždým sa ich plienenie skončilo vyrabovaním obce pod hradom. V spolupráci s Osmanmi vyplienili Muránsku dolinu v roku 1556 (v marci a novembri)

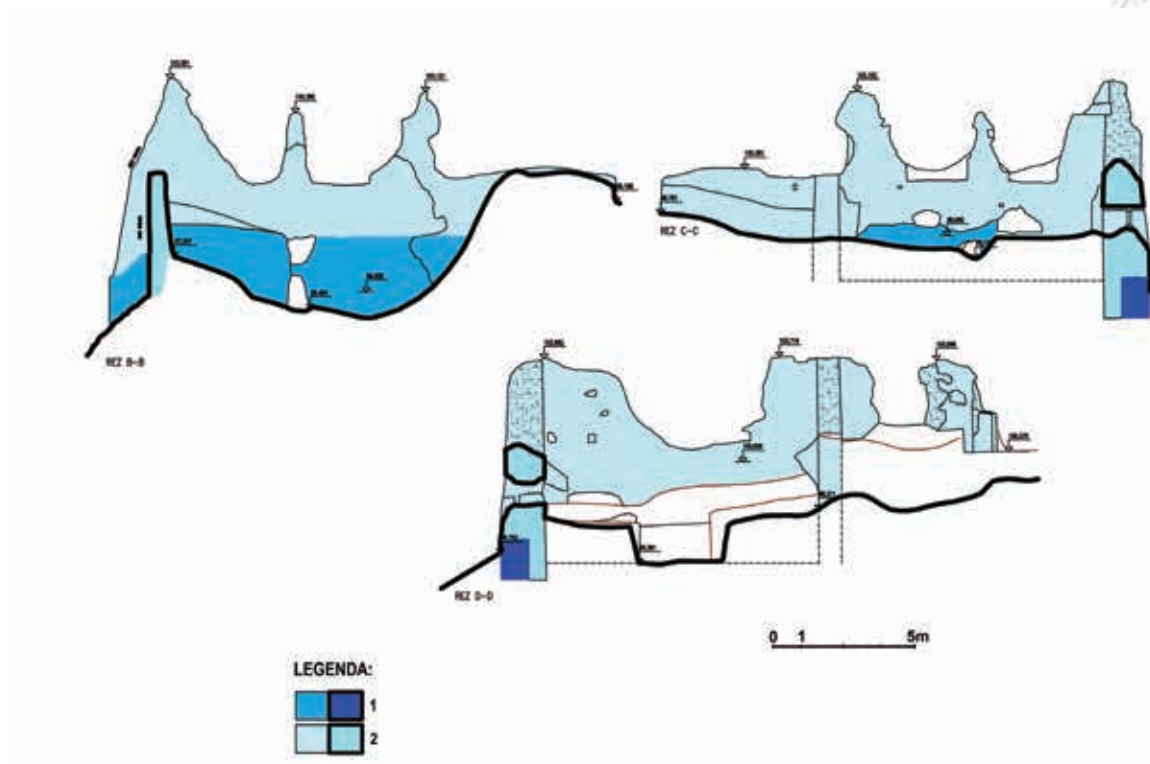
¹⁰³ Tamže, s. 396.

¹⁰⁴ MNL - OL, f. UC, fasc. 4, no. 49, pag. 2, 3, 6, 8 - 17.

¹⁰⁵ MNL - OL, f. UC, fasc. 24, no. 74, pag. 1, 2, 5, 6.

¹⁰⁶ CHALUPECKÝ, Ivan. Politický vývoj Gemera v rokoch 1526 - 1711. In *Historický časopis*, roč. 46, 1998, č. 2, s. 217.

¹⁰⁷ SARUSI KISS, ref. 8, s. 91.

26. Tzv.
Koháryho palác,
architektonicko-
historická
analýza, rez
a východný
pohľad.

1) 16. storočie,
2) 17. storočie.

Autor:
M. Šimkovic,
2016.

aj vojská Františka a Juraja Bubeka, ktoré opäť skončili pod hradom, zničením obce Muráň. V tejto súvislosti sa dozvedáme, že hradnej posádke nebol vyplatený žold už celých 17 mesiacov, samotný kapitán na vlastné náklady vydržoval na hrade 18 vojakov s koňmi.¹⁰⁸ V roku 1577 sa proti Muránskemu hradu pohla osmanská armáda v počte 500 vojakov. Obliehanie hradu skončilo neúspešne.¹⁰⁹

Zo zamerania hradu z roku 1558 sa dozvedáme, že z predchádzajúcich stavebných návrhov sa na hrade splnila len časť. Skala, z ktorej útočili Aldanovi delostrelci a odkiaľ sa podarilo španielskym vojakom vniknúť do hradu, bola zatiaľ zbúraná len sčasti. Rovnako neúplne bol opravený múr, poškodený počas obliehania. Už za Petra Feygela došlo k výstavbe dvojkolesového mlyna. Zo zamerania sa ďalej dozvedáme, že na námestí hradu si vojaci vybudovali stavby z dreva, ktorých väčšina je vo veľmi zlom stave. Rovnako zle na tom bola aj sýpka, kde sa nachádzala zhnitá úroda. Rôzne po hrade sa mali nachádzať rozhádzané zhrdzavené zbrane. Výsledkom hradnej kontroly sa stali nasledovné návrhy: výstavba novej kamennej sýpky, nového skladu munície a výstavba budovy, vhodnej na uskladnenie pušného prachu. Následne sa mali zvýšiť hradné múry, slúžiace na bezprostrednú ochranu hradu, a to najmä z toho dôvodu, aby odtiaľ nevypadli vojaci, ktorí tam vykonávali strážnu službu (čo sa už raz prihodilo). Komisári do správy následne zaznamenali údaj o troch hradných cisternách, z ktorých dve bolo nutné opraviť. Informujú nás aj o dovtedajšej hĺbke studne, ktorá dosahovala zatiaľ len 17 siah (32, 33 m).¹¹⁰ Ako vidieť, takmer všetko bolo nutné popravovať. Bolo to o to ťažšie, že chýbala početnejšia pracovná sila. Mnohí poddaní za uplynulé dva roky utiekli, buď pred Osmanmi alebo pred vyčítaním Františka a Juraja Bubeka.

Situácia s poplatnosťou dedín Osmanom sa dočasne zlepšila a podľa súpisu zo 17. decembra 1564 už žiadna dedina ani Jelšava nepodliehali osmanským vyberačom daní.¹¹¹ Uvedený dokument obsahoval aj súpis potravín uložených na hrade, ktorý zachytil aj staršie údaje z roku 1563. V tomto roku bol kľučiarom Bernard Zayffryth. Vtedy na hrade našli v samostatnej budove múčnici (*bwzahaz, thrathawz*) 652 korcov pšenice, v novom mlyne 27 korcov pšenice, zbrojnici 17 korcov jačmeňa, v streš-

¹⁰⁸ Tamže, s. 93.

¹⁰⁹ Tamže, s. 97.

¹¹⁰ Tamže, s. 162 – 163.

¹¹¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 75, pag. 18.

nom priestore *nad zbrojnicou* 19 korcov obilia.¹¹² V roku 1564 na hrade zaznamenali v *novom mlyne* 154 korcov desiatkovej polopšnice, v strešnom priestore *nad pivovarníkovým domom* 79 korcov pšenice na pivo, v *dome pivovarníka* 306 korcov pivovarskej pšenice, v *pivovare* 48 korcov pivovarskej pšenice, *nad bránou v novom dome* 132 korcov tohtoročnej múky, *pod novým mlynom* 28,5 korca jačmeňa a 502 korcov ovsu, v *múčnici* 250 korcov pšenice.¹¹³ V inventári sa zmienili o existencii pekára chlebov, ktorý žil na Muráni a zabezpečoval zároveň dodávky mäsa pre obyvateľov hradu.¹¹⁴

Zo zachovaných inventárov sa ukazuje, že vojenskú výzbroj a výstroj mala hradná posádka uskladnenú na rôznych miestach: v dielni na odlievanie diel, v miestnosti pod vežou s pušným prachom, v miestnosti pod skladosom s muníciou, v novej miestnosti pod bránou, v Židovskej veži (*Juden turm*) a v Cigánskej veži (*Zigainer turm*), ako aj v obydlíach trubača, kapitána, pekára, veliteľa delostrelcov a zámočníka. Ďalej bola výstroj a výzbroj umiestnená pri studni, v komore s pušným prachom vedľa novej miestnosti, v miestnosti pod väzením a pod komorou s potravinami, vo veži *Pumplwammes*, v miestnosti vedľa veže s pušným prachom a novej miestnosti a napokon aj v kováčskej dielni.¹¹⁵

Podľa urbára z augusta 1573 sa rozsah Osmanom poplatných dedín panstva oproti roku 1558 zväčšil. Osmani vyberali dane v Revúcej, Umrlej Lehote (dnes Revúcka Lehota), Chyžnom, Kopráš, Mníšanoch, Jelšave, Teplici, Šiveticiach, Prihradzanoch a okrem opustenej Malej Revúcej vyplienili Dlhú Lúku a Lubeník. Hradní kapitáni ako správcovia panstva mohli počítať s daňovým výnosom iba z dedín Muráň, Veľká Lehota, Mokrú Lúku, Milhošť, Zdychava, Heľpa, Telgárt, Vernár, Šumiac, Ratková a Ploské, ktoré nepodliehali pod správu Osmanov.¹¹⁶ Stratu príjmov mohli nahradiť uhliari, ktorých produkty sa používali vo viacerých železných hutách na panstve. Nespotrebované drevené uhlie mohli predávať neďalekým stredoslovenským banským mestám ako aj železné výrobky.¹¹⁷

Z potvrdenia z roku 1578 o robote opravára pecí, Mateja Hoffnera z Milhošťa, sa dozvedáme o výstavbe troch nových pecí z glazovaných kachlíc (na dvoch z nich sa dalo spať). Okrem týchto Matej opravil viaceré ďalšie pece na hrade, v strážnici, v miestnosti s menom *inverstuben*, v byte kňaza a v miestnosti s menom *scharfenekk*. Dozvedáme sa tiež, že najdôležitejší hodnostári hradu, provizor a kapitán, bývali v Cigánskej veži.¹¹⁸

Prítomnosť Osmanov mala nepriaznivé dôsledky na panstvo a niektoré dediny zostali prázdne pravdepodobne zo strachu pred Osmanmi. 28. marca 1584 vyhotovili urbár panstva Muráň – patrili k nemu dediny Muráň, Revúca, Mokrú Lúku, Malá Lehota, Chyžné, Mníšany, Kopráš, Jelšava, Teplice, Šivetice, Milhošť, Prihradzany, Zdychava, Polomka, Heľpa, Telgárt, Vernár, Veľká Lehota a opustené lokality Malá Revúca, Šumiac, Dlhá Lúka, Veľká Lehota a Lubeník. Z nich sa v podriadenom pomere k Osmanom nachádzala Jelšava, Šivetice, Teplica, Milhošť, Prihradzany, Zdychava, Mokrú Lúku, Chyžné, Malá Lehota, Mníšany a Kopráš.¹¹⁹

Pravdepodobne 28. marca vznikol i obsahovo najdôležitejší dokument k vnútornému členeniu hradu z roku 1584, i keď pri novodobom archívnom spracovaní a zaradení uviedli rok 1684. Vo vnútri dokumentu je však jednoznačné datovanie 1584 a dokladá to aj typ písma, ktoré sa v 17. storočí nepoužívalo. Inventár napísali pri príležitosti prevzatia kapitánskej a zároveň provizorskej funkcie z rúk Melichara Maschka do rúk Júlia Herbersteina. Súpis zachytil pravdepodobne všetky priestory na hrade, nakoľko kapitán zodpovedal za celý hrad a nie len jeho časti ako obilník alebo kľučiar. V *obilnom dome* zaznamenali desiatkové obilia z Gemerskej

¹¹² MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 75, pag. 1, 2.

¹¹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 75, pag. 3.

¹¹⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 75, pag. 8.

¹¹⁵ SARUSI KISS, ref. 8, s. 164.

¹¹⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 76, pag. 4 – 18.

¹¹⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 76, pag. 47, 51.

¹¹⁸ SARUSI KISS, ref. 8, s. 163.

¹¹⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 1, 2, 6, 12, 14, 15, 17, 18, 20.

stolice – 1 380 korcov pšenice pomiešanej s oziminou, 540 korcov čistej pšenice a v podkroví tejto budovy 50 vakov na prepravu obilia. Ďalšie potraviny pod strechou *zástavníkového domu* tvorilo desať kusov novej slaniny, 64 kusov bravčových stehien a pliec,¹²⁰ 184 kusov väčších či menších ovčích syrov, 19,5 korca chmeľu, veľké množstvo druhov konských postrojov. V pivnici pod *zástavníkovým domom* bolo dvanásť sudov s dežmovým vínom z Gemera,¹²¹ a 20 prázdnych väčších a menších sudov.¹²²

V *domus concionatoria*¹²³ pod strechou bolo 360 korcov ovsu, 30 korcov jačmeňa, v *strážnici* 155 korcov pivovarníckej pšenice, vo *vstupnej hradnej veži* 157 korcov čistej múky, 16 korcov nepreosiatej múky a 5 korcov občajnej múky.¹²⁴

Zvyšok potravín a s ich výrobou súvisiacimi predmetmi zapísali v ďalších priestoroch hradu. V *bielom dome* bolo 27 libier a 93 centnárov menších i väčších kusov sedmohradskej soli, v *pekárovom dome* lopaty na sádzanie chleba do pece, nádoby na múky, sitá na preosievanie múky, štvorcový pekársky stôl, váhy, podlhovastá pekárska tabuľa,¹²⁵ v *pivovare* veľký medený kotol na varenie piva, 20 korcov pivovarníckej pšenice, 18 plných pivných sudov a ďalšie predmety a nádoby potrebné na varenie piva,¹²⁶ v *jatkách* dva stĺpy, na ktorých sa držia voly pri zabíjaní, sekera na zabíjanie, váhy, štyri člnky na porciovanie hovädzieho mäsa, nôž na čistenie klátu pre porciovanie mäsa, dva háky na vešanie mäsa a rôzne typy závaží.¹²⁷

V *mučiarni* sa nachádzal veľký čakan, tri vrážacie nože, dva nože na rezanie kruhov, železo na vypaľovanie znaku, dva nabrušené nože, štyri drevené kružidlá, tri prebodávače, a iné. Na rôznych miestach hradu rozmiestnili 25 visiacich závor. Nevyhnutnou súčasťou hradu sa stala *kováčska vyhlňa*, kam uložili dve veľké železné nákovy, veľkú obojstrannú nákovu, menšiu obojstrannú nákovu,¹²⁸ dve veľké železné kladivá, tri kladivá na výrobu rôznych druhov železa, tri kladivá na prípravu pomôcok potrebných na kováčske práce, päť kladív na prípravu šindľových klineciov, malú dvojstrannú nákovu, dve železné nákovy na výrobu klineciov do kolies, desať kusov železného náradia na výrobu rôznych typov klineciov,¹²⁹ desať kusov náradia na rozsekávanie železa, sedem kusov náradia na perforovanie železa, desať háčikov na rozmliaždenie nožníc, a iné.

V *stajni na kraji hradu* ustajnili osem vozových koní na furmanské práce pre hrad a dva kone pre potreby hradného výťahu.¹³⁰ V stajni okrem koní uchovávali tri veľ-

27. Zobrazenie hradu na mape majetkov z roku 1743. Múzeum vo Svätom Antone, sign. 225.

¹²⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 24.

¹²¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 25, 26.

¹²² MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 27.

¹²³ Význam tohto slova sa nepodarilo objasniť.

¹²⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 28.

¹²⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 29.

¹²⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 30.

¹²⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 31.

¹²⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 32.

¹²⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 33.

¹³⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 34.

ké vozy, jeden dvojkoľesový voz na dopravu piva z pivovaru na iné miesta hradu a dva veľké valce na mlátenie obilia. V *Sharffeneku* (*ostrom kúte*) fungoval výťah, kde sa zapriahali dva kone, obiehajúce dookola. Kone zaistili dvomi železnými reťazami a dvomi drevami so železnými časťami. V *pivnej pivnici* videli tri rebríky na spúšťanie a vyťahovanie piva z pivníc, jeden lievnik, štyri drevené kanvice,¹³¹ dva krčmárske poháre, 18 plných pivných súdkov, cínové miery s rôznym obsahom, a iné. V *pivnici pána kapitána a provizora* pod *domom kapitána a provizora* boli dva drevené rebríky na spúšťanie a vyťahovanie vína z pivnice, povraz na spúšťanie vína, a iné.

V *kapitánovom hypocauste*¹³² boli tri súdky octu a štyri štvorcové stoly v *prednom a zadnom hypocauste*.¹³³ Všetky tri miestnosti tvorili jednu budovu, v ktorej existovala aj najväčšia a najreprezentatívnejšia miestnosť *palota* s dvomi bronzovými tympanmi. Vedľa *paloty* jestvovala *maľovaná svetlica* so štyrmi novými konskými ohlávkami, 800 sviečkami, batožinovými vecami, jedným stolom, dvomi medenými pomôckami na uhasenie ohňa a jedným bezcenným stolom. V *strážnici* sa nachádzalo 40 kožených vakov,¹³⁴ jeden bezcenný stôl, solný mlyn a drvič soli. Vedľa vchodu do hradu *in domo solutoria*¹³⁵ našli dva štvorcové stoly a jedno drevené ležadlo. Vodu zabezpečovala *hradná studňa* so železnou reťazou dlhou 40 siah a dvomi veľkými drevenými a okovanými vedrami, dvomi jednokolesovými vozíkmi, jedným novým vozíkom, dvomi novými vozovými kolesami, a siedmymi dlhými drevenými rebríkmi.¹³⁶ Studňa so zariadením sa nachádzala v samostatnej stavbe.¹³⁷ V areáli hradu rozmiestnili štyri háky, aby sa v prípade požiaru mohli strhnúť strechy.

Zapisovatelia sa potom sústredili na zaznamenanie všetkých zbraní a munície, pričom na rozdiel od predošlých inventárov označili aj miesto uloženia. Tam, kde sa oproti *domu kapitána* vystupovalo po schodoch ponad opevnenie a *vstupnú vežu* bolo deväť spoločných hákovníc. Na *vstupnej hradnej veži* zapísali dva falkonet, pričom väčší z nich vážil osem centnárov a vystreľoval gule s váhou jednej libry. Menší falkonet vážil päť centnárov a strieľal gule o váhe jednej libry. Vedľa *vstupnej hradnej veže* umiestnili desať spoločných falkonetov,¹³⁸ šesť veľkých centnárových hákovníc, 15 pozdĺžnych kopijí a tri spoločné hákovnice. Vedľa *Egyptskej alebo Cigánskej veže* našli päť spoločných hákovníc a päť centnárových hákovníc. Keď sa zapisovatelia od spomenutej veže otočili smerom ku kostolu, uvideli tri spoločné hákovnice. Pri kostole zapísali jeden falkonet o váhe 25 centnárov a strieľajúci gule o váhe šesť libier. Pod *pivovarom* odložili 18-centnárový falkonet, strieľajúci gule o váhe štyri libry.¹³⁹ Nad *uhliarovým domom* zapísali štyri spoločné hákovnice. V *Sharffeneku* bolo 15 pozdĺžnych kopijí, sedem zahrotených kyjakov ľudovo nazývaných zornička, sedem spoločných hákovníc, štyri veľké centnárové hákovnice a jeden dvojitý falkonet o váhe 40 centnárov, vypaľujúci gule o váhe dve libry. Vedľa výťahu bolo *tormentrum*¹⁴⁰ ľudovo nazývané *Spevážka* o váhe 58 centnárov, vypaľujúce gule o váhe 25 libier.¹⁴¹ Vedľa *podkapitánovho domu* zapísali jednu falkonu¹⁴² o váhe 25 centnárov, ktorá páli gule o váhe šesť libier.

Najviac rôznorodých zbraní a munície sa skladovalo v *zbrojnici*, kde najprv znamenali nasledovné veľké palné zbrane: jedna veľká cartona¹⁴³ o váhe 58 centnárov, ktorá vystreľuje gule o váhe 31 libier, jedna falkona o váhe 25 centnárov,

¹³¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 35.

¹³² Hypocaustum – ide o miestnosť buď s kachľovou pecou alebo podlahovým kúrením.

¹³³ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 36.

¹³⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 37.

¹³⁵ Môže ísť buď o väzenie alebo starý dom.

¹³⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 38.

¹³⁷ SARUSI KISS, ref. 8, s. 163.

¹³⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 39.

¹³⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 40.

¹⁴⁰ Ide o stroj na vrhanie ťažkých striel.

¹⁴¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 41.

¹⁴² Ide o väčší falkonet. Vyplýva to aj z váhy falkón, ktoré boli omnoho ťažšie.

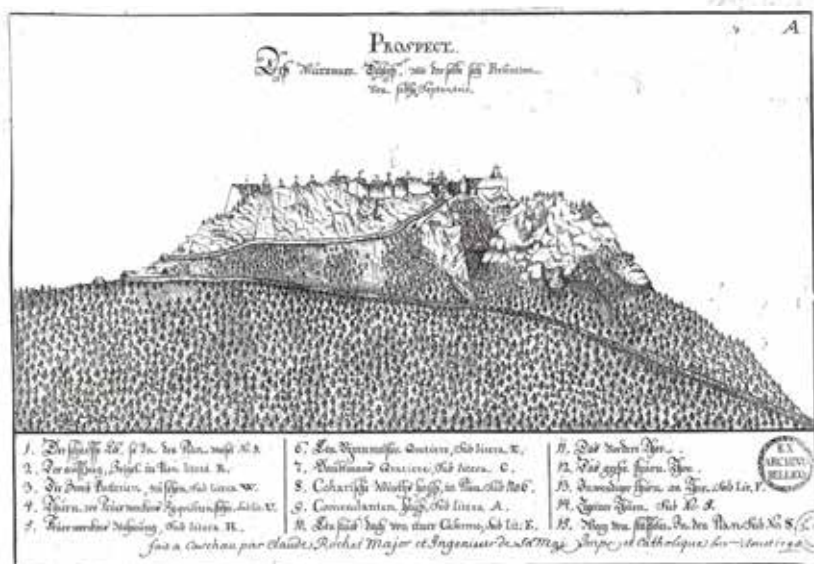
¹⁴³ Ide o druh dela, určeného na ničenie hradných stien.

vystreľujúca gule o váhe šesť libier, menšia falkona o váhe 18 centnárov, vystreľujúca gule o váhe štyri libry, dvojité falkonet o váhe 50 centnárov, vystreľujúci gule o váhe dve libry, jeden ohnivý mažiar o váhe dvoch centnárov, vystreľujúci kamenné gule alebo ohnivé lopty o váhe sedem libier, menší ohnivý mažiar, vážiaci jeden centnár, vystreľujúci kamenné gule alebo ohnivé lopty o váhe jednej libry.¹⁴⁴ Ďalej si všimli muníciu do jednotlivých typov zbraní: 134 železných

gulí ku cartone, 195 gulí k falkonetom, 282 gulí k dvom falkonom, 596 gulí k dvojitému falkonetom, 655 gulí k polovičným alebo jednoduchším falkonetom, päť železných gulí – každá o váhe 50 libier,¹⁴⁵ 21 železných gulí – každá o váhe 30 libier, 73 železných gulí – každá o váhe 16 libier, 50 železných gulí – každá o váhe desať libier, 75 železných gulí – každá o váhe deväť libier.¹⁴⁶

V zbrojnici potom zapísali uložené hákovnice a k nim patriacu muníciu. Celkovo sa tu nachádzalo deväť centnárových hákovníc, jeden hákovnicový trojradový stroj, zhotovený delostrelcom a pozostávajúci z 50-centnárových hákovníc, k tomu organu zo starých hákovníc zhotovili 1 000 gúl, 78 prostredných spoločných hákovníc s rúčkami a inými príslušenstvami, šesť centnárových hákovníc bez rúčok, 17 spoločných hákovníc,¹⁴⁷ dve centnárové hákovnice, 17 spoločných hákovníc bez rúčok, 16 930 železných gulí ku centnárovým hákovniciam, 15 085 železných gulí ku prostredným hákovniciam, 2 000 železných gulí k malým hákovniciam a 5 700 železných gulí ku spoločným hákovniciam. Potom zachytili výbušnú muníciu a s nimi súvisiace predmety: trinásť foriem k ručným granátom (pixides manuales) na robenie olovených gulí, 6 500 železných kusov na pripojenie k ručným granátom, 30 ručných granátov so svojimi kalibračnými remienkami a príslušenstvami, 108 napínacích kľúčov k ručným granátom,¹⁴⁸ 78 ručných granátov so svojimi remienkovými hrbmi (hrčami), 94 fľašiek na pripojenie ku ručným granátom, 33 rúčok na pripojenie ku hákovniciam, 10 rúčok pre ručné granáty a jedna centnárová hákovnica na dvoch kolesách.¹⁴⁹

Zvyšnú časť zariadenia zbrojnice tvorilo 195 kopijí lancknechtov, 27 zahrotených palíc (alebo kyjov), 42 postranných kopijí, desať zlomených kopijí, 17 dvojsečných kopijí, 36 kopijí na zahatanie ohňov (požiarov), 17 ohnivých vencov, štrnásť ohnivých lôpt, osem zahrotených palíc alebo kyjov,¹⁵⁰ 56 krupobicích mašín so železnými časťami a doplnenými vreckami, dvanásť gulí alebo lôpt na zahatanie ohňa, 255 borovicových kruhov na zapáľovanie pripravených ohnivých kotlov, jeden mosadzný mažiar pripravený na podlomenie ohnivej matérie o váhe jeden centnár a 42 libier, dva medené kotly na rozpúšťanie ohnivej matérie, zvony o váhe štyri centnare, a ďalšie rôzne pomôcky pri výrobe munície.¹⁵¹

28. Kresba hradu z roku 1740 od Clauda Rocheta. Zdroj: Hungaricana.hu, ref. 226.

¹⁴⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 42.

¹⁴⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 43.

¹⁴⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 44.

¹⁴⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 44.

¹⁴⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 45.

¹⁴⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 46.

¹⁵⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 46.

¹⁵¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 47.

29. Hrad Muráň
na obraze
neznámeho
autora, okolo
1720.
Múzeum vo
Svätom Antone,
sign. 871.

V kolárovej dielni vedľa zbrojnice zinventarizovali päť prístrojov na perforovanie okovania vozových kolies,¹⁵² štyri ručné sekery, jednu veľkú sekeru, šesť kruhových nožov, jedno dláto, dve štvorcové dláta, jedno väčšie a jedno menšie kružidlo, jednu rohovú mieru, jedno veľké kladivo potrebné pri zhotovení okovania kolies, menšie ručné kladivo, dve široké dláta,¹⁵³ sedem nových vrtákov, dva klinčekové vrtáky, jeden spoločný vrták, štvorcové železo, dve sekery na výrobu vozových kolies a iné.¹⁵⁴

Pri zbrojnici zapísali nasledovné delostrelecké predmety: 17 povrazov,¹⁵⁵ dve sitá na preosievanie pušného prachu, zdvíhadlo, 102 drevených korýtok, 25 železných pántov, dve nové okované vozové kolesá, dve tabule na sušenie pušného prachu, dve veľké okované kolesá, štrnásť rôznych okovaných kolies,¹⁵⁶ 60 pozdĺžnych neokovaných driev na zapriahanie koní, 17 volských jariem, päť neokovaných kolies pre falkona, osem jednokolesových vozíkov, pätnásť centnárov bronzovej hmoty, jednu sekerku na výrobu šindľových klinčov, tri sekery, jednu železnú závoru, jednu menšiu sekerku, päť vrtákov rôzneho druhu a 28 drevených rúčok pre hákovnice. V prašnej veži zaznamenali deväť centnárov a 56,5 libry olova, tri centnare a 79 libier síry, tri centnare a 66 libier sanítry.¹⁵⁷ Bez bližšieho určenia zapísali pušný prach, rozmiestnený na viacerých miestach hradu: jeden centnár a 84 a tri štvrtiny libry prachu do ručných granátov, 36 centnárov a desať libier prachu do tormenta, dvanásť centnárov a 8,5 libry prachu pre hákovnice.¹⁵⁸

V súpise spomínaný kostol bol približne od roku 1565 v rukách protestantských kazateľov. Po tom, čo bol v polovici 16. storočia hrad oslobodený, cisárske vojsko, ktoré sa tu usadilo, tvorili zväčša nemeckí vojaci. Títo, na čele so samotným grófom Salmom, ktorý prevzal velenie nad celým panstvom, boli naklonení reformácii. Základy protestantskej organizácie nielen na Muránskom panstve, ale v celom Gemeri, však položili až Salmovi následníci Melichar Maschko a Július z Herbersteina. Prvým známym kazateľom na Muránskom hrade bol Ambrosius Kröll zo Spiša. Jeho následníkom, niekedy medzi rokmi 1566 – 1578, sa stal Cyprián Fried.¹⁵⁹ Tento položil základy cirkevnej organizácie reformačného hnutia nielen na Muránskom panstve, ale v celom Gemeri a Malohonte.¹⁶⁰ Hradný kazateľ sa stal hlavou novej cirkevnej organizácie, seniorom Gemerského seniorátu. Po Cypriánovi Friedovi pôsobil na hrade kňaz Martin Reinhard z Banskej Štiavnice, ktorý bol na Muráni do

¹⁵² MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 48.

¹⁵³ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 49.

¹⁵⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 50.

¹⁵⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 50.

¹⁵⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 51.

¹⁵⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 52.

¹⁵⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 78, pag. 53.

¹⁵⁹ SARUSI KISS, ref. 8, s. 339 – 340.

¹⁶⁰ Po svojom príchode spísal 25 článkov v latinčine, ktoré boli určené cirkevným hodnostárom a kňazom. Tieto v roku 1585 potvrdil aj hradný kapitán Július z Herbersteina. Súčasne bol urobený aj výťah artikul v domácej reči, určený najmä richtárom a obciam; VARSÍK, Branislav. Muránske artikule z roku 1585. In *Časopis Učené společnosti Šafaříkovy*, Bratislava, roč. 3, 1929, č. 1, s. 129 – 133.

roku 1594. Jeho následníkom bol Ján Rimanovianus, ktorý akoby druhýkrát založil seniorát, keď v roku 1596 prepracoval a doplnil Friedove artikuly.¹⁶¹

Čo sa týka kapitánov, ktorí v druhej polovici 16. storočia velili hradnej posádke, mali na starosti ochranu hradu a hospodársku správu panstva, tak po Gašparovi Dominičovi sa v roku 1557 kapitánom Muráňa stal Melichar Maschko (predtým kapitán hradu Vígláš). Na Muráni pôsobil do roku 1584. Posledným kapitánom v službách Dvorskej vojenskej rady bol Július z Herbersteinu, ktorý tu pôsobil do roku 1602. V tomto roku dostal hrad do zálohu a v jeho službách pôsobil na hrade ako kapitán Kaspar Wanner (1602 – 1605).¹⁶²

Už za Gašpara Dominiča sídlilo na hrade 100 nemeckých vojakov (80 vojakov s puškami a 20 vojakov s kopijami (halapartňami), traja delostrelci, dvaja kováči, traja tesári, dvaja kamenári, štyria pomocní vojaci, jeden rotmajster, jeden bubeník a jeden trubač).¹⁶³ V službách provizora hradu bol jeden pisár, piati vojaci s koňmi a štyria pešiáci. Okrem toho k hradu patrila aj menšia vojenská posádka, sídliaca v kaštieli pod hradom (v dnešnom Muráni). V roku 1577 sa zo správy Dvorskej vojenskej rady dozvedáme, že hradnú posádku tvorilo 84 nemeckých vojakov a 6 vojakov s koňmi. V kaštieli pod hradom sídlilo 30 pešiakov.¹⁶⁴ V rovnakom roku sa na hrade nachádzalo 9 diel a 227 hákovníc a iných pušiek. Týmto počtom výzbroje patrila v tom čase Muráň k najlepšie vybaveným hradom na území dnešného Slovenska.¹⁶⁵

Do konca 16. storočia sa situácia s priamou poplatnosťou dedín panstva zlepšila aj vďaka úspechom cisárskych vojsk v tzv. pätnásťročnej vojne. Vďaka niekoľkým porážkam Osmanov podľa urbára panstva Muráň z 11. marca 1598 už ani jedna dedina nebola priamo poplatná Osmanom a došlo aj k osídleniu v minulosti opustených dedín. Muránske domínium vtedy tvorilo zemepanské mesto Jelšava, dediny Muráň, Revúca, Šivetice, Milhošť, Teplice, Prihradzany, Malá Lehota, Mníšany, Kopráš, Veľká Lehota, Zdychava, Telgárt, Mokrá Lúka, Heľpa, Chyžné, Vernár, Polomka, Šumiac, Dlhá Lúka a Revúčka. Napriek tomu, že dediny už neboli podriadené Osmanom, platili obyvatelia Revúcej, Jelšavy, Šivetíc, Teplice, Milhošťa, Prihradzian, Malej Lehoty, Mníšan, Kopráša, Zdychavy, Veľkej Lehoty, Mokrej Lúky a Chyžného spolu 3 093 zlatých 65 denárov tribút Osmanom, aby ich nevypálili alebo nespustošili.¹⁶⁶

Po tom, čo bol v roku 1594 naspäť vydobytý hrad Fiľakovo, obranná úloha Muráňa pomaly strácala na svojom význame. Panovnícky dvor začal uvažovať o jeho zálohovaní.¹⁶⁷ Jeden z prvých, ktorý sa o Muráň zaujímal, bol Žigmund Rákoczi, ktorý bol ochotný dať zaň 70 tisíc toliarov. K zálohovaniu hradu napokon došlo až v roku 1602, keď sa k jeho zálohovanej držbe na tri roky dostal jeho niekdajší kapitán Július Herberstein (kvôli tomu, že dlhodobo udržiaval chod hradu na vlastné náklady). V roku 1605 sa za súhlasu panovníka Herberstein dohodol o zálohovaní hradu a panstva s korutánskym šľachticom Jánom Jakubom z Rottalu, v tom čase kapitánom Fiľakovského hradu. Tento nielenže vyplatil Herbersteina, ale aj Spišskú komoru. Spolu ho zálohovanie Muránskeho hradného panstva vyšlo na 60 tisíc rýnskych zlatých. Hoci obyvatelia panstva, ako aj hradná posádka neboli spokojní s novým vlastníkom, bola Jánovi Jakubovi Rottalovi a jeho manželke Márii Thurzovej v roku 1607 zmluva o zálohovaní opäť potvrdená. Dozvedáme sa z nej, že za uvedené dva roky vynaložil Rottal na udržiavanie hradu 36 634 rýnskych zlatých a 29 grajciarov. Hodnota hradného panstva sa tak vyšplhala na 96 634 rýnskych zlatých a 29 grajciarov. V prípade, že by panovník vyplatil Rottala a jeho potomkov, zaviazali sa títo, že hrad s panstvom mu okamžite vrátia.¹⁶⁸

¹⁶¹ TIHÁNYIOVÁ, ref. 43, s. 53 – 54.

¹⁶² SARUSI KISS, ref. 8, s. 49 – 50.

¹⁶³ Tamže, s. 66.

¹⁶⁴ Tamže, s. 92.

¹⁶⁵ KENYERES, István. A trencséni vár a XVI. században. In *FONS*, roč. 2, 1995, č. 1, s. 48.

¹⁶⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 79, pag. 2, 4, 15, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 39, 41, 45.

¹⁶⁷ Kvôli prebiehajúcej tzv. pätnásťročnej vojne s Osmanmi Uhorská komora nesúhlasila, aby sa panovník hradu vzdal; SARUSI KISS, ref. 8, s. 55.

¹⁶⁸ Tamže, s. 51 – 52.

30. Pohľad
na hrad zo
severozápadnej
strany na grafike
z roku 1824.
Archív
M. Šimkovica.

S obdobím osmanskej hrozby je možné spájať posilnenie hradného opevnenia bastiónom. (Obr. 1 : 6, Obr. 11, 12) Vybudovali ho v exponovanej polohe na severovýchodnom výbežku hradného vrchu, ktorá bola počas obliehania hradu v roku 1549 predmetom sústrednej paľby. Bastión čiastočne vysunutý z obrysu hradného opevnenia mal atypické usporiadanie takmer bez vnútorného zásypu bežného u tohto typu stavieb. Nahrádzala ho drevená plošina opretá o voľne stojaci pilier v strede bastiónu. V hmote piliera bola vytvorená šachta s cisternou, ktorá podľa plánu a rezu hradom z roku 1684 ústila na plošinu kamennou skružou. Obranu predpolia zabezpečovali strieľne so široko roztvorenými špaletami.

Ďalším dokladom o prestavbách hradu popri výstavbe bastiónu sú pozostatky stavby čiastočne zahĺbenej do skalného podlažia v priestore nádvorja. (Obr. 1 : 21) Jej vznik datuje do skaly vytesaný letopočet 1564, ktorý sa môže vzťahovať aj na výstavbu bastiónu. Na základe popisov hradu a plánu z roku 1684 môžeme predpokladať výstavbu väčšieho počtu obytných hospodárskych budov tvoriacich dodnes zachovanú zástavbu hradného areálu. Detailnejšie zatiaľ poznáme len renesančnú podobu tzv. veliteľskej budovy, vybudovanej voľne na ploche nádvorja v blízkosti vstupnej brány. (Obr. 13 – 19) Náročné riešenie dvojpodlažnej obytnej stavby dokladá dvojica polkruhových rizalitov vystupujúcich z oboch čelných priečelí.¹⁶⁹ (Obr. 16 – 19)

Hrad vo vlastníctve Széchyovcov a Wesselényiovcov

Na základe rozhodnutia krajinského zhromaždenia z roku 1608 mal byť hrad Muráň (ako aj iné hradné panstvá) zbavený cudzieho vlastníka a daný do rúk domáceho šľachtica. Už o dva mesiace sa novým záložným majiteľom Muráňa mal stať Tomáš Széchy, šľachtic domáceho gemerského pôvodu, ktorého rod si svoje meno odvodzoval od dnešnej Rimavskej Seče. K odovzdaniu majetku malo dôjsť po tom, čo Tomáš vyplatí Rottalovi zálohovanú sumu, vrátane výdavkov, ktoré vynaložil na udržiavanie hradu. Rottal tvrdil, že po prevzatí hradu v roku 1605 boli hradné budovy v tak zlom stave, že na ich opravu minul niekoľko tisíc toliarov. Po tom, čo Széchy nebol ochotný zaplatiť Rottalovi aj výdavky, ktoré mal s hradom, začal sa mu tento vyhrážať, že kamenné budovy, ktoré boli na hrade vybudované na jeho nariadenie, zbúra a stavebný materiál predá. Napokon sa ale ukázalo, že peniaze, ktoré vynaložil na opravu hradu, pochádzali od jeho manželky a švagra.¹⁷⁰

20. decembra 1609 kráľ Matej konečne potvrdil prenos zálohovacích práv na Muráň na hlavného hornouhorského kapitána, kráľovského radcu a hlavného dvormajstra Tomáša Széchyho (†1618) za vytrvalú vernosť vládcovi. Záloh domínia kráľ schválil potom, ako Széchy vyplatil 77 307 uhorských zlatých predošlému zálož-

¹⁶⁹ Základy rizalitov boli odkryté archeologickým výskumom realizovaným Archeologickým ústavom SAV pod vedením R. Malčeka.

¹⁷⁰ SARUSI KISS, ref. 8, s. 52 – 54.

nému majiteľovi Jánovi Jakubovi Rottalovi a do rúk Mateja II. odovzdal ďalších 10 000 uhorských zlatých. Za zloženie sumy Széchy získal záloh na celé panstvo pre seba a dedičov mužského i ženského pohlavia do času prípadného vyplatenia uvedených súm.¹⁷¹ Založenie panstva však neznamenalo zánik funkcie hradu ako kráľovskej pevnosti a sídla posádky, ktorú tvorilo 40 nemeckých vojakov, vrátane jedného zbrojmajstra a dvoch delostrelcov.¹⁷²

Tomáš Széchy patrila na prelome 16. a 17. storočia k významným vojenským a politickým osobnostiam vtedajšieho Uhorska. Vyznamenal sa vo viacerých protiosmanských bitkách, vrátane dôležitého dobývania Rábu (Győr v Maďarsku) v roku 1598 počas pätnásťročnej vojny. Po vypuknutí povstania Štefana Bočkaja v roku 1604 zotrval najprv na strane cisára Rudolfa II. K Bočkajovi sa pripojil až v poslednom roku povstania. Po povstaní, keď bola všetkým účastníkom udelená amnestia, sa dostal do služieb sedmohradského kniežaťa Žigmunda Rákocziho a významnú úlohu zohral aj v roku 1608 pri korunovácii kráľa Mateja II. V roku 1613 bol menovaný do hodnosti gemerského župana. Zomrel v roku 1618. Ešte pred smrťou rozdelil svoj rozsiahly majetok medzi svoje deti. Hrad Muráň s celým panstvom prenechal už v roku 1617 synovi Jurajovi.¹⁷³

Po smrti Tomáša Széchyho a zmene panovníka si nechal Tomášov syn, gemerský župan a rytier Zlatej Ostrohy Juraj Széchy (†1625), platnosť záložnej zmluvy potvrdiť 17. júla 1621. Nový panovník Ferdinand II. záloh predĺžil, ale Juraj musel podľa listiny zaplatiť 100 000 uhorských zlatých. V skutočnosti išlo len o zvýšenie predošlej záložnej sumy a Juraj reálne zaplatil 20 000 uhorských zlatých. Vlastnícke nároky na Muráň sa opäť vzťahovali na dedičov oboch pohlaví. Pri ponechaní Muráňa vládca prihliadol na Jurajovu podporu v čase povstania Gabriela Bethlena.¹⁷⁴ Pôvodne totiž Juraj patrila k vedúcim predstaviteľom Bethlenovho povstania. Z Muráňa, ktorý sa stal jeho východiskovým bodom, vyhnal hneď po vypuknutí povstania nemeckú posádku. Po tom, čo Bethlen nesplnil sľuby voči svojim šľachtickým prívržencom, mnohí, vrátane Juraja, sa od neho odklonili. V apríli 1621 vydal Juraj na Muráni vyhlásenie, v ktorom prijal kráľovu milosť a zaviazal sa k vernosti voči kráľovi Ferdinandovi II.¹⁷⁵ Júlové potvrdenie záložnej zmluvy na Muráň bolo tak panovníkovou reakciou na tento Jurajov krok. V rovnaký deň ako Ferdinand II. potvrdil držbu Muráňa, nadobudol Juraj za 84 000 uhorských zlatých do zálohu aj neďaleké panstvo Ľupča v Zvolenskej stolici.¹⁷⁶

Pre panovníka bolo zálohovanie Muráňa výhodné, nakoľko gemerský župan, hlavný hornouhorský kapitán, kráľovský komorník a radca Juraj Széchy na hrade priamo zo svojich peňazí vydržoval nemecké vojsko. Z tohto dôvodu Ferdinand II. 9. júla 1623 upravil znenie záložnej listiny, pretože Juraj na posádku vynaložil 20 000 rýnskych zlatých, a pri prípadnom vyplatení Muráňa mal nový majiteľ Jurajovi alebo jeho dedičom k sume 100 000 uhorských zlatých doplatiť ešte 26 206 rýnskych zlatých.¹⁷⁷

Po smrti Juraja Széchyho Ferdinand II. znovu využil príležitosť na získanie peňazí zo zálohovania panstiev a pozostalá Jurajova vdova grófka Mária Drugethová (†1643) odišla do Viedne, kde panovníkovi prisľúbila, že do kráľovskej pokladnice v najbližšej dobe za Muráň donesie 22 000 ríšskych toliarov a za Ľupču 30 000 ríšskych toliarov. Po písomnom potvrdení záväzku Ferdinand II. 14. apríla 1626 vo Viedni vydal potvrdenie na zálohu oboch hradných panstiev.¹⁷⁸

¹⁷¹ MNL – OL, f. MKL, LR 6, pag. 36, 37. MAREK, Miroslav. *Genealogy.eu. Genealogická tabuľka rodu Széchy*. Internetová stránka. 2004. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/szechy2.html, [online 4.4.2018].

¹⁷² SARUSI KISS, ref. 8, s. 55.

¹⁷³ ACSÁDY, Ignác. A Széchyek Murányban I. In *Századok*, roč. 19, 1885, č. 1, s. 25 – 26.

¹⁷⁴ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 103 – 104. MAREK, ref. 171.

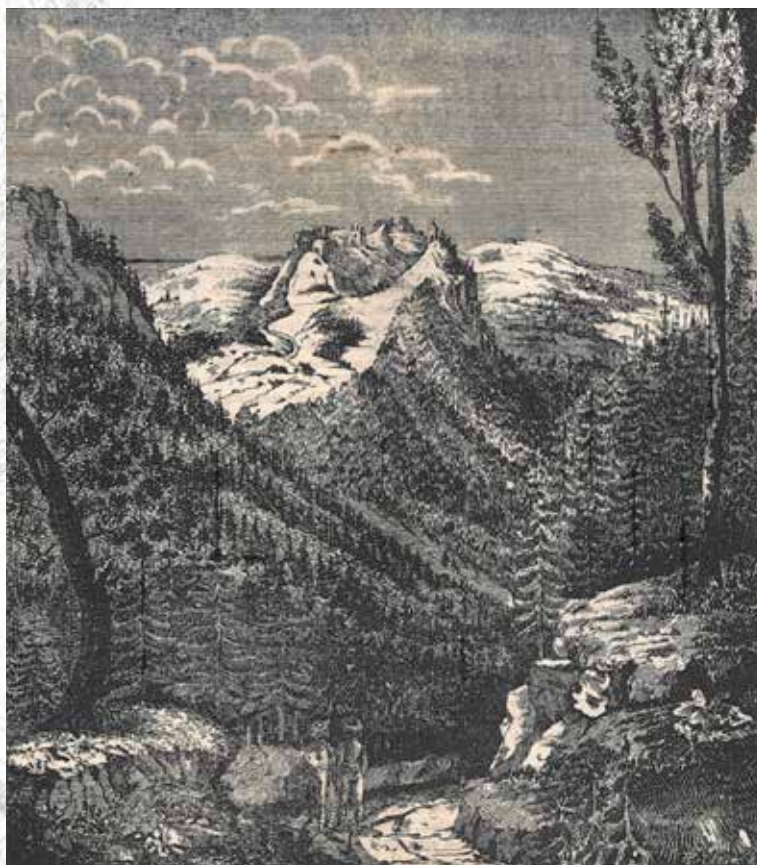
¹⁷⁵ ACSÁDY, ref. 173, s. 39.

¹⁷⁶ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 105, 106.

¹⁷⁷ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 235, 236.

¹⁷⁸ MNL – OL, f. MKL, LR 7, pag. 530 – 532. MAREK, ref. 171.

31. Vyobrazenie
hradu z roku
1846.
Repro:
Magyarföld
és népei eredeti
képekben,
ref. 245.

Hoci Mária pochádzala zo starobylého rodu Drugethovcov, ktorý po vypuknutí stavovských povstaní neochvejne stál na strane panovníka, po vydaji za Juraja Széchyho, známeho prívrženca protestantizmu, sama konvertovala na protestantskú vieru. Z Muránskeho hradu urobila centrum protestantského ducha a osvety. So svojím manželom sa stali ochrancami gemerských evanjelikov, a to práve v časoch, keď sa v krajine masívne šírila rekatolizácia.¹⁷⁹

Mária Drugethová síce zaplatila ďalšie peniaze za Muráň, ale musela naďalej, podobne ako jej nebohý manžel, vydržiavať nemeckú posádku na hrade. V rokoch 1628 – 1639 vdova na kráľovskú posádku minula 1 471 zlatých a bližšie nešpecifikované naturálne výdavky. Preto sa Mária obrátila na panovníka, aby sa jej nejakým spôsobom revanšoval. Ferdinand III. potom 26. mája

1640 vydal pre Máriu novú záložnú listinu, v ktorej predošlé sumy zvýšil o 1 471 zlatých a ďalšiu čiastku v hodnote 8 286 ríšskych toliarov.¹⁸⁰

Snaha Márie Drugethovej zabezpečiť hrad Muráň do dedičného vlastníctva pre svoje dcéry znamenala investovanie ďalších prostriedkov na vojsko, ale napriek tomu sa jej to nepodarilo. Nový panovník Ferdinand III. 26. apríla 1643 znovu iba potvrdil zálohovanie panstva pre Máriu, jej dcéry a zaťov. Vládca vdove vyšiel v ústrety v tom, že v prípade vykúpenia Muráňa mala okrem predošlých súm dostať navyše 10 000 ríšskych toliarov, 24 000 uhorských zlatých a obilie v hodnote 10 000 toliarov. Uvedené sumy a obilie venovala za pomoci prezidenta Uhorskej komory Pavla Pálffyho dvoru na vydržiavanie posádok na hradoch Szendrő a Tokaj.¹⁸¹

Po smrti Márie Drugethovej (1643), vdove po Jurajovi Széchym, sa dedičkami Muránskeho panstva stali ich dve dcéry Mária a Eva, ktorá na Muránskom hrade žila aj so svojím manželom Gabrielom Iléssházym. Mária bola v tom čase už vdovou po Štefanovi Bethlenovi (zomrel 1633), synovcovi sedmohradského kniežaťa a vodcu protihabsburského povstania Gabriela Bethlena.¹⁸² V roku 1643 priviedla Máriu na Muránsky hrad smrť matky. Tu však narazila na odpor svojho švagra Gabriela Iléssházyho, ktorý sa v tom čase aktívne podieľal na protihabsburskom povstaní Juraja I. Rákocziho. Aj preto už v nasledujúcom roku prijala Mária návrh cisárskeho kapitána hradu Filľakovo Františka Wesselényiho (*1605 – †1667), pomôcť vydobýť Muránsky hrad z rúk Iléssházyho ľstou namiesto vojenského útoku. A tak sa Muránsky hrad v noci zo 4. na 5. augusta opäť dostáva do rúk cisárových prívržencov. Už o rok nato sa táto držba potvrdzuje aj sobášom Františka s Máriou a následne aj donáciou cisá-

¹⁷⁹ ACSÁDY, Ignác. A Széchyek Murányban II. In *Századok*, roč. 19, 1885, č. 2, s. 121 – 122; MIKULIK, József. *Gömöri ág. hitv. evang. esperesség története*. Pozsony : Wigand, 1917, s. 69.

¹⁸⁰ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 311, 312.

¹⁸¹ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 509 – 514.

¹⁸² Už rok po Štefanovej smrti sa Mária vydala za nie príliš urodzeného sedmohradského šľachtica Štefana Kuna, od ktorého očakávala pomoc v boji o dedičstvo po svojom prvom manželovi. Keď sa ukázalo, že jej v tom nedokáže pomôcť, vymohla si od neho rozvod.

ra Ferdinanda III. (1637 – 1657).¹⁸³ Ferdinand III. 18. februára 1646 udelil hlavnému kapitánovi Filákovi, kráľovskému komorníkovi a radcovi Wesselényimu manželkin podiel z Muráňa do dedičnej držby a zároveň nadobudol právo vykúpiť záložné muránske majetky jeho švagrín Evy Széchyovej a Kataríny Széchyovej a rovnako aj podiely ďalších osôb.¹⁸⁴ Wesselényi si v priebehu jesene 22. septembra 1646 vymohol od Ferdinanda III. novú donáciu na celé panstvo vrátane podielov svojich švagrín i ďalších šľachticov. Druhé darovanie znamenalo, že po vykúpení podielov spoluvlastníkov sa Wesselényi automaticky stane ich dedičným držiteľom.¹⁸⁵

František Wesselényi časom poskupoval podiely na panstve a do urbára z 22. marca 1652 provizor domínia Muráň Andrej Sennyey zapísal ako dediny a zemepanské mestá v dedičnom vlastníctve Jelšavu, Revúcu, Prihradzany, Šivetice, Dlhú Lúku, Mokrá Lúku, Muráň, Muránsku Lehotu, Chyžné, Umrlu Lehotu, Mníšany, Kopráš, Zdychavu, Milhošť, Teplicu, Revúčku, Šumiac, Polomku a Závadku (dnes Závadka nad Hronom). Františkovi sa zatiaľ nepodarilo odkúpiť z pôvodného príslušenstva patriaceho k hradu dediny Lubeník, Vernár, Telgárt a Heľpu, ktoré sa zatiaľ nachádzali v rukách tretích osôb.¹⁸⁶ I keď časom došlo k odkúpeniu zvyšných dedín, palatín Wesselényi spolu s manželkou Máriou Széchyovou znova založil časť panstva tretím osobám a k ďalšiemu zjednoteniu panstva došlo až za čias rodu Koháry.

Hoci sa v roku 1606 uhorská i osmanská strana dohodli na status quo, južné a postupne aj stredné Slovensko naďalej ostalo pod osmanskou hrozbou. Mnohé obce južného Gemera tak aj naďalej ostali poplatné Osmanom. Sever Gemera, vrátane Muránskej doliny, sa pod ich vplyv dostal až v druhej polovici 17. storočia. Po dobytí Nových Zámkov (25. septembra 1663) podpísali obe strany vo Vasvári mierovú zmluvu (10. augusta 1664), a to bez súhlasu uhorského snemu, čo spustilo vlnu protestov zo strany uhorských magnátov, na čele s uhorským palatínom Františkom Wesselényim. Jeho nespokojnosť pravdepodobne súvisela aj s posunom osmanskej daňovej hranice až po Muráň. Keďže vytlačenie osmanskej moci z krajiny bolo v nedohľadne a cisársky dvor podľa uhorských magnátov túto otázku neriešil dostačujúco, rozhodli sa títo postaviť proti Habsburgovcom. Jedným z centier sprisahania sa stal práve Muránsky hrad. Po neúspechoch v hľadaní pomoci proti Viedni (v Poľsku, Francúzsku, Benátkach) sa sprisahanci dokonca neváhali obrátiť na Portu, teda samotných Osmanov, o čom rozhodli práve na stretnutí na Muránskom hrade v auguste 1666. Keďže sami Osmani už v roku 1667 informovali viedenský dvor o zámeroch sprisahancov, sprisahanie bolo odsúdené na neúspech. Prispeľa k tomu aj náhla smrť vedúcej osobnosti tohto hnutia, Františka Wesselényiho v roku 1667.

Po smrti palatína Františka Wesselényiho a následnom odhalení sprisahania sa do podozrenia dostala aj jeho manželka Mária Széchyová. Postupne sa od decembra 1670 začala konfiškácia jej majetkov.¹⁸⁷ Pri tejto príležitosti 13. decembra 1670 v prítomnosti grófkyn Anny Márie Széchyovej a kapitána pevnosti Muráň slobodného baróna Viktora Windischgracza na príkaz panovníka a komory vyhotovili súpis grófkinho skonfiškovaného majetku na hrade a celom panstve.¹⁸⁸ Na hrade sa súpis začal vo *veľkej palote ľudovo nazývanej jedáleň*, kde na stenách viseli viaceré obrazy a kožené pozlátené tapety. Vo vedľajšej svetlici nazývanej *szenes hasz*¹⁸⁹ boli po stenách potrhane závesy ľudovo nazývané *flanderský koberec* (myslia sa asi gobelíny).¹⁹⁰ V druhej palote hraničiacej s novo postavenou kaplnkou sa nachádzal jeden nový pozitív

¹⁸³ TIHÁNYIOVÁ, ref. 43, s. 57.

¹⁸⁴ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 692 – 694.

¹⁸⁵ MNL – OL, f. MKL, LR 9, pag. 736 – 738. MAREK, Miroslav. *Genealogy.eu. Genealogická tabuľka rodu Wesselényi*. Internetová stránka. 2006. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/wessel1.html, [online 4.4.2018].

¹⁸⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 24, no. 80, pag. 1 – 4.

¹⁸⁷ MV SR, ŠA BB, f. KC, elench k II. časti, písmeno J. no. 871. MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 2.

¹⁸⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 2.

¹⁸⁹ Miestnosť s maľovanými stenami na spôsob zelenej izby.

¹⁹⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 3.

a oltár pod sklom. K ozdobе paloty patrili pozlátené kožené tapety, truhlica na cirkevné predmety s piatimi kazulami, alabastrový krucifix a dva sklenené svietniky. V šafárni skladovali perie, 88 soľných kameňov, medenú hradnú pec a dve železné okenné mreže.¹⁹¹

V pivnici mala grófkа päť plných sudov vína z Vyšného Blhu. V ďalšej pivnici bolo sedem sudov nového vína z Tarczalu. V ďalšej pivnici sa nachádzalo sedem sudov. V *novej budove oproti údoliu južným smerom* (pri južnej časti opevnenia, oproti palácu) prišli do *svetličky alebo vonkajšej komory*, kde uchovávali viacero pozlátených kožených tapiet, viaceré spoločné tapety pre izby v hrade, hodvábnе tkaniny, knihy s exlibrismi a truhlicu s písomnosťami, vzťahujúcimi sa na vlastníctvo hradného panstva Muráň.¹⁹² 2 838 meríc pšenice sa nachádzalo *na hradbách, pod strechou pivnice, v zelenom dome, veľkej sypárni, pod strechou starobylého domu a pod strechou nového domu*. V istom starom dome bola múka pre hradnú čelad'. V starobylej kaplnke stál jeden oltár s kryštálovým krucifixom, viseli tu obrazy nebohého palatína a jeho zástava a dva prostredné zvony.¹⁹³

Na hrade bolo päť dvojkoľosových vozíkov a jeden voz zásobovací. Ďalej sa našli dva kone pre obsluhu výťahov, jeden výťah s reťazami a lanami a druhý s potrebami pre dovážanie dreva. Správu hnutel'ného a nehnuteľného majetku komisia ponechala i naďalej provizorovi Jurajovi Stankovi a pokladníkovi Andrejovi Madarassymu, pretože si v týchto funkciách počínali dobre a sú na ich ďalšie vykonávanie schopní.¹⁹⁴

V časoch správy panstva Spišskou komorou vzniklo niekoľko ďalších súpisov hradu, ktoré sa však detailnejšie nezmienujú o jeho vnútornom členení. Z 27. júna 1672 sa zachoval súpis panstva Muráň, pričom sa spomína, že niektoré jeho časti má založené pre seba grófkа Anna Mária Széchyová.¹⁹⁵ V bližšie nedatovanom dokumente asi z obdobia okolo roku 1674 sa o Muráni písalo, že hrad stojí na opevnenom kopci, je vybavený opevnením, vojenskými strojmi, mlynom poháňaným kobyľou a tiež krčmou.¹⁹⁶

V roku 1683, v poslednom roku Thökölyho povstania, sa Muránsky hrad opäť dostal do rúk povstalcov, keď hradná stráž otvorila brány hradu priamo vodcovi tohto povstania. Hrad bol naspäť vydobytý kráľovským vojskom už v nasledujúcom roku.¹⁹⁷ Vtedy bolo vyhotovené aj vyobrazenie Muránskeho hradu talianskym vojenským kartografom von Caseom. (Obr. 20, 21).

Plán hradu a k nemu náležiacе rezopohľady hodnoverne dokumentujú podobu hradu na vrchole jeho existencie. Cenný je predovšetkým pôdorys hradu s popisom funkcií jednotlivých hradných budov. Okrem toho na Caseovom zobrazení hradu možno rozoznať aj miesto vedľa hradného múru, kde sa nakladal hradný výťah (Obr. 1 : 22), ktorý za pomoci konskej sily vytiahol na hrad potrebné veci.¹⁹⁸

Majitelia hradu sa v priebehu 17. storočia zaslúžili o dobudovanie predovšetkým nových palácových budov. Pravdepodobne niektorí z príslušníkov rodu Széchyovcov dali vybudovať ústrednú palácovú stavbu, vybudovanú voľne v priestore nádvoria v blízkosti brány. (Obr. 1 : 11, Obr. 22). Vzhľadom na pokročilý stav deštrukcie nám podobu paláca významne dokresľujú historické vyobrazenia a predovšetkým plány hradu z roku 1684 a 1776. Podľa plánu z roku 1684 tvorila pôvodný palác jednoduchá obdĺžniková stavba s vystupujúcimi rizalitmi. Na hlavné južné krídlo nadväzoval úzky trakt s otvoreným prejazdom a točitým schodiskom.

¹⁹¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 4.

¹⁹² MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 4, 5.

¹⁹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 47, pag. 6.

¹⁹⁴ FRÁK, Gustáv. Hrad Muráň, jeho alódiá a poddanské obce okolo roku 1670. In *Obzor Gemera*, roč. 22, 1991, s. 24.

¹⁹⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 7, pag. 66.

¹⁹⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 15, no. 18, pag. 59.

¹⁹⁷ FRÁK, ref. 194, s. 23.

¹⁹⁸ SARUSI KISS, ref. 8, s. 160. Originály dvoch plánov von Casea, z roku 1684 sú uložené v Österreichisches Staatsarchiv Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Miscellanea Konv. G. Nr. 320 – 321. (Obr. 20 – 21)

Ďalší neskororenesančný palác vznikol pri opevnení na južnej strane hradu. (Obr. 1 : 12, Obr. 23 – 26) Stavba, pre ktorú sa používa tradičné pomenovanie „Koháryho palác“ mala podstatne jednoduchšiu dispozíciu pozostávajúcu z dvoch hlavných a dvoch menších traktov. O dobe výstavby paláca môže vypovedať zmienka v súpise majetku z roku 1670, ktorý hovorí o *novej budove oproti údoliu južným smerom*.

Na rozdiel od obytných budov chýbajú doklady o rozsiahlejších investíciách do hradného opevnenia. Na ňom boli realizované len menšie úpravy, medzi ktoré patrí zamurovanie neskorostredovekého cimburia na hradbách a jeho nahradenie jednoduchými strieľňami.

V roku 1686 Muráň ocenili na 2 000 zlatých, pričom do tejto sumy nezapočítali hodnotu zbraní a munície, ktorá patrila pod velenie pevnosti, a teda pod kompetenciu Dvorskej vojenskej rady vo Viedni.¹⁹⁹ V súpise z obdobia po roku 1688 zaznamenali na hrade existenciu krčmy a jatiek.²⁰⁰ 8. augusta 1690 bol hrad ocenený so svojimi stavbami na 3 000 uhorských zlatých. Do ceny hradu nezahrnuli zbrane a muníciu.²⁰¹

3. decembra 1697 zapísali vo výdavkoch na prevádzku hradu, že hradnému kaplánovi platili 180 zlatých.²⁰² 23. augusta 1699 vyhotovili popis hradu a panstva Muráň. O samotnom hrade napísali, že je čiastočne opevnený rukou človeka, ale čiastočne rukou prírody. Na hrade stáli kamenné i drevené stavby. Hrad je zdevastovaný svojou starobylosťou, ale aj vojenskou posádkou, a preto je sčasti v dezolátnom stave.²⁰³ 20. decembra 1699 hrad popísali ako na vysokom vrchu so zmiešanými drevenými a kamennými stavbami. Svojou starobylosťou bol sčasti v dezolátnom stave a ocenili ho na 2 000 uhorských zlatých.²⁰⁴

Podľa Gustáva Reussa (*1818 – †1863), evanjelického kňaza v Revúcej, autora viacerých prác o dejinách Gemera, vyzeral hrad Muráň na konci 17. storočia asi takto: uprostred stál Széchyovský palác a pri ňom kostol s vežou. Klenutá bašta – sklad pušného prachu – bola na najnižšom mieste. V hrade boli štyri vodné zdroje. V troch sa zhromažďovala dažďová voda a štvrtým zdrojom bola studňa vytesaná veľmi hlboko do skaly. Bola štvorhranná a vodu z nej vyťahovali reťazami zavesenými cez koleso vo veľkých kožených vreciach. Všetky potreby do hradu, ako potraviny, drevo, zbrane a strelivo neprivážali cez vstupnú bránu, ale po strmých bočných cestách na somároch k hradbám a odtiaľ ich vyťahovali do hradu dlhými železnými reťazami, navinutými na koleso. Na hrade boli dva takéto výťahy; pri severnej bašte vyťahovali drevo a pri južnej ostatné potreby. Žaláre boli na severnej strane hradu, v štvorhrannej budove vysokej jednu siahu. Uprostred tejto budovy bola veľká jama, z ktorej sa prechádzalo do podzemných

32. Pohľad na hradnú bránu z roku 1866. Repro: Vasárnapi Újság, ref. 247.

¹⁹⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 111, no. 18, pag. 11.

²⁰⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 26, pag. 1.

²⁰¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 30, pag. 1.

²⁰² MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 17, pag. 3.

²⁰³ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 19, pag. 3.

²⁰⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 20, pag. 1.

kobiek. Pri vykopávkach sa v jednej z kobiek našla silná a asi pol centa ťažká reťaz, na ktorej viseli prikované ľudské kosti.²⁰⁵

Hrad vo vlastníctve Koháryovcov

Súčasne s vyhotovovaním inventárov na sklonku 17. storočia začal o skonfiškované panstvo Muráň prejavovať záujem dlhoročný protiosmanský bojovník gróf Štefan Koháry (*1649 – †1731). V posledných dvoch desaťročiach 17. storočia kráľovský komorník a radca, zadunajský kapitán a kapitán banských miest Koháry, nadobudol v Gemeri panstvá Rimavská Sobota, Blh a Drienčany.²⁰⁶ Získanie susedného Muráňa by kapitánovi umožnilo zjednotiť rozsiahle územie do rúk jedného vlastníka. 8. júna 1689 vyslovil Leopold I. súhlas s tým, že panstvo sa neskôr stane Štefanovým majetkom.²⁰⁷ Na začiatku sa Štefan zameral na odkúpenie založených častí panstva Muráň, ktoré boli v rukách košických jezuitov, ostrihomskej kapituly, baróna Andrea Joanelliho, baróna Jána Lengyela a Žigmunda Máriássyho.²⁰⁸ Štefan predpokladal, že mu to uľahčí a urýchli cestu k skutočnému získaniu celého komorou spravovaného panstva.

Štefan Koháry 12. júla 1695 v Košiciach vyplatil jezuitom za Jelšavu 44 666 uhorských zlatých a 66 denárov²⁰⁹ a o mesiac neskôr, 12. augusta vo Viedni, zástupcovia oboch strán podpísali dohodu o prenechaní zemepanského mesta s kaštieľom Kohárymu.²¹⁰ V nasledujúcich rokoch kúpil ďalšie menšie podiely z panstva, čo zaznamenali predstavitelia komory do urbára Muránskeho domína z 23. augusta 1699.²¹¹ Koháryho postupné nakupovanie založených častí panstva nakoniec zavrášilo darovanie komorou spravovaného hradu a k nemu prináležiacich dedín.

Proces prevzatia panstva sa pripravoval od začiatku roku 1701 a od 21. mája 1701 sa v tejto súvislosti postupne uskutočnila inventarizácia hradu. Na Muráni stála *zbrojnica* s rôznymi zbraňami, puškami a ďalšími vojenskými predmetmi. Na opevnení sa spolu nachádzalo trinásť diel s lafetami. Delá boli v dobrom stave, rôzne veľkých kalibrov od dvoch až po sedem libier. V jednom *sklepe*²¹² bolo 1 454 podkov, 5 795 klincov do podkov, 5 950 väčších okrúhlych okenných skiel, 700 menších okenných jednoduchších okrúhlych skiel, 751 kusov zelených kachlíc, 384 kusov bielych kachlíc, jedna posteľ, v ktorej kedysi spávala pani palatínová (teda Anna Mária Széchyová), železné predmety na stavanie kachľových pecí a retiazky z okien. *Pod dolnou sýpkou* skladovali 300 kusov lát a 3 000 kusov šindľa.²¹³

Mesiac po vyhotovení súpisu hradu Leopold I. 24. júna 1701 podpísal donáciu na Muráň pre grófa Štefana Koháryho. Darovanie majetku nebolo zadarmo a gróf musel zaplatiť komore 74 457 uhorských zlatých za pripísanie práv k panstvu, ďalších 99 557 uhorských zlatých a 5 000 uhorských zlatých za daňové nedoplatky jednotlivých dedín a miest. Na základe panovníkovej listiny sa Štefan stal oficiálnym držiteľom zemepanského mesta Jelšava s kaštieľom, dedín Polomka, Mníšany, Kopráš, Revúčka, Telgárt, Vernár, Zavadka, Muráň, Muránska Lehota, Mokrý Lúka, Dlhá Lúka, Šumiac, Zdychava, Šivetice, Umrla Lehota, Lubeník s miestnou kúriou, Jelšavská Teplica, Milhošť, Prihradzany, Heľpa a Pohorelá. Ak by Štefan alebo jeho potomkovia zomreli bez mužských dedičov, celé panstvo by prešlo do rúk Štefa-

²⁰⁵ FRÁK, ref. 194, s. 22; Frák zrejme čerpal z dnes už nezvestného Reussovho spisu Všecky hrady a kláštore v Gemerské stolici.

²⁰⁶ MNL – OL, f. MKL, LR 22, pag. 24 – 27. MAREK, Miroslav. *Genealogy.eu. Genealogická tabuľka rodu Koháry*. Internetová stránka. 2009. Dostupné na internete: www.genealogy.euweb.cz/hung/kohary.html, [online 4.4.2018].

²⁰⁷ MNL – OL, f. MKL, LR 26, pag. 140 – 145.

²⁰⁸ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 9, pag. 1.

²⁰⁹ MV SR, ŠA BB, f. KC II., no. 887.

²¹⁰ MV SR, ŠA BB, f. KC II., no. 819, 878.

²¹¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 19, pag. 63.

²¹² Zaklenutá miestnosť na nadzemných podlažiach.

²¹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 25, no. 23, pag. 1, 2.

novho brata, hontianskeho župana a kráľovského komorníka Wolfganga Koháryho a jeho mužských dedičov.²¹⁴

V roku 1702 hrad vyhorel.²¹⁵ K jeho zlému stavu prispelo aj dobytie vojskami Františka II. Rákocziho v roku 1704.²¹⁶ Z poverenia Františka II. Rákocziho hrad obsadil Štefan Fáy, ktorý sa stal následne aj jeho kapitánom.²¹⁷

Na Muránskom panstve sa vyrábali pre povstalcov strelné a sečné zbrane. Všetko vyťažené železo bolo vykúpané pre Rákocziho armádu. Z roku 1706 pochádza sťažnosť obyvateľov Muránskej Dlhej Lúky a Muránskej Lehoty, ktorú podali komorskému konzistóriu v Banskej Bystrici, a to v súvislosti s veľkým zaťažením prácami pre hrad Muráň. Nepáčilo sa im, že Gemerská stolica, (ktorá stála na strane povstalcov) im ukladá stále väčšie povinnosti voči vojenskej posádke Muránskeho hradu.²¹⁸ K zmiereniu týchto povinností samozrejme nedošlo, skôr naopak. Dozvedáme sa o tom zo žiadosti ekonomickej rady federálov na bezplatné práce pre hrady Szendrő a Muráň z roku 1707. Vyslovene sa v tejto žiadosti spomína povinnosť obyvateľov Muránskej Dlhej Lúky bezplatne slúžiť ako povozníci hradu Muráň a k tomu pridať

aj 100 metrákov mäsa (týždenne 4 metráky).²¹⁹ O lepšom technickom stave hradu už v roku 1706 svedčí rozhodnutie snemu v Miskolci, kde Rákocziho prívrženci určili hrad Muráň za strážcu kráľovskej koruny a korunovačných klenotov, rovnako aj kráľovských kníh.²²⁰ V rovnakom roku daroval Rákoczi Muráň hlavnému generálovi jeho vojsk Mikulášovi Bercsényimu, čo opäť naznačuje dobrý stav hradu. Začiatkom novembra 1709 písal z hradu Pavol Kajali, kurucký senátor a hlavný vojenský sudca Bercsényimu o padnutí Haličského hradu a presunu hajdúchov na Muráň. Kajali oznamuje, že na Muráni je pokoj a vôbec tam nie je nutné posilniť hradnú posádku. Na hrade postačuje 60 hajdúchov, ktorí zvládajú obranu hradu v prípade potreby. Viac hajdúchov by tu mohol prijať len dočasne.²²¹ Hrad bol z rúk povstalcov vydobytý ešte v tom istom roku.

33. Pohľad na hradnú bránu z roku 1857. Repro: DÁNIELIK, ref. 248.

²¹⁴ MNL – OL, f. MKL, LR 26, pag. 140 – 145.

²¹⁵ DROPPA, ref. 58, s. 102.

²¹⁶ TIHÁNYIOVÁ, ref. 43, s. 76 – 77.

²¹⁷ NAGY, Iván. Fáy István murányi várkapitányhoz írt levelek [1704-1709]. In *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat, 3. kötet, Budapest : Magyar Történelmi Társulat, 1880, s. 378.

²¹⁸ MV SR, ŠA BB, Gemerská župa 1504 – 1803, spisy po roku 1526, škatuľa č. 34, inv. č. 974.

²¹⁹ Tamže, škatuľa č. 35, inv. č. 984.

²²⁰ TOMÁŠIK, Samuel. *Denkwürdigkeiten des Muranyer Schlosses*. Budapest : W. Lauffer, 1882. V slovenskom preklade: TOMÁŠIK, Samuel. *Pamätihodnosti Muránskeho zámku*. Bratislava : Tatran, 1974. Dostupné na internete: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1151/Tomasik_Pamatihodnosti-Muranskeho-zamku/bibliografia, [online 4.4.2018]. Tomášik pri informácii o uložení korunovačných klenotov čerpal z Mateja Bela.

²²¹ DOBROSSY, István. *A Rákóczi szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont, és Zemplén megyékből. 2. 1708 – 1709*. Miskolc : A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Miskolci

34. Hrad na
maľbe Antala
Neográdyho
z roku 1900.
Gemersko-
malohontské
múzeum
v Rimavskej
Sobote.

Krátko pred skončením povstania vypukla v Gemeri morová epidémia (1709 – 1710). Táto si podľa údajov, spísaných v roku 1711, vyžiadala najväčší počet obetí, aké dosiaľ mor v Gemeri spôsobil. Choroba sa dostala do každej gemerskej obce, kde zobrala životy takmer 90 percentám ich obyvateľov.²²²

Po skončení povstania Františka II. Rákócziho sa Štefan Koháry dohodol s vojenským velením pevnosti na vzájomných kompetenciách pri správe a využívaní Muráňa. V roku 1712 Štefan predložil niekoľkobodový

dokument, podľa ktorého hrad oficiálne patrí jemu ako zemepánovi, a preto velitelia posádky nemajú právo bez súhlasu zemepána okupovať žiadne jeho svetlice a ich prináležitosti. Právo na krčmu má na hrade iba zemepán, pričom velitelia alebo markytánky nesmú ani v dedine predávať víno, pivo alebo pálenku. O hradné väzenie sa budú prostredníctvom kustóda starať spoločne. Velitelia si môžu vybrať slúžky pre kuchyňu z poddaných iba so súhlasom zemepána. Ak by na Muráni chýbalo drevo, sviečky alebo iný materiál, nesmú vojaci poddaných zastrášať formou exekúcie alebo inak vymáhať chýbajúce veci. Akékoľvek opravné práce na hrade vykonané pre potreby veliteľov si majú zabezpečiť sami a neobťažovať tým zemepánov.²²³

Po smrti slobodného a bezdetného Štefana Koháryho sa jediným dedičom rozsiahlych majetkov na území Hontianskej a Gemerskej stolice stal Štefanov synovec gróf Andrej Koháry (*1694 – †1757), ktorý sa zdržiaval hlavne v kaštieli vo Svätom Antone.²²⁴ V roku 1743 nechal Andrej Koháry zobraziť na rozsiahlej mape všetky majetky, ktoré patrili do Muránskeho panstva. Táto mapa je dnes súčasťou expozície múzea v kaštieli vo Svätom Antone, ktorý sa za A. Koháryho stal sídlom centrálnej správy rodových panstiev Muráň, Sitno, Čabrad' a Vyšný Blh. Na mape je pomerne schematicky zobrazený aj hrad Muráň z vtácej perspektívy, s obvodovými múrmi, prerušovanými baštami a so zástavbou v rámci tohto opevneného areálu. (Obr. 27) Z približne rovnakého obdobia, z roku 1749, pochádza pôdorys hradu publikovaný v roku 1880.²²⁵

Stav hradu v 18. storočí pomáhajú dokresľovať zachované historické plány a kresby. Z roku 1740 pochádza kresba spracovaná Claudom Rochetom.²²⁶ (Obr. 28) Hrad zachytáva v tradičnom pohľade od severozápadnej strany, pričom vyniká detailným a hodnoverným zobrazením hradných budov. Identický pohľad predstavuje podstatne schematickejšia olejomaľba z obdobia okolo roku 1720, uložená dnes vo Svätom Antone. (Obr. 29)

Idegenforgalmi és Kulturális Iroda kiadványa, 2003, č. 259, s. 272. Dostupné na internete: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Sk_36/?pg=277&layout=s, [online 4.4.2018].

²²² TIHÁNYIOVÁ, ref. 43, s. 78 – 79.

²²³ MV SR, ŠA BB, f. KC III, no. 5424.

²²⁴ MV SR, ŠA BB, f. KC II., no. 840. MAREK, ref. 206.

²²⁵ FORSTER, Gyula (ed.). *Magyarország műemlékei* 2. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1905, s. 328.

²²⁶ Kresba Clauda de Rocheta *Prospect des Muraner Schloss...* datovaná do roku 1740, je uložená v Históriai Intézet és Múzeum, Budapešť, sign. G I h 3445. Dostupná na internete: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTterkepar/37611/view/?pg=0&bbox=-644%2C-3392%2C5444%2C128>, [online 4.4.2018]. (Obr. 28)

Po smrti Andreja Koháryho dedičstvo prevzali jeho traja synovia, ktorí sa o vlastníctvo podelili. V skúmaných dokumentoch sa však deľba majetku nenachádzala, ale z vývoja na ostatných panstvách vyplynulo, že majetky panstiev Balog a Muráň v Gemerskej stolici získal hontiansky hlavný župan gróf Mikuláš Koháry (*1721 – †1769). Župan sa významne angažoval v armáde, v roku 1754 ho vymenovali za plukovníka a v roku 1758 za generálmajora.²²⁷

Z čias Mikuláša Koháryho sa z 21. januára 1758 zachovala sťažnosť hradného krčmára Jána Ganczhalu, ktorý požiadal o náhradu škôd zo straty na predaji pálenky, nakoľko oproti minulosti zdražela a na hrade už nežilo toľko vojakov ani iných ľudí, aby sa krčma sama užívala. Krčmár vo svojom liste spomenul, že sa v predošlom roku vykonávali na hrade za pomoci murárov, zámočníkov a vojakov bližšie nešpecifikované práce okolo múrov.²²⁸

Za vlastníctva Mikuláša Koháryho vznikol 17. augusta 1759 súpis pamätihodností na hrade Muráň a v Jelšave, ktorý takmer úplne vyvrátil dosiaľ tradované legendy o pochovaných ľuďoch v krypte hradnej kaplnky. V priestore pod kaplnkou sa nachádzali štyri rakvy. Prvá medená rakva obsahovala telesné pozostatky palatína Františka Wesselényiho, ktorý zomrel 7. marca 1667. Druhá cínová rakva bola miestom posledného odpočinku Juraja Széchyho a patrila k nej buď epitaf alebo mortuárium s textom uvádzajúcim všetky tituly nebožtíka a popis jeho zavraždenia pod hradom Brekov 1. septembra 1625 vo veku 48 rokov. Tretia cínová rakva uchovala telo grófkyni Márie Drugettovej a tiež k nej prináležala nápisová doska alebo mortuárium oznamujúce, že zomrela 28. mája 1643 o šiestej ráno vo veku 58 rokov. Pamätník na matku nechali zhotoviť jej dcéry. Posledná štvrtá medená rakva mala na veku Franciscus Georgius von Troppen 1643. Okrem rakiev sa na bližšie nešpecifikovanom mieste nachádzala mramorová doska, ktorá hovorila, že toto opevnenie nechal v roku 1656 postaviť František Wesselényi.²²⁹

Po smrti slobodného a bezdetného Mikuláša Koháryho majetky prevzal jeho mladší brat gróf Ignác Koháry (*1726 – †1777), ktorý sa zdržiaval predovšetkým v paláci vo Viedni a rezidenciách v Ebenthali a Svätom Antone.²³⁰ Ignác sa v priebehu roku 1776 s Dvorskou vojenskou radou, Kráľovskou miestodržiteľskou radou a Máriou Teréziou dohodol na odchode vojenskej posádky z hradu Muráň a definitívnom prechode celého areálu do rúk svojho rodu, čo však v konečnom dôsledku viedlo k postupnej premene funkčného objektu na zrúcaninu.

Podľa Samuela Tomášika (*1813 – †1887), evanjelického kňaza v Chyžnom a autora početných prác o Gemeri, sa hrad v priebehu 18. storočia čoraz väčší rozpadal. Krypta veľkolepých budovísk pomaly hnila. Hradné múry, bašty, veže, kasárne a obytné budovy, rozmočené dažďovou vodou, sa pomaly rúcali. Postupne na hrad posielali len vyslúžilých a ranených vojakov. Keď okolo roku 1760 hrozilo zrútenie klenby, múrov a posledných obývatel'ných budov, invalidi hrad opustili.²³¹

Pri vypratávaní hradných priestorov sa našli v jednom sklepe postavenom na spôsob krypty dve cínovo-medené rakvy, v ktorých sa podľa ústneho podania mali nachádzať telá palatína Františka Wesselényiho a jeho manželky. Preto 29. apríla 1776 zástupcovia Kráľovskej miestodržiteľskej rady napísali hlavnému vojenskému veleniu, čo by mali s rakvami urobiť.²³² Nájdanie dvoch rakiev viedlo k skúmaniu, či telesné pozostatky v nich ležia. Splnomocnenec Ignáca Koháryho Samuel Veigel sa po prieskume v rodovom archíve dostal pravdepodobne k vyššie citovanému dokumentu o pozoruhodnostiach hradu Muráň z roku 1759 a informoval, že v *kos-tole* na hrade by sa mali nachádzať štyri rakvy. Skôr uvedené informácie o nebo-

²²⁷ MV SR, ŠA BB, f. KC I., elench k I. časti. MV SR, ŠABB, f. KC II., no. 5600. MAREK, ref. 206.

²²⁸ MV SR, ŠA BB, f. KC III, no. 5776.

²²⁹ MV SR, ŠA BB, f. KC III, no. 5423.

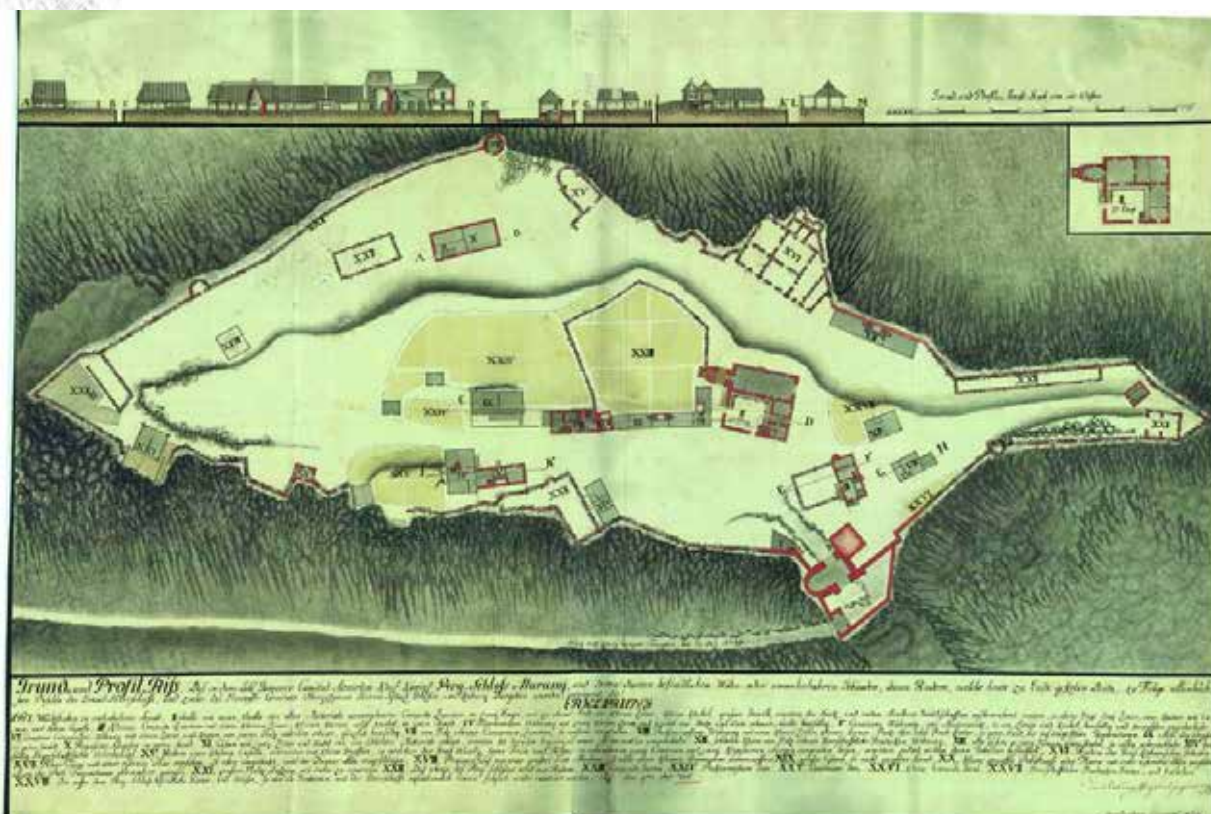
²³⁰ MV SR, ŠA BB, f. KC II., no. 5600. BENCOVÁ, Jarmila. Kaštieľ Svätý Anton. In RUSINA, Ivan (ed.). *Barok – Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG, 1998, s. 409; MAREK, ref. 27.

²³¹ TOMÁŠIK, ref. 220.

²³² MV SR, ŠA BB, f. KC III, no. 5412.

35. Plán hradu
z roku 1776.

Zdroj:
Hungaricana.hu,
ref. 235.

hých doplnil, že počas obliehania hradu za povstania Františka II. Rákócziho *kostol* vyhorel a v roku 1715 ho nechal obnoviť miestny hradný kaplán.²³³

Niekedy v lete 1776 panovníčka odobrila zrušenie vojenského veliteľstva na hrade a odovzdanie Muráňa do rúk majiteľov panstva. 26. augusta 1776 zástupcovia Kráľovskej miestodržiteľskej rady informovali vlastníka Ignáca Koháryho, že po vynesení rezolúcie Máriou Teréziou v dohľadnej dobe dôjde v prítomnosti všetkých dotknutých strán k odovzdaniu niekdajšej vojenskej pevnosti.²³⁴

Preberací protokol podpísali vyslaní predstavitelia Ignáca Koháryho a vojenského velenia 9. októbra 1776 priamo na hrade. Prílohou protokolu sa stal plán s podrobným nemeckým popisom objektov²³⁵ (Obr. 35): I. *Wachtstuben in wohnbahren Stand* (Strážnica v obývatel'nom stave), II. *theills von neuen, theills von allten Matteriale unausgebautes Commando Quartier in zwey Etagen, wo zu ebener Erde ein Kleines Zimmer kleine Kuchel, grosses Gewelb, worinnen die Stuck, und andere Artillerie Geräthschafften aussbewahret waria, in oberer Etage drey Zimmer, eine Kammer und Camin, und kleine Capelle* (Sčasti z nového a sčasti zo starého materiálu nedostavaná veliteľská ubikácia na dvoch podlažiach, kde je na prízemí malá izba, malá kuchyňa, veľký sklep, v ktorých sú zaopatrene delá a ďalšie delostrelecké prístroje a predmety, na hornom podlaží sú tri izby, jedna komora a krb, a malá kaplnka), III. *Kleines Comando Quartier mit einen kleinen Zimmer, kleinen Kammer nebst Kuchel in guten Standt* (Malá veliteľská ubikácia s jednou malou izbou, malou komorou aj kuchyňou v dobrom stave), IV. *Feuerwerkers Wohnung mit zwey kleinen Zimmer, und Kuchel von Holz und Lain erbaut, theills baufällig* (Obydlie výrobcu strelného prachu s dvomi malými izbami a kuchyňou, postavenou z dreva a plátna, sčasti na spadnutie), V. *Canonier Wohnung, von Mauerwerk, in ein Zimmer und Kuchel, baufällig und dermahlen unwohnbar* (Delostrelcove obydlie z muriva, v nej izba a kuchyňa, teraz na spadnutie a neobývatel'né), VI. *Canonier Corporalles Wohnung, mit einem Zimmer und Kammer von*

²³³ MV SR, ŠA BB, f. KC III, no. 5441.

²³⁴ MV SR, ŠA BB, f. KC II, no. 3703.

²³⁵ Plán z roku 1776, pod názvom *Grund und Profil.. Berg – Schloss Murany...* je uložený v Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapešť, sign. G I h 3442. Dostupný na internete: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkepar/37608/view/?pg=0&bbox=-601%2C-4843%2C6723%2C-454>, [online 4.4.2018]. (Obr. 35)

puren Holz und Lain erbaut, gänzlich baufällig (Delostrelcove osobné obydlie s jednou izbou a komorou z čistého dreva a plátna postavené, úplne na spadnutie), VII. *von Holz erbautes Canonniers-Quartier, so meistens eingefallen* (z dreva postavená delostrelecká ubikácia, takmer vcelku zrútená), VIII. *Backenmeister Wohnung mit einen kleinen Zimmer, kleinen Kammer, Back, Ofen nehte Brodkammer, in guten Stand, bis auf einige kleine Reparationen* (Pekárovo obydlie s jednou malou izbou, malou komorou, pekárskou pecou, kachľami aj chlebovou komorou, v dobrom stave okrem nejakej malej opravy), IX. *Milch Lag-stuben in guten Standt* (Skladovacia miestnosť na mlieko v dobrom stave), X. *Requissiten-Schupfen in guten Stand* (Kôlna na náradie v dobrom stave), XI. *Casern mit zwey Zimmer und Kuchel von von schlechten Materiale erbaut, worinnen die Garnizon bequartiret wäre, ist der nichten unwohnbar* (Kasáreň s dvomi izbami a komorou postavená zo zlého materiálu, v ktorej by mohla byť ubytovaná jedna garnizóna, je vôbec neobývatelná), XII. *Schlechte Kleine von Holz erbauts Herrschaftliche Heiducken Wohnung* (Malé, zlé, z dreva postavené obydlie panských hajdúchov), XIII. *Allte Casern in zwey Zimmern, einer Kuchel, so völlig unbrauchbar* (Stará kasáreň s dvomi izbami a jednou kuchyňou, tak úplne nepoužiteľná), XIV. *Baufällig Herrschaftliches Wirtshaus* (Panská krčma na spadnutie), XV. *Rudera einer kleinen Capelle, worunter eine kleine Grufften, in welcher der Graf Wesely seine Frau und Töchter in erbrochenen zwey Cinnernen und zwey Kupfernen Sargen begraben liegen, worinnen jedoch nichts dann Gebeiner befindlich* (Ruiny jednej malej kaplnky, pod ktorou je nejaká malá krypta, v ktorej ležia pochovaní gróf Wesselényi, jeho žena a dcéry vo vylomených dvoch cínových a dvoch medených rakvách,²³⁶ v ktorých sa však nenachádzajú kosti), XVI. *Rudera der Graf Koharischen Gebäude* (Ruiny budovy kohárovyvských grófov), XVII. *Pulver Turn mit einer eisernen Thür veraschen, ist aber ungedeckt, weil der Donner allda eingeschlagen* (Prašná veža s jednými železnými spálenými dverami, je ale nezakrytá, pretože do nej uderel blesk), XVIII. *Brunnenhaus mit einer grossen Trett Machine ist aber kleinen Reparationen unterworffen* (Studňový dom s jedným veľkým vyťahovacím strojom sa ale podrobil malej oprave), XIX. *grosse Cistern so nich in guten Stand* (Veľká cisterna v nie dobrom stave), XX. *Kleine gewöhlte Behältniss oder Thurn mit einer eisernen Thür verschen ...*²³⁷ (Malé zaklenuté skladisko alebo veža so spálenými železnými dverami ...), XXI. *Grosser Holz Aufzug, wo vieles zu reparien* (Veľký drevený žeriav, kde je veľa čo opravovať), XXII. *Das ubrige des Berg Schlosses sind nur Rudera* (To sú zvyšné len ruiny horského hradu), XXIII. *Commando Garten* (Veliteľská záhrada), XXIV. *Backermeister Garten* (Pekárova záhrada), XXV. *Canonniers Garten* (Delostrelcova záhrada), XXVI. *Kleines Comando Gartel* (Malá veliteľská záhradka), XXVII. *Herrschaftlicher Heuducken Garten, und endlichen* (Záhrada panských hajdúchov, a napokon), XXVIII. *Die ausser dem Berg-Schloss befindliche Gärten, und Wiesen, so nur ein Graduitum, und der Herrschaft eigenthumlich waren sogleich wider restituirt worden* (Okrem toho sa nachádzajúce záhrady a lúky horského hradu, ako aj stupne a predmety vo vlastníctve panstva by mohli byť hneď znovu reštituované).²³⁸

Tento pôdorys patrí spolu s von Caseovým plánom z roku 1684 k najcennejším podkladom, ktorý dopĺňa poznatky o hrade. Hrad zachytáva už v stave napredujúceho rozkladu, ktorý dôsledne mapuje odlíšením zachovaných a deštruovaných budov. Zároveň nám v konfrontácii s výsledkami architektonicko-historického výskumu poskytuje informácie o stavebných prácach na hrade na sklonku 17. a na začiatku 18. storočia. Úpadok pevnosti sa prejavil zánikom niektorých budov, ako bol napríklad rozsiahly severovýchodný trakt tzv. veliteľskej budovy. (Obr. 1 : 13) Ostávajúca časť bola adaptovaná a rozšírená menšou prístavbou. (Obr. 17 – 19) Porovnanie plánov z roku 1684 a 1776 naznačuje rozsiahlu prestavbu tzv. Hlavného paláca. (Obr. 1 : 9) Pokiaľ na staršom pláne vystupuje ako bloková stavba s dvojicou vystu-

²³⁶ V kaplnke našli presne štyri rakvy, ktoré sa zhodujú s popisom z roku 1759, avšak na tomto mieste treba upozorniť, že zástupcovia veliteľstva neuviedli správne, kto v nich leží. Vychádzali iba z miestnych povestí a tradície. Dodnes sa preberajú tieto údaje, že tu leží aj tzv. Muránska Venuša a jej dcéry.

²³⁷ Zvyšnú časť textu sa nepodarilo identifikovať a preložiť.

²³⁸ MV SR, ŠA BB, f. KC II, no. 3704.

36. Pohľad
na hrad od
severovýchodu
na začiatku 20.
storočia.
Repro:
Magyarország
vármegyéi és
városai, ref. 254.

pujúcich rizalitov, mladšia dokumentácia zachytáva úplne odlišnú dvojkrídlovú dispozíciu s vnútorným arkádovým nádvorím.

Podľa opisu Ladislava Bartholomaeidesa (*1754 – †1825), evanjelického kňaza v Ochtinej, v jeho diele *Ungariae comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica* (Dejepisné, zemepisné a štatistické poznatky o slávnej Gemerskej stolici v Hornom Uhorsku) zo začiatku 19. storočia sa na hrade okrem hlavnej brány nachádzali aj tajné dvere, ktorými sa podarilo ujsť z hradu Matejovi Bašovi.

Bartholomaeides vyzdvihuje priestranné nádvorie a spomedzi budov poukazuje najmä na okázalý palác, sídlo pánov. Na nádvorí spomína hradnú kaplnku, v krypte ktorej boli uložené telá označených osôb. Podľa Bartholomaeidesa bola táto krypta v roku 1782 vykradnutá hľadačmi starožitností, ktorí tu našli viaceré telesné pozostatky, uložené v kovových truhlách. Samotné náhrobné kamene alebo truhly, na ktorých boli nápisy, boli nedôstojne zničené, polámané a predané kováčom. Spomína aj studňu vytesanú do skaly. Ďalej poznamenáva, že momentálne je hrad neobývaný a spásaný dobytkom. Občas sa sem zatúlajú zo zvedavosti cudzinci.²³⁹

V roku 1820 navštívil zrúcaninu hradu ešte ako malý chlapec Samuel Tomášik. Ako si neskôr spomína, na hrade vtedy býval už len penzionovaný koháryovský lesník ešte v dosť dobre zachovanom dome. Bol to osemdesiatštyriročný muž a živá kronika uplynulých pamätných časov. Narodil sa na hrade, jeho otec a starý otec tu boli vojenskými pekármi, preto sa nechcel nikdy odlúčiť od hradných zrúcanín a túžil dožiť svoje posledné dni tam, kde po prvý raz uzrel svetlo sveta. Seba samého nazýval posledným hradným invalidom.²⁴⁰ (Obr. 30)

Komora si po prevzatí nechala v roku 1830 vyhotoviť vyčerpávajúci popis celého panstva Muráň na 1122 stranách.²⁴¹ Hrad vtedy označili ako stavbu pre potešenie. Jediný vstup na hrad viedol prostredníctvom strmého chodníka. Celý areál sa nachádzal v úplne dezolátnom stave. V dobrom stave zostala iba jediná budova z pevného materiálu, ktorú zakrývala šindľová strecha. Objekt sa vo vnútri skladal z dvoch svetlíc, pitvora a kuchyne. Stavba slúžila pre prichádzajúcich pcestných.²⁴²

Koháryovské panstvá síce spravovala Uhorská komora, ale určitý výnos z majetkov patrilo vdove po kniežati Františkovi Kohárym – grófke Antónii Waldstein-Wartenbergovej (*1771 – †1854). Knieža si vo svojej poslednej vôli želal, aby boli všetky dedičské práva prenesené na jeho dcéru, kňažnú Antóniu Koháryovú (*1797 – †1862) a jej manžela princa Ferdinanda Sachsen-Coburg-Gotha (*1785 – †1851). Nakoľko v darovacej listine Leopolda I. z roku 1701 sa nachádzala klauzula o dedičnosti Muráňa len po mužskej línii, cisár František I. musel vydať novú listinu. Panovník 21. marca 1831 potvrdil vôľu nebohého kniežaťa Koháryho o prenose práv na jeho dcéru a zaťa. Ferdinand Sachsen-Coburg-Gotha za právo zdediť panstvá Muráň, Sítino a Čabrad' zaplatil 225 000 zlatých konvenčnej meny. Za hlavu všetkých panstiev

²³⁹ BARTHOLOMAEIDES, ref. 58, s. 616, 624 – 625.

²⁴⁰ TOMÁŠIK, ref. 220.

²⁴¹ MNL – OL, f. UC, fasc. 216, no. 1, pag. 4; MAREK, ref. 206.

²⁴² MNL – OL, f. UC, fasc. 216, no. 1, pag. 187.

ustanovili Muráň.²⁴³ K slávnostnému prevodu koháryovských majetkov do rúk Coburgovcov došlo na hrade Muráň začiatkom decembra roku 1831.²⁴⁴ Hrad bol v tom čase už v ruinách, no stále vzbudzoval pozornosť. V nasledujúcich rokoch vyšlo o jeho dejinách niekoľko príspevkov a knižných publikácií, v ktorých sa nachádzali aj vyobrazenia hradnej zrúcaniny. V roku 1846 publikoval Imre Vahót príspevok o Muráni spolu s jeho vyobrazením,²⁴⁵ (Obr. 31) ďalšie vyobrazenie sprevádzalo príspevok neznámeho autora o dejinách hradu z roku 1848. Podrobnejšie údaje o podobe zrúcaniny sa dozvedáme zo správy Tivadara Lehoczkého o výlete na Muránsky hrad z roku 1855. Tento bližšie opisuje stav zrúcaniny v čase jeho výletu. Poznamenáva, že za hlavnou bránou ešte stále stála strážna veža. Keď chcel so svojimi spoločníkmi prejsť na nádvorie, museli zdolať veľkú hromadu kameňov. Nádvorie bolo také priestranné, že by sa tam zmestilo aj niekoľko tisíc vojakov. Potom narazili na hradnú studňu (štvorhranná, vytesaná do skaly), ktorá bola až po vrch zasypaná kameňmi. Našli aj otvor do pivnice, do ktorej sa už ale nedalo vojsť. Na nádvorí, neďaleko od brány, ešte stále stáli priestranné baraky vojakov a dvoj- až trojposchodové múry kedysi slávneho paláca.²⁴⁶ Rovnaký opis stavu zrúcaniny spolu s jej vyobrazením (Obr. 32) pochádza aj z roku 1866. Uvádza sa v ňom, že ešte stále sa zachoval aj oblok, cez ktorý sa údajne dostal Wesselényi do hradu.²⁴⁷ Pôdorys hradu bol uverejnený aj v roku 1856 v príspevku od J. Dánielika a zrúcanina hradu v príspevku neznámeho autora z roku 1857.²⁴⁸ (Obr. 33)

37. Firbaszov plán hradu z roku 1860. Repro: DROPPA, ref. 58.

V roku 1860 bol vypracovaný kniežacím nadlesníkom Adolfom Firbaszom pôdorys hradu. Popis jednotlivých stavieb uvádza vo svojej práci J. Droppa²⁴⁹ (Obr. 37):

1. vstupná brána (nad vchodom tejto brány bola umiestnená mramorová tabuľa s nápisom s chronogramom: on bonls FerDInanDI DVCIIs saXo CobVrg gothanI CapVt. – 1831),
2. cintorín (okolo roku 1830 sa tu robili vykopávky, viaceré kostry sa našli spútané v putách, ktoré neboli na zámok, ale boli úplne zliate, čo naznačuje, že mnohí väzni tu boli na doživotie),
3. vonkajší múr,
4. vnútorná brána,
5. hlavná hradná veža – bola vybudovaná na najvyššom bode hradného vrchu; jej múry ešte aj v roku 1860 dosahovali veľkú výšku,
6. vodná nádrž na ryby,
7. strážny dom – na jeho jednej stene bol nápis, ktorý sa pravdepodobne pôvodne nachádzal nad vstupnou bránou; tento nápis sa nachádzal pod erbom, ktorého erbovým znamením bol dvojhlavý orol na kniežacej korune; našla sa

²⁴³ MNL – OL, f. MKL, LR 65, pag. 738 – 742; MAREK, ref. 206.

²⁴⁴ HOLEC, Roman. *Coburgovci a Slovensko*. Bratislava : Kaligram, 2010, s. 24.

²⁴⁵ VAHOT, Imre. Murányvár és vidéke. In FÉNYEK, Elek – LUCZENBACHER, János – VAHOT, Imre (eds.). *Magyarföld és népei eredeti képekben*. Pest : Nyomatott Beimel József betűivel, 1846, s. 14.

²⁴⁶ LEHOCZKY, Tivadar. Kirándulás Murányba. In *Vasárnapi Újság*, roč. 2, 1855, č. 23, 10. jún, s. 179 – 180.

²⁴⁷ KELETI, Gusztáv. Murányvár romjai. In *Vasárnapi Újság*, roč. 13, 1866, č. 10, 11. marec, s. 113.

²⁴⁸ DÁNIELIK, János. Murány. In *Családi Lapok*, 1856, II, s. 39 – 41; FORSTER, ref. 225, s. 328.

²⁴⁹ DROPPA, ref. 58, s. 131.

- tu aj druhá mramorová tabuľa, ktorá pôvodne bola umiestnená na hradnom múre, cez ktorý vstúpil do hradu František Wesselényi,
8. sklad potravín,
 9. klenotnica,
 10. strážna veža klenotnice,
 11. tajný vchod strážcov klenotnice,
 12. obytné domy a maštale, nádrž dažďovej vody,
 13. byty pre hostí, pivnice,
 14. byty pre dôstojníkov, pivnice,
 15. poschodová budova pre hostí, pivnica,
 16. štvorhranná veža, sklad pušného prachu,
 17. Széchyovský poschodový palác na hradnom nádvorí (najhonosnejšia budova hradu),
 18. hradná kaplnka (tu boli pochovaní Juraj Széchy, palatín František Wesselényi ...),
 19. kvetinová záhradka,
 20. kováčska vyhňa,
 21. pekáreň,
 22. sklady obilia a múky,
 23. okrúhla strážna bašta,
 24. okrúhla strážna bašta,
 25. tajné dvere (nimi v roku 1549 unikol Matej Bašo),
 26. okrúhla strážna bašta,
 27. štvorhranná studňa vytesaná do skaly (momentálne zasypaná),
 28. pivnice, žaláre,
 29. hladomorňa,
 30. miesto hradného výťahu – potraviny ako aj iné veci sa na hrad vyťahovali za pomoci kladky,
 31. veľká štvorcová strážna veža,
 32. do kameňa vytesané sedadlá,
 33. vysoká štvorcová strážna veža.

Časť zrúcaniny bola publikovaná aj v známom diele Magyarország képekben, vydanom v roku 1870.²⁵⁰

V roku 1875 Gustáv Zsigmondy načrtol zrúcaninu hradu, na základe čoho bol v roku 1877 vyhotovený jej pôdorys známym kartografom Gejzom Zsigmondym v mierke 1 : 1000 (perokresba 37 x 44). V roku 1877 na svojich fotografiách zachytil zrúcaninu hradu známy fotograf Karol Divald (štyri 21 x 15, štyri 14 x 10).²⁵¹

V roku 1881, v čase napísania Tomášikových Pamätihodností, z hradu ostalo len niekoľko veží a zvyškov múrov, ktoré na niektorých miestach splývali takmer so skalou, do ktorej boli vtesané, na iných miestach sa stále vypínali v svojej dávnej mohutnosti a sile nad Muránskou dolinou.²⁵²

V roku 1890 známy maliar Kornél Spányik namaľoval obraz Dobytie Muráňa.²⁵³ Okolo roku 1900 namaľoval zrúcaninu hradu Antal Neogrády. (Obr. 34) Obraz sa dnes nachádza v zbierkach Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote. Neográdyho zobrazenie Muráňa bolo uverejnené aj v tzv. Milenárnej monografii (Obr. 36) zo začiatku 20. storočia, aj v monografii J. Droppu o dejinách Muránskeho hradu z roku 1905; v práci sa nachádza aj kresba zrúcaniny.²⁵⁴ (Obr. 38) V jej záve-

²⁵⁰ FORSTER, ref. 225, s. 329.

²⁵¹ FORSTER, Gyula – GERECZE, Péter (eds.). *Magyarország műemlékei 1*. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1905, s. 45. Dobový stav hradu zachytil aj Thomas Ender na akvareli z roku 1875. Dostupné na internete: https://cs.wikipedia.org/wiki/Thomas_Ender#/media/File:Thomas_Ender_Ruine_der_Burg_Muran_in_der_Slowakei.jpg, [online 4.4.2018]. (Obr. 22)

²⁵² TOMÁŠIK, ref. 220.

²⁵³ *A Pallas nagy lexikona*. Budapest : Pallas, 1893 – 1904. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/093/pc009324.html>, [online 4.4.2016].

²⁵⁴ BOROVSKÝ, Samu (ed.). *Magyarország vármegyéi és városa. Gömör-Kisont vármegye*. Budapest : Apolló irodalmi és nyomdai részvény-társaság, 1903, s. 73, 464. Ďalšie historické fotografie pozri:

re Droppa uvádza zoznam nájdených hnutelností na hrade, medziiným spomína obraz hradu nájdený v roku 1670, momentálne vo vlastníctve cisára, pôdorys zrúcaniny, momentálne vo vlastníctve J. Droppu, guľu podobnú tým, čo sa používali v 15. storočí, nájdenú v roku 1870. Ďalej spomína mincu z čias vlády Ferdinanda I. a mincu poľského kráľa Žigmunda Augusta, ktoré boli nájdené v roku 1830. V roku 1876 sa tu našiel náčrt pôdorysu hradu.²⁵⁵

Po smrti Ferdinanda Sachsen-Coburg-Gotha sa zemepánom Muránskeho panstva stal jeho syn Augustín Ľudovít Viktor Coburg (*1818 – †1881), generál v rakúskych službách. Tak, ako jeho súrodenci, aj on sa oženil do kráľovskej rodiny. Jeho manželkou sa stala dcéra francúzskeho panovníka Klementína. Po smrti Ferdinanda Coburga sa manželský pár presťahoval z Francúzska do Viedne, odkiaľ spravovali rodinný coburgovsko-koháryovský fideikomis. Aj oni sa zaujímali o Muránske panstvo a prispeli k modernizácii tunajšieho lesného a poľovného hospodárstva. Súčasne sa starali aj o priemyselnú modernizáciu kraja.²⁵⁶

Po smrti Augustína Ľudovíta Coburga sa držiteľmi jeho majetkov stali jeho dvaja synovia, najstarší syn Filip (1844 – 1921) a najmladší syn Ferdinand (1861 – 1948). Prepojenie rodu na viaceré európske kráľovské dvory robilo z oboch bratov popredných predstaviteľov Rakúsko-Uhorska.

Jelšavsko-muránsky rodový fideikomis pripadol staršiemu Filipovi. V roku 1865 sa oženil so svojou sesternicou, princeznou Lujzou, dcérou belgického kráľa Leopolda II. S manželkou žil striedavo vo Viedni a vo Svätom Antone, no veľmi radi sa zdržiavali aj v reprezentačnom poľovníckom kaštieli v Pohorelej. On aj jeho brat mali k tomuto kraju veľmi dobrý vzťah. Muránske panstvo patrilo ku klenotom ich fideikomisu. V tom čase malo rozlohu 51 438 ha (z čoho 87 % percent tvorili lesy) a patrilo do neho 37 obcí. Filip, ako uznávaný lesný odborník, sa naďalej staral o rozvoj tunajšieho lesného hospodárstva a priemyselných podnikov. V roku 1888 dal vybudovať 50-hektárovú aklimatizačnú zvernicu pri poľovníckom kaštieli na Pustom Poli. V roku 1889 zriadil na území Spišsko-gemerského krasu jeleniu rezerváciu s rozlohou takmer 8000 ha. Filip sa staral aj o zavodňovanie tunajších vodných tokov. Jeho zásluhou pri Červenej Skale pôsobila jedna z najznámejších rybárskych staníc na Slovensku.

38. Tzv. Hlavný palác a Hlavná veža na kresbe zo začiatku 20. storočia.

Repro: DROPPA, ref. 58.

SLÁMKA, Miroslav – PETRAKOVIČ, Juraj – HORANSKÝ, Peter. *Krajina hradov. Slovenské hrady na starých pohľadniach*. Pezinok : Iges, 2010, s. 173. (Obr. 8)

²⁵⁵ DROPPA, ref. 58, s. 136.

²⁵⁶ HOLEC, ref. 244, s. 31 – 35.

Kým Filip častejšie navštevoval horehronské majetky, Ferdinandovou obľúbenou lokalitou bol Muráň. Sem cestoval aj v čase, keď už sedel na bulharskom cárskom tróne (od roku 1887). Na neoficiálnych zahraničných cestách dokonca zvykol používať pseudonym "gróf Murányi". Istý čas dokonca uvažoval obnoviť a znovu postaviť Muránsky hrad. Pri svojej návšteve tohto kraja sa často zdržiaval aj v polovníckom kaštieli na Prednej Hore, ktorý bol dokončený v roku 1909. Krátko pred prvou svetovou vojnou začal neďaleko neho stavať neobarokový lovecký kaštieľ. Jeho výstavba sa však počas vojny prerušila. Počas tunajších návštev chodieval rád na sväté omše do Muránskej Huty, kde mal v tamojšom rímskokatolíckom kostole vlastnú lavicu.

Po vojenskom povstaní v Bulharsku v roku 1918 žil Ferdinand v exile. Jeho rodové majetky na Slovensku prebral štát, avšak už od začiatku 20. rokov sa ich intenzívne snažil získať Ferdinandov syn Boris. Ferdinand sa na Muránske panstvo vrátil až po takmer dvadsiatich rokoch.²⁵⁷

Muráň Castle in the Perspective of the Latest Archival-historical and Architectural-historical Research

Muráň Castle is one of the most important monuments of its region and the whole country due its large area and its role in history. Paradoxically, it is still waiting for a comprehensive research of its history and architecture.

According to the 1243 charter, the territory west of today's Jelšava belonged to the King of Hungary as one of the last in the Gemer region. This situation lasted until 1271. Therefore it is more than certain that it was the ruler himself who gave instructions to build the castle shortly after the Tartar invasion. Since 1271, today's Jelšava and the Muráň Castle, which belonged to it, were handed over to the hands of nobility. During the Middle Ages it belonged to the lords of Monoszló, noble families of Tekuš, Balog, Ratold (lords of Jelšava), Bubek, Peréni and eventually also to one of the most powerful families of the Hungarian Kingdom – family Zápoľský. Mentions of the castle in this period suggest that it wasn't used much. Perhaps this was the reason why in the mid-15th century the castle was relatively easily seized by the Bohemian Brethren, who were ousted only in 1461 by Štefan Zápoľský. He and his son Ján Zápoľský owned the castle until the end of the Middle Ages, making it a new centre of their domain, spreading in the upper Muráň river basin. The administration of the castle and the domain was entrusted to their most loyal retainer family. The last of them, Jakub of Tornaľa, shortly before his death, entrusted the Muráň domain to Matej Bašo, guardian of Jakub's son Ján. Bašo, a well-known robber knight, used the hard-to-reach castle as his residence, from which he organized numerous robberies of villages and towns not only in Gemer, but also in the Malohont and Spiš regions. In 1549, a punitive intervention was organized against him and his people, ending up in Bašo's death and winning the castle back into the royal hands.

Based on current architectural-historical research, it can be said that the form of the medieval Muráň Castle remains unknown and we know nothing about its appearance. The only remains can be a square tower (the so-called Gypsy tower) on the southwest side of the castle grounds. Construction of a large fortification with defensive bastions, which defined the castle complex in its present extent, is assumed around 1528, based on the charter of Ján Zápoľský. Remains of several buildings forming the inner structure of the castle have been preserved from this period.

After the expulsion of Matej Bašo in 1550, the Muráň Castle was taken over by the Hungarian Chamber and a seat of the imperial military garrison was established

²⁵⁷ HOLEC, ref. 244, s. 39 – 43, 176 – 184.

there as a part of the fortification line against the Ottomans. The real threat posed to the Gemer region by the Ottomans gradually diminished in the early 17th century and therefore the estate was transferred to the hands of private owners on condition that the imperial garrison remains. It is possible that strengthening of the castle fortification with a bastion in the exposed position on the north-eastern outskirts of the castle hill was linked with the period of the Ottoman threat.

In the years 1609 to 1625, members of the Széchy family were creditor owners of the domain. After the death of Juraj Széchy, the last male member of the family, Juraj's widow, Countess Mária Drugethová and her daughters, became creditor owners. In 1646, Count František Wesselényi, son in law of Mária Drugethová and later palatine of the Hungarian Kingdom, gained the Muráň Castle into his hereditary possession. After the confiscation of his property, the domain was again in the administration of the Hungarian Chamber, until 1689, when Count Štefan Koháry became the new owner of the estate. Owners of the castle in the 17th century contributed mainly to construction of the new palace buildings. It was probably a member of the Széchy family who may have built a central palace structure situated solitarily in the courtyard area near the gate. Another late-Renaissance palace originated at the fortifications on the south side of the castle. The information on the shape of the Late Renaissance castle is significantly complemented by historical plans and vedutas from the 17th to 18th centuries.

The definitive disappearance of the imperial military garrison from the castle was brought about by an agreement between Count Ignác Koháry and the central authorities in 1776. A period of rapid transformation of the Muráň Castle into a ruin began and not even the arrival of Prince Ferdinand Sachsen-Coburg-Gotha, the estate's new owner, in 1831 could have changed this.

ISBN 978-80-972544-0-7